

insan & toplum

the journal of humanity and society

Cilt / Volume: 12 • Sayı / Issue: 3 • 2022
ISSN: 2146-7099 - E-ISSN: 2602-2745

insan & toplum üç ayda bir yayımlanan uluslararası ve hakemli bir dergidir.
The Journal of Humanity and Society is an international peer reviewed quarterly journal.

İlmi Etüdler Derneği Adına İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Owner and Chief Executive Officer
Abdulkadir Macit

Kurucu Editör / Founding Editor
Lütfi Sunar / İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Baş Editör / Editor-in-Chief
Mahmut Hakkı Akın / İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editörler / Editors*

Yusuf Alpaydın, Marmara Üniversitesi | Ercüment Asil, İbn Haldun Üniversitesi | Semih Ceyhan, Marmara Üniversitesi | Murat Çemrek, Necmettin Erbakan Üniversitesi | Yunus Çolak, Kırklareli Üniversitesi | Taha Eğri, Kırklareli Üniversitesi | A. Teyfur Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | Yusuf Ziya Gökçek, Marmara Üniversitesi | Süleyman Güder, İstanbul Üniversitesi | Mustafa Gündüz, Milli Eğitim Bakanlığı | Latif Karagöz, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Yunus Kaya, İstanbul Üniversitesi | Muhammed Hüseyin Mercan, Marmara Üniversitesi | Abdulkadir Macit, Kocaeli Üniversitesi | Fatih Yaman, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Furkan Yıldız, Kırklareli Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board*

Engin Deniz Akarlı, Emekli Öğretim Üyesi | Syed Farid Alatas, National University of Singapore | Hediyeullah Aydeniz, Marmara Üniversitesi | Bünyamin Bezzi, Sakarya Üniversitesi | Masudul Alam Choudhury, Sultan Qaboos University | Nihat Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | M. Cüneyt Kaya, İstanbul Üniversitesi | Douglas Kellner, University of California, Los Angeles | Abdulhamit Kırmızı, University of Bamberg | Fahim Khan, Riphah International University | Stjepan Gabriel Meštrovic, Texas A&M University | Necdet Subaşı, Milli Eğitim Bakanlığı

*Soyadına göre alfabetik sıralı / In alphabetical order by surname

Yayın Sekreteri / Secretariat

Kevser Rabia Mumcuoğlu, İlmi Etüdler Derneği

Tashih / Proofreading

Fatih Güvendi & Esad Mücahit Eskimez (Türkçe)
Abdullah Collins (English)

Dil Editörü / Language Editors

Muhammed Hüseyin Mercan, Marmara Üniversitesi, Abdullah Collins

Kitap Değerlendirme Editörü / Book Review Editor

Ercüment Asil, İbn Haldun Üniversitesi

Tasarım / Graphic Design

Abdurahim Yüce

Yayın Türü / Publication Type

Yerel Süreli Yayın / National Periodical

Yayın Periyodu / Publication Period

Üç ayda bir (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır / Published quarterly (March, June, September, December)

Baskı Tarihi / Print Date

Eylül / September 2022

Baskı / Printed by

Limit Ofset

Maltepe Mah. Litros Yolu 2. Mat. Sitesi ZA13, Topkapı, Zeytinburnu, İstanbul
www.limitofset.com info@limitofset.com • Tel: 0212 567 45 35 - 0212 567 45 36 • Fax: 0212 567 45 33

İletişim / Correspondence

insan & toplum

Aziz Mahmut Hüdayi Mah. Türbekapı Sok. No:13, Üsküdar, 34672, İstanbul (Turkey)
Tel / Faks: +90 216 310 43 18 • insanvetoplum.org • editor@insanvetoplum.org

Yer alınan indeksler / indexed and abstracted by

ESCI, EBSCO Sociological Index, Index Islamicus, CSA Sociological Abstract, CSA Worldwide Political Science Abstracts, CSA Social Services Abstracts, Ulrich's Periodicals Directory, ASOS Index, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı, Directory of Open Access Journals, Index Copernicus

araştırma makaleleri / research articles

Baba Şiddetine Uğrayan "Ben" in Utanç Karmaşası

The Turmoil of Self-Embarrassment Due to Patriarchal Violence

SİMEL PARLAK, AZİZE NILGÜN CANEL /1

A Preliminary Discussion on the Notion of Nationalism in Weber's Thought: Max Weber and His Cogitation of Nationalism

Weber Düşüncesinde Milliyetçilik Kavramı Üzerine Bir Ön Tartışma: Max Weber ve Milliyetçilik Düşüncesi

MEHMET ÖZAY, MUHAMMAD SAİFUDDİN /25

COVID-19 Pandemi Sürecinde Ortaya Çıkan Yeni Bir Kavram: Zoom Yorgunluğu

A New Concept Emerging During the COVID-19 Pandemic: Zoom Fatigue

TUĞBA TURGUT, SİNAN OKUR /47

Türkiye'de ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Engellilik ve Politikasını Şekillendiren Sosyokültürel Değerlerin Keři ve Makul Dúzenleme Bağlamında Karşılaştırma Analizi

Uncovering the Sociocultural Values Shaping Views and Policies on Disability in Turkey and the United States of America:

A Comparative Analysis in the Context of Reasonable Accommodation

FATMA KAHRAMAN GÜLOĞLU/72

Türkiye'de Mesleklerin Kirlilik Dúzeyleri ve Türlerinin Sınıflandırılması

Classification of "Dirty Work" and Its Forms in Turkey

MELİH SEVER, SEYHAN ÖZDEMİR /101

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Hizmetlerinde Kullanımına İlişkin Fırsatlar ve Sorunlar

The Advantages and Disadvantages of Using Artificial Intelligence in Mental Health Services

MÜCAHİT GÜLTEKİN /121

Hervieu-Léger Sosyolojisi: Gelenek, Din ve Hafıza İlişkisinde Bir Sekülerleşme Analizi

Hervieu-Léger Sociology: A Secularization Analysis in the Relationship of Tradition, Religion and Memory

MUSTAFA DERViŞ DERELİ /159

İletişim Araçlarında Hızlanma Olgusu: Telgraf ve Twitter'ın Dromolojik Çözümlemesi

The Phenomenon of Acceleration with Regard to Communication Tools: A Dromological Analysis of the Telegraph and Twitter

EYÜP AL /193

kitap değerlendirmeleri / book reviews

Ali Ergur (Der.), *Ateş ve İhanet COVID Kliniğinde Sağlık Çalışanlarının Deneyimi*, Raskolnikov Kitap, 2020, 440 s.

Sinan Acar /220

Cristiano Casalini, Edward Choi & Ayenachew A. Woldegiyorgis (Eds.), *Education beyond Europe Models and Traditions before Modernities*, Brill, 2021, 364 s.

Mustafa Gündüz/225

S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, 2019, 702 s.

Mustafa İyi/231

Byung-Chul Han, *Palyatif Toplum: Günümüzde Acı*, Metis Yayınları, 2022, 77 s.

Gözde Aykut / 236

Faisal Husain, *Rivers of the Sultan: The Tigris and Euphrates in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 2021, 264 pp.

Mohammad Hossain /242

Lee McIntyre, *Hakikat Sonrası*, M. F. Biçici (Çev.), Tellekt, 2019, 167 s.

Ahmet Tarık Türkmenoğlu /246

Merve Genç, *Güzelliğin Politikası: YouTube Güzellik Topluluğu*, İletişim Yayınları, 2020, 144 s.

Hüseyin Çil /251

Baba Şiddetine Uğrayan “Ben” in Utanç Karmaşası

Simel Parlak

Azize Nilgün Canel

Öz: Bu çalışmada, çocukluk süresince babalarının şiddetine uğrayan veya şahit olan kadınların bu deneyimlerine ilişkin utanç algısı ve babalarına ilişkin algıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada fenomenolojik yaklaşımlardan biri olan yorumlayıcı fenomenolojik analiz kullanılmıştır. Çalışma grubu, ölçüt örnekleme ile seçilen dört kişiden oluşmaktadır. Ölçüt olarak; çocukluk döneminde babanın şiddetine uğramış olmak veya şahit olmak, evli olmak, çocuk sahibi olmak ve annelik-kadınlık rolleri üzerine düzenlenen psikodrama yaşantı grubuna katılmış olmak şeklinde belirlenmiştir. Katılımcılarla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve elde edilen verinin analiz edilme sürecinde yorumlayıcı fenomenolojik analiz aşamaları izlenmiştir. Çocukluk süresince babalarının şiddetine uğrayan veya şahit olan kadınlarla yapılan görüşmeler sonucunda şiddet uygulayan babaya yönelik tepkiler, şiddet yaşantısını paylaşmaya dair utanç ana temalarına ulaşılmıştır. Araştırmaya katılan tüm katılımcıların babaları ile ilgili anlatıları, babalarının kendi zihinlerinde istenmeyen ve utanılan babalar olduklarını göstermektedir. Babanın çocuk üzerinde yarattığı aşağılama, küçük görme vb. hareketlerinin kişide utanç yaratmış olması, çeşitli kişilik yapıları üzerinden daha sonraki araştırmalarda incelenmesi gereken bir durumdur.

Anahtar Sözcükler: Baba şiddeti, utanç, çocuğa kötü muamele, aile içi şiddet, nitel araştırma.

Abstract: In this study, it was tried to reveal the perceptions of shame about violence of women who were subjected to violence by their fathers in childhood. Interpretative phenomenological analysis method was used in the research. The study group consists of four people selected by criterion sampling. The criteria are determined as being subjected to violence by the father during childhood or to be a witness, to be married, to have a child and being participating in the psychodrama experience group organized on motherhood-womanhood roles. Semi-structured interviews were held with the participants. In the process of analyzing the data obtained, the interpretive phenomenological analysis stages were followed. Themes obtained as a result of interviews with women who witnessed or experienced violence by their fathers in childhood as follows; reactions to the father who applied violence during their childhood and shame about sharing the experience of violence For example, the narratives of participants in the study show that they had unwanted and shameful father images in their minds. The humiliation, belittlement, etc. attitudes of the father towards the child have created shame and it is a situation that should be examined in later researches through various personality structures.

Keywords: Patriarchal violence, shame, child abuse, domestic violence, qualitative research.

@ Doç. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi. simelparlak@gmail.com
Doç. Dr., Marmara Üniversitesi. azize.canel@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-8651-2693>
<https://orcid.org/0000-0003-1235-1716>

© İlimi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0658
insan & toplum, 2022; 12(3): 1-24.
insanvetoplum.org

Başvuru: 31.12.2020
Revizyon: 22.11.2021
Kabul: 12.12.2021
Online Basım: 05.01.2022

Giriş

Utanç kavramı, çeşitli kuramcılar tarafından farklı odaklar temel alınarak açıklanmıştır. Psikanalitik bakış açısı için utanç, daha çok kişinin kendini idealize etmesi ve yaşadığı olayı benine yakıştıramaması temelinde açıklanmaktadır. İdealize edilmiş nesnelere içselleştirilmesi ile oluşan ego idealinin hedeflerine ulaşılmadığında utanç oluşmaktadır (Parman, 2012; Smolen, 2016). Kişinin olmak istediği alanı temsil eden benlik ideali ile benlik arasındaki farklılaşma ve çatışma; yetersizlik, utanç ve benlik değerinde azalmaya dönüşmektedir. Utanç, narsistik bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Utanç, ötekinin bakışı veya yasayı ihlali ile ilgili değildir. Var oluştan gelen bir eksikliğe gönderme yapmaktadır (Parman, 2012). Psikanalitik ekolün kuramcılarında olan Erikson ise utancı, özerkliğe karşı utancın geliştiği 1-3 yaş arası yaşanan bir gelişim dönemi olarak ele almaktadır. Bu utanç duygusu sonucunda çocuk içsel bir kusur veya yetersizlik duygusu yaşamaktadır (Erikson, 1950).

Utancın, kişinin dış dünyaya kendini ifade edişini de sekteye uğratan, dış dünyaya utancını âdeta fark ettiren bir yapısı vardır. Narsistik temelleri olan utanç sıklıkla sevdiğimiz insanların uygunsuz davranışları sonucunda hissedilmekte ve bireyin ego idealine ihanet etmesi olarak yaşantılanmaktadır. Birey utanç duygusunu saklamaya çalışmaktadır. Utanç, başkalarının “sessiz” kabulü ile azalmakta ve gelişimsel olarak daha erken bir dönemde ortaya çıkmaktadır (Akhtar, 2014). Utanç, bireyi başkalarının kendisi hakkında ne düşündüğü sorusu ve sıkıntısı ile baş başa bırakmaktadır (Tangney, 1991). Lewis (1971) utancı, bireyin kendini yetersiz ve kusurlu gören bir benlik algısına sahip olmasıyla ilişkilendirmiştir. Benliğe yönelik olan ve benlik saygısını zedeleyen utanç, içinde ötekinin reddini de taşıdığı için ötekine yönelik öfkeyi veya kaçmayı da barındırmaktadır.

Utanç duygusunun yaşandığı dikkate değer ve şaşırtıcı boyut ise travmatik yaşantılardır. Travmaya maruz kalan bireylerde suçluluk ve utanç duygularının ortaya çıktığı görülmektedir (Beck vd., 2011). Özellikle aile içi şiddete maruz kalan kadınlarda sıklıkla utanç duygusunun ortaya çıktığı ve yaşanan şiddetin ifadesinden kaçınıldığı belirtilmektedir (Zara-Page & İnce, 2008). Kişinin kendi aile bireyinden gördüğü şiddet sonrası utanç yaşaması, kendi rızasına dayalı olmayan eylemin sonucunu utanç olarak deneyimlemesi dikkate değer bir konudur. Aile içi şiddet çoğunlukla gücün erkek merkezli hiyerarşisi altında kadınlar ve çocuklar üstünde varlığını sürdürmüştür (Kurst-Swanger & Petcosky, 2003). Çocuklar evin içerisinde babalarının annelerine uyguladığı şiddete çoğu kez yakından tanıklık etmekte, kimi zaman da anneleriyle birlikte şiddetin doğrudan yaşayıcı olmaktan ya da şiddete müdahale etmeye çalışıp arada kalmaktadırlar (Lök, Başoğlu & Öncel, 2016; Okutan, 2007). Algan ve Kaya (2012), babalarının şiddetine şahit olan

çocukların, şiddete uğramış annenin yaralarını sarmaya çalıştığını bunun yanında anne tarafından ihmal edilme ile de yaşamak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Baba ise korku ile özdeşleşmektedir. Dursun (2018), aile içi şiddete maruz kalmış 300 kişi ile yaptığı araştırmada ise bu bireylerde düşük öz güven ve öfke kontrolü güçlüğünün yaşandığını saptamıştır. Mullender ve arkadaşları (2002), çocukluk şiddet öyküsü olan kadınların, şiddetle baş edebilmek için fiziksel veya psikolojik güvenli alan oluşturma, kardeşlerini güvende tutma gibi stratejiler geliştirdiklerini belirtmektedir. Babalarının şiddetine uğrayan çocuklarla yapılan çalışmalarda, çocukların babalarının olumlu niteliklerinden de bahsettikleri veya onları korku, nefret gibi olumsuz duygularla andıkları görülmektedir (Mullender vd., 2002; Peled, 1998). Anderson ve Danis (2006), babaları tarafından annelerine şiddet uygulanmasına şahit olan 12 kadımla yürüttükleri araştırmada, bu kadınların büyüdükçe olumsuz çocukluk yaşantılarını onarmaya çalıştıklarını saptamıştır.

Çocukluk döneminde babanın şiddetine uğrama veya anneye yönelik şiddete şahit olma, duygusal ve davranışsal sorunların yaşanmasına yol açmanın yanında şiddet içeren davranışların yeniden üretilmesine de zemin hazırlamaktadır (Cater, 2007). Chemtob ve Carlson (2004) tarafından yürütülen araştırmada ise aile içi şiddete maruz kalan anne ve çocukların travma sonrası stres bozukluğu belirtileri gösterdiği ve çocukların anne ile ayrışma sürecinin annenin depresyonu, hissedilen suçluluk ve utanç ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Yetişkin çocuklar üzerine yapılan çalışmalar genellikle şiddet uygulayan erkekler ve aile içi şiddet yaşayan kadınlardan oluşmaktadır ancak bu örnekler genel olarak yetişkin çocukların deneyimlerini temsil etmeyebilir (Anderson & Bang, 2012). Aile içi şiddete maruz kalmanın uzun vadeli etkisini değerlendirmenin bir yolu da geriye dönük araştırma tasarımlarıdır (Maker, Kimmelmeier & Peterson, 1998). Yaşanan sürecin psikososyal açıdan etkilerini bütünsel olarak ortaya koyabilmek için şiddetin yetişkinlikteki etkilerini incelemek gerekmektedir. Bu açıdan yetişkin kadınların çocukluk dönemindeki baba şiddetini nasıl anlamlandırdıklarını bilmek, şiddetin kuşaklararası aktarımını engellemek adına atılacak adımlar açısından yol gösterici olacaktır. Bireyler yakın bir aile bireyinden gördükleri şiddet sonrasında neden en baskın duygu durumlarından biri olarak utanç yaşamaktadır? Bu bağlamda bu çalışmada, çocukluk süresince babalarının şiddetine uğrayan veya şahit olan kadınların bu deneyimlerine ilişkin utanç algısı ve babalarına ilişkin algıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırmada fenomenolojik yaklaşımlardan biri olan yorumlayıcı fenomenolojik analiz kullanılmıştır. Yorumlayıcı fenomenolojik analiz ile katılımcı, deneyimini anlatmaya ve bu deneyimden anlam çıkartmaya çalışmakta böylelikle de araştırmacıya yol göstermektedir. Yorumlayıcı fenomenolojik analiz, katılımcının çevresi ile etkileşimiyle oluşan deneyimlerine ve bu deneyimlere yüklediği anlama odaklanmaktadır (Sart, 2015). Yorumlayıcı fenomenolojik araştırmada; öznel deneyimin ortaya çıkarılması, açıklanması ve aydınlatılması amaçlanmaktadır. Bireyin yaşamış olduğu deneyimin tüm yönleri, istekleri, duyguları, inanç sistemi, bunların davranış ve eylemde nasıl ortaya çıktığı vb. konular ele alınır (Eatough & Smith, 2017). Araştırmada, babalarının şiddetine uğrayan veya şiddete şahit olan kadınların bu deneyimlerine ilişkin utanç algıları ve babalarına ilişkin algıları ile şiddet eylemini nasıl deneyimledikleri aydınlatılmaya çalışılmış ve katılımcılarda ortak olarak görülen temel yapıların ortaya çıkarılmasına odaklanılmıştır.

Araştırma için 56665618-204.01.07 sayılı Etik Kurul onayı alınmıştır. Katılımcılara araştırmanın amacı ve kapsamı açıklanmıştır. Ayrıca araştırmaya katılmayı kabul eden katılımcılardan görüşme başlangıcında bilgilendirilmiş onam alınmıştır.

Çalışma Grubu

Yorumlayıcı fenomenolojik analizde görüşme soruları yaşanmış deneyimin tüm görünümünü hedef aldığı için idiografik bağlılık gereği küçük gruplarla çalışmayı teşvik etmektedir (Smith & Osborn, 2003). Araştırmada da bu ölçütler çerçevesinde örneklem büyüklüğü belirlenmiş ve dört katılımcı ile çalışılmıştır. Amaçlı örneklem yöntemlerinden olan ölçüt örnekleme yöntemi ile seçilen katılımcılar, psikodrama yaşantı grubuna katılan, çocukluk döneminde babanın şiddetine uğradığını veya şiddete tanık olduğunu ifade eden grup üyelerinden oluşmaktadır. Görüşme süresince şiddet yaşantısından söz etmek katılımcılar açısından yeniden travmatizasyon riski taşıdığından psikodrama grup oturumlarına katılıyor olmak katılımcının iyilik hâli nedeniyle kriter olarak seçilmiştir. Katılımcıların özellikleri Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Yaş	Demografik Özellikler
K1 43	Dört çocuklu ailenin ikinci çocuğu. Hem kendisi hem diğer aile üyeleri, babasından fiziksel ve duygusal şiddete uğramış. Evli, iki çocuk sahibi ve öğretmen olarak mesleğini sürdürmektedir. Anne-babası öz ve sağ, aynı apartmanda oturmakta ve babasından duygusal şiddet görmeye devam etmektedir. Psikodrama oturumunda babasının uyguladığı aile içi şiddeti ve babasına yönelik öfkesini çalışan katılımcı, paylaşım esnasında diğer grup üyelerinin de benzer şiddet öykülerini duymanın kendisini yalnız hissettirmediğini ifade etmiştir.
K2 40	İki çocuklu ailenin büyük çocuğu. Babasından fiziksel ve duygusal şiddet görmüş. Babası, kendisi 31 yaşındayken vefat etmiş. Annesi sağ. Üniversite mezunu, evli, bir çocuk sahibi, grafik tasarımcısı olmasına karşın mesleğini icra etmemektedir. Psikodrama oturumunda babasının uyguladığı aile içi şiddeti ve babasına yönelik öfkesini çalışmıştır.
K3 50	Dört çocuklu ailenin en büyük çocuğu. Babasının annesine uyguladığı şiddete yıllarca tanıklık etmiş. Anne-babası öz ve sağ. Üniversite mezunu, bir çocuk sahibi, romantik ilişkisi ile birlikte yaşamakta ve sağlık araştırmacısı olarak mesleğini sürdürmektedir. Psikodrama oturumunda babasının uyguladığı aile içi şiddetten bahsetse de sahnede çalışmamıştır.
K4 40	Altı çocuklu ailenin ikinci çocuğu. Annesi ve kardeşleri ile birlikte babasından yoğun fiziksel şiddet görmüş. Kendisi 9 yaşındayken babası ölünce babasının ailesinden baskı görmüş ve yaşadığı ili değiştirmiştir. Annesi sağ. Lise mezunu, evli, iki çocuk sahibi ve tekstil alanında deneyimi olmasına karşın mesleğini icra etmemektedir. Psikodrama oturumunda babasının uyguladığı aile içi şiddetten bahsetse de sahnede çalışmamıştır.

Veri Toplanması

Fenomenolojide veri toplama süreci, fenomeni deneyimleyen bireylerle yapılan derinlemesine görüşmelerle yürütülmektedir (Creswell, 2015). Araştırmada nitel araştırmadaki görüşme türlerinden yarı yapılandırılmış görüşme türü kullanılmıştır. Yorumlayıcı fenomenolojik analizde görüşme soruları, doğrudan yaşanmış deneyimin tüm görünümünü hedef almaktadır. Araştırmacılar tarafından hazırlanan, şiddet üzerine çalışan uzmanlara onaylatılan görüşme formu, veri toplama aracı olarak kullanılmıştır.

Yorumlayıcı fenomenolojik analizde veri toplama, katılımcı ile karşılıklı etkileşim içinde katılımcının belirleyiciliğinde ilerler (Smith & Osborn, 2003). Yürütülen araştırmada da yarı yapılandırılmış görüşme soruları ile katılımcıların belirleyiciliğinde görüşme ilerlemiştir. Görüşmeler bizzat araştırmacı tarafından, katılımcılara uygun yer ve zamanda yapılmış ayrıca katılımcılardan görüşmeleri ses kayıt cihazına almak için izin istenmiştir. Psikodrama yaşantı grubunda babasının annesine uyguladığı şiddete tanıklık ettiğini veya babasının şiddetine uğradığını ifade eden üyeler ile görüşmeler yüz yüze yapılmıştır. Katılımcılardan araştırmaya katılmaya gönüllü olduklarına dair onam alınmış ve görüşmeler ortalama 60 dakika sürmüştür.

Görüşmede öncelikli olarak yaş, eğitim durumu, çalışma durumu, meslek, medeni durum, çocuk sayısı, kardeş sayısı ve kaçınıcı çocuk olduğuna ilişkin demografik bilgiler alınmıştır. Sonrasında hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşmeye geçilmiştir. Görüşme sorularına ilişkin temel soru örnekleri şunlardır: “Büyüdüğünüz süreçte aile içi şiddete maruz kaldınız mı veya şiddete şahit oldunuz mu? Yaşananları kimseyle paylaştınız mı? Kiminle paylaşmaktan sakındınız, neden? Babanızın şiddetine tanık olduktan sonra onunla ilgili düşüncelerinizde neler değişti? Böyle bir babaya sahip olmanın sizin üzerindeki etkisi nedir? Diğerlerinin böyle bir babası olmadığını gördüğünüzde ne düşündünüz, ne hissettiniz?”

Nitel araştırmalarda araştırmacı tarafından elde edilen sonuçlar ve katılımcı ifadelerinin uyumunu ifade eden inandırıcılık (Yıldırım & Şimşek, 2011) basamağı için araştırma süresince katılımcılarla uzun süreli etkileşim sağlanmış, grup oturumları süresince katılımcılarla etkileşim içinde bulunulmuştur. Araştırmanın geçerliliğini artırmak amacıyla görüşme yapılan katılımcıların doğrudan alıntılara yer verilmiş ve bunlardan yola çıkarak sonuçları açıklanmıştır. Araştırmanın iç güvenilirliğini sağlamak amacıyla veriler benzer süreçlerle toplanmış, verilerin kodlanmasında tutarlılık sağlanmış, verilerin sonuçlarla ilişkisi kurulmuştur. Dış güvenilirliği sağlamak amacıyla da her iki araştırmacının araştırmada ulaşılan yargı, yorum ve önerileri ham verilerle karşılaştırılıp teyit edilmiş (Yıldırım ve Şimşek, 2011) ve uzlaşması gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Yürütülen araştırmada da ses kayıt cihazındaki görüşme kayıtları araştırmacı tarafından bire bir yazıya geçirilmiştir. Verilerin analiz edilme sürecinde ise yorumlayıcı fenomenoloji analiz aşamaları izlenmiştir. Analizin ilk aşamasında kayıtlar bizzat araştırmacı tarafından metne dönüştürülmüş ve oluşturulan metnin okunması ve tekrar okunması yapılmış ve geniş kapsamlı notlar alınmıştır. Bir sonraki aşamada ise alınan notlardan yola çıkılarak her bir katılımcıya ait temalar oluşturulmuştur. Daha sonra her bir katılımcı için ortaya çıkan temalar birbirleriyle ilişkilendirilmiş ve kavramsal benzerliklere göre haritalandırılmıştır (Saldana, 2013). Belirtilen adımlar takip edilerek verilerin analizi yapılmış ve katılımcıların ifadelerine ve temalara bulgular bölümünde yer verilmiştir.

Araştırmacıların Rolü

Araştırmacıların çalışma alanları; kadın, şiddet ve annelik üzerine yoğunlaşmaktadır. Şiddetin kuşaklararası aktarımı ve kadına yönelik aile içi şiddetin süregelen etkilerine yönelik duyarlılık araştırmacıları bu çalışmayı yapmaya yöneltmiştir. Bu alanda yapılacak çalışmalarla şiddetin durdurulmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Araştırmacıların öznel çalışma deneyimleri, verilerin analizi ve yorumlanması için destekleyici bir temel oluşturmuştur.

Bulgular

Çocukluk süresince babalarının şiddetine uğrayan veya şiddete şahit olan kadınlarla yapılan görüşmeler sonucunda şiddet uygulayan babaya yönelik tepkiler, şiddet yaşantısını paylaşmaya dair utanç ana temalarına ulaşılmıştır. Elde edilen ana tema ve alt temalara ilişkin ayrıntılara bu bölümde yer verilmiştir.

Şiddet Uygulayan Babaya Yönelik Tepkiler

Katılımcılar babaları için “ölse de kurtulsak” dileğinde bulunmaktadır. Yaşanan şiddetin nedenini sorguladıkları, bunu hak etmediklerine ilişkin öfke yaşadıkları, sosyal çevrelerinde de benzer yaşantılar olması sebebiyle babalarının hepsinin şiddet uyguladığını düşündükleri ancak okul çağı ile birlikte şiddet uygulamayan babaların varlığından haberdar oldukları, şiddet uygulamayan babalara sahip olan arkadaşlarına imrendikleri ve şiddet uygulamayan babaya dair hayaller kurdukları görülmektedir. Şiddet uygulayan babaya yönelik tepkiler ana temasında; ölmesini isteme, şiddeti anlamlandırmaya çalışma, şiddet uygulayan babanın gözünde değerli olma isteği,

babaya karşı genel duygulanım (korku, nefret, öfke), babalığa etkisi/bütün babalar mı şiddet uygular, şiddet uygulamayan babaların varlığı alt temaları bulunmaktadır.

Ölmesini İsteme

Yaşanılan şiddet sonucunda babanın uyguladığı şiddetten kurtulmaya ilişkin çözüm, babanın ölmesini dileme veya öldürmeye dair düş kurma şeklinde ortaya çıkmaktadır. K2: “Babamın ölmesi. Keşke benim babam olmasaydı. İ sadece yani keşke kurtulabilsem ondan...” Şiddetin sürekli ve sistematik olarak uygulanması ve buna ilişkin bir çözüm yolu görememe, yaşanan çevrede ve akrabalar arasında da şiddetin sıklıkla ortaya çıkması katılımcıları, umutsuzluğa ve bu kısır döngüden kaçmak için babalarını öldürme düşüncesine itmektir. K1 babasını öldürmeyi istediğini ancak ona gücü yetemeyeceği için durduğunu belirtmektedir. Katılımcı “iyi ki yapmamışım hapishanede yaşayamazdım” derken dikkat çeken şey babayı öldürmediğine dair bir sevinçten çok kendi yaşamını riske atmadığı için yaşanan bir rahatlamadır.

K1: “O zaman yine hepimiz böyle yan yana dizilmişiz babam karşımızda annem de dahil olmak üzere bizim tarafımızda. Hepimiz o anda elimizde belimizde sırtımızda oklavalar kırılıyor ve hem hakaret hem dayak, inanın şunu düşündüm, mutfaktan bir bıçak alayım babamı öldüreyim, bunu düşündüğüm nokta oldu.... ben bir çocuk olarak bunu defalarca yaşadığım için artık durdurmak istedim”

K4: “...tek hatırladığım ölse de kurtulsak. Bir gün anneler, üç beş arkadaş mı akraba mı tam anımsayamıyorum ama konuşuyorlardı, çocukların dileği kabul olur diye, onu duydum ya. Artık günlerce içimden tekrarlıyordum, inşallah ölür inşallah ölür diye (gülüyor). Birkaç gün sonra ölmesi bende endişe yarattı. Hani dileğim gerçekleşti gibi. Benim yüzümden öldüğünü hissettim. Uzun bir süre öyle hissettim”

Şiddeti Anlamlandırmaya Çalışma

Katılımcılar “Neden bize bunu yapıyor, neden bizi anlamıyor” sorusu üzerinden yaşadıkları süreci anlamlandırmaya çalışmakta, şiddeti hak etmediklerini düşünmekte, sorunun çıkış noktasının ne olduğunu anlamaya çalışmaktadırlar. Katılımcıların bu soruyu sorarken diğer yandan babalarının yetişme koşulları, alkol problemleri vb. alışkanlıklarının şiddetin nedeni olduğuna dair açıklama getirdikleri görülmektedir.

K2: “Acımak da vardı ona karşı çünkü onu yetiştirmemişler... Dedem para hırsına kapılmış, daha çok para olsun, daha çok yatırım yapayım. Babaannem de gün içinde hani böyle ilgilenmemiş. 3. sınıfa kadar okutmuşlar. Çünkü arkasında hiç kimse yokmuş...

bazen acıyordum. Yetiştirilemediği için, hani yetiştirilseydi iyi bir insan olabilirdi. Biz de üzülmezdik.”

Şiddet uygulayan babaya yönelik zıt kutuplu duyguların olduğu görülmektedir. Bir yanılla öfke, nefret varken diğer yanılla babanın geçmiş yaşantılarını hatırlama, empati kurma ve acıma duygusunun olduğu görülmektedir.

K3: “Hak etmedik ki hiçbirimiz yani bunu. Annem de. Babamın da çok çaresiz olduğunu düşünüyorum aslında... Çaresizlikten çok zayıf olduğu için olaylarla ve durumlara başa çıkamıyordu. Ve bunun öfkesini annemden çıkarıyormuş... Ama annemin üzerindeki o baskısı, yaşattıkları filan hiç unutmuyorum yani. Hiç affetmiyorum... Nefret ediyor muyum? Bazı huylarından. Ama hani seviyor muyum? Babamı seviyorum. Sevmemem gerektiğini düşündüğüm dönemler oldu. Çok sevmem gerektiğini düşündüğüm dönemler oldu (gülüyor)... Ben gözümü açtığımdan beri kavga gürültü vardı. Ama sevgi de...”

Şiddet uygulayan babanın gözünde değerli olma isteği

Katılımcıların babaları tarafından eksik görüleceğine dair endişe hissettikleri, babalarının desteğinden yoksun kaldıkları, okula gitme, meslek edinme vb. alanlarda ihmalin olduğu görülmektedir.

K2: “...Okul kitapları alınacağı zaman bizim evde kavga çıkardı. Okul açılacağı zaman benim kalbim güp güp atardı çünkü kavga çıkacak, hani masraf oluyor diye.... Yani hayatımı, hani çalışabilmeyi, bir şeyleri daha önceden başarabilmeyi çok isterdim ama, bunlar hep yani olmadı. Okulu, lise bittikten sonra üniversiteyi kazanmıştım makine mühendisliğini, göndermedi. Benim seni orda okutacak param yok dedi... Hayatımızın hiçbir aşamasında hayatımızda desteğini hiçbir zaman hissetmedik. Sadece doğmamıza sebep olmuş o kadar. Onun haricinde bize ait sorumlulukların hiçbirini istemedi.”

Katılımcıların babalarından bekledikleri desteği görememenin yaşam akışlarını doğrudan etkilediği, bazen bunun eğitim hayatı üzerinde bazen meslek seçimi üzerinde bazen de K1 gibi evlenmek zorunda kalma gibi etkileri olduğu görülmektedir.

K1: “... Yine aynı onun gözünde iyi olmak zorundayız. Ama bunu yapamadık tabii ki. Bizi o yine eksik görüyor. Ben mesela öğretmenim yine beni eksik görüyor... Biz o hengâmede o şiddet ortamında yine bir şeyler yaptık. Hep böyle bir yerlere gelmek için. O hep başkalarının yaptıkları ve bizim yapamadıklarımızla bizi kıyasladığı için ve başka ortamlarda da hep bizi küçümser yani işte şöyle böyle dalga geçer... suçumuz olmadığı halde babamın gözünden düşmüş gibi hissediyorum. Dayak yedikten sonra onu nasıl toparlayacağım, nasıl gönlüne girebilirim. Tabii ki onun gönlüne girmek için de bir girişimde bulunamıyorduk korkudan.”

Babaya Karşı Genel Duygulanım (Korku, Nefret, Öfke)

Babadan duyulan korkunun yanında yoğun nefret ve öfke duygusu da gözlenmektedir. Katılımcıların çocuklukları süresince şiddetin olmadığı zamanlarda dahi babaya yönelik korkularının devam etmekte olduğu, yeterli ve kapsayıcı bir ebeveyne sahip olamamaktan kaynaklı kendilerini emanet gibi hissettikleri görülmektedir. Babanın kapsayıcı olmayışının yanında anne ile de yaşanan şiddet ortamında yeterli sıcaklık ve duygusal yakınlığın oluşmadığı görülmektedir. Hissedilen bu korku, yaşamları boyunca katılımcılara eşlik etmektedir.

K4: "...nedense hep gözlerim doluyor sanki derinlerde bir korku hissediyorum. O korkuyu hâlâ içimde hissediyorum. Bir karanlık, bir korku, bir endişe oluyor. Sarıyor hani duman gibi. Karnımla midem arasında nefes alamıyorum, sanki etrafımı duman kaplamış da soluğum kesiliyor."

Katılımcılar, yaşanan şiddeti durduramamaya ilişkin öfke ve suçluluk hissetmektedir.

K3: "Saklanmak isterdim ve çocukları saklamak isterdim. Görünmez olmak istiyordum. Bana da yönelir diye korkuyordum çünkü. Hep böyle saklanmak. Susmak. Görünmez olmak falan isterdim. Çok öfkeleniyorum. Hâlâ çok öfkeleniyorum... Yani engel olmayı çok isterdim."

Babalığa Etkisi (Bütün Babalar mı Şiddet Uygular?)

Katılımcıların sosyal çevrelerinde de babanın aile üyelerine yönelik şiddet uygulaması, katılımcıların bütün babaların şiddet uyguladığına ilişkin bir algı geliştirmelerine sebep olmuştur. Eşlerine ilişkin de şiddet uygulamasından endişe duyduklarını bir tartışmanın dahi şiddet anılarını tetiklediklerini belirtmektedirler.

K4: "... o zamanlar hep babalar hep şiddet mi uygular şey mi sürekli çocuklar onlardan endişe mi eder onlardan mı korkar. Etrafımdaki insanların çoğu öyleydi. Kendi çocuklarına şiddet uyguluyordu. Sadece bir amcam vardı şiddet uygulamayan onun dışındaki işte 7 kardeşler 6'sında öyleydi. Bizim gibiydiler. Babalar şiddet uygular diye düşünüyordum."

K3: "... Babaların hepsinin kötü olduğunu (gülüyor), bütün babalar şiddet uygular. Yani uygulamayanın olmadığını düşünüyordum. Bütün babalar böyledir. Annelere karşı basıkcıdır. Öyle olmadığını gördüğümde çok şaşırılmıştım."

Şiddet Uygulamayan Babaların Varlığı

Katılımcılar şiddet uygulamayan baba ile karşılaştıklarında imrenme, kendi babalarının şiddet uygulamasına ilişkin yoğun üzüntü ve kırgınlık hissetmektedir. Şiddet uygulamayan bir baba hayali kuran katılımcılar, şiddet uygulamayan babaya sahip olan bireyleri “şanslı” olarak nitelemektedir. “A: Diğerlerinin böyle bir babası olmadığını gördüğünüzde ne düşündünüz?”

K2: “Ne kadar şanslılar diye düşündüm. Ben böyle bir şeye hiçbir zaman sahip olamayacağım. Babamın değişmeyeceğini biliyordum çünkü. Babam hâlimden rahatsız değildi. Onların şanslı olduğunu kendimin şanssız olduğunu düşündüm. Keşke ben de böyle sahip olabilsem.”

K1: “... görüyordum başka babaları neden benim babam da böyle davranmıyor, ‘sen babandan korkar mısın’ derdim arkadaşta. ‘Baban seni dövüyor mu’ derdim. Kıyaslamalar yapırdım. Keşke benim babam da dövme... Babamla arkadaş gibi olmayı çok isterdim mesela öyle gibi olanlara imrendim.”

Şiddet Yaşantısını Paylaşmaya Dair Utanç

Katılımcılarda yetişkinlik ve çocukluk döneminde şiddet yaşantısını paylaşmaya dair kaçınma davranışlarının olduğu görülmektedir. Şiddet yaşantısını paylaşmaktan utanç duyan katılımcılar; dışlanacaklarını, sosyal çevre tarafından kabul görmeyeceklerini, insanların onlara acıyarak değersiz göreceklerine dair endişe yaşamaktadır. Şiddet yaşantısını paylaşmaya dair utanç ana teması; değersiz görülmeye dair endişe, dışlanmaya dair endişe, kaçma ve yetersizlik alt temalarından oluşmaktadır.

Değersiz Görülmeye Dair Endişe

Katılımcılar, insanlarla çocukluk şiddetini paylaşmaktan sakındıklarını çünkü insanların kendilerine acıyacaklarını, yaşadıklarını anlamayacaklarını düşündüklerini ifade etmektedir.

K1: “... Arkadaşlarımın anlattığı daha farklıydı, daha ferah, daha mutlu bir ortam, ben onların dışında hissettim biraz kendimi ve yaşadıklarım da onların dünyasında olmayan, yer almayan şeylerdir düşüncesiyle biraz ondan endişelendim, korktum. Bu da olur mu yani bu kadar olabilir mi şeklinde, belki basite indirgeyebilirler ya da beni tam anlamıyla anlayamayacaklar, o anda yaşadıklarım, duygularım, düşüncelerim, kalbimin çarpması, korkularım, bunları o anda görmeyecekleri için anlayamayacaklarını düşündüm. Belki seviye olarak düşük seviyede bir ailenin çocuğu. Hani bizim ailemizde böyle şeyler olmadı. Böyle yaşantılar olmadı.... Değersiz görürler belki... Bu kadar da olur mu, neler yaşamış, imkânsız, böyle şeyler olabilir mi? İnanmamazlık. Belki acırları bana.”

Şiddet yaşantısının gerçekliğinin dahi sosyal çevre tarafından sorgulanacağı; yaşanan şiddet karşısında hissedilen çaresizlikle, yardım arama davranışının oluşmadığı görülmektedir. Şiddete maruz kalmak; bireyin bunu hak ettiği, zayıf olduğu, dayak yiyen biri olarak sosyal çevresince değersiz olduğu, dayak yiyen biri olarak tanımlanmanın getireceği psikolojik ve sosyal yükü baş etmede yaşanan güçlük şeklinde gözlemlenmiştir.

K4: “Ne bileyim o morlukları görmelerinden korkuyordum ben. Belki üzümler, acırlar. Öyle düşünüyordum. Belki yardım ederler diye hiç düşünmedim. Daha çok acırlar ya da dalga geçerler. Acımasız oluyor o yaşlarda çocuklar. Oo akşam babandan ne güzel dayak yedin diyen arkadaşımda oldu.... Hemen içimize sinip gidiyorduk...”

Dışlanmaya Dair Korku

Katılımcılar sosyal çevre tarafından kabul edilmeyeceklerine dair endişe yaşadıklarını ifade etmektedir. İnsanların onlara acıyacağına ve sosyal ortamlarına kabul etmeyeceklerine ilişkin kaygı duyduklarını belirtmişlerdir. “A: Yaşananları kimseyle paylaştınız mı?”

K2: “Hayır sadece psikodramada paylaştım... Utandığım için, hani böyle küçük görecekler. Ay yazık yani neler yaşamış yazık işte yani aşağılanmaktan korktuğum için insanlar tarafından. Onların hiçbirini ben yapmadım, ben yaşadım ama o bakış açısıyla bakamadım hani yazık nasıl bir ailede yetişmiş. İnsanlar benimle ilgili o bize uygun değil diye... Benimle konuşmayacaklar ilişkilerini kesecekler nasıl bir ailede yetişmiş. Bu nasıl bir ailede yetiştiyse o da çok düzgün değildir. Çok da değer görmeyeceğim değersizleştirileceğim diye.”

A: Peki bu yaşananları okulda arkadaşlarınızla paylaşırdınız ne olurdu?

K3: “Benden uzaklaşırlardı diye düşünüyorum. Küçük bir yerde yaşıyorduk. Kesinlikle babamın imajı bozulurdu ve onun imajının bozulması hepimizin imajının bozulması anlamına gelirdi küçükken. O yüzden paylaşmazdım. Yalnız kalırdık. İyi bir ailem olmadığını, iyi bir anne babam olmadığını, babamın iyi bir baba olmadığını düşünürlerdi. İyi bir babaya sahip olmamak korkunç bir şey gibi gelirdi bana.”

Kaçma

Yaşanan utancın hem deneyime ilişkin olduğu hem de babanın var oluş biçimiyle ilgili olduğu görülmektedir. Katılımcıların çocukluk şiddetini paylaşmaktan utandıkları ve bundan kaçındıkları görülmektedir. Katılımcıların yaşanan şiddeti tümüyle paylaştıkları tek alanın grup oturumu olduğu görülmektedir.

K4: "... Acıdıklarını hissedince kaçma gereği duyuyorum... Rahatsız ediyor beni acıdıklarını hissettiğimde. O yediğim dayakların bilinmesi beni utandırıyor belki. Utanıyorum, çekiniyorum. Bilinsin istemiyorum. Ya da bildikleri için bana öyle yaklaştıklarını hissediyorum. Bana acıdıklarını hissediyorum."

K3: "Sizinle konuşmak bile benim için büyük bir aşama... Mesela ben belli bir döneme kadar böyle bir şey olduğunu hiç kimseye söyleyememiştim... Sadece kendi ailemizin içerisinde konuşurduk. Kardeşlerle. Çok utanırdım. Çünkü bu çok utanç verici bir şeymiş gibi gelirdi bana... Çünkü babamın annemi dövüyor olması çok anormal bir şey gibi geliyordu bana. Ve çok anormal bir şeyi de insanlarla paylaşmaktan çok imtina ediyordum."

Yetersizlik

Katılımcıların güven duygusunun oluşmaması sebebiyle kendisini korunmasız ve güçsüz hissettiği görülmektedir. Katılımcılar kendilerini ifade etmekte güçlük yaşamakta, eleştirilmekten ve yargılanmaktan korkmaktadır.

K2: "Benim insanlarla iletişim kurabilmeme engel oluyor. Çünkü hep bir ürkeklik ve korkaklık hissediyorum. Mesela daha düne gelene kadar metrobuse bindiğim zaman kalabalık olduğu zaman düğmeye basabilir misiniz demeye utanıyordum. Psikodramaya başladıktan sonra, ne olabilir ki söylediğimde, bana ne yapabilir ki diye kendime telkinde buluna buluna (ağlıyor) şimdi öyle değil... O ürkek çocuk olarak kaldım... Hani ben hiçbir zaman ilerde olamam, benim yerim hep geri plan."

Katılımcıların öz güvenlerinin zedelendiği, kendilerini yetersiz hissettikleri, yaşadıkları çekingenliğin normal olduğunu düşündükleri ancak diğer insanların kendilerini rahatça ifade ettiklerini gördükçe bir sorun olduğunun farkına vardıkları görülmektedir. Çocukluk süresince yaşanan şiddeti durduramama ve şiddet karşısında yaşanan çaresizliğin kendilerini yetersiz hissettirdiği ve bunun yetişkinlik yaşamına aktarıldığı görülmektedir.

K3: "Bir kere güvenimi zedelediğini biliyorum. Belli bir şeyleri bir süre sonra kazandım. Herkesin çoktan sahip olduğu şeyleri... Benim üzerimdeki en büyük etkisi güvensiz bir birey oldum yani. Kimseye, kendime. Bir çekingenlik... Yani herkesin böyle yaşadığını düşünüyordum. Böyle şeyler yaşamayan ve normal olmadığımı anladığım anda zaten sorunlarım başladı."

Tartışma

Bu araştırmada çocukluk süresince babalarının şiddetine uğrayan veya şahit olan kadınlarla yapılan görüşmeler sonucunda, tüm anlatılar dikkatle incelendiğinde, bazı

ortak özelliklerin olduğu görülmektedir. Örneğin; araştırmaya katılan tüm katılımcıların anlatıları, babalarının kendi zihinlerinde “istenmeyen” ve “utanılan” babalar olduklarını göstermektedir. Araştırmanın ana temasını oluşturan şiddet yaşantısını paylaşmaya dair utanç duygusunun temeline inmeyi hedefleyen bu araştırmada, şiddet yaşantısını paylaşmaya dair duyulan utancın içeriğinin ortaya konması kadar şiddeti uygulayan babaya yönelik temel tepkiler de ortaya çıkmıştır. “Babanın ölmesini isteme” tüm katılımcıların ortak söylemidir. Babanın ölmesini isteme, yaşanan şiddetten kurtulmayı istemek kadar yaşanan utançtan kurtulmayı istemek anlamı da taşımaktadır. Katılımcıların şiddeti anlamlandırma çabası, bir yandan neden bunu yaşıyorum sorusuyla ifade bulmakta öte yandan babanın aile kökeninin yetersizliği ve ailesi tarafından hatalı yetiştirilmiş olması gibi açıklamalarla anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Babaların hayat karşısında yetersiz, olaylar karşısında ne yapması veya nasıl davranması gerektiğini bilmeyen, kendi köken aile hikâyelerinde ise ilgi ile büyütülmemiş babalar oldukları anlaşılmaktadır. Dikkat çekici bir diğer durum ise katılımcıların uğradığı şiddete rağmen babalarının gözünde değerli olma isteğinden vazgeçilemiyor oluşudur. Tüm bunların bir araya gelmesi ise babaya karşı genel duygu durumunun korku, nefret ve öfke olarak tanımlanmasına sebep olmaktadır. Sevgi, hayranlık vb. olumlu duygulara ise hiç rastlanmamaktadır. Ayrıca katılımcıların zihnindeki baba algısı da bozulmakta ve bütün babaların şiddet uygulayan bireyler olup olmadığı sorgusunu doğurmaktadır. Bu araştırmada katılımcılar kadınlardan seçilmiş olmakla birlikte bu durumun ileride baba olacak erkek katılımcılar açısından da değerlendirilmesi gerekir.

Şiddet yaşantısını paylaşmaya dair duyulan utanç duygusunun ise temelde değersiz görülmeye dair duyulan endişe, dışlanmaya dair korku, yaşantıyı paylaşmaktan kaçınma ve kendini yetersiz hissetme gibi temalarla işlediği tespit edilmiştir. Katılımcılar genel olarak babalarının şiddet eğilimlerini saklama yönelimiyle büyümüşlerdir. Aile içi şiddete maruz kalma veya tanık olma durumunda utanç duyma, şiddetin saklanması, üzerinde konuşulmaması genel literatürde vurgulanmış bir durum olmakla beraber utanç konusunun sebebine yönelik çok az açıklama geliştirildiği görülmektedir (Mills ve Kellington, 2012).

Baba şiddeti neticesinde utanç duyma konusu Türkiye’de çok az araştırmayla ele alınmıştır. Erükçü-Akbaş ve Karataş (2020) yaptıkları araştırmada, kadın cinayetleri sonrası geride kalan çocuklar ve bakım veren kardeşlerin baş etme stratejilerini incelemiş, cinayet sonrası geride kalan çocukların olay hakkında konuşmakta zorlandıklarını ve babanın gerçekleştirdiği cinayet eylemi sonrasında utanma duygularının varlığını bildirmişlerdir. Hatta bu duygu durumu, yardım almayı istemelerini dahi zorlaştırmaktadır. Bu durum çocuklukları boyunca şiddete maruz kalan kadınların yetişkin

hayatlarında duydukları utanca benzer gözüke de olayın cinayet gibi travmatik bir eylemle sonuçlanmış olması, bu durumdaki dinamikleri farklı etkiliyor da olabilir.

Utanç konusu bu araştırmada anlatıların tümünde dikkat çeken ve var olan bir duygu durumudur ve utanç birden fazla sebeple ilişkilendirilebilir (La Ferle, Muralidharan ve Kim, 2019; Nicholson, 2009; Weil ve Lee, 2004). Örneğin Herman (1997), utanma ve dışarıya karşı susmanın temelinde; aşağılanma, alay edilme ya da inandıramama korkusu olduğunu belirtmekte ayrıca failin olası misilleme ve eylemlerinden endişe sebebiyle oluştuğunu savunmaktadır. Bu araştırmadaki bazı anlatılarda benzer duygulara rastlanmış, katılımcılar diğerleri tarafından anlaşıl-mamak, alay edilmek gibi kendilerini çoğunluktan farklı hissedecekleri bir duruma düşmektense bunu saklama eğiliminde olmuşlardır. Mills ve Kellington'ın (2012) aile içi şiddet deneyimi olan çocuklarla yaptıkları araştırmada, utanç duygusunun bireylerin yaşantılarını paylaşamamalarının da temel sebebi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca araştırmalarda faile ve diğer karmaşık faktörlere sadakat de vurgulanmaktadır. Bu araştırmada utanç aynı zamanda babanın kişinin benine karşı sergilediği aşağıla-ma, küçük görme gibi duygu yüklemelerinin bir sonucu olarak da fark edilmektedir. Katılımcılar benzer şekilde babalarının gözünde sevilmeyen, istenmeyen olduklarını düşünmekte ve babanın kendilerine uyguladığı şiddet sonucunda kendilik algıları-nın zarar gördüğünü hissettiren ifadeler kullanmaktadır. Babalarının kendilerini neden sevmediğini anlamadıklarını belirtmekte ve üstelik bu sevilmeyen olma durumunu içselleştirdikleri ve benlik algılarına kattıkları da anlaşılmaktadır. Bir nevi dış dünyadakilerin de kendilerine babanın baktığı gözle bakarak hoşlanmaması/ sevmemesi/aşağılaması gibi irrasyonel duygu durumları oluşturabilmektedirler. Bu durumda benlik algılarının zarar gördüğünü ve kendilerine dair objektif algılarının da bozulduğunu varsayabiliriz. Nitekim bu durum utanç duygusunun yoğunluğu kadar topluluk karşısında konuşamama, öz güven eksikliği, girişimlerde bulunama-ma, kendini yetersiz algılama durumlarını içeren ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

Anlatılardaki babaların çocuklarına destek olan babalar olmadıkları da anla-şılmaktadır. Hatta tam tersine çocuklarının gelişimini engelleyici oldukları, okula devam etme veya çocuklarının gelişme gösterebilecekleri konularda engel olan davranışlar sergiledikleri görülmektedir. Bu davranışlarının kökeninde evlatlarıyla empati kuramıyor oluşları, antisosyal kişilik bozukluğu gibi patolojiler, çocuklarının bireyselliklerine ve kişilik gelişmelerine saygı duymama veya görmezden gelme gibi eğilimler olabilir. Ayrıca gelecekte, değişip dönüşecek bir çocuğun, şiddete meyilli benliklerindeki kurban arayışını tatmin edemeyecek kadar güçlenmesi, engelleyici bir faktör olabilir. Bu bağlamda baba şiddetine maruz kalınmasını sadece şiddete maruz kalan açısından değil şiddet uygulayanın diğeri ile kurduğu ilişki üzerinden

de ele almak daha doğru olacaktır. Yani bir anlamda şiddet uygulayan baba kadar onun nesnesi olmaktan kurtulamayan bir çocuğun varlığı söz konusudur ve bu durum babaların çocuklarının gelişimine duyarsız hatta engelleyici tavırlarını, onları kendi yetersiz egolarını kolayca yansıttıkları bir araç olarak görme eğilimlerinden vazgeçmeyi istememelerini gösterebilir. Bu bağlamda baba şiddeti konusunun şiddet uygulayan babaların profillerinin tespiti açısından da değerlendirilmesi önemlidir. Ayrıca literatürde şiddet davranışının ortaya çıkmasında etkili olan faktörler arasında gösterilen düşük gelir, düşük sosyal destek, geçim sıkıntısı gibi faktörlerin bu tip aileler açısından tespit edilmesi, önleme ve tespit çalışmaları açısından önemli olacaktır. Ayrıca gene literatürün işaret ettiği şiddet davranışında antisosyal davranışlar, dürtüsellik, düşmanlık duyguları gibi patolojilerin görülme sıklıkları da dikkate alınmalıdır (McKenry, Julian ve Gavazzi, 1995; Mitchell ve Magdalena, 2009).

Katılımcıların çok bariz sergiledikleri ortak bir diğer davranışta evladı beğenmeme, küçümseme, hor görme, aşağılama gibi eğilimleridir. Çocukların babanın kendilerine karşı yansıttığı bu duygulara sürekli maruz kalıyor olmaları, kendi benlikleri hakkında yanlış ipuçları elde etmelerine ve kendilerine dair algılarına utancı da eklemelerine sebep oluyor gözükmektedir. Babanın kendilerine karşı sergilediği bu tip davranışlar, şiddet gibi travmatik bir eylem ile birleştiğinde, katılımcılar bu durumu dış dünyaya genellemekte ve diğer insanların da aynı duygularla kendilerini algılayabileceklerine hükmedebilmektedir. Bu durumda babanın gözü, kendilerini çarpık, bozulmuş, kırık bir aynadan seyreden hatalı bir göze dönüşmektedir. Katılımcılarda şiddet gördükleri halde babanın gözüne girme çabalarının devam ettiği görülmektedir. Babanın takdirini kazanamıyor olmak ise duygusal olarak daha fazla çöküntü ve kırgınlığa sebep olmaktadır. Bu şekilde bir kısır döngüye saplanan çocukların babanın ölmesine dair düşlemleri vardır. Birey kendi benine dair iyi olanla, güçlü olanla, değerli olanla bağlantı kuramamaktadır. Bu durumda babanın ölümünü düşleme, babanın sergilediği şiddetten kurtulmak kadar hissettikleri utanç duygusundan da kurtulmayı isteme olarak değerlendirilmelidir. Babadan aldığı geri bildirimlerin yetersiz ve aşağılayıcı oluşu, henüz gelişme çağındaki benin kendisi ile yeterli ve güvenli bağlantı kuramamasına sebep olmaktadır. Bu noktada babanın yaptıklarının yarattığı utanç ve böyle bir babaya sahip olduğunun dış dünyadan gözlenmesi de diğerlerinin gözünde aynı şekilde küçük düşmüş olma, onlar kadar yeterli olamama gibi başka utanç duygusu kaynaklarına sebep olmaktadır.

Anlatılan durumların hepsinde ortak olan nokta, kişinin kendi benlik saygısını yitirmesidir. Benlik saygısı, bireyin benlik imgesi ile ideal benliği arasındaki farkın değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkar. Ebeveynin çocuğa karşı tutumları, kişinin kim olduğu bilgisini şekillendirmekte, kendisi ile ilgili aldığı kararları, verdiği hü-

kümleri etkilemektedir. Utanç literatüründe, utanma duygusu genellikle bireyin ideal benliği ile “gerçek” benliği arasındaki kopuklukla ilişkilidir ve bu boşluğu yarattığı düşünülen “kötülüğün” içselleştirilmesini içerir (Pines, 2008). Ayrıca nesne ilişkileri teorisinin vurguladığı gibi aile içi şiddete ve ebeveynlerinin istismar edildiğine tanık olan çocuklarda rastlanan utanç duygusu, hem içselleştirme hem de kimlik belirleme mekanizmalarına güçlü bir şekilde hitap etmektedir (Mills ve Kellington, 2012). Ben; kişinin kendisini başkalarından ayıran duygu, tutum ve davranışlarının bir bütünüdür. İdeal benlik ise kişinin olmak istediği “beni”dir. Fairbairn (1952), utancın “kötü nesne” olarak nitelenebilecek kötü bir ebeveynle özdeşleşmekten kaynaklanabileceğini iddia ederek bu dinamiğe potansiyel bir açıklama getirmektedir. Kişinin ideal benliği ile gerçek benliğinin tutarlılığı ruh sağlığını desteklemesi açısından önemlidir. Benliklerinin inşası noktasında babalarını aşağılama, beğenmeme, eleştirme, hatalı bulma eğilimlerine rağmen onların onayını alma çabalarının benlik karmaşasından kurtulmak için bu kısır döngüyü kırma isteklerinden kaynaklı olduğu düşünülebilir. Ancak bundan kurtulamıyor olma, bir anlamda “şiddet gösterilmeye mahkûm” bir ben algısına kapılmalarına ve bu benden utanç duymalarına onları sürüklüyor olabilir. Bu noktada kişinin kendini değerlendirmesi sonucunda ulaştığı benlik kavramının onaylanmasına bağlı bir beğeni durumu olan benlik saygısının eksik kaldığı düşünülebilir. Bireyin kendisi ile ilgili kurguladığı içsel gerçekliğin kaynağını sorgulayan nesne ilişkileri kuramının içselleştirme, özdeşim, içe alım ve içe atım kavramlarının bu duygunun açıklanmasında yol gösterici olabileceği düşünülebilir (Taymur ve Boratav, 2013). Gelişimin erken dönemlerinde kişi için önemli olan diğerleri ile kurulan iletişim, kişilik yapısının da temellerini oluşturmaktadır.

Benlik saygısı konusunda önemli kuramcılardan biri olan Cooley’e göre (1968) benlik saygısının oluşumu, kişinin içinde bulunduğu toplumsal ortamdan soyutlanarak düşünülemez. Türkiye’de yapılan bir meta analiz çalışmasında, yetkeci ve baskıcı ailelerden gelen çocukların olumsuz psikolojik özellikler ve davranışlar geliştirme riski taşıdıkları doğrulanmıştır (Sümer, Gündoğdu-Aktürk ve Helvacı, 2010). Bu araştırmada ise katılımcıların ifadeleri, baba şiddetinin kişinin kendisini değersiz hissetmesine ve yetersizlik duygularını pekiştirmesine sebep olduğunu göstermektedir. Kişinin kendisi ile ilgili babadan aldığı geri bildirim, babanın onu yetersiz, eksik görüşü ile ilgili oluşu, kişinin bu benden utanma sebeplerinden birisi olarak kabul edilebilir. Bu duygu “yeterince iyi” olamamanın utancı olarak düşünülebilir. “Ben”, kendi değerini hissedecek kadar gelişmemektedir.

Anlatılan hususa kişinin yaşantısını anlatma, paylaşma veya yardım isteme konusundaki yetersizliğini de eklemek gerekir. Nitekim katılımcılar arasında ilk kez bu araştırmada yaşantısını paylaşanlar bulunmaktadır. Utanma duygusunu açıklarken

anlaşlamayacağını düşünme ve etiketlenme korkusunun da duyguya eşlik ettiği görülmektedir. Erükçü-Akbaş ve Karataş (2020), kadın cinayetleri sonrası geride kalan çocuklarla yaptıkları araştırmada da benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Mullender ve arkadaşları (2002) yaptıkları araştırmada, aile içi şiddete maruz kalan veya tanık olan çocuklarla çalışmışlar ve çocukların şiddet eylemi sürerken bu durumu yaşıtları dâhil kimseyle paylaşmadıklarını tespit etmişlerdir. Bu durumda yaşanan şiddet gerçeğinin gizlenecek olması göz önünde bulundurularak özellikle baba şiddetine ve aile içi şiddete maruz kalan kişilerin tespit edilmesine yönelik etkili yöntemlerin geliştirilmesinin ve gerekli önemlerin alınmasının gerektiği düşünülebilir.

Anlatıların bir ortak noktası da babaların kendi yetiştikleri çevrelerin yetersizliğidir. Bu babalar kendi ben değerlerini oluşturamadıkları, kendilerini gerçekleştiremedikleri ortamlarda yetişmiş gözükmektedir. Hatta katılımcıların babalarının bu durumlarını şiddet konusunda anlamlandırma çabası olarak cümleye döktükleri görülmüştür. Cater, 2007 yılında yaptığı araştırmada, çocukların babanın annelerine uyguladığı şiddeti nasıl anlamlandırdıklarına dair yaşları 8 ile 12 arasında değişen on çocukla çalışmıştır. Yaptığı araştırmada, şiddet uygulayan babanın davranışları çocuklar tarafından kabul edilemez, haksız ve olağan dışı olarak algılanmaktadır. Ancak Cater (2007), önemli bir konuya dikkat çekerek babanın şiddet davranışını normleştirme ile babayı bir birey olarak normleştirmenin ayrı ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim katılımcıların babaları, çocuklarının gelişimine müsaade etmeyen, engelleyen tutumlar sergilemekte ve çocuklarının benlik değerlerini zedeleyici geri bildirimlerde bulunmaktadır. Bu durumda babaların kendi değersizlik duygularını karşısındakilere yüklediği âdeta bu değersizliği yok etmek, cezalandırmak için şiddet uyguladığı düşünülebilir. Bu değersizliği yüklediği “ben” ise kendisi ile beraber babadan da utanç duymaktadır. Klein (2008), çocuğun temel ihtiyacının yakın ilişki olduğunu ve güven, sevilme, onaylanma, takdir görme duygularına karşılık aradığını belirtmektedir. Ayrıca bağlanma terimi, bebeklerle anne-babalara da bakım verenleri arasında kurulan, duygusal olarak olumlu ve yardım edici bir ilişkinin varlığını ifade eder (Tüzün ve Sayar, 2006). Bu durumda hatalı yansıtılmaların benlik algısını şekillendirmedeki zararları kadar düşünülmesi gereken bir diğer soru işareti de babaların kendi yetersiz kişilik gelişimlerini, sergiledikleri şiddet yoluyla çocuklarına aktarıyor oluşlarıdır. Bu bağlamda düşünüldüğünde şiddet uygulayan babaya dair daha ayrıntılı araştırmalara gerek duyulmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Babanın çocuk üzerinde yarattığı aşağılama, küçük görme vb. hareketlerin kişide utanç yaratmış olması, çeşitli kişilik yapıları üzerinden daha sonraki araştırmalarda

incelenmesi gereken bir durumdur. Ayrıca babasından şiddet gördüğü halde aynı zamanda sevgi de gördüğünü ifade eden bireylerin yaşantıları, şiddetin kaynağının anne olduğu durumlar ya da her iki ebeveyninden birlikte şiddet görme durumlarında utanç duygusunun niteliği, utanç duygusunun cinsiyete bağlı olarak farklılıkları ve beraberinde eşlik etme ihtimali olan duygular da başka araştırmalarda incelenmelidir. Aynı şekilde annenin baba şiddeti karşısında boşanma kararı vermiş olması gibi bir durumda utanç duygusunun seyri üzerindeki etkisinin ne olacağı da araştırılmalıdır.

Araştırmanın sınırlılıkları açısından bu araştırma, baba şiddetine maruz kalarak büyümüş dört kadın katılımcı ile yürütülmüştür. Araştırılan konu çok hassas bir konudur ve şiddet yaşantısından söz etmek katılımcılar açısından yeniden travmatizasyon riski taşıdığından psikodrama grup oturumlarına katılıyor olmak şartı aranmış ve bu durum katılımcı sayısının titizlikle belirlenmesini gerekli kılmıştır. Sonuç olarak katılımcıların babalarının yaptıklarını ve uyguladıkları şiddeti anlatma konusunda ilerleyen yaşlarına rağmen zorlandıkları görülmektedir. Benlik oluşumu, yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Baba şiddetine maruz kalan bireylerin ileri yaşlarda bile olsalar yaşantılarını paylaşabilmeleri, duygularını boşaltabilmeleri ve derinde sürmekte olan utanç duygularını anlamlandırabilmelerine yönelik yapılacak her türlü çalışmanın benlik oluşumlarını dolayısıyla ruh sağlıklarını destekleyebileceği düşünülebilir. Nitekim Anderson ve Bang (2012) yaptıkları çalışmada, çocukluk yaşantıları boyunca aile içi şiddete maruz kalmış 68 kadınla çalışmışlar ve bu yaşantılara rağmen kendilerini iyileştirebildikleri faktörler olduğunu tespit etmişlerdir.

The Turmoil of Self-Embarrassment Due to Patriarchal Violence

Simel Parlak

Azize Nilgün Canel

Purpose and Significance

The research results confirm that mothers and children exposed to domestic violence show symptoms of post-traumatic stress disorder. In addition, depression has been revealed to be directly related to feelings of guilt and shame (Carlson, 2004). Studies on adults generally consist of men who use violence against their spouses and women who are exposed to domestic violence. However, these examples often do not reflect the experiences of adults who have been exposed to violence in childhood (Anderson & Bang, 2012). In order to determine all aspects of the psychosocial effects of the process, the effects of violence on adults need to be examined.

In this respect, getting information about how adult women make sense of the violence they experienced at the hands of their father in their childhood can be a guide for studies working to prevent the transmission of intergenerational violence.

This study attempts to reveal the perceptions of shame toward violence from women who'd been subjected to violence at the hands of their fathers during childhood.

Assoc. Prof., İstanbul Sabahattin Zaim University. simelparlak@gmail.com
Assoc. Prof., Marmara University. azize.canel@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8651-2693>
<https://orcid.org/0000-0003-1235-1716>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0658
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Received: 31.12.2020
Revision: 22.11.2021
Accepted: 12.12.2021
Online First: 05.01.2022

Method

The research uses the interpretive phenomenological research design, a phenomenological approach. The study group consists of four people selected using criterion sampling. The criteria have been determined as follows: being subjected to violence at the hands of one's father during childhood, having witnessed such violence, having been married to and having a child with one who commits such violence and participating to the post-study psychodrama group. Semi-structured interviews were conducted with the participants, and the interviews lasted on average 60 minutes. Demographic information was obtained at the start of the interviews regarding age, education level, employment status, occupation, marital status, number of children, and number of siblings, after which the semi-structured interview began.

Examples of the interview questions used in the research are as follows: "Did you ever experience domestic violence while growing up?", "Have you ever witnessed violence, "Have you ever shared what you've experienced with anyone?", "Why did have you refrained from sharing this with anyone?". "How did the violence from your father affect your thoughts toward him?", "How did having such a father affect you?", and "How did realizing that others around not having a father like yours affect you?" The research recorded and transcribed all the interviews. The stages of interpretive phenomenological analysis were followed while analyzing the data.

Results

The themes obtained as a result of the interviews with women who'd witnessed or experienced violence at the hands of their fathers during childhood are as follows: (1) reactions toward the father who committed violence during their childhood and (2) Shame about sharing the experience of violence. The main theme of reactions toward the father who applied violence during their childhood is formed of the following sub-themes: wishing their father dead, trying to make sense of the violence, desire to be appreciated by the abusive father, basic feelings towards the father (e.g., fear, hatred, and anger), effects on the perceptions toward fathers (Do all fathers commit violence?), and perceptions toward non-violent fathers.

The participants were seen to have questioned the reason for the violence they experienced. They feel they did not deserve the violence they experienced, and they feel angry. They reported being jealous of their friends whose fathers did not use violence and reported dreaming of a having a non-violent father.

The main theme of shame about sharing their experience with violence is composed of the sub-themes of anxiety about being considered worthless, anxiety

about exclusion, a sense of worthlessness, and avoiding sharing the violence they experienced. The participants were identified to have avoidance behaviors regarding sharing violence in their adulthood and childhood. Participants who are embarrassed to share their experiences of violence feel worried that they will be excluded, that they will not be accepted by their social surroundings, and that they also think people pity them.

Conclusion

When carefully examining all the narratives, some common characteristics are seen to occur in women who've been subjected to or witnessed violence at the hands of their fathers during childhood. For example, the participants' narratives in the study show that they had unwanted and shameful father images in their minds. Their fathers are understood to have had inadequate attitudes toward life and to not know what to do. The fathers were also reported to have been brought up with dismissive family attitudes. Participants grew up with a tendency to hide their father's violent behavior; nevertheless, they still desired to be appreciated by the abusive father.

A father's attitudes such as humiliating and belittling the child resulted in shame, and this situation should be examined in later research through various personality structures. In addition, other studies should examine the shame individuals feel who grew up with a violent mother or who had been exposed to violence from both parents. In addition, how feelings of shame might change in the event of a mother divorcing her abusive spouse should also be investigated.

In terms of the study's limitations, the study is limited to four participants. In addition, the study took into account the danger of traumatizing the participants. For this reason, each participant was included in the psychodrama group. For this reason, the number of participants was limited to four people. The participants had difficulty explaining their fathers' violence toward them despite all the years that had passed.

This study has importance for therapy processes to be carried out with people who've been subjected to paternal violence for helping them make sense of their experiences.

Kaynakça | References

- Akhtar, S. (2014). *Sources of suffering: Fear, greed, guilt, deception, betrayal, and revenge*. Karnac Books.
- Algan, G. & Kaya, S. Ö. (2012). Kadına karşı evlilik içi şiddetin çocuğa yansımaları ve çocuğun şiddetten korunması hakkı. *Uluslararası Katılımlı Kadına ve Çocuğa Karşı Şiddet Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 678-689). 27-28 Nisan 2012, Ankara.
- Anderson, K. M. & Bang, E. J. (2012). Assessing PTSD and resilience for females who during childhood were exposed to domestic violence. *Child & Family Social Work, 17*(1), 55-65.
- Anderson, K. M. & Danis, F. S. (2006). Adult daughters of battered women: Resistance and resilience in the face of danger. *Affilia, 21*(4), 419-432.
- Beck, G. J., McNiff, J., Clapp, J. D., Olsen, S. A., Avery, M. L., & Hagewood Houston, J. (2011) Exploring negative emotion in women experiencing intimate partner violence: Shame, guilt, and PTSD. *Behavior Therapy, 42*(4), 740-750.
- Cater, Å. K. (2007). Children's meaning-conciliation of their fathers' violence related to fathers and violence in general. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, 8*(1), 41-58.
- Chemtob, C. & Carlson, J. (2004). Psychological effects of domestic violence on children and their mothers. *International Journal of Stress Management, 11*(3), 209-226.
- Cooley, H. C. (1968). *The self in social interaction: On the meaning of 'I'. The self in social interaction*. John Wiley and Sons, Inc. 90.
- Creswell, W. J. (2015). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. M. Bütün & S. B. Demir (Ed.). M. Aydın (Çev.). Pegem
- Dursun, E. (2018). Çocukluk çağında aile içerisinde şiddete maruz kalmış bireylerde özgüven ve öfke kontrol durumlarının incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Eatough, V. & Smith, J. A. (2017). Interpretative Phenomenological Analysis. Willig, C., & Rogers, W. S. (Eds.). *The SAGE handbook of qualitative research in psychology*. Sage.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W. W. Norton.
- Erukçu-Akbaş, G. ve Karataş, K. (2020). Kadın cinayetleri sonrası geride kalan çocuklar ve bakım veren kardeşlerin baş etme stratejileri. *Toplum Sosyal Hizmet, 31*(1), 152-173.
- Fairbairn, R. (1952). *Psychoanalytical studies of the personality*. Tavistock.
- Herman, J. L. (1997). *Trauma and recovery*. Basic Books.
- Klein, M. (2008). *Sevgi suçluluk ve anarım*. A. A. Köşkdere (Çev.). Kanat.
- Kurst-Swanger, K. ve Petcosky, J. L. (2003). *Violence in the home: Multidisciplinary perspectives*. Oxford University Press.
- La Ferle, C., Muralidharan, S., & Kim, E. (2019). Using guilt and shame appeals from an eastern perspective to promote bystander intervention: a study of mitigating domestic violence in India. *Journal of Advertising, 48*(5), 555-568.
- Lewis, H. B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*. International Universities Press.
- Lök, N., Başoğul, C. & Öncel, S. (2016). Aile içi şiddetin çocuk üzerindeki etkileri ve psikososyal desteğin önemi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 8*(2), 155-161.
- Maker, A. H., Kimmelmeier, M. & Peterson, C. (1998). Long-term psychological consequences in women of witnessing parental physical conflict and experiencing abuse in childhood. *Journal of Interpersonal Violence, 13*(5), 574-589.
- McKenry, P. C., Julian, T. W. & Gavazzi, S. M. (1995). Toward a biopsychosocial model of domestic violence. *Journal of Marriage and the Family, 57*(2), 307-320.

- Mills, E. & Kellington, S. (2012). Using group art therapy to address the shame and silencing surrounding children's experiences of witnessing domestic violence. *International Journal of Art Therapy Kellington*, 17(1), 3-12.
- Mitchell, C. & Magdalena, V. (2009). Explanatory frameworks of intimate partner violence. D. Anglin & C. Mitchell (Ed.). *Intimate partner violence a health-based perspective* içinde. Oxford University Press.
- Mullender, A., Hague, G., Imam, U., Kelly, L. & Mellos, E. (2002). *Children's perspectives on domestic violence*. Sage Publications.
- Nicholson, H. (2009) Dramatising family violence: the domestic politics of shame and blame, *The Journal of Applied Theatre and Performance*, 14(4), 561-582.
- Okutan, N. (2007). *Kadına yönelik aile içi şiddet-Van'da, kadınların şiddet deneyimleri, şiddeti doğuran koşullar ve baş etme biçimleri, şiddetin kadın sağlığına etkileri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Parman, T. (2012). *Ergenlik ya da merhaba hüznün*. Bağlam.
- Peled, E. (1998). The experience of living with violence for preadolescent children of battered women. *Youth & Society*, 29(4), 395-430.
- Pines, M. (2008). Minding the gap: Commentary on the body of shame in the circle of the group. *Group Analysis*, 41(2), 180-181.
- Saldana, J. (2013). *The coding manual for qualitative researchers*. Sage.
- Sart, G. (2015). Yorumlayıcı fenomenolojik analiz. F. N. Seggie & Y. Bayyurt (Ed.). *Nitel araştırma yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları* içinde (ss. 70-80). Anı.
- Smith, J. A. & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. J. A. Smith (Ed.). *Qualitative psychology. A practical guide to research methods* içinde (ss. 51-80). Sage.
- Smolen, A. (2016). Shame in childhood. S. Akhtar (Ed.). *Shame: Developmental, cultural, and clinical realms* içinde. Karnac Books.
- Sümer, N., Gündoğdu-Aktürk, E. & Helvacı, E. (2010). Anne-baba tutum ve davranışlarının psikolojik etkileri: Türkiye'de yapılan çalışmalara toplu bakış. *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 42-59.
- Tangney, J. P. (1991). Moral affect: The good, the bad and the ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 598-607.
- Taymur, İ. & Boratav, R. C. (2013). İçselleştirme, içealım, içeatım ve özdeşim. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(3), 330-342.
- Tüzün, O. & Sayar, K. (2006). Bağlanma kuramı ve psikopatoloji. *Düşünen Adam*, 19(1), 24-39.
- Weil, J. M., & Lee, H. H. (2004). Cultural considerations in understanding family violence among Asian American Pacific Islander families. *Journal of Community Health Nursing*, 21(4), 217-227.
- Yıldırım, H. & Şimşek, A. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Seçkin.
- Zara-Page, A. & İnce, M. (2008). Aile içi şiddet konusunda bir derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 11(22), 81-94.

A Preliminary Discussion on the Notion of Nationalism in Weber's Thought: Max Weber and His Cogitation of Nationalism

Mehmet Özay

Muhammad Saifuddin

Abstract: Nationalism is known as the product of the continuation of the Enlightenment in Western Europe. Although this ideology has an established place in studies on political science and has been a subject studied by political scientists, discussing whether the founding fathers of sociology had deliberated or not on this would be interesting. Max Weber seems to have developed an interest in the concept of nationalism after getting his professorship in economics. Once nationalism became a mainstream phenomenon among the world communities at the end of 20th century, Weber's approach evoked interest among social scientists. This paper pays attention to Weber's discussion of this notion in the context of German nationalism mostly based on the socio-political changes he witnessed. The basic question is what was Weber's idea about nationalism and its place in his sociological and economic views? This paper tries to answer this question by comparatively going through sources. This preliminary work intends to review the ideas of Weber's nationalism by engaging in the existing literature which is believed to be meaningful. This article limitedly addresses the reconstruction of Weber's concept of nationality based on the availability of relevant data by revealing the academic discussion.

Keywords: Max Weber, Germany, nation, nationalism, national economy.

Öz: Milliyetçilik, Batı Avrupa Aydınlanma sürecinin bir ürünü olarak bilinmektedir. Bu ideoloji, siyaset biliminde yerleşik bir nitelik arz etmesine ve siyaset bilimciler tarafından ele alınan bir konu olmasına rağmen, sosyolojinin kurucu babalarının tartışma konusu yapıp yapılmadığına bakmakta yarar var. Bu çerçevede, Max Weber, ekonomi alanında profesörlüğü almasıyla birlikte milli/yetçilik kavramına ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. 20. yüzyıl sonlarında milliyetçilik dünya toplumlarında öne çıkan bir olgu olmasıyla birlikte, sosyal bilimciler arasında Weber'in yaklaşımı ilgi çekmiştir. Bu çalışma, Weber'in Alman milliyetçiliği bağlamında ve özellikle de, tanık olduğu sosyal-siyasal değişimler temelinde bu kavramı ele alışı üzerinde durmaktadır. Temel soru şudur: Weber'in milliyetçilik hakkındaki ve bu olgunun onun sosyolojik ve/ya ekonomi görüşündeki yeri nedir? Bir ön çalışma kabul edilebilecek olan bu makalede, ilgili kaynaklar karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınmak suretiyle, Weber'in milliyetçilik kavramı hakkındaki görüşü incelenerek, söz konusu soruya cevap aranmaktadır. Bu makale, mevcut kaynaklar üzerinden Weber'in milliyetçilik kavramının yeniden inşasını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Max Weber, Almanya, millet, milliyetçilik, milli ekonomi.

@ Assoc. Prof. Dr., International Islamic University Malaysia. mehmedozay@gmail.com
Ibn Haldun University. muhammad.saifuddin@ibnhaldun.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-2719-1543>
<https://orcid.org/0000-0002-2425-4588>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0660
insan & toplum, 2022; 12(3): 25-46.
insanvetoplum.org

Received: 30.07.2021
Revision: 19.10.2021
Accepted: 13.11.2021
Online First: 7.01.2022

Introduction

The notion of nationalism has a long formative history starting with some of the premature ideas and structures during the time of the Romans until the end of the French Revolution in the late 18th century (Renan, 1992, p. 2). Although the concept of nation is no doubt a complicated phenomenon, what has made it notorious over the centuries is its connection with the initiation of modern capitalism (Anderson, 2006, p. 37). Moreover, nationalism as an ideology is the product of modernity, whose fundamental characteristics have been molded by Enlightenment thought in Western Europe.

This notion obviously developed throughout successive periods such as the Reformation in the first part of 16th century, the religious wars between the Protestants and Catholics as observed mostly in the second part of 16th and first part of the 17th centuries, as well as in the Renaissance and the French Revolution (1789). As the consequence of this *longué durée*, modern nation states were constructed in alignment with a certain type of ideological stance toward nationalism, which observed the “transformation of the community of subjects to the community of citizens” (Scott, 2017, p. 163; Ay, 2004, p. 224).¹ This crucial change has been functionally and definitively studied in European social science. As socio-political changes happen, social scientists in particular take these changes into account and venture to conceptualize them. Meanwhile, the question also occurs as to whether scholarly circles have ideological affiliations with nationalism.

The modern concept of nationalism attracted the attention of social scientists such as Max Weber in the 19th and early 20th centuries. When compared with the other founding fathers of sociology, Weber can be seen to have had a peculiar way of understanding nationalism. As will be clarified in the following pages, Weber described himself as an “economic nationalist” (Weber & Fowkes, 1980, pp. 436, 438, 442; Roth, 2006, p. 185; Palonen, 2001, p. 197; Church, 2011) in relation to his approaches to certain economic aspects of the German state. This is believed to have been mostly initiated by his study of economics focusing on the agrarian problems of the then German industrialized nation-state, which Weber advocated as having strong capitalist foundations. This approach is observed in his statements against the economic stance of the *Junkers*, which were creating disadvantageous conditions

1 This notion is connoted with the reformation movement that emerged through the accounts of Martin Luther in Germany or German Humanists and are credited to the premature context of nation/nationality which was developed to be anti-Italian and anti-papal. The latter at the same time, refers to the secular content of the concept (Scott, 2017, p. 162).

for the German economy in competition with other nation-states (Swedberg, 2003, p. 287; Kim, 2002, p. 443).

Highlighting some pertinent questions is appropriate here, such as what was Weber's notion of nationalism about? What spurred him to work upon this theme? In which context did he deal with the concept of nationalism? What discussions did his thought result in among scholarly circles? One should note this paper does not describe the notions of nationalism and sociology of nationalism Max Weber developed. However, referring to Weber's own writings and the critical perspectives developed by other researchers is inevitable when trying to comprehend the issue of nationalism. His stance against the notion of nationalism will be analyzed by referring to the established literature and his own writings as much as possible and by reaching a conclusion after all the discussions. Although no exact definition of nationalism is found in Weber's accounts, he is assumed to have related nationalism with modern states that have the peculiarity of having determined territories (Weber, 2004, pp. 33, 38).

These features might be regarded as restrictive forms of German peculiarities during his lifetime. In the following decades, Weber additionally became closely observant of the developments commencing from the social and political symptoms of World War I, in particular the issue of nation-states and international politics in Europe afterward. Although he was not actively involved in any political parties, he was affiliated with certain professional bodies.² For instance, this institution's primary interest in political parties was what attracted him to becoming a member of *Verein für Sozialpolitik* in 1873 (Mayer, 1956, pp. 23, 25; Mueller. 1986, pp. 4, 5;

2 Weber entered into quasi-socio-political movements, such as the Protestant Social Congress in which his cousin Otto Baumgarten had played a salient role since its establishment in 1890 (Roth, 1993, p. 152), as well as some others such as the Union for Social Policy and the Christian Social Congress (Mueller, 1986, p. 4). Similarly, he attended some meetings of political institutions such as the National Social Party (1896) and the Pan-German League, which he abandoned in 1899 (Zimmerman, 2006, pp. 53, 63). Most importantly, however, he criticized the political system during the Wilhelmine Period in Germany, and once the German army was defeated in WWI, he strongly opposed labor associations' attempts to gain power. During these few years he participated in two addresses of the Democratic Party during election process and became an active member of a commission to design the new constitution (Schröder & Whimster, 2013, pp. 16, 19, 22). Weber was of the opinion that Germany was a "European world power" (Owen, Strong 2004, p. xxxix). Despite justifying the influence Heinrich von Treitschke had on Weber's political thought as observed in the Weber's emphasis on "German's world power policy" in the Freiburg lecture, Mommsen similarly assumed Weber's acquisition of Treitschke's imperialist view to be very limited (Mommsen 1990, p. 10), and as a family friend of the Weber family, Mommsen projected that young Weber would become a prospective politician (Mueller, 1986, p. 2).

Mommsen, 2006, p. 6).³ Weber also wrote the book *Wahlrecht und Demokratie in Deutschland* [Suffrage and Democracy in Germany] in 1917 about the election and its legislation processes and importantly proved that he had observed the political development in his country (Barbalet, 2001, p. 140; Golovin, 2019, p. 138; Adair-Toteff, 2019, p. 225). One should remember that his involvement in national and foreign policies is observable in his critical approach to the right-wing nationalists who had the upper hand just after the post-war politics (Swedberg, 2003, p. 287).⁴

In a sense, this paper is a quest to generally comprehend the discussions on the concepts of nation and nationalism as Max Weber had accentuated in some of his writings pertaining to the above-mentioned changing economic structure in the field of agriculture and some other regional and international politics based on World War I. This study believes two distinct aspects of nationalism exist in the discussions on Weberian sociology. One relates to the sociology of nationalism, which Max Weber can be argued to have developed himself. The second is the issue of whether Weber was a nationalist or not. In this regard, social scientists have tried to provide answers, with some appearing to have obfuscated Weber's nationalist stance.

This article will explore more on the second issue through a critical analysis of some researchers as well as by expounding upon both these works and Weber's own relevant papers. Here one should remember the reason for the Weberian stimulus in the past few decades regarding the notion of nationalism to be its fundamentally ties to the translations of his major works into English for the purpose of serving the readers in English-speaking countries (Swedberg, 2003, p. 284). These translations have also allowed scholarly circles to comprehend Weber's recently discovered notion of nationalism and evaluate contemporary developments, particularly the post-1989 epoch of increased nationalism. Because some sociologists' works on this theme are quite inciting, this study will analytically approach and evaluate them by comparing them with Weber's original texts.

This approach will be used in an attempt to restrictively frame Weber's idea of nationalism. As Weber's discussions on nationalism kept changing throughout his life, some researchers, who may be called Weberologists, have framed the debate

3 *Verein für Sozialpolitik* was a representative academic institution and/or "political organization" as implicitly argued by Zimmerman, harboring conservative politics aligned with the "racial politics of the Prussian state" (Zimmerman, 2006, p. 61).

4 Weber's involvement of the domestic, regional and global political issues is quite interesting. His prediction of the US entry to the WWI made his mind occupied by new ideas. For that purpose, though reluctant, contributed by his writing to a compilation titled *Mittel-Europa* during the war years. He was invited to take part in the committee of German state in Versailles Treaty in Paris (Mayer, 1956, p. 58).

around his *Antrittsrede* [Freiburg Inaugural Speech] on May 13, 1895 and on another speech in December 1918 after the end of World War I. These two distinct periods are believed to show that not only Weber's thoughts but also the *realpolitik* in Germany had changed significantly (Gerth & Mills, 1946, p. 11; Palonen, 2001, p. 197; Aldenhoff-Hübinger, 2004, p. 145; Norkus, 2004, p. 392; Kim, 2002, p. 443). Certain works from Weber and other scholars' critical papers will be outlined to mark the process of how Weber had conceptualized nationalism. This approach will allow understanding of how and through which processes Weber had developed the concept of nationalism as a delicate ideological perspective.

Perceiving the Weberian Concept of Nationalism

When analytically searching the literature that tells something significant about the notion of nationalism in Weber's work, although no polemical account of Weber exists, a certain division of sorts does occur among the interpreters. In a general sense, although he is considered to have been a German nationalist throughout his life (Spencer & Wollman, 2002, p. 21), scrutinizing his sociological context and inquiry about this theme is also crucial for being able to arrive a certain clarification about the background of Weber's nationalist stance.

As such, one should assert that Weber cannot be easily labelled a nationalist by reducing his statements in the Freiburg lecture to a mere political ideology. Very briefly inspecting the general framework of Weber's theory of political democracy as argued in *Economy and Society*, which offers an alternative to some other political ideologies including nationalism, would be salient for this purpose (Roth, 1978, p. xxxiv).

In this regard, while Marianne Weber described his stance "as a fervent nationalist", Guenther Roth, another biographer of Weber, challenged Marianne's opinion contending that Weber "was not simply a nationalist..., rather there was a tension in his personality between nationalism and cosmopolitanism" (Swedberg, 2003, pp. 284, 286, 287). Aside from this, some other researchers also evaluated Weber's statements to be simply in a form of "the most ardent form of his nationalism" (Kim, 2002, p. 435.). However, this study argues Weber to have remarked on the concept of the value teleologically while emphasizing the political significance of the sovereign nation-state, which was a dominant issue throughout Europe during his own lifetime (Kim, 2002, p. 435; Ay, 2004, p. 226; Norkus, 2004, p. 391). Giving Weber's brief explanation in *Economy and Society* would be better in terms of helping to comprehend this situation. Without providing a well-structured definition, he

asserted the notion of nationalism to be related to an expectation “from certain groups a specific sentiment of solidary in the face of other groups” (Weber, 1978, p. 922).

As such, Weber himself criticized his Freiburg lecture by claiming, “immature as it may have been in many regards, it fought in the most ruthless manner for the sovereignty of national ideas in the field of practical politics” (Roth, 1993, p. 152).⁵ Without disregarding this comment from Weber on his initial thoughts about the nationalist stance being publicly declared, he attributed sociological notions mostly within economics (Swedberg, 2003, p. 284; Norkus, 2004, p. 398) and arguably proposed something strongly related to economic relations as a scholar, calling himself a “political economist” in the above-mentioned lecture (Weber, 2004, p. 1). Asking for a future discussion on whether any differences would be found in understanding Weber’s discussion on nationalism by defining him as an economist or sociologist would be pertinent here.⁶

A preliminarily look can be had at whether he was addressing the concept of nationalism or referring to two of his major lectures (i.e., the Freiburg Address and Politics as a Vocation), the first of which he gave after acquiring the Chair in Economics in 1895 and the second after WWI in 1918; some researchers have subjected these to a unique sociological inquiry (Swedberg, 2003, p. 287). These papers give an overview of Weber’s idea of nationalism, which seems to have been limited by the certain *realpolitik* of Germany and the *Weltpolitik* in general toward the end of his lifetime (Roth, 1993, p. 153; Bellamy, 1992, p. 499),⁷ and this process undoubtedly caused a tendency toward change in Weber’s conceptual revisions in his reference and gave a certain novel meaning (Palonen, 2001, p. 197). This proves that Weber had not significantly developed the concept of nationalism during the 1890s.

This study opines that a few characteristics had impacted Weber’s life, such as being a member of a bourgeois-capitalist family who enjoyed certain liberal political

5 However, Weber does not give details about the points in the lecture with which he did not agree nor to the scale he had corrected himself (Roth, 1993, p. 153). Meanwhile, Weber himself admits in the very initial sentences of this speech that the title of the paper “*Die Nationalität in der Volkswirtschaft*” [Nationality in the Economy] is a prospective, which means the paper was not yet well structured (Weber & Fowkes, 1980, p. 428).

6 After getting the responsibility of the journal *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (1904), Weber and some other members commenced a program called social economics (Roth, 1988, p. 307).

7 Probably because of this *realpolitik*, Aldenhoff-Hübingen stated that Weber had responded to different types of audiences at distinct times between 1895 and 1919 (Roth, 1993, p. 150; Mayer, 1956, p. 16). Not surprisingly, some scholars claim that he “had a good eye for *Realpolitik*” and was liberal to an extent (Swedberg, 2003, p. 283).

views (i.e., National Liberalism; Mommsen, 1990, p. 2; Brechtken, 2004, p. 446);⁸ by affiliating himself with a strong historical school of thought and with scholars⁹ who closely observed the changing political situation of the Prussian/German State, Weber leaned on the advocacy of his own social class and the future of the state. Overall, Weber seems to have given priority to the “supremacy of the national state” (Weber & Fowkes, 2007, pp. 436, 439; Barbalet, 2001, p. 130). This novel socio-political environment no doubt left its own print on Weber as well (Ay, 2004, p. 224; Kim, 2002, pp. 435, 437). Because the phenomenon of raising nation-states as a new political entity after imperial states required “the formation of public citizenship and moral personality in a modern industrial society,” Weber resorted to the concept of nationalism as a new vehicle to describe the novel relationship. In other words, nations in this new polity were instrumentalized to be morally functional entities. When this stance is regarded because of teleological reasons, Weber defining himself to be an economic nationalist corresponds to an abstract of “universal principles instantiated in the modern state” and the relations between states and economic policies (Church, 2011; Weber & Fowkes, 1980, pp. 436, 438, 442).¹⁰ In this regard and through the arguments developed in Freiburg lecture, Weber can be argued to have not evoked merely a nationalistic issue, which he stated to be “empirically entirely ambiguous” (Weber, 1978, p. 925), but to have rather developed methodologically sociological typologies on the basis of differentiating certain groups (i.e., the German and the Poles).¹¹

- 8 As the son of a father who was “one of the national founders of Bismarck’s Reich,” Weber called himself a “class-conscious bourgeois.” His father belonged to a group of textile manufacturers and was also a parliamentarian (a member of the National-Liberal party) during the reign of Otto von Bismarck (Roth, 1993, p. 151; Bendix, 1977, p. 1).
- 9 A few names such as Hermann Baumgarten and Heinrich Goothard Freiherr von Treitschke (1834-1896), known as national liberals, are found in particular who constructively built nationalist and idealist sensitiveness in Weber’s thought. “Weber became the political confidant” of Baumann who was also a member of the Weber family (Mayer, 1988, p. 18; Mommsen, 1990, pp. 5, 7, 9).
- 10 Weber precisely stated the protection of German character and the (German) state should have an appropriate economic policy pertaining to the above-mentioned economic degradation in the Eastern part of Germany. The fundamental argument behind this policy offer was emphasized through the following sentence: “Our state is a national state” (Weber & Fowkes, 2007, pp. 436, 439). Richard Bendix’s statement in his biography on Weber about him being “a dedicated German nationalist” should be taken into consideration as quite a strong emphasis. He is also understood to have had a certain interest in joining the army; however, he was unsuccessful due to being physically unfit (Bendix, 1988, p. 29). During the same years, after a long period of not being able to produce any work, he initiated enthusiastic contributions to intellectual discussions thorough his writings and public meetings (Shröder, 2013, p. 15).
- 11 Zimmerman stated Weber’s early works between 1892 and 1895, which also includes Freiburg lecture, to have set the fundamentals of his sociological method (2006, p. 61).

One can also claim that this approach also had connections with the economic and political decision-making processes of each nation state. In fact, what Weber implied through the concept of economic nationalism refers to the interests of national power, namely the power of the German state (Weber & Fowkes, 1980, p. 438).

Reviving the Notion of Nationalism

Weber initiated his sociological inquiry into nationalism in line with his doctorate while collecting data in Western Prussia and the Eastern region of Elbe in the early 1890s. He completed his doctorate in 1894 at Freiburg University, and as a tradition in Germany at the time, he gave a lecture originally titled “Nationality in Domestic Economics” the next year in 1895 after being appointed as Chair in the department of Economics and Finance (Barbalet, 2001, p. 128; Roth, 1978, p. xlvii).¹²

Discussions on Weber’s affiliations with nationalism entail two aspects: the meaning of the concept of nationalism in the field of political science and whether the critics have a nominalist or essentialist position.

Weber commented on some concrete issues such as the Polish migrant agricultural workers and peasants in the Western Prussia while discussing economic policies and the concept of nations in his speech (Weber & Fowkes, 1980, p. 428).¹³ He is argued to have been prone toward being anti-Polish due to their lower standards of living and their replacement of German peasants in Western Prussia.

12 Weber had the opportunity to teach at the faculty due to his professor, Professor Goldschmidt, having health problems in 1892 and was appointed professor *extraordinaire* (Mayer, 1956, p. 28). The original title in German is as follows: “*Die Nationalität in der Volkswirtschaft*” [The Nationality in the Economy]. However, Weber replaced this title in the published version as “*Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*” (The Nation State and Economic Policy). The reason he changed the title was because he hadn’t purposed the theoretical aspects of this subject matter (Bergstraesser, 1957, p. 1; Aldenhoff-Hübinger, 2004, p. 148). What also makes this early lecture and writing important about agrarian issues and economy politics including religious affiliation, economic categories, and national composition pertaining to Eastern Elbe is that the subject was continued in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1904-1905), Weber’s masterpiece (Weber & Fowkes, 1980, p. 429; Barbalet, 2001, p. 127; Kim, 2002, p. 444). Max Weber initiated more sociological perspectives that also include inquiry into nation and nationality once he switched from Law to Economics in his academic career. After completing his doctorate in Economics in 1894, he appeared competent at highlighting his opinion in front of scholars in his 1895 lecture. Weber and his friend and colleague in the same institution, Werner Sombard, had the opportunity to have a critical approach to the established German Historical School by remarking on values and orientations in giving certain directions to political goals (Aldenhoff-Hübinger, 2004, p. 144). Weber defended his first doctorate at the Law Faculty in 1889 with the title “A Contribution to the History of Medieval Business Organizations” (Bendix, 1977, p. 1).

13 Weber encountered the issue of agricultural labor in Eastern Elbe when his “reserve unit was transferred from Alcase to Posen during his military service in 1888 (Zimmerman, 2006, p. 61).

This supports the interpretation that he was a Prussian nationalist (Aldenhoff-Hübinger, 2004, p. 146).

However, one should clarify that Weber's anti-Polish stance was not in any sense because he was racist. Rather, Weber criticized the policies of manorial *Junkers* who explicitly preferred a "cheap seasonal labor force" that disfavors German peasants and neglects their economic welfare. The fact that the *Junkers* were on the way to self-transformation from petty nobilities into "capitalist entrepreneurs in the second part of the 19th century" and advocating a new policy on tariffs became a danger to the economic and social sustainability of the German state in Weber's eyes (Weber & Fowkes, 1980, p. 433; Roth, 1978, p. xlvi).

This serves as a reminder of the relevancy that some issues such as territory, economic activity, linguistic group, and population have with the concept of nationality. One can assert these characteristics to also be observed as legitimate elements for a nation-state. These and similar issues are considerable ventures to contest for a certain social group whose members are bound to each other and are distinct from some others.

Some critics appear to have targeted this idea, especially those in socialist circles such as Ralf Dahrendorf, who argued that Weber leaned toward a more nationalistic view compared to Otto von Bismarck (1815-1898), the prime minister of Prussia (Bellamy, 1992, p. 499). Although some researchers have obviously made attempts to attribute this notion to Weber they cannot be argued to have reached a consensus about it (Norkus, 2004, p. 391). However, an established apprehension has been observed regarding Weber being a German nationalist. This does not come from any statement from Weber himself but is rather a construction made through the readings of his works done by the researchers who have given importance to this issue (Palonen, 2001, p. 196). Sociologists, at least those who are considered to have a certain sociological perspective such as the Marxist approach, are understood to tend to implicitly repudiate this and to avoid any inquiry into Weber's sociology pertaining to this issue (Zimmerman, 2006).¹⁴

Some the various aspects of researchers' arguments about Weber being a nationalist should be taken into consideration in this regard. The concept of nation and related notions such as nationality, nationalist, and nationalism more likely became important subjects of discussion not during his own time in the late 19th and early 20th centuries but after his death, the reason being that the concept of

14 See Zimmerman (2006).

nation and its correlation mostly with power had caused imperialism. Nevertheless, Weber's large scope of political thought does lead to a more mature understanding of his conceptualization (Kim, 2002, p. 434).

First off, one should remember that researchers basically refer to Weber's two distinct papers that stand at opposing poles in his academic and intellectual career. The first is his Freiburg lecture originally titled "Nationality in Domestic Economics" in 1895 after becoming a Chair in the department of Economics and Finance (1894); this can be regarded as one of the very first lectures (Weber & Fowkes, p. 1980). The second is his 1918 lecture about politics as a vocation just after the end of World War I (Weber, 2004).¹⁵

As mentioned above, Weber's statement of being an "economic nationalist" in the Freiburg lecture has attracted much attention from scholarly circles. Roth (2006, 1978), Aldenhoff-Hübinger (2004), Palonen (2001), Barbalet (2001), Spencer-Wollmann (2002), Bellamy (1992), and Mommsen (1990) have all referred to this statement and emphasized the phrase of "economic nationalist" to identify him as a German nationalist. Aldenhoff-Hübinger (2004, p. 146) stated Weber's view on nationalism to be subjective and labeled Weber as a Prussian nationalist by referring to the discussion in the Freiburg lecture about the case of the Polish migrant agricultural workers and peasants in Western Prussia. Weber was also opposingly positioned by being labelled a representative of the bourgeois sociologists (compared to the worker/peasant discussion). Barbalet (2001, p. 129; Roth, 1965, p. 126) asserted Weber's 1895 lecture to be "notorious" because it disseminated the idea of "strident nationalism."

Weber was obviously acting there for the purpose of advocating the national interests of Germany, which by then had already become a nation-state (Judson, 2011, p. 499; Barbalet, 2001, pp. 128, 129). While some researchers preferred not to mention his lecture in their analyses of Weberian sociology, others have tried to understand the exact meaning of what Weber was remarking upon in this lecture (Barbalet, 2001, p. 129).

Calling Weber a mere nationalist becomes quite contestable when recalling that he had had a close relationship with the organization *Kathedersozialisten*,¹⁶

15 Norkus asserted that Weber's changing ideas over the course of time (i.e. between the 1890s and the late 1910s) can be described in terms of "narrowing" then "widening" the concept of nationalism (2004, 393). The latter process can be traced through some of the opinions Weber published in *Die Frankfurter Zeitung* during World War I. Furthermore, Weber's changing ideas regarding the notion of nationalism are proved in particular through his personal letters with his family members and close friends (For a few examples, see Mayer, 1956, p. 58).

16 It means "Socialists of the chair" and was an organization founded in 1873 whose doyen was Gustav

which had bolstered the role of the state being given the task of “patronizing social policies” (Kim, 2002, p. 435).

One other issue that needs to be highlighted here is that some researchers such as Aldenhoff-Hübinger (2004, pp. 144–145), Mommsen, 1990, p. 1) had argued Weber as having had strong ties with traditional German idealism. The idea that German idealism had caused differentiation of “reality and values,” something this paper is unable to discuss deeper, is represented in the Weberian perspective in the form of typologies based on abstracted realities in daily life. Similarly, determining Weber’s stance as a patriot by borrowing from the Hegelian concept of patriotism that includes “the customs, morals, and cultural meanings and goods that make up a nation” (Church, 2011; Mommsen, 2006, p. 3) would be more appropriate than calling Weber a nationalist with a connotation of chauvinism. In this regard, Weber having suggested economic policies to give direction to the *Juncker’s* actions might be considered a formula based on ideals (Scaff, 1984, p. 195).

One of the most prominent scholars who had a say regarding Weber’s nationalism project was Wolfgang J. Mommsen. In his famous work, *Max Weber and German Politics 1890-1920*, he bitterly remarks that Weber was not only a nationalist but that he also regarded the values of the state as being the ultimate. Thus, national interest should reign over any other goals or interests (Mommsen, 1990, p. 38). Some other scholars have criticized Weber on this stance, arguing that he had advocated the values of the bourgeoisie. In fact, Weber had referred to himself as a “bourgeois scholar” (Weber & Fowkes, 1980, p. 443). Moreover, he was a member of a big capitalist family who had significant merchant and industrial ventures both in Europe, the British Isles, and other parts of the globe (Roth, 2002, pp. 64-66).

The Notion and Fundamentals of Nationalism

This study will present an overview so that the changes Weber experienced over his lifetime can be understood through the lens of historical changes from the beginning of his academic career until his death in 1920. Understanding the process of this change helps determine how Weber re-evaluated his social-scientific concepts and accounts pertaining to the notion of nationalism. Two distinct parameters should be said to exist, one being his social scientific stance and the other being the historical changes he witnessed (Palonen, 2001, p. 197; Mayer, 1956, p. 28).

Schmoller, a member of German Historical School and one of the mentors of young Weber (Kim, 2002, p. 436; Mueller & Weber, 1982, p. 152).

As a member of the long tradition of Enlightenment (Mommsen, 2006, p. 3), Weber explained nations in his *Economy and Society* as communities with common traits. In this regard, what makes this concept of nation considerably unique is how it unites a societies that possess certain commonalities. Weber tried to clarify the concept of nationalism in terms of the modern developments that had occurred around this concept by referring to certain idiosyncrasies such as language bonds, shared past, desire for political union, customs, cultural values, and tradition of a large military power. Thus, each single individual regards themselves as a member of a larger social group (Weber, 1978, pp. 396, 398, 924; Renan, 1992, p. 3).¹⁷ Weber also insisted upon creating a bond between state and nation because he understood that the impossibility of establishing a community through brute force when the members of such a community do not adhere to these values (Weber, 2004, p. 33; Renan, 1992, p. 3).

Weber contributed to the ongoing discussions by analyzing certain historical changes and developing the notion of nationalism, because he had witnessed the rise of a nation and nation state in Europe, namely the development and establishment of the nation-state of Germany by its first Chancellor, Otto von Bismarck (1871-1890). His first-hand observations help one grasp this wide-ranging topic more effectively. Another reason why he had gotten interested in the notion of nationalism was due to the growing rivalry among Western colonial powers, Germany included. Additionally, the Franco-Prussian War in 1870-71, which had resulted in Prussia unifying and France's defeat, proved the usefulness of a national spirit. Afterward, French influence in the region diminished and Bismarck's Prussia advanced economically. In Max Weber's Freiburg speech, he may possibly have been influenced by these and similar events. Though Weber criticized Bismarck, probably because the latter had been claimed to be responsible for the "political immaturity of most groups in the German social structure" for his role in the post-unified Prussia, the unification was a necessary geopolitical task that needed to be done, and Bismarck received the gratitude of the nation for his role (Mayer, 1988, p. 24; Baehr, 1988, p. 150; Mommsen, 1990, pp. 6, 12).¹⁸

17 As seen over here, religion does not play much role, in particular, after revolutionary upheavals in 1848, national movements became vernacularized in the continental scale. And during this process language replaced religion as importance of national bounds and contributed to the creation of new zones (Anderson, 2006, p. 138).

18 A growing competition was found among the colonial powers, in which Germany had strong intentions to participate. Through this process, national economies emerged as a logical and practical conclusion of the economic spaces established through colonialism. This study believes that the new borders reflecting the "economic interests" (Norkus, 2004, p. 399) were the major reason for Weber's discussion of nationalism.

As has been asserted, Weber's advocative stance toward the policies of Bismarckian government was a result of the specific influence of Heinrich von Treitschke, a contemporary historian. This historian vindicated the "ambitious policy of imperialist expansion overseas" to be the result of the late colonial attempts of the German state (Mommsen, 1990, p. 10; Mayer, 1956, p. 16).

In addition to the above-mentioned argument, Weber also seems to have focused on the issue of nationality in line with certain economic changes that had happened gradually throughout 19th century; methodologically, this subject became disseminated through the scientific works of Karl Marx and Friedrich Engels. As Weber himself emphasized indirectly, the salience of economic development had caused "the creation of an economic community of nations." When Weber discussed the issue of nationalism, his emphasis was on this exact economic community. Although the later had become an issue of international science during the last decades of the 19th century, Weber had developed a distinct perspective, arguing that value judgements should exist that reflect the mark of humanity. This study believes this idea also includes to some extent the concept of Germanness (Weber, & Fowkes, 1980, p. 437). In fact, not disregarding this point is very important for all the discussions various research has highlighted.

The Basic Discussion About the Issue of Nationalism

The relation between Weber and his being nationalist or not has obviously become a matter of inquiry among researchers, particularly among Weberologists. The fundamental point of the discussion involves one of Max Weber's early lectures. In this regard and in order to define Max Weber's nationalism, his *Freiburg Inauguration* lecture in 1895, an academic presentation given on the completion of his doctorate in economics, is important in two contexts. One was that it was apparently the initial stage of his striking views that caused certain controversies about nationalism and its development as a notion. The second context is this lecture was the initiation of his methodological thinking through data comparisons and was based on field work conducted for the purpose of his doctorate between 1871-1885, which focused on differentiating the German and Polish populations and the religious and economic activities in the Western part of Prussia (i.e., East Elbe; Weber & Fowkes, 1980, pp. 429, 430).¹⁹

19 *Die Lage der Landarbeiter in ostelbischen Deutschland*. Weber's fieldwork is understood to have been part of the larger project regarding the problem of farm labor in Germany's various regions, including the Eastern part, also known as Western Prussia, East of the Elbe River (Bendix, 1977, pp. 14-15).

The single most striking fact in terms of Weber's nominalist stance was witnessed during the lecture held in Freiburg when Weber defined himself as an economic nationalist (Palonen, 2001, p. 197). However, his stance was partly contradictory, as he used this concept in both the nationalistic and national senses (Palonen, 2001, p. 198). Moreover, because of the nature of the concept of nationalism and the drastic changes in *realpolitik* he had witnessed during his lifetime, certain controversies that had occurred are encountered in both Weber's accounts and commentaries.²⁰ What he had purposed to say appears to have been to advocate the policies the newly established nation-state of Germany had designed, where Germany should be understood as a neutral political entity. However, his argument that these nation-state policies should not be nationalistic reveals a certain differentiation pertaining to his ideological stance. While analyzing Weber's stance toward and conceptualizations of the socio-political developments, the material conditions that had been caused by Germany's defeat in WWI should no doubt be judged accordingly.²¹

Although there are some claims about Weber's being nationalist, it seems Weber introduced some distinct concepts such as nation and nation-state which should not be entangled. Recognizing the importance of nation-states as the reality of the late 19th and early 20th centuries, Weber did refer to the economy-political reality of the German state. This approach cannot be used as a vehicle to label him a nationalist just by highlighting a few sentences from his lecture. A sort of systematic opposition to Weber having nationalist tendencies can be argued to have occurred. Weber's point here of economically defending German interests has caused some researchers to criticize him as having had become a German nationalist. When deducing from his words "the role played by racial differences" in the very opening sentences of his lecture, Weber's stance against the Polish labor appears to have no direct relations with racial interests. Instead, according to this study's interpretation, his argument is based on the Freiburg lecture and *Economy and Politics* and is related to making economic and political differentiations between Polish and German peasants, differentiations that include memories, statehood, and language, as well as racial characteristics (Weber & Fowkes, 2007, pp. 428, 434; Weber, 1978, p. 398; Norkus,

20 For detailed discussions, see Palonen 2001. Weber had witnessed the end of the German Empire and was closely involved in finding some solutions to the political turmoil in the post-war process (Hopkins, 2007, p. 187).

21 Treitschke asserted the newly founded nation-state to be about "reestablish[ing] the state upon an entirely new foundation [*sic*] as a unified power... resum[ing] her place in the ranks of the nations." (1915, p. 3). Weber analytically observed developments just after WWI, in particular regarding "the handing over of war criminals" that the Allies had written in the Treaty of Versailles as an "unacceptable humiliation" (Schröder & Whimster, 2013, pp. 22–23). One may assert that this issue, similar to that in the Soviet-republic in Bavaria just after the war, had caused Weber to have certain reactions and to express his national sensitivity against the external powers.

2004, p. 398). In this context, racial as a word refers to a certain nationality. Again, Weber's clarifications in the following pages of the lecture can be traced as follow: "The economic policy of a German state [*sic*] can be nothing other than a German policy and a German standard" (Weber & Fowkes, 2007, p. 437).²²

The second aspect to take into account is the socio-political landscape related to the various socio-political realities caused by developments before, during, and after WWI. These processes are considerably related to the sovereignty of the German state in international politics and power relations. As is understood, both phenomena are related to economic policies, despite the distinct conditions. Weber's interest in these developments and advocacy of a certain approach led him to be called an economic nationalist and cosmopolitan nationalist (Roth, 2006, pp. 184, 185).

Yet considering these drawbacks Weber's contemporary social scientists encountered when structuring nationalism into a framework, Weber encountered the same challenge for two reasons: a) The scarcity of knowledge regarding nationalism during Weber's time had resulted in an inefficient understanding of Weber's own society, and b) Assertion on nationalism from Weber's writings is limitedly juxtaposed from his Freiburg speech.²³ Nonetheless, keeping this limitation in mind, one could attempt to put Weber's theory of nationalism into a framework.

The Freiburg lecture is the only speech where Weber associated himself with a nationalist view (Palonen, 2001, p. 198). Weber even modified the original speech

22 One can assume this discussion to have also included the notion of "great culture," which Weber had emphasized strongly to pertain to the national characteristics of German people (Mayer, 1956, p. 57). Weber referred to "cultural achievements or cultural contributions" and necessitated them as supportive forces to establishing political and economic power (Norkus, 2004, p. 397). Weber also gave prominence to the "cultural degeneration" of the German people in Eastern Prussia (Zimmerman, 2006, p. 61).

23 Although the text of this lecture gives some understanding of Weber's affiliation to nationality, his biographies also tell something at least about the clues that might be considered the root of the national feeling that had taken hold in young Weber. For instance, during his university education in the Law Faculty at Heidelberg, he had acquired a large scope of knowledge from the fields of not only law but also national economic history and philosophy. In addition, the young Weber is believed to have memorized patriotic songs as a school practice, echoing the presence of strong German nationalism during tertiary education in Berlin. As continuity of this philosophical-historical creation of weltanschauung in young Weber, in 1883 at the age of 19, he conducted his military service in Strassburg. Later on, he attended military exercises for shorter stretches in 1885, 1887, and 1888 (Mayer, 1988, p. 23; Mommsen, 1990, 4; Gerth & Mills, 1946, p. 7; Bendix, 1977, p. 1; Kaelber, 2003, p. 30). He quite interestingly was observed to have attended military maneuvers along the Slavonic border in the southern region of Prussia in 1888. He had encountered not only the militaristic reality of the day, but more than this, he was influenced by the separation of cultural zones in the Germanic and Slavic nations. As such, Weber developed the same national interest-based approach pertaining to the economic production and values of Eastern Germany in the Freiburg lecture by referring to the "Slav Hungary colonies" (Weber & Fowkes, 2007, p. 435). Thus, the changing situation in the agricultural production system in Eastern Prussia would cause not only a type of economic danger to the state but also to the culture of the German nation as well (Zimmerman, 2006, p. 62).

himself in its published version. The title of the work was replaced with a new one, and he made some additions over the course of time. The original title was “Nationality in Domestic Economies” and the latter title was “The Nation State and Economic Policy.” The modification was necessary because he had left out the methodology section in the original speech, a section he included in the published form where he discusses three main topics (Bellamy, 1992, p. 500; Aldenhoff-Hübinger, 2004, pp. 144–145).

In 1918, Weber wrote a newspaper article showcasing his surprising anti-nationalist views. This could have been a result of WWI, where he had witnessed the trauma of nationalism. His transition from economic nationalism has caused Weberian scholars to question its significance. For instance, Palonen explained it through two aspects, first as an economic system that protects the rights of German people and then as one that accomplishes this though political means. Weber moves forward by proposing that, in order to attain the end result of economic nationalism, the interests of a few German landowners who hire cheap Polish labor must be overcome. So, what made Weber change his view from being nationalist to anti-nationalist? One should note not everyone had agreed with this transition, though. For example, Mommsen, could find no clue as to what had been able to reduce his view to anti-nationalism after reading Weber’s post-war writings. Yet, Palonen argued that a different conclusion can be reached by scrutinizing Weber’s different vocabularies. One such method is the method of redescribing rhetoric. Weber’s goal can be understood by going through the expressions that are analogous to nationalism. After all, Max Weber was one who wrote ambiguously. One of the words he used was chauvinism. While reading Weber, one can easily be misguided to conclude that he had not been opposed to nationalism in his post-war writings. However, his mentions of the many extreme consequences of chauvinism can safely be said to show that he had not been proposing but rather opposing all nationalist views in national policies (Palonen, 2001, p. 202).

Weber as an Advocate of the German Nation

From a general perspective, Weber was observed to have developed an interest in the concept of nationalism during two distinct spheres in his lifetime. In another sense, these epochs can be separated in relation to his illness: pre-illness between 1897 and 1902 and post-illness.²⁴ How and to what scale his illness impacted his

24 He was just recovering from his illness in 1903. Before 1903, Weber’s works were mostly about legal and economic issues (Barbalet, 2001, p. 127). This 10-year period is known as the Lost Decade and had resulted in a hiatus of scholarship in Weber’s life. However, the pre-illness period included the publication of a book developed from his dissertation titled “The History of Commercial Partnership in the Middle Ages” (Kaelber, 2003, pp. 27–28).

sociological thought is yet to be scrutinized alongside the changing nature of the political conditions in Germany starting in 1871 up to the first part of the 20th century (Mommsen, 1990, p. 5; Bellamy, 1992, p. 499).

The material in the Freiburg lecture appears to have been compiled from his field works where at the start of the 1890s he had applied a questionnaire study regarding the conditions of rural laborers as a part of the *Verein für Sozialpolitik* [Association for Social Policy] and dealt with the social problems of the time in Imperial Germany (Roth, 1978, p. xlvii; Barbalet, 2001, p. 128).²⁵ Through this questionnaire study, Weber had reached the conclusion that, unless certain policies were not implemented, the changes happening in rural societies would cause a disastrous result similar to what had happened to the Roman Empire (Roth, 1978, p. xlvi). What makes his 1895 lecture quite interesting is that he shared the general sociological opinions of the nation based on some empirical data from the Western part of Prussia (i.e., East of the River Elbe); this was no doubt closely connected to Germany's sociopolitical status at the time.²⁶

Upon taking a closer look at the notions of nation and nationalism, two distinct phenomena appear. The first is related to the advocacy of German peasants in the agricultural economy as embodied in his inaugural 1895 lecture. His argument covers class establishment through the intentional and unintentional approaches of the *Junkers*²⁷ who wished to recruit cheap labor from the Polish migrants and peasants. He seems to have positioned himself against this not only because this potentially novel class structure would cause a deficit in the economic policies of the state but

25 Weber was affiliated as a member in this institution in 1888 (Roth, 1993, p. 151). These research processes marked the importance of sociological methodologies Weber held back from commencing his early studies in economics. He propounded on Agrarian economy in East Elbe in his 1895 lecture. The Protestant Ethic thesis was published first in the form of articles focused on economic activities and the values of the social groups such as German-Polish peasants and Protestants and Catholics (Weber & Fowkes, 1980, pp. 429, 430; Scaff, 1984, p. 193; Barbalet, 2001, pp. 127–128).

26 Germany faced an agricultural problem in the last decades of the 19th century. Although the government had approved a free-trade policy, the global situation had stopped favoring German producers. This global change also caused certain unexpected developments in the form of the migration of foreign labor, which disproportionately decreased the populations of German peasants in certain areas (Bendix, 1977, p. 13). This was the reality Weber was focusing on in his first PhD dissertation and highlighted later on during his 1895 lecture.

27 The petty land owners who encountered some difficulties owing to the Bismarck's anti-economic liberalism and policies of protective tariffs (Mayer, 1988, p. 19; Roth, 1993, p. 151). Thus, those who had manors were looking for cheap labor from the Polish and peasants owing to certain geographical and agricultural degradations that reinforced the migration of German peasants in Western Prussia. Weber in his lecture asserted the problematic situation of the German middle class (*Junkers*) in Western Prussia would cause dissatisfaction with national interests (Barbalet, 2003, p. 129). However, Weber in another article had a similar but deeper discussion, arguing that estate owners lacked capital, and peasant-farmers held smaller parcels of land that did not facilitate machinery (Weber, 2006, p. 210).

also because of other reasons such as migration, a decline in the German population, and the potential of losing their *Vaterland* [fatherland] to foreigners (Weber & Fowkes, 1980, p. 433; Barbalet, 2001, p.131).²⁸ This study can assert that Weber had become implicitly detached from two distinct problems. One was the economic attitude of the *Junkers*, and the other was the potential threat of Polish migrant groups' involvement in revolutionary types of movements in German lands. The latter is assumed to have caused anti-Polish prejudices to reignite (Roth, 1993, p. 149).

During this time, the people witnessed the German state's active foreign policy after consolidating its political power by unifying in 1871, leading to the first modern nation-state of Germany under the reign of Otto van Bismarck (Judson, 2011, p. 499). Meanwhile, Weber's intellectual activities before, during, and just after WWI should also be considered as a new phase contributing to the concept nationalism. Beyond all these aspects was the reality of ideological clashes in Europe at the time (i.e., communism and nationalism). While the former was developed as the venture of Karl Marx and Friedrich Engels, who had proposed communism as the salvation for all labor classes throughout Europe (Llobera, 1998, p. 13), nationalism became the antithesis to communism and attained a significant place in state policies throughout Europe, including in Germany.

Because the competition among the industrialized states to gain sovereignty of new colonial territories for the purpose of acquiring certain raw materials to expand production and markets for selling the outputs, Germany became increasingly involved with the colonialization process in the 1890s. Weber also vindicated liberal imperialism, which supported his country's colonial engagement. As a continuity in this regard, Weber proposed a new political party to establish bourgeois freedom in 1905. Weber's advocacy of liberal values is related to his general sociological view of modernity, which he defined as an "iron cage"²⁹ owing to the increasing level of rationalization and bureaucratization (Bellamy, 1992, p. 499).³⁰

28 An almost similar development occurred some years after this lecture (1903) with the preparation of a bill that Weber argued would create just a handful of rich possessing "accumulated land and capital," engender German peasants being driven out, and invite in the Slavs (Barbalet, 2001, p. 139).

29 "Puritanism played a part in creating the 'iron cage' in which modern man must exist" (Parsons, 1992, p. xviii).

30 Weber's political stance in 1887 while young was to critically approach the Progressives' opposition to the very modest colonial policy of the 1880s (Mommsen, 1990, p. 13). Almost a decade later, a salient discussion on building a large fleet for this particular colonial engagement had occurred (Roth, 1993, p. 151).

Conclusion

The novelty this article brings is an overview to the concept of nationalism and puts this forth in line with certain socio-political changes during Weber's lifetime in particular that occurred in the "forms of agricultural enterprise and the tremendous crisis in agriculture," as Weber himself had mentioned since the beginning of his sociological thought until his death in 1920 (Weber & Fowkes, 1980, p. 434). Weber's idea of nationalism came up in his 1895 Freiburg lecture as a professor of economics, which was an academic presentation given after he completed his doctorate in economics at the University of Freiburg (1894); he later on developed this concept on his own (Gerth, & Mills, 1946, p. 11; Mayer, 1988, p. 38). Although this lecture is not often circulated among social scientists, some scholars have referenced it to deduce Weber's ideological stance.

In this regard, the Freiburg lecture may no doubt be asserted as a milestone in Weber's academic career. Throughout his doctoral studies and after acquiring his doctorate in Economics, he raised significant interest in economics and dealt with this concept when engaging the structure of agrarian societies, commencing from agrarian economy in Roman times to contemporary situations such as Western Prussia. Through his field works in this region between 1892-1893, he completed his second doctorate and gained the title of Chair of Economics. Because his lecture was a requirement for academic tradition, he appears to have been expected to prove himself with a novel argument.

Though Weber's position on nationalism may sound puzzling to many, he was one of the first to propose it as a concept. For Weber, this concept was something too obscure, a power whose conceptual clarity could not be easily gained. Starting from 1895 until WWI, Weber had espoused variegated forms of nationalism. However, this can be justified once again by saying that his views were subject to change based on political situations (Aldenhoff-Hübinger, 2004, pp. 146-147). From 1895 onward, he was a supporter of nationalism and a nationalist himself; after WWI, he propagated to a non-nationalist image of Germany. During Weber's later years, drastic political changes had occurred, and these changing circumstances entailed revisions in his thought (Bellamy, 1992, p. 499). In this context, one may argue that his presence first during and after the War in Vienna and then later on in Munich had contributed much to his developments regarding the new ideas of nation and nationalism (Sell, 2017, p. 317), mostly as a result of crucial changes such as the defeat of the Germans in the War. However, his long period of mental illness had likely hindered him and not allowed him to be able to engage in the political developments either in Germany or in Western Europe compared to the 1890s.

Weber was unable to posit himself in one particular stance in his argument on nationalism. Due to volatile sociopolitical conditions, Weber instead took distinct stances at various times of his life. As this paper has brought briefly to the fore briefly, Weber's views are understood to have not been completely detached from his surroundings in spite of his many conflicting views on nationalism. As a social scientist, his main concern was society and its changing nature through the eyes of economics due to his preoccupations as an economist.

All of Weber's efforts at comprehending the social phenomenon of nationalism have been revived in recent decades due to political changes and the growing notion of nationalism in contemporary societies. While interest in Weber's works was triggered by introducing them to the Anglo-Saxon world, distinct evaluations have emerged, particularly regarding his notion of nationalism. Although some researchers seem to have developed a sort of bias against Weber's stance and others have been prone to label him as a nationalist by simply assessing his statements in the 1895 Freiburg Lecture, importance is had in taking the drastic changing processes of Weber's course over time into consideration.

References | Kaynakça

- Adair-Toeff, C. (2019). Max Weber and the 'Prussian Geist'. *Max Weber Studies*, 19(2), 225–245.
- Aldenhoff-Hübinger, R. (2004). Max Weber's inaugural address of 1895 in the context of the contemporary debates in political economy. *Max Weber Studies*, 4(2), 143–156.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised ed.). Verso.
- Ay, K. (2004). The meaning of honour in Weber's concept of the nation. *Max Weber Studies*, 4(2), 221–233.
- Barbalet, J. M. (2001). Weber's Inaugural Lecture and Its Place in His Sociology. *Journal of Classical Sociology* (JCS), 1(1), 127-150.
- Bendix, R. (1977). *Max Weber: An intellectual portrait*. University of California Press.
- Bendix, R. (1988). *Max Weber: An intellectual portrait*. Routledge.
- Bergstraesser, A. (1957). Max Webers Antrittsvorlesung in Zeitgeschichtlicher Perspektive. In *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte* (3rd ed.). 5 Jahrgang.
- Blum, F. H. (1944). Max Weber's postulate of 'freedom' from value judgments. *American Journal of Sociology*, 50(1), 46–52.
- Brechtken, M. (2004). Max Weber: A family portrait. *Minerva*, 42, 445–450.
- Church, J. (2011). *Hegel on political identity: Patriotism, nationality, cosmopolitanism*. Retrieved from: <https://ndpr.nd.edu/reviews/hegel-on-political-identity-patriotism-nationality-cosmopolitanism>
- Gerth, H. H, & Wright Mills, C. (1946). *From Max Weber: Essays in sociology*. Oxford University Press.
- Golovin, N. (2019). Max Weber and the great war: Personal opinions and essays as historical sociology. *Centre for Fundamental Sociology*, 2, 138–145.

- Heinrich T. (1915). *Treitschke's history of Germany in the nineteenth century* (Eden and C. Paul, Trans.; Vol. 1). Jarrold&Sons.
- Hopkins, N. (2007). Charisma and responsibility: Max Weber, Kurt Eisner, and the Bavarian revolution of 1918. *Max Weber Studies*, 7(2), 185–211.
- Judson, P. (2011). Nationalism in the era of the nation state, 1870-1945. In *Oxford Handbook of Modern German History* (pp. 499–526). Oxford History Faculty Works.
- Kaelber, L. (2003). Max Weber's dissertation. *History of the Human Sciences*, 16(2), 27–56.
- Kim, S. (2002). Max Weber's liberal nationalism. *History of Political Thought*, 23(3), 432–457.
- Llobera, J. R. (1987). Nationalism: Some mythological issues. *JASO*, 18(1), 13–25.
- Mayer, P. (1956). *Max Weber and German politics: A study in political sociology* (2nd ed.). Faber and Faber.
- Mayer, P. (1988). *Max Weber and German politics* (Vol. 4). Reprinted. Routledge.
- Mommsen, J. (1990). *Max Weber and German politics 1890-1920* (J. C. B. Mohr & P. Siebeck, Trans.). University of Chicago Press.
- Mommsen, J. (2006). Introduction. In W. J. Mommsen & J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries* (pp. 1–21). Routledge.
- Mueller, G. H. (1986). Weber and Mommsen: Non-Marxist materialism. *The British Journal of Sociology*, 37(1), 1–20.
- Mueller, G. H., & Weber, M. (1982). Socialism and capitalism in the work of Max Weber. *The British Journal of Sociology*, 33(2), 151–171.
- Norkus, Z. (2004). Max Weber on nations and nationalism: Political economy before political sociology. *The Canadian Journal of Sociology*, 29(3), 389–418.
- Palonen, K. (2001). Was Max Weber a 'nationalist'? A study in the rhetoric of conceptual change. *Max Weber Studies*, 1(2), 196–214.
- Parsons, T. (1992). Introduction, In M. Weber (author), *The Protestant ethic and the spirit of capitalism* (pp. vii–xxvii). Routledge.
- Renan, E. (1992). What is a nation? In E. Rundell (Tran.), *Qu'est-ce qu'une nation?* Presses-Pocket.
- Riesebrodt, M. (2014, January 1-8). Religion in the modern world: Between secularization and resurgence. Paper presented at the *Max Weber Lecture Series*, Max Weber Programme, Badia Fiesolana, European University Institute.
- Roth, G. (1965). Political critique of Max Weber: Some implications for political sociology. *American Sociological Review*, 30(2), 213–223.
- Roth, G. (1978). Introduction. In M. Weber (Ed.) and G. Roth & C. Wittich (Trans.), *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (pp. xxxiii–cx). University of California Press.
- Roth, G. (1988). History and sociology in the work of Max Weber. *British Journal of Sociology*, 27(3), 306–318.
- Roth, G. (1993). Between cosmopolitanism and ethnocentrism: Max Weber in the nineties. *Têlos*, 96, 148–162.
- Roth, G. (2002). Max Weber: Family history, economic policy, exchange reform. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 15(3), 63–78.
- Roth, G. (2006). Max Weber's articles on German agriculture and industry in the *Encyclopedia Americana* (1906/1907) and their political context. *Max Weber Studies*, 6(2), 183–205.
- Scaff, L. (1984). Weber before Weberian sociology. *The British Journal of Sociology*, 35(2), 190–215.
- Schröder, J., & Whimster, S. (2013). Max Weber in Munich (1919/20): Science and politics in the last year of his life. *Max Weber Studies*, 13(1), 15–37.

- Scott, T. (2017). The problem of nationalism in the early reformation. *Renaissance and Reformation*, 40(4), 161–177.
- Sell, E. (2017). The two concepts of patrimonialism in Max Weber: From the domestic model to the organizational model. *Sociologia&Anthropologia*, 7(2), 315–340.
- Spencer, P., & Wollman, H. (2002). *Nationalism: A critical introduction*. SAGE.
- Swedberg, R. (2003). The changing picture of Max Weber's sociology. *Annual Review of Sociology*, 29, 283–306.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (M. Weber, Ed.; G. Roth & C. Wittich, Trans.). University of California Press.
- Weber, M. (2004). *The vocation lectures: Science as a vocation, politics as a vocation* (D. Owen & T. B. Strong, Eds; R. Livingstone, Tran.). Hackett Publishing Company.
- Weber, M. (2006). Germany: Agriculture and forestry. *Max Weber Studies*, 6(2), 207–218.
- Weber, M., & Fowkes, B. (1980). The national state and economic policy (Freiburg address; Inaugural lecture, Freiburg, May 1895), *Economy and Society*, 9(4), 428–449.
- Zimmerman, A. (2006). Decolonizing Weber. *Postcolonial Studies*, 9(1), 53–79.

COVID-19 Pandemi Sürecinde Ortaya Çıkan Yeni Bir Kavram: Zoom Yorgunluğu

Tuğba Turgut
Sinan Okur

Öz: COVID-19 nedeniyle tüm dünyada ilan edilen ve yaklaşık iki yıldır devam eden pandemi süreci, bireylerin hayatını derinden etkileyerek birçok yaşam alanında değişiklikler yaşanmasına sebep olmaktadır. Özellikle eğitim alanında yüz yüze eğitime ara verilerek uzaktan eğitime geçilmiş ve uzaktan eğitim süreci yaygınlaşarak pandeminin getirdiği hayatın yeni normal haline gelmiştir. Bu yeni normal içerisinde bireyler günlük hayatın büyük bir kısmını teknolojik aletlerin başında çevrim içi olarak geçirmeye başlamıştır. Her türlü aktiviteyi çevrim içi platformlar üzerinden gerçekleştiren bireylerin son zamanlarda sıklıkla Zoom uygulamasını kullandıkları ve Zoom'un bireylerin yaşamının önemli bir bileşeni olduğu belirlenmiştir. Bireylerin Zoom'da farklı sebepler ile günün büyük bir çoğunluğunu geçirmesi fiziksel, bilişsel ve psikolojik açıdan sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aşırı, bilinçsiz ve kontrolsüz Zoom kullanımı sonucunda yaşanan tüm sorunlar alanyazında Zoom yorgunluğu olarak ifade edilmiştir. Bu çalışmada dijital çağın yeni problemi olarak görülen Zoom yorgunluğu kavramı, alanyazın çerçevesinde ele alınmaktadır. Özellikle Zoom yorgunluğu kavramının ortaya çıkışı, tanımlanması, temel sebepleri, biyolojik ve nöropsikolojik açıdan açıklanması ve bireyler üzerindeki etkileri ile bu etkilerin azaltılabilmesi için neler yapılması gerektiği detaylı olarak incelenmektedir. Güncel ve özgün bir konu olduğu düşünülen bu çalışmanın ulusal alanyazına önemli katkılar sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, pandemi süreci, uzaktan eğitim, Zoom, Zoom yorgunluğu.

Abstract: The pandemic process, which has been announced all over the world due to COVID-19 and has been going on for about two year, has profoundly affected the lives of individuals, causing changes in many areas of life. Especially in the field of education, face-to-face education was suspended, and distance education was started, and the distance education process became widespread and became the new normal of life brought by the pandemic process. In this new normal, individuals have started to spend a large part of their daily life online in front of technological devices. It has been determined that individuals who carry out all kinds of activities through online platforms use the Zoom application most frequently and Zoom is an important component of the lives of individuals. The fact that individuals spend most of the day on Zoom for different reasons has led to the emergence of physical, cognitive and psychological problems. All the problems experienced as a result of excessive, unconscious and uncontrolled use of Zoom are expressed as Zoom fatigue in the literature. In this study, the concept of Zoom fatigue, which is seen as the new problem of the digital age, is discussed within the framework of the literature. In particular, the emergence of the concept of Zoom fatigue, the way it is defined, its basic causes, its biological and neuropsychological explanation, its effects on individuals and what should be done to reduce these effects are examined in detail. It is believed that this study, which is thought to be a current and original subject, will make significant contributions particularly to the national literature.

Keywords: COVID-19, pandemic, distance learning, Zoom, Zoom fatigue.

@ Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. tturgut@fsm.edu.tr
Öğr. Gör., Milli Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu. sokur@hho.msu.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0003-3732-9005>
<https://orcid.org/0000-0002-3439-5907>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0661
insan & toplum, 2022; 12(3): 47-71.
insanvetoplum.org

Başvuru: 11.07.2021
Revizyon: 28.12.2021
Kabul: 03.01.2022
Online Basım: 15.02.2022

Giriş

Koronavirüs hastalığı (COVID-19), Çin'in Hubei Eyaletine bağlı Wuhan kentinde 2019 yılının son aylarında ortaya çıkmış ve kısa sürede tüm dünyaya yayılarak birçok ülkede etkisini göstermiştir. Vakaların hızla artışı ile birlikte Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi ilan edilmiştir (Zhao vd., 2020). Alanyazında büyük bir halk sağlığı sorunu olarak ifade edilen COVID-19 (Can, 2020; Reimers & Schleicher, 2020), tüm dünyada olağan yaşam koşullarını değiştirmiş ve başta sağlık alanı olmak üzere bilimsel, kültürel, sanatsal, sosyal ve ticari faaliyetler gibi yaşamın birçok alanını olumsuz etkilemiştir (Owusu-Fordjour vd., 2020; Viner vd., 2020). Bunlar dışında özellikle eğitim alanını da olumsuz etkileyen bu hastalık (Daniel, 2020; Özer & Suna, 2020), tüm dünyada birtakım önlemlerin alınmasını gerekli kılmıştır (Bozkurt ve Sharma, 2020; Mpungose, 2021). Bu önlemler kapsamında hem öğrencileri hem de ailelerini korumak amacıyla tüm sınıf düzeylerinde yüz yüze eğitime ara verilerek uzaktan eğitime geçilmiştir (Koçoğlu vd., 2020; Nussbaumer-Streit vd., 2020; Sahu, 2020). Yine benzer şekilde kongreler, seminerler, eğitsel toplantılar, farklı alanlarda verilen eğitimler ile psikolojik danışma seansları gibi yüz yüze yapılan diğer faaliyetler de çevrim içi ortamda gerçekleşmeye başlamıştır (Giannini & Lewis, 2020; OECD, 2020). Bu değişim ile ilgili yapılan incelemelerde, Amerika Birleşik Devletleri'nde 2020 yılının şubat ayında evden çalışma oranı %8,2 iken bu oranın Mayıs 2020'de %35,2'ye çıktığı saptanmıştır (Bick vd., 2020). UNESCO (2020) tarafından yapılan bir diğer çalışmada ise 2020 yılı Nisan ayı sonu itibarıyla tüm dünya üzerinde uzaktan eğitime geçen öğrenci sayısının yaklaşık 1.6 milyar olduğu raporlanmıştır. Bu bulgular, tüm dünya üzerinde teknoloji aracılığıyla hemen hemen her şeye ulaşmanın kolaylaştığını ve farklı çevrim içi platformların kullanımının arttığını göstermektedir.

Gelişen teknoloji ile beraber bireylerin son yıllarda yaşamlarının büyük çoğunluğunu çevrim içi geçirdikleri ifade edilmektedir (Yao & Zhong, 2014). Covid-19 salgınını kontrol etmek amacıyla fiziksel mesafe ve karantina önlemleri tüm dünyada zorunlu hale getirildiği için çeşitli insan davranışlarının (öğrenme, çalışma, alışveriş, eğlence vb.) çevrim dışı süreçlerden çevrim içi süreçlere doğru kaydığı ve dijital teknoloji kullanımının hızlı bir şekilde yayıldığı görülmüştür (Vargo vd., 2021). Bu düşüncüyü destekleyen güncel bir araştırma bulgusuna göre 2021 yılında dünya üzerinde 4.9 milyar insanın interneti kullandığı saptanmıştır (Worldometers, 2021). Covid-19 pandemisi boyunca insanların öğrenmek, yaşamak ve bağlantıda kalmak amacıyla teknoloji kullanımının arttığı ve teknolojinin vazgeçilmez bir hale geldiği ifade edilmektedir (Goldschmidt, 2020). Özellikle tüm dünyada eğitim alanındaki faaliyetlerin çeşitli platformlar üzerinden uzaktan gerçekleştirilmeye başlanması, internet kullanımının daha da artmasına neden olmuştur.

Uzaktan eğitim ve diğer bilimsel faaliyetler ile akademik toplantılar amacıyla hem ülkemizde hem de yurt dışında genellikle Zoom, Big Blue Button, Microsoft Teams, Adobe Connect, Google Meet, Google Hangouts ve Perculus gibi çeşitli çevrim içi platformların kullanıldığı alanyazında ifade edilmiştir (Durak vd., 2020; Kristóf, 2020; Nguyen, 2020). Özellikle Zoom kullanımının hem Türkiye’de hem de diğer ülkelerde son dönemde çok fazla arttığını söylemek mümkündür. Şıvgın’ın (2020) yaptığı çalışmada, Zoom’un kullanıcı sayısını en çok artırdığı ülkeler arasında Türkiye’nin de yer aldığı ifade edilmiştir. 2019 yılının Aralık ayında dünya genelinde toplamda 10 milyon kullanıcıya sahip olan Zoom, beş ay içerisinde 300 milyon kullanıcıya ulaşmıştır (Morris, 2020). Kullanıcı sayısındaki bu artış ile beraber şirketin cirosunun da önceki yıla göre üç kat arttığı ve 2.7 milyar dolara ulaştığı raporlanmıştır (Matulin vd., 2021). Bununla birlikte şirket değerinin de 16 milyar dolardan 42 milyar dolara yükseldiği belirtilmiştir (Mahr vd., 2021). Ulaşılan bu bulgulardan hareketle, Zoom kullanımındaki bu artışın pandemi sürecinde artarak devam edeceği düşünülmektedir. Bu düşünceyi Haider ve Rasay’ın (2020) çalışması da destekler niteliktedir. Söz konusu çalışmada, COVID-19’un etkisi devam ettiği sürece Zoom kullanıcı sayısının artacağı değerlendirilmektedir. Genel olarak yapılan bütün araştırmalar, pandemi koşullarında bireylerin çevrim içi platformlara daha fazla yöneldiğini ve bu platformlar arasında Zoom’un dünya üzerinde çok fazla kullanıldığını göstermektedir.

Çevrim içi platformlar arasında son zamanlarda çok sık kullanılan Zoom, bireylerin mobil ya da masaüstü cihazlar aracılığıyla video konferans ve web semineri hizmeti aldığı bir iletişim platformudur (Nash, 2020). Özellikle pandemide uzaktan eğitim ve diğer bilimsel faaliyetler ile akademik toplantılar için Zoom uygulamasının tüm dünya üzerinde daha fazla kullanıldığı bilinmektedir (Morris, 2020). Bu uygulamanın bireylerin yaşamını birçok açıdan kolaylaştırdığı söylenebilir. Zoom uygulamasının kolaylıkları arasında diğer bireyler ile sesli veya görüntülü görüşme imkânının olması ve istenildiği takdirde mesajlaşılabilmesi (Chawla, 2020), diğer bireylere dosya paylaşımı yapılabilmesi ve ekran paylaşarak sunum ya da ders anlatımının gerçekleştirilmesi (Gray vd., 2020), canlı sanal etkinliklere katılmanın mümkün olması (Lowenthal vd., 2020) ve tüm bu işlemlerin kayıt altına alınarak tekrardan izlenebiliyor olması (Bayrak & Vatanserver, 2021) yer almaktadır. Ayrıca bu platform aynı anda birçok bireye tek bir ekrandan ulaşılmasını sağlamanın yanında bir Zoom toplantısında bulunan bireyleri çeşitli küçük gruplara bölebilmeyi (ara odalar-breakout rooms) ve küçük gruplarda etkileşimli birebir uygulamaların gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Tüm bu imkânlar, pandemide bireylerin daha fazla çevrim içi olmasında önemli rol oynamaktadır.

Pandemi sürecinde bireylerin yaşamına önemli kolaylık, ulaşılabilirlik, ekonomiklik ve fayda sağlayan Zoom uygulamasının aşırı, bilinçsiz ve kontrolsüz şekilde kullanılması bazı problemleri ortaya çıkarmaktadır. Alanyazın incelendiğinde, Zoom kullanımında aşırılığa kaçılmasının bireyin yaşamında sorunlar yarattığı belirlenmiştir (Chawla, 2020). Bu sorunların daha çok fiziksel, bilişsel ve psikolojik sorunlar olduğu ifade edilmektedir (Murphy, 2020). Zoom'un başında geçirilen süre boyunca az hareket edilmesi ya da hareketsiz kalınması (Morris, 2020), teknolojik aletlere aşırı odaklanarak göz yorgunluğu, vücut ağrısı ve uykusuzluk gibi fiziksel sorunların yaşanması, çevrim içi platformların aşırı kullanımı sonrasında ortaya çıkan olumsuz yönler olarak açıklanmaktadır (Crary, 2013; Erten & Özdemir, 2020). Alanyazında aşırı ve bilinçsiz Zoom kullanımının bireyler üzerinde fiziksel etkiler yarattığı kadar bilişsel ve nöropsikolojik etkiler yarattığı da ifade edilmektedir. Bailenson (2021), ekran başında saatlerce geçirilen sürenin zihnimizi etkilediğini ve üretkenliğin bir süre sonra ortadan kalkarak tekdüzeliğin oluştuğunu belirtmektedir. Yine benzer şekilde Lee'nin (2020) çalışmasında, bireylerin saatlerce ekran başında kalmasına rağmen beynin ödül almamasının nöropsikolojik açıdan olumsuzluk yarattığı açıklanmaktadır. Psikolojik açıdan bakıldığında ise bireylerin Zoom uygulamasında herkese karşı konuşma yapması ve bir sahnedeymiş gibi tüm gözlerin kendisinde olması bazı zorluklar yaratabilmektedir (Murphy, 2020). Aşırı ve kontrolsüz Zoom kullanımı sonucunda yaşanan tüm bu zorluklar bir bütün olarak alanyazında "Zoom yorgunluğu" olarak ifade edilmektedir.

İlk olarak Wiederhold (2020) tarafından kullanılan Zoom yorgunluğu kavramı, bireylerin çevrim içi platformları aşırı kullanmasından kaynaklanan kaygı sonucu ortaya çıkan yorgunluk olarak açıklanmıştır. Bu yorgunluk için daha önceden alanyazında dijital tükenmişlik kavramı tercih edilirken (Quill, 2017), pandemi ile beraber daha çok sanal yorgunluk kavramına yer verilmiştir (Epstein, 2020). Zoom uygulamasının dünya üzerinde en çok kullanılan platform olmasından dolayı (Matulin vd., 2021) alanyazında sanal yorgunluk kavramını temsilen Zoom yorgunluğu kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Bailenson (2021) tarafından toplumda en çok kullanılan markanın daha sonra o ürünün adı olması olarak açıklanmıştır. Nasıl ki toplumumuzda peçeteye selpak ya da kahveye nescafe deniliyorsa alanyazında sanal yorgunluk yerine de Zoom yorgunluğu kavramı daha çok tercih edilmektedir (Sayar & Yalaz, 2021).

Zoom yorgunluğunun temelinde bireylerin duygusal olarak uyarılmasından bahsedilebilir. Alanyazında bireylerin Zoom ekranında beğenilme kaygısı yaşadıkları ve kendi görüntüsünü ya da sesini beğenmeyerek genelde olumsuz duygulara kapıldıkları ifade edilmiştir (Nadler, 2020). Bu ifadeyi Bailenson'un (2021) çalışması destekler

niteliktedir. Bahsi geçen çalışmada özellikle kadınların Zoom uygulamasında kendi boyun ve göz kapaklarını beğenmeyerek estetik cerrahiye başvurdukları belirtilmiştir. Alanyazında Zoom yorgunluğuna neden olan başka faktörlerden de söz edilmektedir. Bireylere çok fazla görev verildiği için hep ekrana odaklanılması (Bozkurt ve Sharma, 2020), bireylerin rutin yaşam düzeninin bozulması ve çevrim içi olunan sürelerde aile üyelerine -özellikle çocuklara- zaman ayrılmaması (Degges-White, 2020), gerçek dünya ile çevrim içi dünya arasındaki uyumun bozulması (Sklar, 2020), pandemi ilan edilene kadar teknolojik gelişmeleri yakından takip etmeyen bireylerin Zoom kullanmakta zorlanması (Epstein, 2020), Zoom yorgunluğunu etkileyen faktörler arasında sıralanmaktadır. Bunun dışında bireylerin teknik aksaklıklar nedeniyle uzun süreler toplantıda kalması (Bennett vd., 2021) da Zoom yorgunluğunu tetiklemektedir. Yaşanılan senkronize sorunundan dolayı bireyler arasında iletişim kopukluğu yaşanmakta ve bireylerin jest ile mimiklerinin takibi zorlaşmaktadır (Dallon, 2020). Bu durum aynı zamanda bireylerin dikkatinin dağılmasına ve odaklanamamasına da neden olabilmektedir (Williams, 2020). Bu konuda Blind şirketinin 4600 katılımcı ile yaptığı anket çalışmasında, bireylerin dörtte birinden fazlasının dikkatini uzun süre Zoom üzerinde toplamakta zorlandığı raporlanmıştır (Riccobono, 2020). Yapılan bu araştırmalar, uzun süreli Zoom görüşmelerinin birey üzerinde yorucu ve dikkati bozan bir etkisi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Son olarak Zoom yorgunluğunu etkileyen önemli faktörlerden birisi de ekranda görülen tüm yüzlerin bireye pandemi gerçeğini hatırlatmasıdır (Petriglieri, 2020). Pandeminin ne kadar süreceğinin bilinmemesi, bireyler üzerinde belirsizlik ile beraber bir kaygı yaratmakta bu durum bireylerin hem mental olarak yorulmasında hem de genel bir tükenmişlik hissi yaşamasında önemli rol oynayabilmektedir. Bu bağlamda Zoom yorgunluğunun sebeplerinden, bireyler üzerinde oluşturduğu etkilerden ve bu etkileri en aza indirmek için neler yapılabileceğinden ilerleyen başlıklar altında detaylı olarak söz edilmiştir.

Zoom Yorgunluğunun Sebepleri

Video konferans ve sohbetler, pandemi günlerinde uzun mesafeli ilişkilerin sürdürülmesine, çalışma odalarının uzaktan bağlanmasına, sosyal bağlantı kurulmasına, birliktelik duygusunun geliştirilmesine ve işte üretkenliğin korunmasına yardımcı olmaktadır (Fauville vd., 2021). Ancak bir veya iki sanal toplantıya katıldıktan, çevrim içi web seminerini dinledikten ve belki de sunucu olduktan sonra birey bir bitkinlik veya yorgunluk hissi duymaktadır (Epstein, 2020). Oluşan bu his, alanyazında sanal yorgunluk olarak ifade edilmekte ve bu yorgunluğun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bailenson (2021), Zoom yorgunluğunun sebeplerini; aşırı düzeyde yakın mesafeden bakış, bilişsel yük, tüm gün kendi görüntüsüne bakmayla

artan öz değerlendirme ve hareketliliğin azalması olmak üzere dört farklı boyutta ele almaktadır.

Aşırı Düzeyde Yakın Mesafeden Bakış

Günlük hayatta normalde yakın ilişkilerde gerçekleştirilen uzun süre doğrudan bakma ve yakın mesafeden yüz yüze iletişim kurma gibi davranışlar, çevrim içi süreçlerin yaygınlaşmasıyla Zoom'da iş arkadaşları, sıradan tanıdıklar hatta yabancılarla etkileşim biçimi haline gelmektedir (Bailenson, 2021). Zoom gibi sanal ortamlarda karşımızdaki bir kişinin normalde yüz yüze iletişimden daha yakın bir pozisyonda genişlemiş yüzüne maruz kalmak bireyler için sinir bozucu olabilmekte ve bu durum beyin tarafından tehdit olarak algılanabilmektedir (Wiederhold, 2020). Bir diğer deyişle bireyler, kişisel alanlarının ihlal edildiğini düşünmektedir.

Kişisel alan, diğer insanlarla etkileşimlerin gerçekleştiği bireyin hemen çevresindeki alan olarak tanımlanmakta (Little, 1965), yaşamda etkileşim kurulan insanlarla yakın (mahrem), gündelik-kişisel ve sosyal olarak farklı düzeylerde mesafeyi ifade eden üç bölgeye ayrılmaktadır (Hall, 2009). Bir Zoom görüşmesinde karşımızda yer alan bireyin çenesinden başının tepesine kadar yüzünün ölçüsü yaklaşık 13 cm olarak görülmektedir. Yüz yüze gerçekleşen bir görüşmede ise bireyin yüzünü bu boyutta görebilmek için iki kişi arasında olması gereken mesafe 50 cm'dir (Bailenson, 2021). Kişiler arası etkileşimlerde kişisel güvenli mesafe yaklaşık 60 cm olarak ifade edilmektedir (Hall, 1966; Little, 1965). Kişisel güvenli mesafe düşünüldüğünde, Zoom görüşmesinde çok yakın mesafeden insanlarla iletişime geçiyor olmak, bireyin kişisel güvenli alanına girildiği hissine sebep olmaktadır (Bailenson, 2021). Kişisel alanın bireyin duygusal sağlığına yönelik tehditlere karşı kendisini koruyan bir tampon bölgesi olduğu düşünülmekte (Evans & Howard, 1973), bu sebeple kişiler arası mesafe azaldıkça organizma daha fazla ipucu almaktadır. Duyusal girdi arttıkça da bireyler daha fazla rahatsızlık duymaktadır (Hall, 1966).

Zoom görüşmelerinde tüm katılımcıların yüzünün birbirine dönük olmasından ve kimin konuştuğuna bakılmaksızın herkesin birbirine uzun süre bakabilmesinden dolayı bireylerin diğerlerinin bakışlarından kaçınması sınırlı düzeyde olmaktadır (Bailenson, 2021). Konuşmacılar gerçek yüzler yerine sanal yüzler gördüklerinde bile konuşurken bakılma hissi ile fizyolojik olarak uyarılmaktadır (Takac vd., 2019). Yüz yüze etkileşimlerde insanlar neredeyse zamanın yarısından daha az bir süre diğer insanların yüzüne bakarken Zoom gibi çevrim içi görüşmelerde diğer insanların önden görünüşlerini kesintisiz olarak alabilmekte ve bu da uzun süreli yorgunluğa sebep olabilmektedir (Bailenson, 2021). Bilinçaltında birey kendisini güvende hissetse bile bu büyük görünüm ve uzun süreli göz teması, vücudun stres hormonları ile dolmasına

sebeplere olabilmektedir. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde, video görüşmelerini sık sık huzursuz ve bitkin hissederek sonlandırma meydana gelmektedir (Wiederhold, 2020).

Bilişsel Yük

İnsanlar sosyal varlıklardır ve diğer insanlarla iletişim kurarak yaşamlarını sürdürürler. İnsanlar sadece yüz yüze iletişim kurmamakta aynı zamanda televizyonda ve videolarda diğerlerini izlemekte, radyoda dinlemekte, cep telefonları ve web kameraları aracılığıyla da iletişim kurabilmektedir (Burgoon vd., 2016). İnsanlarla kurulan etkileşimlerde sözlü ifadelerin yanında vücut hareketleri, dokunma, kişisel alan kullanımı gibi dil dışı davranışların yani sözsüz iletişimin de oldukça önemli olduğu ifade edilmektedir (Duncan, 1969). Bir iletişimde sözlü mesajlardan çok sözsüz mesajların dikkat çektiği ve davranışları yorumlamak için sözsüz ipuçlarına güvenildiği belirtilmektedir (Burgoon vd., 2016). Zoom gibi çevrim içi platformlarda yapılan görüşmelerde sözsüz davranışlar karmaşık hale gelebilmektedir. Zoom'da sözsüz iletişim ifadelerinin karşıdaki bireylere gönderilmesi için fazla çaba sarf edilmekte (Bailenson, 2021), normal yüz yüze iletişime göre sanal görüşmelerde %15 daha yüksek sesle konuşma durumunda kalınmakta (Croes vd., 2019) ve ses görüntü aktarımında yaşanan aksaklıklar iletişimi olumsuz etkilemektedir. Bu durumlar da bireylerin bilişsel yükünün daha fazla artmasına sebep olarak Zoom yorgunluğunu meydana getirmektedir (Bailenson, 2021). Sunum gerçekleştirilmesi gereken bir birey yüz yüze sunum yapacağı zaman çoğunlukla içeriğe ve aktaracağı bilgilere odaklanırken gerçekleştirilecek platform çevrim içi (Zoom) olduğunda aktarılacak bilgi geri planda kalmakta ve birey çevrim içi ortam sebebiyle başına gelebilecek her türlü durumu (internet/elektrik kesintisi, sesin iletilmemesi, kamerada görüntünün bozuk çıkması ya da net olmaması, ekran paylaşımı yapılamaması vb.) düşünmektedir. Bu da günler öncesinden bireyin çok daha fazla stres yaşamasına ve bilişsel yükün artarak Zoom yorgunluğunun yüksek seviyede hissedilmesine sebep olmaktadır.

Tüm Gün Kendi Görüntüsüne Bakmayla Artan Öz Değerlendirme (Ayna Kaygısı)

Zoom görüşmelerinde insanlar muhtemelen daha önce görülmemiş bir sıklıkta ve sürede kendilerinin yansımalarını görmektedir. Gün içerisinde saatler boyunca devam eden toplantılar, eğitimler süresince bireyler ayna karşısında oturuyormuş gibi sürekli kendi görüntülerine bakmaktadır (Bailenson, 2021). İnsanların bir ayna görüntüsüyle karşılaştıklarında kendilerini değerlendirme ihtimallerinin daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Duval & Wicklund, 1972). Özellikle gençler olmak üzere bazı insanlar için kendilerini görmek kaygısı ve olumsuz öz yargılamayı artırabilmektedir (Peper vd., 2021). Bireyler kendi görüntüleriyle karşılaştıklarında kendine odaklı dikkatin ilk tepkisi olarak olumlu ya da olumsuz öz değerlendirme yapabilmekte, kendine yönelik

olumsuz değerlendirmeleri olan bireylerde de aynalardan ya da benzer uyaranlardan kaçınma girişimleri gösterebilmektedirler (Wicklund, 1975). Bireylerin Zoom'da kendi olumsuz yüz ifadelerine (öfke, iğrenme vb.) bakması yoğun duygulara ve strese neden olabilmektedir (Sander & Baumann, 2020). Gerçekleştirilen bir araştırmada tutarsız düşük benlik saygısına sahip olan bireylerin bir ayna karşısında üç dakikalık bir görevi tamamlamaları sonucunda öz farkındalığa ilişkin daha fazla olumsuz etki hissettikleri ortaya konulmuştur (Cheng vd., 2012). Başka bir çalışmada ise kendi videolarını gören ve kendine odaklı dikkati harekete geçiren kadınların erkeklere oranla daha fazla olumsuz etkilendiği ve daha fazla depresyon yaşama eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (Ingram vd., 1988). Zoom yorgunluğunda cinsiyetin farklılığına ilişkin yakın zamanlı gerçekleştirilen bir araştırmada, kadınların video konferansta kendini görmeyle ilişkili olarak erkeklerden daha fazla ayna kaygısı yaşadıkları bulunmuştur (Fauville vd., 2021). Bu bağlamda yapılan tüm bu çalışmalar göz önüne alındığında, Zoom görüşmelerinde sürekli olarak bireylerin kendi görüntülerine maruz kalmalarının ve Zoom'un bir ayna işlevi üstlenmesinin öz değerlendirmeye ve olumsuz etkiye neden olması ihtimal dâhilindedir (Bailenson, 2021). Özellikle son yıllarda sosyal medya uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte dış görünüme yüksek düzeyde önem verme durumu bireylerin olumsuz beden algısı, kendini eleştirme, sosyal görünüş kaygısı, kendini beğenmeme ve yargılama gibi çeşitli psikolojik problemler sergilemesine sebep olmaktadır. Benzer şekilde günün büyük bir kısmı Zoom uygulamasında geçirildiğinde bireyler uzun zaman kendi görüntüsüne maruz kalmakta, bu durum birçok psikolojik sorunu ortaya çıkarmakta veya gizli olarak bulunan sorunlar aktifleşmektedir. Nihayetinde Zoom yorgunluğunun bireyler üzerinde oluşturduğu ayna kaygısı dolaylı olarak birçok psikolojik problemi beraberinde getirebilmektedir.

Hareketliliğin Azalması

Zoom toplantılarında bireyler, karşıdaki kişiler tarafından görülebilmek için kameradan yarım ila bir metre uzaklıkta oturmakta, bireylerin bilgisayara çok yakın bir mesafede olmaları ve oturuş pozisyonunu değiştiremiyor olmaları, hareketlerini büyük oranda sınırlamaktadır (Bailenson, 2021). Çevrim içi toplantıların aksine yüz yüze toplantılarda insanlar hareket edebilme imkânı bulabilmektedir. Basit bir nedenden bile olsa bireyler ayağa kalkabilir ve hareket ederek aslında kendisini sınırlandırmaktan kurtulabilir. Alanyazında yer değiştirmenin ve hareket etmenin toplantılarda bireylerin daha iyi performans sergilemelerine katkı sağladığı açıklanmaktadır (Bailenson, 2021). Opezzo ve Schwartz (2014), yürüyen insanların oturan insanlardan daha yaratıcı fikirler bulduklarını ifade etmiştir. Müzik ve hareketin aktif olarak kullanıldığı eğitim süreçlerinin, öğrencilerin pasif ve hareketsiz olduğu eğitim süreçlerine göre daha etkili olduğu ve öğrenci başarısı üzerinde daha önemli sonuçlar ortaya

koyduğu Ayan ve Kaya (2016) tarafından belirtilmiştir. Yürümek bireylerin zihinsel, duygusal ve fiziksel açıdan sağlığını iyileştirmelerine ve öğrenmelerini geliştirmelerine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda hareket etmek; insanların rahatlamalarına, yaratıcı düşünmelerine, iç sıkıntılarını yönetmelerine ve akademik becerilerini geliştirmelerine imkân vermektedir (Goertz, 2017). Yürümenin yaratıcılığı geliştirdiği belirtilmekle birlikte toplantı esnasında yürümenin ve dolaşmanın tartışmaların içeriğini şekillendirdiğine vurgu yapılmaktadır. Ancak Zoom toplantılarında bireyler yürüyememektedir (Sander & Baumann, 2020). Bu anlamda çevrim içi toplantıların insanların hareketlerini oldukça kısıtladığı düşünüldüğünde, hareketle oluşabilecek birçok olumlu özellikten de mahrum kalınmasına sebep olduğu söylenebilmektedir.

Zoom Yorgunluğunun Biyolojik ve Nöropsikolojik Açıklaması

Zoom yorgunluğunun biyolojik açıklamalarına odaklanıldığında beyin süreçleriyle (algılama, ayırt etme, yürütücü işlevler vb.) ilgili durumlar karşımıza çıkmaktadır. Sanal etkileşimler, insan iletişim yöntemlerinden farklı ele alındığı için beynin algılaması son derece zor olabilmektedir. Zoom görüşmelerinde kurulan sanal etkileşimde birey içeriği özümsemek için yoğun bir şekilde odaklanmaya zorlanmaktadır (Riccobono, 2020). Çevrim içi iletişim tamamen senkronize olmadığı için video konferans genellikle konuşmacının eylemleri ile eylemi gören katılımcılar arasında hafif bir gecikmeye neden olmaktadır (Epstein, 2020). Video net olmadığı ve konuşulan kelime, konuşanın dudaklarıyla uyummadığında gözler ve beyin, bu iletişim parçalarını tekrar senkronize hale getirmek için daha fazla çalışmak durumunda kalmaktadır (Dallon, 2020). Bu fazla çaba da bireyin daha çabuk yorulmasına neden olabilmektedir. Bunun dışında sohbet kutusuna soruların yazılması, cevapların beklenmesi ve bir yandan mevcut konuşmanın takip edilmeye çalışılması da kişinin dikkatini dağıtabilmektedir (Williams, 2020). Zoom görüşmesinde aynı anda çok sayıda insanı görmek beynin aynı anda çok fazla görsel uyaranla karşılaşmasına neden olmakta ve hiçbir görüntünün anlamlı bir şekilde alınamamasına sebep olmaktadır (Epstein, 2020). Tüm bu durumlar da beynin normal bir etkileşimde olmasından çok daha fazla olayla karşı karşıya kalmasına ve daha fazla yorulmasına sebep olmaktadır.

Zoom yorgunluğunun nöropsikolojik açıklamasına bakıldığında ise yorgunluğun temel psikolojik bileşeni, bilinçsiz olarak zihinde gerçekleşen bir ödül-maliyet hesaplaması olarak açıklanmaktadır (Bateman & Organ, 1983). Bireyler temel olarak her davranış düzeyinde ve alınan kararda olası ödüllere karşı ödenecek olası maliyetler üzerinde durmaktadır (Tokgöz, 2011). Ödül, beyin yapısındaki dopamin merkezlerini aktive ederek yorgunluğun aksine bireylerin öznel uyanıklığını, enerjisini ve motivasyonunu artırmaktadır (Macey, 2007). Video konferanslar

sirasında da maliyete göre algılanan ödül eksikliği, Zoom yorgunluğunun birincil psikolojik mekanizması olarak düşünülmektedir (Lee, 2020). Bir diğer deyişle yüz yüze iletişimde oluşan etki, sanal iletişimde olmamakta ve bireylerin daha fazla yorgunluk hissetmelerine sebep olmaktadır.

Sinir sistemi fizyolojisinin bozulması, Zoom yorgunluğunu açıklayan bir diğer durumdur. Teknolojinin doğasında var olan birtakım ses gecikmeleri, insanlar arasında daha olumsuz algılarla ve güvensizlikle ilişkilendirilmekte, bu durum da video konferans sırasında algılanan ödülün azalmasına sebep olmaktadır (Epstein, 2020). Yüz yüze etkileşimlerde göz temasının iki kişi arasındaki bağlantıyı güçlendirdiği bilgisine karşılık Zoom'da birden fazla kişinin bulunduğu görüşmelerde göz teması kurmak zorlaşmakta ve kimin ilgi ve sevgiyle baktığını ayırt etmek oldukça zorlaşmaktadır (Lee, 2020). Bu durum, beynin ödül merkezini aktive etmeyi zorlaştırmaktadır. Zoom görüşmeleri esnasında gerçekleşen sosyal kopukluklar nedeniyle bilişsel çaba biçiminde de artan yükler olmaktadır. Tüm bu durumlar düşük ödüle karşılık yüksek maliyetle sonuçlanmakta ve bireylerde yorgunluğa sebep olmaktadır (Kidder, 2005; Lee, 2020).

Zoom Yorgunluğunun Etkileri ve Bu Etkileri En Aza İndirmek İçin Yapılabilecekler

Bireylerin uzun süre sanal toplantılarda olmaları bitkinliğe, yorgunluğa ve bunalmışlığa neden olabilmektedir. Brennan (2021), Zoom yorgunluğunun bireyler üzerinde altı farklı boyutta etkisi olacağını ifade etmiştir. Bunlar: (1) Video yorgunluğu, (2) ses yorgunluğu, (3) fiziksel yorgunluk, (4) bilişsel yorgunluk, (5) sosyal duygusal yorgunluk ve (6) tüm Zoom yorgunluğudur.

Video Yorgunluğu

Zoom'un çok yorucu olmasının nedenlerinden birisi, video iletişimi esnasında bireylerin yüz ifadelerine, beden diline ve sözlü dilin inceliklerine dikkat edebilmek için ekstra çaba harcıyor olmasıdır. Görüntülü sohbetler, bireylerin etkileşim kurduğu diğer insanlar ile normalde olduğundan çok daha fazla dikkat etmesini gerektirdiğinden yüksek düzeyde enerji tüketerek video yorgunluğuna dönüşmektedir (Brennan, 2021). Gerçekleştirilen bir araştırmada, 350 üniversite öğrencisinin yaklaşık %80'i çevrim içi ders alırken dikkatlerini toplayarak odaklanmanın ve mevcut durumda kalmanın daha zor olduğunu belirtmişlerdir (Peper vd., 2021). Zoom toplantılarında katılımcılar, küçük bir görüntü dışında konuşmacıyı ve birbirlerini çoğu zaman görmemekte, kendilerini bir grubun parçası hissetmemektedir. Sonuç

olarak bu durum bireylerin sıkılmasına, beyinlerinin daha fazla yorulmasına ve başka şeyler yapmaya başlamalarına neden olmaktadır (Henley, 2020).

Brennan (2021), video yorgunluğunun etkilerini en aza indirmek için yapılabilecek şu önerileri sunmaktadır:

- Duygusal zekânın güçlendirilmesi: Duygusal zekâ yüzdeki ipuçlarını okuma, bunlara yanıt verme ve başkaları için empati kurma kapasitesini artırmaktadır. Duygusal zekâ anlamında ne kadar yetkin olunursa çevrim içi platformda diğerleriyle daha iyi bağlantılar kurulabilmekte ve daha az çaba harcanmaktadır. Sanal ortamda insanlarla kurulan bağlantının iyi olması odaklanmayı ve katılımı da artırmaktadır.
- Ara odalarının (*breakout room*) kullanılması: Zoom görüşmesinde küçük grup eşleştirmeleri için ara odaları kullanmak etkileşimi artırmakta ve video yorgunluğunu azaltmaktadır.
- Videoların açık olmasının sağlanması: Katılımcıların yüz ve diğer iletişim ipuçlarının daha sık görüntülenmesini sağlamak için kameralarını (mümkün olduğunca sık) açmalarını istemek faydalı olabilmektedir. Yüzleri gördüklerinde, bireyler genellikle sadece bir isim içeren boş bir kutunun sunduğundan daha fazla topluluk deneyimi yaşamaktadır. Ancak tüm oturum boyunca videonun açık olması zorunlu tutulmamalıdır.
- Video görünümünün değiştirilmesi: Olumlu olarak galeri görünümünü kullanmak, kişinin tüm bir katılımcı topluluğunu görmesini sağlamaktadır. Fakat bu durumun dezavantajı “görsel aşırı yüklenme” deneyimidir.
- Aralıklı uzaklaşmanın yapılması: Duyusal bunalımı ve göz yorgunluğunu azaltmak için aralıklı olarak (ve kasıtlı olarak) birkaç dakika ekrandan uzak durmak da yararlı olabilmektedir. Katılımcılar sık sık gözlerini kapatabilir ve sadece konuşulanları dinleyebilir.
- 20-20-20 kuralının yapılması: Amerikan Optometri Derneği tarafından önerilen 20-20-20 yöntemiyle göz yorgunluğu giderilebilmektedir. Her 20 dakikada bir 20 saniye boyunca 20 metre uzaktaki bir nesneye bakışı sabitleyerek ekrandan uzaklaşma sağlanabilir.

Ses Yorgunluğu

Video konferansta kaçınılmaz ses gecikmeleri, toplantı katılımcılarının ister eğitmen ister diğer öğrenciler olsun mevcut konuşmacı hakkında olumsuz algılar oluşturmalarına neden olabilmektedir. Bu durum algılanan tehdit, iç kaygı, topluluk eksikliği veya basitçe hayal kırıklığı deneyimleriyle sonuçlanmaktadır. Bu deneyimler, bireylerin

toplantıya katılma motivasyonunu azaltmakta ve korku ya da hayal kırıklığı gibi olumsuz duyguların deneyimini de oluşturmaktadır (Brennan, 2021).

Brennan (2021), ses yorgunluğunun etkilerini en aza indirmek için yapılabilecek şu önerileri sunmaktadır:

- Girişte sesi kapat ve tümünün sesini kapat seçeneklerinin kullanılması: İşıtsel dikkat dağınıklığını azaltmak için eğitimciler, istenmeyen sesleri en aza indirebilir ve toplantı sırasında girişte sesi kapat hesap ayarını ve tümünün sesini kapat özelliğini kullanabilir. Hâlihazırda toplantıda olan tüm katılımcıların yanı sıra toplantıya katılan yeni katılımcıların sesi de kapatılabilmektedir.
- El kaldırma özelliğinin kullanılması: Konuşma sırasının kimde olduğu her zaman net olmayabilir. Bireylerin katkılarının zamanlamasını yönetmek ve eş zamanlı konuşmacılardan kaçınmak için eğitmen, katılımcılardan el kaldır simgesini adlarının yanına yerleştirmek için el kaldırı tıklamalarını isteyebilmektedir.
- Yedek WiFi ve bağlantı noktalarının keşfedilmesi: Ses gecikmesi tipik olarak bir WiFi bağlantı sorunudur. Daha yüksek WiFi hızı olması potansiyel bir çözümdür ancak hem kullanılabilirliğe hem de maliyete bağlıdır. Eğitmen için çok önemlidir çünkü toplantı sahibinin teknoloji sorunları tüm katılımcıları etkilerken tek bir öğrencinin teknoloji sorunları yalnızca bir öğrenciyi etkilemektedir.

Fiziksel Yorgunluk

Zoom yorgunluğunun bir diğer etkisi, bireylerin sürekli bilgisayar başında çalışmalarından kaynaklı boyun, omuz, sırt, el-bilek ve bacak problemlerine kadar değişen çeşitli kas iskelet sıkıntılarının yaşanmasıdır. Fiziksel yorgunluk, kamera görüntüsünde kalmak için gereken fiziksel performanstan da kaynaklanabilmektedir. Bir video görüşmesinde, ekranın ortasında kalmaya çalışırken bir yerde takılıp kalınmakta ve başka bir yöne hareket etmek yüzün garip bir şekilde kırılmasına neden olabilmekte, saatlerce kamera görüntüsünde takılıp kalmak ve doğal hareketi atlamak fiziksel rahatsızlığa neden olmaktadır (Bailenson, 2021; Brennan, 2021). Kambur pozisyonda oturmak, olumlu anılara erişimi azaltırken olumsuz anılara daha kolay erişim sağlama ve akademik performansı engelleme eğilimindedir (Peper vd., 2017). Ayrıca uzun süre Zoom uygulamasında yakın mesafeden ekrana bakıyor olmak; gözün yorulmasına, kızarmasına ya da bulanık görme gibi birçok göz rahatsızlığına sebep olabilmektedir. Hatta sağlıklı gözlerin bozulmasına (miyop,

hipermetrop, astigmat vb.) ve göz numaralarının büyümesine yol açabilmektedir. Oluşan bu çeşitli düzeylerdeki fiziksel yorgunluklar da bireylerin ruh hallerini olumsuz etkileyebilmektedir.

Brennan (2021), fiziksel yorgunluğun etkilerini en aza indirmek için yapılabilecek şu önerileri sunmaktadır:

- Uygun iş istasyonunun oluşturulması: Uzaktan çalışma durumunda çalışma ortamının fiziksel yorgunluğu en aza indirecek şekilde ayarlanması önemlidir. Bunun için ekranın göz hizasına yerleştirilmesi, klavyenin dirsek hizasına konulması, oturuş konumunun saatte iki kez değiştirilmesi, aralarda hareket etmeye dikkat edilmesi, sırt ağrısını önlemek için 15-20 derecelik bir oturma pozisyonunun ayarlanması önerilmektedir.
- Duruşun değiştirilmesi: Sık sık oturma pozisyonundan ayakta durma pozisyonuna geçmek önemlidir.
- Video kapalı seçeneğinin kullanılması: Katılımcılar zaman zaman videolarını kapatmalı ve vücutlarını hareket ettirmelidir. Gerilebilir, sallanabilir, zıplayabilir, yerinde koşabilir, odanın içinde hızlı bir yürüyüş yapabilir veya çılginca dans edebilirler. Bunlar gayri resmî olabilir ve bireysel olarak belirlenebilir veya eğitmen tarafından zoom toplantısında tasarlanabilir.

Bilişsel Yorgunluk

Prefrontal korteks, yaklaşık dört çalışma belleğine sahiptir. Aynı anda dörtten fazla göreve katılmamız istendiğinde, bu görevlerdeki etkinliğimiz azalmaktadır. Zoom görüşmelerinde bu sınırlamalar aşıldığında ve bilişsel aşırı yüklenme gerçekleştiğinde, görev tamamlamayı ve belleği zayıflatmaktadır. Teknolojik dikkat dağıtıcılar ise bilişsel yükü artırmaktadır. Bu dikkat dağıtıcılar, video ve ses duyuşsal aşırı yüklenmesini ve artan uyaranları yönetmek için çoklu görev girişimlerini içermektedir (Brennan, 2021). Üniversite öğrencileri çoklu görev yaparken dikkatlerini sürdürmenin daha zor olduğunu belirtmektedir (Peper vd., 2021). Bir görevi yaparken mesajlaşma gibi çoklu ortam görevi üstlenen bireyler, çoklu görev yapmayanlara göre bellek görevlerinde önemli ölçüde daha kötü performans göstermektedir (Madore vd., 2020). Zoom'da sözsüz iletişim ifadelerinin karşındaki bireylere gönderilmesi için fazla çaba sarf edilmekte ve ses görüntü aktarımında yaşanan aksaklıklar iletişimi olumsuz etkilemektedir. Tüm bu durumlar, bireylerin bilişsel yükünün daha fazla artmasına sebep olmaktadır (Bailenson, 2021).

Brennan (2021), bilişsel yorgunluğun etkilerini en aza indirmek için yapılabilecek şu önerileri sunmaktadır:

- Çoklu görevden kaçınılması: İlgisiz görevler arasında geçiş yapmaktansa tek bir etkinliğe odaklanan eş zamanlı ilişkili görevlerle meşgul olmak daha kolaydır. Bilişsel yorgunluğu azaltmak için aynı anda birçok görevi yapmak yerine sırasıyla görevlere odaklanmanın önemli olduğu ifade edilmektedir.
- Odaklanma alıştırmaları yapılması: Bireyler dikkatleri dağıldığında ve çok görevle meşgul olduğunda odaklanma kaybetmektedir. Bireyler bir derecelendirme ölçeği kullanarak odaklanma düzeylerini takip edebilirler. Bunun dışında kısa nefes alma ve farkındalık uygulamaları etkili olabilmektedir.
- Yaygın öğrenme aralarının kullanılması: Yaygın öğrenme modu, birey öğrenme görevine odaklanmayı bırakıp ara verdiğinde ortaya çıkmaktadır. Bireyler yürüyüşe çıkabilirler, biraz müzik dinleyebilirler ya da hiçbir şey yapmazlar. Odaklanmış öğrenmeden bu kopuş sırasında beyin yeni bağlantılar kurmaktadır. Bu iki öğrenme modu arasında geçiş yapmak önemlidir. Yaygın öğrenme aynı zamanda parasempatik sistemi de çalıştırarak solunum ve kalp atış hızını azaltmakta, vücudu stresten sakinliğe kaydırmaktadır. Vücudu çoklu görev ve bilişsel aşırı yüklenmenin neden olduğu stresten kurtarmaktadır. Yaygın öğrenme, bilişsel Zoom yorgunluğuna karşı bir panzehir görevi görebilmektedir.

Sosyal Duygusal Yorgunluk

Video gecikmesi, ses gecikmesi ve konuşma alanını paylaşma konusundaki belirsiz kuralların birleşiminin başkalarıyla bağlantı duygusunu bozduğu belirtilmektedir. Zoom görüşmelerinde aynı anda çok fazla kişiyle bağlantı kurulması ve sağlıklı sınırlar konulamaması da üzücü olabilmekte, sosyal duygusal yorgunluğa sebep olabilmektedir (Brennan, 2021). Diğer insanların görüntülerinin Zoom'da büyük olarak görmenin tehdit edici algılanabileceği belirtilmektedir (Bailenson, 2021).

Brennan (2021), sosyal duygusal yorgunluğun etkilerini en aza indirmek için yapılabilecek şu önerileri sunmaktadır:

- Etkinliğe ev sahipliği yapılması: Toplantı katılımcılarının memnuniyetle karşılandığı ve daha fazla bağlantının deneyimlendiği bir Zoom toplantısı, sosyal duygusal yorgunluğu en aza indirebilir. Katılımcıların selamlanması, teşekkür edilmesi, herkesin birbirini görmesi için galeri görünümünün aktif edilmesi, herkesin sesini açarak selam vermesi, görüşmenin etkililiğini artırabilmektedir.
- Katılımcıların beklentilerinin belirlenmesi: Eğitimciler, katılımcılardan toplantı (eğitim) için arzu ettikleri deneyimleri belirlemelerini ve bu istenen

deneyimleri hem teşvik edecek hem de baltalayacak katılımcı davranışlarını ifade etmelerini isteyebilmektedir. Bu beklentileri oluşturmak ve katılımcılara bunların önemini hatırlatmak, öğrenmeyi baltalayan utanç veya korku gibi sıkıntılı duyguları en aza indirerek saygı ve güvenlik deneyimine katkıda bulunabilmektedir.

- Sağlıklı sınırların belirlenmesi: Zoom yorgunluğunu yönetmek, video konferans kullanımı için sağlıklı sınırlar belirlemek anlamına gelmektedir. Toplantı süresinin önemli ve üretken olanla sınırlanması, iletişim ve iş birliği için uygun yöntemlerin kullanılması önemlidir.
- Zoom yorgunluğunun kabul edilmesi: Eğitimcilerin Zoom toplantıları sırasında hem Zoom yorgunluğunu kabul etmeleri hem de ortaya çıkan olumsuz duyguları tanımlamaları önemli olabilmektedir. Olumsuz duyguları ifade etmenin ortaya çıkan negatif etkileri azalttığı ifade edilmektedir. Katılımcılara toplantı sırasında ortaya çıkan olumsuz duyguları tanımlama fırsatı verilebilir, küçük grup paylaşımları gerçekleştirilebilir ve bu duyguları yönetmek için stratejilerin neler olabileceği üzerinde çalışılabilir.

Tüm Zoom Yorgunluğu

Zoom yorgunluğunu önlemek için en önemli ipucu, video konferans teknolojisinin kullanımını sınırlamaktır. Toplantı aralarında ekrana maruz kalmayacak aktiviteler yapılması ve ekrandan uzaklaşılması yorgunluğu önlemede etkili olabilmektedir. Ayrıca toplantıda yer alan katılımcılara, dikkat dağınıklığını ve aşırı uyarılmayı ortadan kaldırmak için toplantılar sırasında herkesin video görüntüsünü kapatması önerilebilmektedir (Wiederhold, 2020). Sanal iletişim sırasında algılanan ödülü psikolojik olarak iyileştirmenin alternatif ve daha açık yollarını keşfetmek, yalnızca Zoom yorgunluğu için değil onunla birlikte gelen zihinsel ve fiziksel yük için de terapötik bir yaklaşım olabilmektedir (Lee, 2020). Bu anlamda bireylere iyi gelecek çözüm yollarını keşfetmek, Zoom yorgunluğu sebebiyle oluşan olumsuz etkilere karşı bireylerin baş etmelerini kolaylaştıracaktır. Bennett ve arkadaşlarının (2021) çalışmasında, Zoom yorgunluğunun önüne geçmek için sanal ortamda görüşme gerçekleştirilirken o ortamdaki bireylere aidiyet ve yakınlık hissinin verilmesi gerektiğinden söz edilmiştir. Bu kapsamda toplantıda yer alan bireylerin kişisel bağ kurmasının faydalı olabileceği söylenebilir.

Brennan (2021) çeşitli Zoom yorgunluğu biçimleri arasında önemli bir örtüşme olduğu göz önüne alındığında, tüm Zoom yorgunluğunu en aza indirebilmek adına dikkate alınması gereken birkaç genel strateji önermektedir:

- Daha az toplantının planlanması: Her toplantının net bir amacı ve amaçlanan sonuçlarının olması, katılımcıların değerli zamanlarına saygı gösterilmesi, iyi tasarlanmış ve ilgi çekici olması açısından oldukça önemlidir.
- En iyi uygulamaların şeffaflıkla modellenmesi: Zoom yorgunluğunu azaltmak için önerilen tüm stratejileri diğer katılımcılarla birlikte gerçekleştirmek, eğitmenin model olması ve katılımcıların eğitmeni model alarak uygulamaları yapması önemlidir.
- Aktif öğrenme yapılarının kullanılması: Zoom toplantılarının temeli olarak aktif öğrenme yapılarını sürekli olarak kullanmak tüm Zoom yorgunluğunun en aza indirilmesinde önemli olabilmektedir.

Sonuç

COVID-19 nedeniyle tüm dünyada ilan edilen ve bir yılı aşkın süredir devam eden pandemi, bireylerin yaşamını derinden etkileyerek yaşamın birçok alanında değişime sebep olmuştur. Bireylerin yaşam standartlarını değiştiren bu pandemi süreci, başta sağlık alanı olmak üzere bilimsel, kültürel, sanatsal, sosyal ve ticari faaliyetler gibi yaşamın birçok alanını olumsuz etkilemiştir (Owusu-Fordjour vd., 2020; Viner vd., 2020). Bu yaşam alanları dışında eğitim alanını da olumsuz etkilemesi sebebiyle çeşitli önlemlerin alınması bir zorunluluk haline gelmiştir (Bozkurt & Sharma, 2020; Daniel, 2020; Mpungose, 2021; Özer & Suna, 2020). Bu kapsamda en temel önlem olarak yüz yüze eğitime ara verilerek uzaktan eğitime hızlı bir şekilde geçiş yapılmış (Koçoğlu vd., 2020; Nussbaumer-Streit vd., 2020) ve bununla beraber kongreler, seminerler, eğitsel toplantılar, farklı alanlarda verilen eğitimler ile psikolojik danışma seansları gibi yüz yüze yapılan diğer faaliyetler de çevrim içi ortamda gerçekleşmeye başlamıştır (Giannini & Lewis, 2020; OECD, 2020). Uzaktan eğitim ve diğer bilimsel faaliyetler ile akademik toplantılar için neredeyse tüm dünyada en çok kullanılan çevrim içi platformun Zoom olduğu belirtilmiştir (Morris, 2020).

Pandemi sürecinde bireylerin yaşamına önemli kolaylık, ulaşılabilirlik, ekonomiklik ve fayda sağlayan Zoom uygulamasının aşırı, bilinçsiz ve kontrolsüz şekilde kullanılması bazı problemleri ortaya çıkarmıştır. Zoom uygulamasının çeşitli fiziksel (Crary, 2013; Erten ve Özdemir, 2020; Morris, 2020), bilişsel (Bailenson, 2021; Lee, 2020) ve psikolojik sorunlara (Murphy, 2020) neden olduğu yapılan araştırmalar ile ortaya konmuştur. Aşırı ve kontrolsüz Zoom kullanımı sonucunda yaşanan tüm sorunları tek bir çatı altında tanımlamak amacıyla alanyazında Zoom yorgunluğu kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Zoom yorgunluğu kavramı, bireylerin çevrim içi platformları aşırı kullanmasından kaynaklanan kaygı sonucu ortaya çıkan yorgunluk olarak ifade

edilmekte (Wiederhold, 2020), aşırı düzeyde yakın mesafeden bakış, bilişsel yük, tüm gün kendi görüntüsüne bakmayla artan öz değerlendirme ve hareketliliğin azalması (Bailenson, 2021) olmak üzere çeşitli sebeplerle açıklanmaktadır.

COVID-19 sürecinin tüm dünyada hâlen etkisini sert ve ölümcül şekilde göstermesi, alınan önlemlerin devam edeceğini ve bu doğrultuda uzaktan eğitimin de belli düzeyde sürdürüleceğini gözler önüne sermektedir. Uzaktan eğitim ve diğer bilimsel faaliyetler ile akademik toplantılar için sıklıkla kullanılan Zoom platformunun yüz yüze iletişimin yerini tutmasının zor olduğu ve bu sanal ortamlara uyum sağlanması gerektiği değerlendirilmektedir. Zoom gibi çevrim içi platformların bireylere birçok faydası olsa da özellikle çevrim içi platformlarda kurdukları kişiler arası ilişkilerde daha fazla zorlandıkları, dijital olarak tükenmişlik yaşadıkları ve dijital okuryazarlık sürecini olumsuz geçirdikleri düşünülmektedir. Bu doğrultuda bireylerin eğitim hayatının daha sağlıklı şekilde sürdürülebilmesi adına gerekli adımların atılması önem arz etmektedir. Bu adımların başında eğitim hayatını sürdüren bireylerin Zoom yorgunluğunu önlemek adına psikoeğitim programları geliştirilebilir. Bireylerin Zoom yorgunluğunun olumsuz etkileriyle başa çıkabilmelerini sağlamak adına farkındalık temelli çalışmalar da uygulanabilir. Zoom yorgunluğunun bireylerde oluşturduğu çeşitli psikolojik problemlere yönelik olarak da bireysel ve grupla psikolojik danışma uygulamalarının önemi bu süreçte oldukça ön plana çıkmakta ve ruh sağlığı çalışanlarına bu konuda büyük rol düşmektedir.

Pandemi bittikten sonra bile artık yeni bir dünya düzenine geçileceğine yönelik çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Bu bağlamda yeni dünya düzeninde teknolojiyle birlikte dijital uygulamaların hayatın merkezî konumunda yer alması muhtemeldir. Dijital ortamlar aracılığıyla işlerini sürdürebilen çeşitli mesleklerin artık bir dönüşüme uğrayacağı, yüz yüze çalışılan ofislerden ve belirli mesai saatlerinden ziyade her türlü ortamdan her türlü zaman diliminde gerçekleştirilebilen bir çalışma düzenine geçiş yapılacağı düşünülmektedir. Çeşitli eğitim kurumlarında özellikle üniversitelerde tamamen yüz yüze eğitimin zorunlu ve gerekli olmadığına, müfredatın belirli bir kısmının ve bazı derslerin uzaktan çevrim içi ortamlar aracılığıyla gerçekleştirilmesinin daha avantajlı olduğuna yönelik varsayımlar bulunmaktadır. Günümüzde pek çok kongre, sempozyum, konferans gibi akademik faaliyetlerin yüz yüze katılım ile beraber çevrim içi katılım imkânı sunmaya başladığı görülmekte bundan sonraki süreçlerde de hibrit uygulamaların devam edeceği öngörülmektedir. Bu noktada yeni dünya düzenine yönelik varsayımlar göz önünde bulundurulduğunda, dijital ortamlarda geçirilen zamanın önümüzdeki yıllarda daha fazla olabileceği ve birçok aktivitenin gerçekleştirilmesine imkân veren Zoom uygulamasının kullanım oranının artmasıyla da Zoom yorgunluğunun giderek yaygınlaşacağı söylenebilir.

Dijital çağın yeni sorunu olarak görülen Zoom yorgunluğu, ilgili çalışmaların yurt dışı alanyazında oldukça yeni olduğu ve gerçekleştirilen çalışmaların sayısının her geçen gün artacağı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ulusal alanyazında Zoom yorgunluğu ile ilgili herhangi bir çalışmanın olmaması dikkat çekmekte, bu sebeple Zoom yorgunluğu ile ilgili çeşitli bilgilerin bu çalışmayla birlikte alanyazına kazandırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Ancak bu çalışmanın Zoom yorgunluğunun ortaya çıkışı, tanımlanması, temel sebepleri, biyolojik ve nöropsikolojik açıdan açıklanması ve bireyler üzerindeki etkileri ile bu etkileri azaltabilmek amacıyla yapılması gerekenleri ele alan bir derleme çalışması olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bireylerin Zoom yorgunluğunun istatistiksel açıdan ölçülebilmesi ve çeşitli nitelik ya da değişkenler ile birlikte değerlendirilebilmesi için kültüre uygun ölçek geliştirme veya uyarlama çalışmalarının yapılması bu noktada önem arz etmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen bu çalışmanın ileride yapılacak yeni araştırmalar için bir kaynak niteliğinde olabileceği ve alanda çalışan araştırmacı ve uygulayıcılara farklı bir perspektif kazandıracağı umut edilmektedir. Güncel ve özgün bir konu olduğu düşünülen bu çalışmanın özellikle ulusal alanyazına önemli katkılar sağlayacağına inanılmaktadır.

A New Concept Emerging During the COVID-19 Pandemic: Zoom Fatigue

Tuğba Turgut
Sinan Okur

The COVID-19 pandemic that first appeared in the city of Wuhan, China has negatively affected many areas of life including health, science, art, social, and cultural events (Owusu-Fordjour et al., 2020; Viner et al., 2020). In addition to this impact, the pandemic has also affected education negatively (Daniel, 2020; Özer & Suna, 2020), and taking certain precautions against it has become inevitable around the world (Bozkurt & Sharma, 2020; Mpungose, 2021). As part of these precautions, institutions have stopped face-to-face education and shifted to distance education (Koçoğlu et al., 2020; Nussbaumer-Streit et al., 2020; Sahu, 2020). Human behavior evolving from conventional offline to online processes has also been observed in all parts of the world (Vargo et al., 2021). The literature has reported online platforms such as Zoom, Big Blue Button, Microsoft Teams, Adobe Connect, Google Meet, Google Hangouts, and Perculus to be used for meetings and other scientific activities both in Turkey and other countries in the world (Durak et al., 2020; Kristóf, 2020; Nguyen, 2020). In light of the previous literature reporting the use of Zoom to have increased significantly around the world (Morris, 2020; Şıvgın, 2020), individuals

Research Assistant, Fatih Sultan Mehmet Vakif University. tturgut@fsm.edu.tr
Lecturer, National Defence University Turkish Air Force Academy. sokur@hho.msu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3732-9005>
<https://orcid.org/0000-0002-3439-5907>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0661
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received: 11.07.2021
Revision: 28.12.2021
Accepted: 03.01.2022
Online First: 15.02.2022

can be argued to have preferred online tools more during the COVID-19 pandemic and Zoom to be used now more than any other tool.

Zoom can be defined as a tool individuals use to have video conferences and webinars on their mobile devices or desktop computers (Nash, 2020). Zoom can further be argued to have made individuals' lives easier. Some of Zoom's benefits include allowing its users to make video and audio calls with other people and to send them instantaneous messages (Chawla, 2020), to give lectures by sharing files and desktop screens (Gray et al., 2020), to attend virtual events (Lowenthal et al., 2020), and to record all these events and rewatch them (Bayrak & Vatansever, 2021). Despite offering convenience, accessibility, affordability and benefits particularly during the COVID-19 pandemic, Zoom's unregulated use, overuse, and misuse have been accompanied by certain problems as well. After an in-depth review of the literature, the overuse of Zoom in particular has been determined to cause physical, cognitive, and psychological problems in individuals' lives (Chawla, 2020; Murphy, 2020). The negative aspects that result from the excessive use of online platforms involving the lack of movement or inactivity during the time spent on Zoom (Morris, 2020) include physical problems such as eye fatigue, body pain, and insomnia due to the excessive focus on technological tools (Crary, 2013; Erten & Özdemir, 2020). The literature has stated the excessive use of Zoom to create cognitive and neuropsychological effects as well as physical effects in individuals. Bailenson (2021) stated the hours spent in front of the screen to affect the mind, with productivity disappearing after a while and uniformity occurring. Similarly, Lee's (2020) study explained that the brain receiving no reward despite being in front of the screen for hours creates neuropsychological negativity. From a psychological point of view, this can create some difficulties when individuals speak to a group on Zoom and all eyes are on them as if they are on a stage (Murphy, 2020). As a consequence of Zoom's unregulated overuse, a new term called "Zoom fatigue" has been coined in the literature. Zoom fatigue was first used by Wiederhold (2020) and is defined as a type of fatigue that appears due to the anxiety caused by overusing online tools. Bailenson (2021) explained the reason for this definition as the result of a process known as coinage.

Zoom fatigue can be rooted in individuals' emotional stimulation. The literature has been stated individuals to experience anxiety about being liked on Zoom and to generally have negative feelings related to not liking their own image or voice (Nadler, 2020). Because individuals are given too many tasks, excessive focus on the computer screen (Bozkurt & Sharma, 2020), disruptions in individuals' routine life patterns, and lack of time for family members, especially children, while online

(Degges-White, 2020), as well as the deterioration of the harmony between the real world and the online world (Sklar, 2020), the difficulty of using Zoom for individuals who had not followed technological developments closely until the pandemic process (Epstein, 2020), and individuals staying in meetings for long periods of time due to technical problems (Bennett et al., 2021) are among the factors affecting Zoom fatigue. Studies have proven long-term Zoom meetings to have an exhausting and distracting effect on individuals. In particular, after taking part in one or two virtual meetings, listening to an online webinar, or perhaps becoming a presenter, individuals feel a sense of exhaustion or fatigue (Epstein, 2020). The literature expresses this feeling as virtual fatigue, and various reasons exist for it. Bailenson (2021) stated four dimensions of Zoom fatigue to exist: staring close at screens for extended periods of time, cognitive load, decreased daily activities, and the self-assessment (mirror) anxiety that increases by looking at oneself on the screen throughout the day. Brennan (2021) argued six types of Zoom fatigue to exist: (1) video fatigue, (2) audio fatigue, (3) physical fatigue, (4) cognitive fatigue, (5) social and emotional fatigue, and (6) Zoom fatigue as a whole. Brennan (2021) also talked about what can be done to minimize the effects of these dimensions and made many suggestions for resolving Zoom fatigue, which is seen as a new problem of the digital age. The existing literature provides no account of Zoom fatigue; as a result, the current study aims to offer important insights into Zoom fatigue. In this sense, the researchers believe the current study stands out as a significant resource for future studies and will help other researchers in the field develop a unique perspective.

Kaynakça | References

- Ayan, B. E. & Kaya, S. (2016). Okul öncesinde müzik ve hareketin öğrenme üzerindeki etkisi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 463-480. <https://doi.org/10.17556/jef.04848>
- Bailenson, J. N. (2021). Nonverbal overload: A theoretical argument for the causes of Zoom fatigue. *Technology, Mind, and Behavior*, 2(1), 1-6. <https://doi.org/10.1037/tmb0000030>
- Bateman, T. S. & Organ, D. W. (1983). Job satisfaction and the good soldier: The relationship between affect and employee citizenship. *Academy of Management Journal*, 26(4), 587-595. <https://doi.org/10.2307/255908>
- Bayrak, T. & Vatanserver, Ö. (2021). İletişim araştırmaları ve film çözümlenmeleri II: Dijital çağda medya. N. Pembecioğlu, N. Sezer, U. Gündüz & N. Akgün Çomak (Ed.). *Çevrimiçi eğitimle birlikte dijital okuryazarlığın dönüşümü içinde* (ss. 145-165). Eğitim Yayınevi.
- Bennett, A. A., Campion, E. D., Keeler, K. R. & Keener, S. K. (2021). Videoconference fatigue exploring changes in fatigue after videoconference meetings during COVID-19. *Management Faculty Publications*, 38, 1-48. <https://doi.org/10.1037/apl0000906>
- Bick, A., Blandin, A. & Mertens, K. (2020). Work from home after the COVID-19 outbreak. *Research Department Working Papers*, 1-22. <https://doi.org/10.24149/wp2017r2>

- Bozkurt, A. & Sharma, R. C. (2020). Emergency remote teaching in a time of global crisis due to Coronavirus pandemic. *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), 1-6. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778083>
- Brennan, J. (2021). *Engaging learners through Zoom: Strategies for virtual teaching across disciplines*. Jossey-Bass A Wiley Brand.
- Burgoon, J. K., Guerrero, L. K. & Floyd, K. (2016). *Nonverbal communication*. Routledge.
- Can, E. (2020). Coronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye’de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 11-53.
- Chawla, A. (2020). Coronavirus (COVID-19) ‘Zoom’ application boon or bane. *SRRN Electronic Journal*, 1-10. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3606716>
- Cheng, C. M., Govorun, O. & Chartrand, T. L. (2012). Effect of self-awareness on negative affect among individuals with discrepant low self-esteem. *Self and Identity*, 11(3), 304-316. <https://doi.org/10.1080/15298868.2011.567022>
- Crary, J. (2013). *24/7: Late capitalism and the ends of sleep*. Verso Books.
- Croes, E. A. J., Antheunis, M. L., Schouten, A. P. & Kraemer, E. J. (2019). Social attraction in video-mediated communication: The role of nonverbal affiliative behavior. *Journal of Social and Personal Relationships*, 36(4), 1210-1232. <https://doi.org/10.1177/0265407518757382>
- Dallon, R. D. (2020, 30 Temmuz). *Zoom fatigue by the numbers: A new poll looks at video conferencing engagement*. <https://www.techrepublic.com/article/zoom-fatigue-by-the-numbers-a-new-poll-looks-at-video-conferencing-engagement/> adresinden 05.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Daniel, J. (2020). Education and the COVID-19 pandemic. *Prospects*, 49, 91-96. <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3>
- Degges-White, S. (2020, 15 Nisan) Zoom fatigue: *Don't let video meetings zap your energy. Some 'cheats' to help you beat Zoom fatigue before it beats you*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/lifetime-connections/202004/zoom-fatiguedont-let-video-meetings-zap-your-energy> adresinden 03.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Duncan Jr, S. (1969). Nonverbal communication. *Psychological Bulletin*, 72(2), 118-137. <https://doi.org/10.1037/h0027795>
- Durak, G., Çankaya, S. & İzmirli, S. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye’deki üniversitelerin uzaktan eğitim sistemlerinin incelenmesi. *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, 14(1), 787-809. <https://doi.org/10.17522/balikesirnef.743080>
- Duval, S. & Wicklund, R. A. (1972). *A theory of objective self awareness*. Academic Press.
- Epstein, H. A. B. (2020). Virtual meeting fatigue. *Journal of Hospital Librarianship*, 20(4), 356-360. <https://doi.org/10.1080/15323269.2020.1819758>
- Erten, P. & Özdemir, O. (2020). The digital burnout scale development study. *İnönü University Journal of the Faculty of Education*, 21(2), 668-683. <https://doi.org/10.17679/inuefd.597890>
- Evans, G. W. & Howard, R. B. (1973). Personal space. *Psychological Bulletin*, 80(4), 334-344. <https://doi.org/10.1037/h0034946>
- Fauville, G., Luo, M., Muller-Queiroz, A. C., Bailenson, J. N. & Hancock, J. (2021). Nonverbal mechanisms predict zoom fatigue and explain why women experience higher levels than men. *SSRN*, 1-18.
- Giannini, S. & Lewis, G. S. (2020, 25 Mart). *Three ways to plan for equity during the coronavirus school closures*. <https://gemreportunesco.wordpress.com/2020/03/25/three-ways-to-plan-for-equity-during-the-coronavirus-school-closures/web> adresinden 29.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Goertz, K. K. (2017). Walking as pedagogy. M. Hall, Y. Ram & N. Shoval (Ed.). *The routledge international handbook of walking* içinde (ss. 55-64). Routledge.
- Goldschmidt, K. (2020). The COVID-19 pandemic: Technology use to support the wellbeing of children. *Journal of Pediatric Nursing*, 53, 88-90.

- Gray, L. M., Wong-Wylie, G., Rempel, G. R. & Cook, K. (2020). Expanding qualitative research interviewing strategies: Zoom video communications. *The Qualitative Report*, 25(5), 1292-1301. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2020.4212>
- Haider, A. & Rasay, S. J. (2020). *Zoom's massive growth amid COVID-19 set to continue after pandemic*. <https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/latest-news-headlines/zoom-s-massive-growth-amid-covid-19-set-to-continue-after-pandemic-analysts-say-58907516> adresinden 01.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Hall, E. T. (1966). *The hidden dimension*. Doubleday.
- Hall, E. T. (2009). Silent assumptions in social communication. R. Gulman (Ed.). *People and buildings* içinde (ss. 135-151). Routledge.
- Henley, K. (2020). *This is your brain on Zoom*. <https://medium.com/age-of-awareness> adresinden 02.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Ingram, R. E., Cruet, D., Johnson, B. R. & Wisnicki, K. S. (1988). Self- focused attention, gender, gender role, and vulnerability to negative affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(6), 967-978. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.6.967>
- Kidder, D. L. (2005). Is it 'who I am', 'what I can get away with', or 'what you've done to me'? A multi-theory examination of employee misconduct. *Journal of Business Ethics*, 57(4), 389-398. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-6713-x>
- Koçoğlu, E., Ulu-Kalın, Ö., Tekdal, D. & Yiğen, V. (2020). Covid-19 pandemi sürecinde Türkiye'deki eğitime bakış. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(65), 2956-2966. <https://doi.org/10.26449/sss.2448>
- Kristóf, Z. (2020). International trends of remote teaching ordered in light of the Coronavirus (COVID-19) and its most popular video conferencing applications that implement communication. *Central European Journal of Educational Research*, 2(2), 84-92. <https://doi.org/10.37441/CEJER/2020/2/2/7917>
- Lee, J. (2020). A neuropsychological exploration of Zoom fatigue. *Psychiatric Times*, 37(11), 38-39.
- Little, K. B. (1965). Personal space. *Journal of Experimental Social Psychology*, 1(3), 237-247. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(65\)90028-4](https://doi.org/10.1016/0022-1031(65)90028-4)
- Lowenthal, P. R., Borup, J., West, R. E. & Archambault, L. (2020). Thinking beyond zoom: Using asynchronous video to maintain connection and engagement during the COVID-19 pandemic. *Journal of Technology and Teacher Education*, 28, 383-391.
- Macey, J. (2007). Getting the word out about fraud: A theoretical analysis of whistleblowing and insider trading. *Michigan Law Review*, 12(3), 1899-1940.
- Madore, K. P., Khazenzon, A. M., Backes, C. W., Jiang, J., Uncapher, M. R., Norcia, A. M. & Wagner, A. D. (2020). Memory failure predicted by attention lapsing and media multitasking. *Nature*, 587, 87-91. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2870-z>
- Mahr, A., Cichon, M., Mateo, S., Grajeda, C. & Baggili, I. (2021). Zooming into the pandemic! A forensic analysis of the Zoom application. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 36, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2021.301107>
- Matulin, M., Mrvelj, Š., Abramović, B., Šoštarić, T. & Čejvan, M. (2021). User quality of experience comparison between Skype, Microsoft Teams and Zoom video conferencing tools. D. Perakovic & L. Knapčikova (Ed.). *Future access enablers for ubiquitous and intelligent infrastructures*. FABULOUS, 2021. Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering, 299-307. https://doi.org/10.1007/978-3-030-78459-1_22
- Morris, B. (2020, 27 Mayıs). *Why does zoom exhaust you? Science has an answer*. <https://www.wsj.com/articles/why-does-zoom-exhaust-you-science-has-an-answer11590600269> adresinden 07.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Mpungose, C. B. (2021). Lecturers' reflections on the use of the Zoom video conferencing technology for online learning at a South African University. *International Journal of African Higher Education*, 8(1), 159-178. <https://doi.org/10.6017/ijahe.v8i1.13371>

- Murphy, K. (2020, 29 Nisan). *Why Zoom is terrible?* <https://hsc.unm.edu/school-of-medicine/education/assets/doc/wellness/murphy-why-zoom-is-terrible-nyt.pdf> adresinden 01.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Nadler, R. (2020). Understanding “Zoom fatigue”: Theorizing spatial dynamics as third skins in computer-mediated communication. *Computers and Composition*, 58, 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.compcom.2020.102613>
- Nash, C. (2020). Report on digital literacy in academic meetings during the 2020 COVID-19 lockdown. *Challenges*, 11(2), 1-24. <https://doi.org/10.3390/challe11020020>
- Nguyen, N. (2020, 2 Nisan). Don't get bombed: How to host Zoom meetings, Hangouts, Houseparty and more. <https://www.wsj.com/articles/dont-get-bombed-how-to-host-zoom-meetings-hangoutshouseparty-and-more-11585819821> adresinden 09.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Nussbaumer-Streit, B., Mayr, V., Dobrescu, A. I., Chapman, A., Persad, E., Klerings, I., ... Gartlehner, G. (2020). Quarantine alone or in combination with other public health measures to control COVID-19: A rapid review. *The Cochrane Database of Systematic Reviews*, 4(4), 1-45. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD013574>
- OECD. (2020). *A framework to guide an education response to the COVID-19 pandemic of 2020*. OECD Publishing.
- Oppezzo, M. & Schwartz, D. L. (2014). Give your ideas some legs: The positive effect of walking on creative thinking. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 40(4), 1142-1152. <https://doi.org/10.1037/a0036577>
- Owusu-Fordjour, C., Koomson, C. K. & Hanson, D. (2020). The impact of COVID-19 on learning-The perspective of the Ghanaian student. *European Journal of Education Studies*, 7, 1-14. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3753586>
- Özer, M. & Suna, H. E. (2020). Covid-19 salgını ve eğitim. M. Şeker, A. Özer & C. Korkut (Ed.). *Küresel toplumun anatomisi: İnsan ve toplumun geleceği içinde* (ss. 171-192). Türkiye Bilimler Akademisi-TÜBA.
- Peper, E., Lin, I. M., Harvey, R. & Perez, J. (2017). How posture affects memory recall and mood. *Biofeedback*, 45(2), 36-41. <https://doi.org/10.5298/1081-5937-45.2.01>
- Peper, E., Wilson, V., Martin, M., Rosegard, E. & Harvey, R. (2021). Avoid Zoom fatigue, be present and learn. *NeuroRegulation*, 8(1), 47-56. <https://doi.org/10.15540/nr.8.1.47>
- Petriglieri, G. (2020). Musings on Zoom fatigue. *Psychoanalytic Dialogues*, 30(5), 641. <https://doi.org/10.1080/10481885.2020.1797413>
- Quill, M. (2017, 5 Kasım). *The harmful effects of digital burnout on organisational effectiveness*. <http://www.tmsconsulting.com.au/harmful-effects-digital-burnout-organisational-effectiveness/> adresinden 30.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Reimers, F. M. & Schleicher, A. (2020). *2020 COVID-19 pandemisine karşı eğitimde atılabilecek adımlara rehberlik edecek bir çerçeve*. OECD 2020 Raporu. https://globaled.gse.harvard.edu/files/geii/files/framework_guide_v4_tr.pdf adresinden 28.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Riccobono, F. (2020, 30 Temmuz). *Blind polls: Zoom fatigue*. <https://www.teamblind.com/blog/index.php/2020/07/30/blind-polls-zoom-fatigue/> adresinden 04.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Sahu, P. (2020). Closure of universities due to coronavirus disease 2019 (COVID-19): Impact on education and mental health of students and academic staff. *Cureus*, 2019(4), 4-9. <http://doi.org/10.7759/cureus.7541>
- Sander, L. & Bauman, O. (2020, 5 Mayıs). *5 reasons why Zoom meetings are so exhausting*. The Conversation. <https://theconversation.com/5-reasons-why-zoom-meetings-are-so-exhausting-137404> adresinden 20.06.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Sayar, K. & Yalaz, B. (2021, 2-3 Haziran). *Sanal yorgunluk*. 5. Uluslararası Teknoloji Bağımlılığı Kongresi'nde sunulan sözel bildiri, Online platform (Zoom).

- Sklar, J. (2020, 24 Nisan). "Zoom Fatigue" is taxing the brain. Here's why that happens <https://www.nationalgeographic.com/science/2020/04/coronavirus-zoom-fatigue-is-taxing-the-brain-here-is-why-that-happens> adresinden 06.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Şıvgın, Z. M. (2020). Covid19- pandemisi sürecinde slaktivizmi yeniden düşünmek. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 26, 647-668.
- Takac, M., Collett, J., Blom, K. J., Conduit, R., Rehm, I. & Foe, A. D. (2019). Public speaking anxiety decreases within repeated virtual reality training sessions. *PLOS ONE*, 14(5), Article e0216288. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0216288>
- Tokgöz, N. (2011). Örgütsel sinisizm, örgütsel destek ve örgütsel adalet ilişkisi: Elektrik dağıtım işletmesi çalışanları örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 363-387.
- UNESCO (2020, 24 Mart). *COVID-19 educational disruption and response*. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> adresinden 28.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Wicklund, R. A. (1975). Objective self-awareness. *Advances in Experimental Social Psychology*, 8, 233-275. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60252-X](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60252-X)
- Wiederhold, B. K. (2020). Connecting through technology during the coronavirus disease 2019 pandemic: Avoiding "Zoom Fatigue". *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23(7), 437-438. <https://doi.org/10.1089/cyber.2020.29188.bkw>
- Williams, M. E. (2020, 3 Nisan). *My virtual social life is exhausting: Turns out Zoom cocktail hours can burn you out, too*. <https://www.salon.com/2020/04/03/my-virtual-social-life-is-exhausting-turns-out-zoom-cocktail-hours-can-burn-you-out-too> adresinden 03.07.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Worldometers. (2021, 3 Temmuz). *Toplum ve medya*. <http://www.worldometers.info/tr/> adresinden 28.06.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Vargo, D., Zhu, L., Benwell, B. & Yan, Z. (2021). Digital technology use during COVID-19 pandemic: A rapid review. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(1), 13-24.
- Viner, R. M., Russell, S. J., Croker, H., Packer, J., Ward, J., Stansfield, C., Mytton, O., Bonell, C. & Booy, R. (2020). School closure and management practices during coronavirus outbreaks including COVID-19: A rapid systematic review. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4, 397-404. [http://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30095-X](http://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30095-X)
- Yao, M. Z. & Zhong, Z. J. (2014). Loneliness, social contacts and internet addiction: A cross lagged panel study. *Computers in Human Behavior*, 30, 164-170. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.08.007>
- Zhao, S., Lin, Q., Ran, J., Musa, S. S., Yang, G., Wang, W. & Wang, M. H. (2020). Preliminary estimation of the basic reproduction number of novel coronavirus (2019-nCoV) in China, from 2019 to 2020: A data-driven analysis in the early phase of the outbreak. *International Journal of Infectious Diseases*, 92, 214-217. <https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.01.050>

Türkiye’de ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Engellilik ve Politikasını Şekillendiren Sosyokültürel Değerlerin Keşfi ve Makul Düzenleme Bağlamında Karşılaştırmalı Analizi*

Fatma Kahraman Güloğlu

Öz: Toplumsal bir olgu olan engelliliğe dair sosyal politikaların aktif olarak hayata geçirilebilmesi için o toplumda engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerlerin bilinmesi gereklidir. Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de ve Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerleri keşfederek bu değerlerin her iki toplumdaki engelliliğe dair çalışmalarla nasıl bir karşılıklı etkileşim içinde olduğunu tartışmak ve makul düzenleme bağlamında her iki ülkedeki çalışmaları karşılaştırmaktır. Tarihsel karşılaştırmalı araştırma türlerinden karşılaştırmalı örnek olay inceleme araştırması ile yürütülen bu çalışmada, tarihsel süreçte engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler var olan araştırmalar ve uygulamalar üzerinden yorumlayıcı yaklaşımla karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre Türkiye’de engellilik ve politikasını “muhtaç olana yardım ve güçlü aile bağları” ile Avrupa Birliği’ne (AB) uyum ve Birleşmiş Milletler Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme’nin (BM EHİS) uygulanma sürecinde “insan hakları ve ayrımcılığı önleme” sosyokültürel değerleri birlikte şekillendirmektedir. ABD’de ise engellilik ve politikasını “bireysellik, bağımsız yaşam, ayrımcılığa karşı olma ve yurttaş hakları” sosyokültürel değerleri şekillendirmektedir. ABD’de ortaya çıkan makul düzenleme kavramı ABD’nin engelliliği şekillendiren sosyokültürel değerlerinin tamamıyla uyumludur. Türkiye’ye BM EHİS’le giren kavram engelliliği şekillendiren insan hakları ve ayrımcılığı önleme sosyokültürel değerleriyle uyumludur. Her iki ülkede engelliliğe dair teorik arka plan ve uygulama çalışmalarının başarılı olabilmesi için bu sosyokültürel değerlerin farkında olunması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Sosyokültürel değer, Türkiye’de engellilik, ABD’de engellilik, engelliliği şekillendiren değerler, makul düzenleme.

Abstract: The aims of this study are to explore the sociocultural values that shape views and policies on disability in Turkey and the United States of America (USA), to discuss how these values interact with other studies on disability in both communities, and to compare the studies in both countries in the context of reasonable accommodation. I conducted the study as a comparative case study research, a type of historical comparative research. I compared the sociocultural values that have shaped views and policies on disability throughout history using an interpretive approach over existing research and practices. As a result, sociocultural values together have shaped views and policies on disability in Turkey through the values of helping those in need and strong family ties as well as human rights and preventing discrimination in the harmonization process with the European Union and the implementation of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UN CRPD). On the other hand, the sociocultural values of individuality, independent living, opposing discrimination, and civil rights have shaped views and policies on disability in the USA. The concept of reasonable accommodation is aligned with all sociocultural values shaping views and policies on disability in the USA. The concept that entered Turkey through the UN CRPD is in tune with the sociocultural values of human rights and preventing discrimination.

Keywords: Sociocultural values, disability in Turkey, disability in the USA, views on disability, reasonable accommodation

* Bu makale yazarın Prof. Dr. Ali Rıza Abay danışmanlığında yürüttüğü “Kesişimsel Yaklaşımla Engellilik ve Toplumsal Cinsiyet (Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye Karşılaştırması)” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır

@ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi. fkahraman@yalova.edu.tr

http://orcid.org/0000-0002-0786-7075

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0662
insan & toplum, 2022; 12(3): 72-100.
insanvetoplum.org

Başvuru: 03.08.2021
Revizyon: 25.01.2022
Kabul: 03.02.2022
Online Basım: 25.02.2022

Giriş

Değer kavramı, geçmişten günümüze insan değerleri kavramından sosyal değerler kavramına doğru bir dönüşüm yaşamıştır (Tsirogianni & Gaskell akt. Lijadi, 2019, s. 5). Toplumsal yaşama anlam katan sosyal değerler “ölçü aldığı inanç, ahlak ve gelenekle bir toplumun hayatını düzenlemek için var olan yol gösterici kurallardır” (Şener, 2017, s. 131) ki toplumsal kimlik ve insan davranışları üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptirler (T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü [ASAGEM], 2010). “...toplum, rolleri sosyal değer dereceleri ile çepeçevre kuşatır ve bireyler de davranış örüntülerini bu değerlere göre saptamalıdır” (Fichter, 2004, s. 171).

Değerler kültürel yaşamda ve toplumsal hayatta varılmak istenen hedeflere ulaşmada yol gösteren, davranışlara yön veren ölçütlerdir (Aydın, 2011; Fichter, 2004; Yazıcı, 2014). Buradan yola çıkarak değerleri şöyle tanımlayabiliriz: Toplumun geneli tarafından kabul edilen ve bu nedenle de bireylerin elde etmek için çaba harcadığı ve elde edince de sürdürmek için emek verdikleri soyut statü üreten ölçütlerdir. Yine zamana ve toplumlara göre değişen değerler hem bireylerle hem de kültürel kalıplarla etkileşim içindedir (ASAGEM, 2010). Kültür bir sosyal grubun üyelerine ait duygu, düşünce ve davranış kalıplarının bütünüdür (Nirun & Özönder, t.y.). Buradan yola çıkarak sosyokültürel değerleri de kültür muhtevası içindeki “düşünme”nin (fikirler) ve “yapma”nın (normlar)¹ karşılıklı olarak birlikte hem oluşturduğu hem de kendi oluşumlarında onlardan beslendikleri, toplumda yaşayan ve belirleyici niteliğe sahip anlayış, arka plan ve içerik belirleyiciler olarak tanımlayabiliriz. Tanımlamalar ortaya koymaktadır ki:

- “Değerlerden soyutlanmış bir toplumsal hayat düşünülemez” (Hökelekli, 2010, s. 5).
- “...her sosyal olgu, sonuç itibarıyla o alana ait değerlerin, alanın fiziksel imkânları içinde açığa çıkması, somutlaşmış bir görünümüdür” (Aydın, 2011, s. 42). Böylece sosyal olguların arka planında değerlerin olduğu belirtilmektedir ki değerlerin bir toplumdaki toplumsal olgularla karşılıklı etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır.
- Toplumsal bir olgunun işlevi yine bu toplumsal ortamla ilişkisi bağlamında değerlendirilmelidir (Durkheim, 2010). O halde toplumsal olguları ele alırken toplumda geçerli olan değerlerin işlev ve rollerini de göz önünde

1 Bu fikirler ve normlar için bkz. Nirun ve Özönder (t.y.).

bulundurmamız gerekir. Çünkü sosyokültürel değerler, toplumsal bir olgunun gelişiminde ve toplum içerisinde anlam bulmasında belirleyicidir.

- Polat (2017), değerlerin hem bireysel eylemleri şekillendiren hem de kamu vicdanının ve kanunların oluşturulmasında etkili olan düşünceler olduğunu belirtmiştir.
- Canatan'a (2020) göre "Değerler, bir kültürün 'ruh'unu; kurallar da 'beden'ini oluşturur" (s. 134).

O halde bir konu hakkında kurallar-kanunlar oluşturulurken değerler mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda toplumsal olgu olarak engelliliği araştırırken engellilik ve politikasını şekillendiren değerleri de bilmek gerekir.

Geçmişte değerleri psikolojik ve etik olgu olarak gören sosyal bilimciler, onları araştırmaktan uzak durmuşlarsa da bu algının yıkılmasıyla değerleri birer sosyal olgu olarak araştırmaya başlamışlardır. Sosyal bilimcilerin incelediği değerler kültürden kültüre değişen hatta aynı kültürde bile birbirinden farklılaşan mutlak olmayan değerlerdir (Fichter, 2004). Toplumdan topluma değişen değerler olduğu gibi evrensel değerler (yaşam hakkı, özgürlük, eşitlik gibi) de vardır (Hökelekli, 2010). Örneğin; Lijadi (2019, ss. 25-27), sosyal bilimler alanında 20. yüzyıldan günümüze kadar çalışılmış 14 sosyal değer teorisinin hepsinde üç sosyal değer tekrarlandığını keşfetmiştir: "Olumlu sosyal etkileşim, temel ihtiyaçların karşılanması ve öznel iyi oluş."

Toplumsal yapıda belirleyici önemi olan, insan davranışlarını yönlendiren ölçütleri içeren değerleri araştırmak ve sınıflandırmak için birçok çalışma yapılmıştır. Değer araştırmalarının bir kısmı farklı toplumlarda kullanılabilen ölçekler içermektedir. Örneğin;

- M. Rokeach (akt. Güngör, 1998, s. 85) değerleri; gaye değerler ve vasıta değerler olarak ikiye ayırmıştır. Vasıta değerler gaye değerlerin elde edilmesinde ihtiyaç duyulan niteliklerdir.
- Schwartz (akt. Lijadi, 2019, s. 12) ise Rokeach'ın gaye değerlerini temel alarak geliştirdiği değerler araştırmasında "değişime açık olma, kendini geliştirme, muhafaza edici yaklaşım ve kendini aşma" şeklinde dört ayrı alan içinde farklı değerler belirlemiştir.
- İlk kez 1981'de başlayan ve güncel olarak her beş yılda bir gerçekleştirilen sosyal karşılaştırma araştırması olan Dünya Değerler Araştırması'nda ise 600'den fazla gösterge bulunmaktadır. Araştırmaya 120 ülke (dünya nüfusunun %94,5'i) katılmaktadır (World Values Survey, 2020a). Kültür

haritası oluşturdukları bu araştırmada Inglehard ve Welzel, kültürel değerleri iki temel boyuta ayırmışlardır: 1) Gelenekselliğe karşı laik-rasyonel değerler ve (2) hayatta kalmaya karşı kendini ifade etme değerleri (Lijadi, 2019, ss. 18-19).

Ulusal Amerikan Anketi’nden elde edilen sonuçlarla Rokeach Değer Listesi’ni kullanarak Türkiye’den elde ettiği sonuçları karşılaştıran Ayvalıoğlu (1989), Türk örnekleminde gaye değerlerden ilk üç sırada “ulusal güvenlik, aile güvenliği, mağfiret”; Amerikan örnekleminde ise “barış içinde bir dünya, aile güvenliği, özgürlük” (s. 97) değerlerinin yer aldığı tespit etmiştir. Araçsal değerlerden ise Türk örnekleminde ilk üç sırada “kendini denetleyebilmek, sorumluluk sahibi olmak, cesurluk”; Amerikan örnekleminde “dürüst olmak, sorumluluk sahibi olmak, hırslı olmak” (s. 98) değerlerinin geldiğini belirlemiştir. Buna göre “aile güvenliği” ile “sorumluluk sahibi olmak” her iki ülke içinde ilk üç sırada yer alan ortak değerlerdir.

Engellilik de bu çerçevenin dışında değildir. Zira kültürel koşullar, engelliliğin toplumsal oluşumunda ve konumlanmasında çok etkilidir (Schriner, 2011). “Engelliliğe ilişkin temel sorunların içeriği sosyokültürel temelle belirlenir” (Burcu, 2011, s. 41). Sosyokültürel temelin özünde de değerler bulunmaktadır. Engelliliği şekillendiren sosyokültürel değerlerin engellilik politikalarına yansımalarıyla karşılıklı bir etkileşim başlamaktadır. Ancak bu şekilde engellilik politikaları uygulamada başarılı olabilir.

Engellilikle ilgili uygulamalı bir çalışma olan makul düzenleme kavramı, sosyokültürel değerlerin engelliliği ve politikasını nasıl şekillendirdiğini görmek açısından güzel bir örnektir. Makul düzenleme, engelli bireylerin başta istihdam olmak üzere toplumsal yaşamın her alanına aktif olarak katılabilmesi için ihtiyaç halinde gerekli kolaylıkların sağlanmasını içerir. Makul düzenlemede önemli olan uyumlaştırma çalışmalarının işverene ya da kurumlara yük getirmemesidir. Kavramın içeriği ve uygulanması hukuki mevzuatla belirlenmiştir. Engelli bireyin toplumsal hayata katılması için ne tür bir uyumlaştırmaya ihtiyacı olduğunu birey ile birlikte tespit edilmesi gerekir. Böylece engelli birey, kendi yaşamı ile ilgili söz sahibi olacaktır. Bu düzenleme başlangıçta ABD’de ortaya çıksa da artık BM EHİS’le dünya geneline yayılmıştır.

Türkiye ve ABD gibi kültürel olarak birbirinden farklı iki ülkede toplumsal bir olgu olan engellilik ve politikalarını şekillendiren sosyokültürel değerleri var olan çalışmalar ve uygulamalar üzerinden keşfetmeye amaçladığımız bu çalışmada önce Türkiye’deki sonra ABD’deki engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler uygulamadan örneklerle tartışılmıştır. Daha sonra makul düzenleme kavramı örneğinde her iki ülkedeki durum karşılaştırılmıştır ve çalışma sonuca bağlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada yöntem olarak tarihsel karşılaştırmalı araştırma türlerinden “karşılaştırmalı örnek olay inceleme araştırması” kullanılmıştır. “Karşılaştırmalı örnek olay inceleme araştırması yürütürken, belirli toplumlar ya da kültürel birimleri karşılaştırır ve büyük genellemeler yapamazsınız” (Neuman, 2010, s. 632). Böyle bir araştırmada iki ya da daha fazla kültür veya ulus sistematik olarak karşılaştırılmaktadır. “Karşılaştırmalı araştırmanın ana amacı sosyal birimler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirlemektir” (Sasaki, 2007, s. 152).

Karşılaştırmalı araştırma teknikten ziyade bir perspektif ya da yönelimdir. Karşılaştırmalı çözümlenmenin başlıca görevi; kanıtları düzenlemek ve onlara yeni anlamlar vermektir (Neuman, 2010). Değer araştırmaları ile karşılaştırmalı kültür çalışmaları yapılabilir. Böylece konu hakkında sosyal sorunlar tespit edilebilir (Ersoy, 2018). Çalışmada da tarihsel karşılaştırmalı yöntemle Türkiye ve ABD’deki engellilik ve politikalarının gelişimini etkileyen sosyokültürel değerler keşfedilmeye çalışılmış ve yorumlayıcı yaklaşımla karşılaştırılmıştır.

Türkiye’de Engellilik ve Politikasının Şekillenmesini Etkileyen Sosyokültürel Değerler

Çalışmada Türkiye’de engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler;

- Muhtaç olana yardım,
- Güçlü aile bağları,

AB’ye uyum süreci ve Birleşmiş Milletler Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme’nin (BM EHİS) iç hukuka dâhil edilmesiyle de

- İnsan hakları ve
- Ayrımcılığı önleme olarak tespit edilmiştir.

Türkiye’de engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler, Osmanlı Devleti’nin engellilik politikasının neye dayandığı ile yakından ilişkilidir. Osmanlı Devleti’nin engelli bireylerle ilgili politikası hem onları eğiterek iş sahibi yapmak hem de ihtiyaç sahibi olanlara maddi yardım (para ve yiyecek) sağlamaktır. Balcı (2013), Osmanlı’daki Sağır, Dilsiz ve Körler Mektebi’nde engelli bireylerin sosyal bir hak olarak eğitim aldıklarını sonrasında istihdamdan faydalandıklarını aktarmıştır. Ancak İslam anlayışındaki muhtaçların korunması kültürü, Osmanlı Devleti’nde de engelli bireylere yönelik hizmetlerde temeldir. Balcı (2013, ss. 18-19) ihtiyaç sahiplerinin padişaha yazdıkları arzuhale göre kişilere yardım yapıldığını ve yardımların “muhtacın”

adı altında verildiğini belirtmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra belediye yapılanması ile yerel yönetimlerin geliştiği ve engelli bireyler dâhil olmak üzere ihtiyaç sahiplerinin korunmasının belediyelere bırakıldığı bildirilmiştir. Buradan da anlaşıldığı gibi geçmişten günümüze Türkiye’de engellilik ve politikasını şekillendiren temel değerlerden biri “muhtaç olana yardım”dır. Muhtaç olana yardımda temel odak noktası, yoksulluktur. Yoksul kişiler muhtaç durumdadırlar ve İslam kültüründe bu durumdaki bireylere yardım edilmesi gerektiği sıklıkla vurgulanmaktadır.

- Kuşdil ve Kağıtçıbaşı (2000, s. 75) “dinsel yönelimin” Türklerin değer sisteminde önemli bir etken olduğunu ifade etmektedirler. Kültürel olarak bakıldığında muhtaç olana yardım değeri, Türkiye’nin sosyal yapısında etkin bir değerdir.
- Güngör (1998, s. 86) de çalışmasında bireyin hayatında ideal edebileceği değişik değerler içerisinde “insanlara yardım” değerini sosyal değer olarak belirlemektedir.
- Bezmez, Yardımcı ve Şentürk (2011, s. 18), Türkiye’de engellilik politikalarının şekillenmesinde kısmen hak temelli kısmen de yardımseverlik eksenli bir yaklaşımın etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Türkiye’de engelli bireyler hakkında yapılan sosyal politika çalışmalarının yardım eksenli bir anlayışla yürütüldüğü, hak temelli bir anlayıştan uzak olduğu şeklinde eleştiriler de bulunmaktadır.
- Yelçe, Ensari ve Burat (2013), engelliliğe karşı yaklaşımın eşitlikçi, hak temelli olmaktan ziyade yardımseverlik temelinde olduğunu, bu durumun aşılması gerektiğini belirterek toplumda engelli haklarının sosyal yardım, hizmet alımı ve indirimleri olarak düşünöldüğüne dikkat çekmektedirler.
- Sungur-Erenoğlu ve Yıldız (2013) ise yerel yönetimlerin çoğunun erişilebilirliği hak temelli bir anlayışla değerlendirmeyip erişilebilirlik çalışmalarını sosyal yardım gibi algıladıklarını belirtmişlerdir.
- Genç ve Turan (2005) da Türkiye’de engellilere yönelik düzenlemelerin çoğunlukla yardım eksenli olduğunu ve istihdamla ilgili düzenlemelerin kota ile ilgili yükümlölüğün yerine getirilmesi tarzında şekillendiğini ve bu nedenle ikinci planda kaldığını aktarmışlardır.

Türkiye’de engellilik, sosyokültürel değerlerden ziyade negatif imajlarla ele alınmakta ve engelli bireyler bu imajlarla etiketlenmektedir. Muhtaç olana yardım gibi temel bir değerin sadece “muhtaç olma” kısmına odaklanması ile engelli bireylere dair negatif imajlar öne çıkmaktadır. Burcu (2011), engelli bireylerin

kültürel resmini Ankara örneğinde gösterdiği çalışmasında, cinsiyet ayrımı olmaksızın engelli olmayan bireylerin engelli bireyleri “acınan, dışlanan, işe yaramaz-yetersiz ve mücadeleci” olarak tanımladığını tespit etmiştir (s. 37). Bu tanımlamalarda bireylerin sosyoekonomik durumlarına göre farklılık yaşanmaktadır. Yaşamının büyük kısmını kentte geçiren, idari ve ticari meslek grubunda yer alan, orta yaşlarda bulunan, yüksekokul-üniversite mezunu ile evli kişiler, engelli bireyleri dışlanan olarak tanımlamıştır. Burada eğitim seviyesi arttıkça engelli bireylerin durumunun ayrımcılık kavramı odağında “dışlanan” olarak ele alınması dikkat çekicidir. Buradan yola çıkan Burcu (2011), Türkiye’nin toplumsal yapısında engelli bireylere dair olumsuz bir kültürel resmin olduğunu ifade etmiştir. Bu durum engellilik hakkındaki toplumsal başarısızlığı güçlendirmektedir. Dikkat çeken bir konu da engelli bireylerin başkalarının kendilerine olumsuz baktıklarını düşündükleri fakat bizzat kendilerinin bakışlarının olumlu olduklarını belirtmeleridir. Başka bir araştırmada engelli bireyler toplumun kendilerine acıdığını (%76,5), destek olmadığını (%62,3), onları görmezden geldiğini (%65), yeterince hoşgörülü olmadığını (%52,2), onları yardıma muhtaç gördüğünü (%76,7) fakat engelli bireylerin %87’si kendi kendilerine yettiklerini ve başkasından yardım beklemediklerini belirtmişlerdir (İstanbul Büyükşehir Belediyesi APK Daire Başkanlığı Araştırma Müdürlüğü [İBB APK DBAM], 2004, ss. 76-77). Burcu (2007a, s. 238; 2015a, ss. 168-169), Türkiye’de engelli birey algısına yönelik gelenekselleşmiş olan “acıyacak kişi, dışlanan, istenilmeyen kişi” etiketlemelerinin başkalarının engelli bireyler hakkındaki görüşlerini yansıttığını ancak engelli bireylerin kendi kendilerini tanımlamalarında bu durumun değiştiğini, kendilerine yönelik pozitif bir algıya sahip olduklarını vurgulamıştır.

Türkiye’de engelliliği ve engellilik politikasını şekillendiren diğer bir sosyokültürel değer “güçlü aile bağları”dır. Zamanın şartlarına bağlı olarak değişen, küçülen ve yalnızlaşan aile yapısına rağmen aile bağlarının ve ilişkilerinin güçlü olması hâlâ çok belirgindir. Aile Değerleri Araştırması’nda Türkiye’de toplumun bütün kesimlerinde %96,8 oranında aileye çok önem verildiği ve ailenin vazgeçilmez olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Ailenin bizi kendisi de bir değer olarak algılanmaktadır (ASAGEM, 2010). 7. Dalga Dünya Değerler Araştırması’nda Türkiye’de ailenin yaşamdaki yeri %91,8 oranında çok önemlidir. %82,6 oranında aileye tamamiyle güvenilmektedir (World Values Survey, 2020b).

Araştırmalar, Türkiye’de engelli bireylerle ailelerinin güçlü bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İstanbul’da yürütülen araştırmada (İBB APK DBAM, 2004, s. 76) %90,4 oranında ailelerin engelli bireylerine sahip çıktıkları görülmüştür. Burcu (2007b, s. 252) yaptığı çalışmasında, engelli bireylerin %65,6’sının anne-babalarıyla, %84’ünün kardeşleriyle, evli olanların %88’inin eşleriyle aralarında

herhangi bir sorun bulunmadığını tespit etmiştir. 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun’da “Engellilere yönelik hizmetlerin sunumunda aile bütünlüğünün korunması esastır” (2005) denilerek güçlü aile bağlarının korunması vurgulanmıştır. Engelli bireye sahip ailelerde başta “bakım hizmeti verme ve koruyucu olma” rolleri ile güçlü aile bağlarının önemli bir sosyokültürel değer olduğu ortadadır. Ancak bu değer, engelli bireyler bağlamında “aşırı koruyucu olma” ve bu nedenle özellikle engelli kız çocuklarının toplumsal hayata katılım fırsatlarını elde etmesini sınırlama nedenleriyle eleştirilmektedir.

Türkiye’de güçlü aile bağlarını odak alarak ortaya çıkan en temel hizmet modeli; “evde bakım hizmeti”dir. Bu hizmet, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) bünyesindeki çalışmalarla Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik çerçevesinde yürütölmektedir. Böylece engelli bireyine kendi evinde bakmak isteyen ancak maddi desteğe ihtiyaç duyan aileye destek sağlanmaktadır. Bu hizmetin belirleyici unsuru, engelli bireyin “bakıma muhtaç olması”dır.² Önceleri “yardım” şeklinde algılanan bu hizmet, sonraları “hak temelli sosyal hizmet” olarak algılanmaya başlanmıştır (Karataş, 2016, s. 50). Buradaki asıl önem, Türkiye’nin temel toplumsal değeri olan güçlü aile bağlarının esas alınarak bir sosyal hak üretilmiş olmasıdır. Bu nedenle bu hizmet, Türkiye’nin değerleriyle barışık bir hizmettir.

Türkiye’de engellilik ve politikasını etkileyen diğer sosyokültürel değerler ise “insan hakları ve ayrımcılığı önleme”dir. Bu iki değerin ortaya çıkmasında Türkiye’de engellilik hakkında yaşanan yasal dönüşümün önemli etkisi olmuştur. Burcu (2006, 2015b), Cenevre Sözleşmesi’nin 1923 yılında imzalanmasından itibaren Türkiye’de engellilik politikasının uluslararası nitelikte gelişmeye başladığına dikkat çekmiştir. Ayrıca 2000’li yıllar ile insan hakları ve ayrımcılık temaları vurgulanmaya başlanmıştır. Bunun en önemli nedeni, AB’ye uyum süreci çalışmaları ve sonrasında ise BM EHİS’in iç hukuka dâhil edilmesidir.

2000’li yıllarla birlikte AB’ye girme sürecinde engellilik politikaları daha kurumsal olarak ele alınmıştır. Böylece engelli bireylerin sosyal hakları; insan hakları ekseninde değerlendirilmiş, engelli dostu sosyal politikalara önem verilmiş ve bu durum en çok sosyal hizmet çalışmalarında ortaya çıkmıştır (Burcu, 2006, 2015a). Türkiye’de engellilikle ilgi kapsamlı programlar ve düzenlemeler, BM EHİS’te yer alan yükümlölükleri yerine getirme doğrultusunda yapılmaktadır (Oral vd., 2016). AB ve

2 Bu muhtaçlık durumunun tespiti, Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik ve Erişkinler İçin Engellilik Değerlendirilmesi Hakkında Yönetmelik gereğince doktorlar tarafından düzenlenen sağlık kurulu raporları ile yapılmaktadır.

BM gibi uluslar üstü kurumların mevzuatlarına uyum gereği yapılan iyileştirmeler, Türkiye'nin engellilik politikasını etkilemektedir (Bezmez vd., 2011).

AB'ye uyum süreci ile başlayan engellilere yönelik sosyal politikadaki değişiklikler, BM EHİS'le zirveye ulaşmıştır. "Yardım eksenli anlayıştan insan hakkı eksenli anlayışa" geçişin ısrarla vurgulanması, merhamet ve acıma kavramlarının eleştirilmesi, muhtaç olana yardım anlayışındaki "muhtaç olma" kısmının insan hakkı bakış açısı ile çelişmesini gündeme taşımıştır. Artık engelli bireylere bakış açısında "muhtaç olana yardım"dan ziyade "insan haklarını teslim etme" ve onların sosyal hayata katılımının her alanında "ayrımcılıkla" yüzleştiklerini kabullenme anlayışlarının öne çıktığını görmekteyiz. Böyle bir anlayış öncelikli olarak engelli bireylere hizmet veren üst düzey kurumların politikalarında belirginleşmiştir. Artık verilen sosyal yardımlarda "muhtaç olma" değil "insan hakkını teslim etme ve uğradıkları ayrımcılıkları bu şekilde telafi etme" anlayışı hâkimdir. İnsan hakları ve ayrımcılığı önleme, sosyokültürel değerler olarak üst düzey kurumlardan gelen değerlerdir. Bu nedenle de Türkiye'de engellilik hakkında istenilen toplumsal bilinç oluşturulamamaktadır. Politikanın insan haklarını tesis etme ve ayrımcılığı önleme bakış açısının toplumda yerleşmesi zaman alacaktır.

Güncel olarak Türkiye'de engellilikle ilgili politika çalışmaları insan hakları bağlamında gerçekleştirilmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İnsan Hakları Komisyonu'nun altında olan "Engelli Haklarının Araştırılması Hakkında Kurulan Alt Komisyon" 24. Dönem 3. Yasama yılında son olarak 28 Mart 2013 tarihinde toplanmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi Komisyon Tutanakları, t.y.). Toplumsal Haklar ve Araştırma Derneği ve Bilgi Üniversitesi ortaklaşa olarak 15 Temmuz 2013 tarihinde Engelli Hakları İzleme Grubu Projesi'ni başlatmışlardır. Bu proje, Türkiye'de alanında bir ilktir ve engelli bireylerin hak ihlalleri konusunda ilgili kurum ve kuruluşlara veriler sağlamaktadır. Proje ile Türkiye'deki engellilerin eğitim, erişim, istihdam ve sağlık alanındaki sosyal haklardan faydalanıp faydalanmadığı, var olan problemlerin sebepleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Projeye "Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu 2013 Erişilebilirlik, eğitim, çalışma hayatı ve sağlık verileri-analizler" ve "Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu 2014 Erişilebilirlik, eğitim, çalışma hayatı ve sağlık verileri-analizler" başlıklı birbirinin devamı olan iki ayrı rapor hazırlanmıştır. Bu raporlarla engelli politikalarına yön vermek, yapıcı öneriler sunmak amaçlanmaktadır. 2016 yılında da "Engelli Hakları İzleme Kılavuzu" yayınlanmıştır (Engelli Hakları İzleme Grubu, 2021). 19 Temmuz 2013 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan Başbakanlık Genelgesi ile "Engelli Hakları İzleme ve Değerlendirme Kurulu" oluşturulmasına karar verilmiştir. Kurul, engelli haklarının toplumda yer edinmesi, konu hakkında farkındalığın artırılması için

her türlü çalışmanın yapılmasını ve gerekli iş birliklerinin kurulmasını sağlamak üzere oluşturulmuştur (Memurlar.net, 2013). 2016’da BM EHİS’in uygulanması için Engelli Hakları Ulusal Göstergeleri başlıklı bir rapor da hazırlanmıştır (Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016).

Türkiye’de engelliliği şekillendiren sosyokültürel değerlerdeki bu dönüşüm, engelliliğe dair kavramsal karmaşada kendisini göstermektedir. Engellilikle ilgili kavramsal karmaşanın ana nedeni, İngilizce kavramların içeriklerindeki temel kültürel değerlere ve ifadelere önem verilmeden farklı kavramsal ifadelerle Türkçeye çevrilmesi ve buna bağlı olarak da farklı kavramların birbirlerinin yerini tutacak şekilde kullanılıyor olmasıdır. İngilizcede kullanılan “disability” kavramı artık genellikle “engellilik” olarak Türkçeleştirilmektedir.

Türkiye’de engelliliğin tarihsel olarak şekillenişindeki kavramsal karmaşa durumu en iyi şekilde yasal mevzuatta gözlemlenmektedir. Örneğin; 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun’un ilk halinde “özürlü” kavramı geçmekte ve kişiyi bireysel yeti yitiminden dolayı toplumsal yaşama uyum sağlamada ve kendi başına yaşamını sürdürmede zorlukları olan ve bu nedenlerle dışardan korunma, bakım, rehabilitasyon vb. destek hizmetlerine “muhtaç olan kişi” olarak tanımlanmaktaydı. Ancak 6 Şubat 2014’te Kanun’da yapılan değişlikle özürlü kavramı yerine engelli kavramı kullanılmıştır ve kavramın tanımı neredeyse tamamıyla değiştirilmiştir. Artık Türkiye’de engellilik konusunda sosyal çevrenin ve tutumların etkisi kabul edilmektedir. Ayrıca “dolaylı, doğrudan ve engelliliğe dayalı ayrımcılık” kavramları, bu kanunda tanımlanmıştır. Böylece Türkiye’de engellilik olgusunun şekillenmesinde sosyal modelin ve insan hakları modelinin ağırlığı artmıştır. Ancak eğitim ve istihdamın her alanındaki hizmetlerden faydalanmada engelli sağlık kurulu raporunun öncelikli olarak istenmesi ve özellikle eğitimde belirli aralıklarla güncellenmesinin gerekliliği nedeniyle Türkiye’de engelliliğin şekillenmesinde tıbbi model öncelikli model olmaya devam etmektedir.

Türkiye’de engellilikle ilgili bu sosyokültürel değişimden “engelli hareketi” de etkilenmiştir. Burcu, Türkiye’de engellilik olgusunun 1990’ların sonunda canlanmaya başladığını ancak engellilik hareketinin 2000’li yıllarda organize olduğunu, bunun hâlâ pek bir ses getirmediğini belirtmiştir. Ona göre Türkiye’deki engelli birey hareketi Batı’daki gibi etkin değildir (2006, 2015a). Türkiye’de ne engelli bireyin kendisinde ne ailesinde ne de toplumda engelli kültürünün olmadığı ancak engelli bireylerin bir baskı grubu oluşturması ve siyasilerden talepkâr olması gerektiği belirtilmektedir (İBB APK DBAM, 2004, ss. 213-214).

Türkiye’nin sosyokültürel değerleri farklı bir engellilik hareketi oluşturmuştur. Türkiye’de hak ve eşitlik temelinde yaklaşımlar olsa da ABD’deki gibi bir engellilik

anlayışı ve hareketi Türkiye’de yoktur. Başlangıçta engelli hakları hareketi bir hak hareketi olmaktan ziyade bir tür yardımlaşma hareketidir. Bununla birlikte Türkiye’deki bu farklı engellilik hareketi, sosyal politikayı etkileyebilmektedir. Bezmez ve arkadaşları (2011, ss. 18-19), Türkiye Sakatlar Derneği ve Altı Nokta Körler Derneği gibi eski ve geleneksel yapıda örgütlenmiş olan derneklerden ve Engelliler.Biz Platformu, Engelli Hakları Atölyesi ve Engelsiz Erişim Grubu gibi genelde internet üzerinden örgütlenen, aktif olarak karşılıklı bilgi paylaşımlarına imkân sunan gruplardan gelen taleplerin engellilik politikasını etkilediğini belirtmişlerdir.

ABD’de Engellilik ve Politikasının Şekillenmesi Etkileyen Sosyokültürel Değerler

Amerikan sosyal refah politikasında engellilikle ilgili olarak tartışılan tarihsel temalardan biri, engellilik politikasının manevi temelleridir (Scotch, 2000). Değerler; problemlerin tanımlanmasında, hükûmetlerin müdahalelerinin belirlenmesinde ve genel politikalarının oluşturulmasında önemli olmakla birlikte Amerikan değerleri oldukça bölünmüş durumdadır (Howards, Brehm & Nagi, 1980). Bu çalışmada, ABD’de engellilik ve politikasını şekillendiren dört temel değer tespit edilmiştir: Bireysellik, bağımsız yaşam, ayrımcılığa karşı olma ve yurttaş hakları.

Bu sosyokültürel değerler, ABD’nin engelli hakları hareketinin gelişimini etkilemekle beraber hareketin gelişiminden de etkilenmişlerdir. Gelinek nokta ise bireysellik anlayışına dayanan, bireyin bağımsızlığını vurgulayan, yurttaş olma haklarını savunan, ayrımcılığı (özellikle istihdamda) yasaklayan ve engelliliği bir tür sosyal inşaya dönüştüren Amerikan Engelliler Kanunu’dur (ADA). 1990 yılında yürürlüğe giren 2008 yılında değişikliğe uğrayan ADA’da “ABD engelli bireylerle ilgili olarak fırsat eşitliğini, tam katılımı, bağımsız yaşamı ve ekonomik olarak kendine yeterliliği amaçlamaktadır” (Sec. 12101) denilerek engelliliği şekillendiren sosyokültürel değerlere işaret edilmiştir.

ABD’nin engellilik ve politikasını belirleyen ve yönlendiren temel kanun, ADA’dır. 2009 yılında BM EHİS’i imzalayan ABD, Bush yönetiminde engellilerle ilgili ulusal kanuna odaklanmış, Obama yönetiminde ise BM EHİS desteklenmiştir (Ortoleva, 2012). Federal yapısı gereği BM EHİS’i onaylamayan ABD’nin sözleşmenin yükümlülüklerini yerine getirmek zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak ABD, BM EHİS’in fikirselsel arka planından etkilenmektedir. ABD’nin engellilik hukuku, BM EHİS’in amaçlarındaki genel terimler ile tutarlıdır fakat “mesleki eğitim, pozitif ayrımcılık, kotalar ve iş retleri gibi eşitlik ölçümlerinden yoksundur” (Rimmerman, 2013, ss. 131-132).

ABD’de engellilik olgusunun gelişimini etkileyen temel sosyokültürel değer, “bireysellik”tir. Amerikan bireyciliği, toplumun diğer sosyokültürel değerlerini de etkilemektedir. Bu bireycilik, ABD’de ailenin önemini azaltmamaktadır. ABD’de ailenin yaşamdaki yeri çok önemlidir (%91) (World Values Survey, 2020b). Bununla birlikte bireysellik öne çıkmaktadır. Howards ve arkadaşları (1980), ABD’nin değerler sisteminin bireysel haklar üzerine kurulu olduğunu ve bireysel hakların da federal hükümetin güçlerinin sınırlı olduğunda korunabileceğini belirtmişlerdir. Güçleri sınırlandırılmış hükümetin müdahale gerektiren sosyal problemlerle karşılaştığında nasıl hareket edeceği hususunun da bireysellikteki problemi oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Amerikan toplumunun bireyselci yapısı nedeniyle herhangi bir yeti yitime sahip insanlar başka türden yeti yitimlerine sahip olanlarla kendilerini bütünleştirememektedir. Önceleri tıbbi müdahale ve bakım yoluyla normalleşmeye ve/veya hastalığın üstesinden gelmesine odaklanılmıştır. Ancak Vietnam Savaşı gazileriyle birlikte engelli bireylerin yurttaş hakları savunusuna geçilmiş, bu savunuculuk 1990 yılında ADA ile önemli bir dönüm noktasına gelinmiştir. 2000’lerin başında engellilik eylemciliği, bilinci ve çalışmaları düzene girmiştir fakat kanunun birçok bölümü mahkemelerde ve kanun yapımı aşamalarında ihlal edilmiştir (Davis, 2011, ss. 502-503). Amerikan bireyciliğinin engelliliği derinden etkilediği ortadadır. Engelli bireyler bu değeri elde etmek için bağımsız yaşam merkezleri kurmuşlardır.

Amerikan toplumunun engelliliği şekillendiren bir diğer temel değeri, “bağımsız yaşam”dır. Bağımsız yaşam, engelli insanların engelli olmayan insanlar gibi aynı seçeneklere ve aynı seçim derecesine sahip olduğu anlamına gelmektedir (Todd, 2014). Bağımsız yaşam kavramı, 1970’lerde ABD’deki engellilik hareketi ile ortaya çıkmıştır ve bu kavram en iyi şekilde Amerikan Bağımsız Yaşam Hareketi ile ifade edilebilir. ABD toplumunda engelli bireyler için toplum temelli destek hizmetlerinin olmayışı, şiddetli fiziksel yeti yitimine sahip öğrencileri kendine yardım programları düzenlemeye itmektedir. Böylece bağımsız yaşam kavramı, üniversitelerin kampüs yaşamında ortaya çıkmıştır ve engellilik eylemcileri tarafından engellilikle ilgili yasaları etkilemek için kullanılmaktadır.

Daha sonraları bu kavram Bağımsız Yaşam Merkezi adıyla anılmaya devam etmiştir (Barnes, 2003). Engellilik hareketinin yayılmasında bu merkezlerin rolü büyük olmuştur. Bağımsız yaşam doğrudan engelli bireylerin kendi savunma grupları içerisinden oluşmuş bir harekettir. Engelli bireyler tarafından kontrol edilen bu merkezler, onların tamamıyla bağımsız yaşamaları ve bütünleştirilmiş bir topluma tam katılımları için gerekli bilgileri ve destekleri sağlayan merkezlerdir (Disability Awareness, 1996). Hareket önce tüm ABD’ye sonra dünya geneline yayılmıştır. Bu türden merkezler artık birçok ülkede engelli bireylere ve ailelerine destek sağlamaktadır

(Gale, 2018). Ancak bağımsız yaşam hareketi temelde Amerikan toplumunun sosyokültürel değerini yansıtmaktadır. Amerikan toplumunda bağımsız yaşamın yüksek bir değeri olduğunu belirten Collins ve Valentine (2003), engelli bireylere yardım eden birçok organizasyonun, profesyonellerin ve aile üyelerinin engelli bireylerin bağımsızlığını en yüksek öncelik olarak ele aldıklarını ifade etmişlerdir. Onlara göre Amerikan bağımsızlık değeri, engelli bireyi yetersiz olarak tanımlamaktadır. Bağımsızlığa ve ataerkil güç yapısına ABD’de fazla değer verilmesinin engelli bireyleri güçsüzleştirdiğini ve baskı altına aldığını, bu durumun özellikle engelli kadının sosyal konumunda görünür olduğunu belirtmişlerdir. Bağımsız yaşam merkezleri tamamen engelli bireyler tarafından idare ve kontrol edilmektedir. Bu merkezler, engelli bireylerin kendi seçtikleri yaşam tarzlarını benimsemeleri için yeni ve yenilikçi hizmetleri tasarlamaktadır (Barnes, 2003). Kamu politikasının tasarlanmasında ve uygulanmasında engelli bireylerin seslerini duyurmasını sağlayan bağımsız yaşam hareketi, ABD’deki engellilikle ilgili değişimlerde önemli bir güce sahiptir. 1970 ve 1980’lerin engellilik hareketini tanımlayıcı bir ifade olan “Bizsiz bir şey bizim hakkımızda hiçbir şeydir” (*Nothing about us without us*) ifadesi, ulaşım bariyerlerin kaldırılmasında ve erişilebilir iletişim teknolojilerinin genişlemesinde önemli bir itici güç haline almıştır (Golden, Zeitzer & Bruyère, 2014, s. 90).

ABD’de engellilik olgusunu şekillendiren diğer sosyokültürel değer, “ayrımcılığa karşı olma”dır. Ayrımcılık karşıtı hareketlerin çıkış noktası, ırksal ayrımcılığa karşı durmadır. Bireyin farklı görünmesi nedeniyle ayrımcılığa uğrayamayacağı, Amerikan toplumunun temel tartışma konularındandır. Ayrımcılığın farklı şekilleriyle ilgili kamu bilincinin sosyal hareketler ile geliştiğine dikkat çeken Degener (2011), ABD’nin böyle bir tarihsel ilerleme için iyi bir örnek olduğunu belirtmiştir. Sırasıyla ırksal ayrımcılıkla, toplumsal cinsiyet ayrımcılığıyla ve son olarak engelliliğe yönelik ayrımcılıkla mücadele hareketlerinin başladığını aktarmıştır. ABD’de engelli bireyler tıpkı Afrika kökenli Amerikalılar ve diğer dışlanmış gruplar gibi ön yargılı tutum, ayrımcı davranış, kurumsal ve yasal baskılara maruz kalmaktadırlar (Scotch, 2000). İrksal ayrımcılıkla mücadele, engelli bireyleri haklarını aramak için cesaretlendirmiştir (Singleton, Breslin & Lewis, 2002). ABD’deki ırk ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığı hareketleri, engellilik hareketinin gelişiminde ilham verici olmuştur. Böylece engellilik hareketi, ayrımcılığa karşı bir savunu içerisine girmiştir.

Federal bir yapıya sahip olan ABD’nin engelliğe dair federal kanunları olmakla birlikte her eyaletin farklı uygulamaları ve/veya mahkemelerde kanunları farklı şekillerde yorumlama hakkı bulunmaktadır. ADA’nın engellilik tanımı genişletilerek birçok bireyi kapsayacak duruma getirilmiştir. ADA’nın temel vurgusu; engelli bireyleri özellikle istihdamda, ayrımcılıktan korumaya yöneliktir. ADA; istihdamda,

kamu taşımacılığında, kamu yerleştirmelerinde (örneğin; oteller), eyalet ya da yerel hükümet hizmetlerinde ve telekomünikasyonda engelli bireylere karşı ayrımcılığın yasaklandığı kapsayıcı bir kanundur (Hardman, Drew & Egan, 2006; Parker-Harris & arkadaşları, 2012; Miller, 1999; Rimmerman, 2013; Scotch, 2000).

ABD’de engellilik olgusunu şekillendiren diğer sosyokültürel değer ise “yurttaş hakları”dır. ABD’de 21. yüzyılın ikinci yarısında engelli bireylere ilişkin tutumlardaki ve değerlerdeki önemli değişikliklerin temelinde 1960’ların yurttaş hakları hareketi yatmaktadır. Bu hareket, engelli bireyleri organize olmaları için teşvik etmiştir (Rimmerman, 2013). Engellilik yurttaş hakları paradigması 21. yüzyılın daha karmaşık ve insan çeşitliliği olan iş yerlerinin nasıl daha iyi yönetileceğine dair bir görüş sağlamaktadır. Bu paradigma yeniden yapılandırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Engellilik yurttaş hakları paradigması, ADA’nın zorunlu kıldığı bireyselleştirilmiş ve kavramsal analiz yoluyla geleneksel yurttaş hakları yaklaşımından ayırt edilebilir (Miller, 1999). Hak ve bağımsız yaşam temelli savunucular, yaşamın tüm alanlarına herkesin katılımını mümkün kılabilmek için sosyal çevrenin değişme ve dikkatle gözden geçirilme ihtiyacına vurgu yapmaktadırlar. Bu hareketlerin çoğu insanın ya temelli ya da geçici olarak engelliliğe maruz kalacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca engellilik kaygılarının çevrede ve sosyal sistemlerde daha fazla normalleştirilmesi öne çıkmaktadır (Fairchild, 2002). Görüldüğü gibi yurttaş hakları sosyokültürel değer olarak ABD’nin hem engellilik hareketini hem de politikasını şekillendirmektedir ve temelde bireyselliğe vurguda bulunmaktadır.

Bu dört temel değer dışında şu iki husus da ABD’de ulusal engellilik ve politikasını şekillendirmede etkilidir. Birincisi “engellilik hakkında yapılan araştırmalar”dır. ABD Kongresi, ADA’da engelli bireylerin durumlarını özetlerken “Nüfus sayımı verileri ve kamuoyu araştırmaları engelli bireylerin toplumda değersiz bir yer işgal ettiğini ve şiddetli bir şekilde sosyal, mesleki, ekonomik ve eğitimsel olarak dezavantajlı olduğunu ortaya çıkarmıştır” (Sec. 12101) diyerek politika oluşumunda engellilikle ilgili verilerin önemine değinmektedir. Ayrıca ADA’nın toplumsal hayata geçirilmesine çalışan ve bu nedenle onunla ilgili başlıkların en az bir tanesine odaklanan araştırma merkezlerinin yürüttüğü çalışmalarda engellilikle ilgili politikalara yön vermektedir.

ABD’de ulusal engellilik ve politikasını şekillendirmede etkili olan ikinci etken ise var olan politikaların hangi kuramsal engellilik modeli temel alınarak şekillendiğinin bilinmesidir. Scotch (2000), ABD’de 1960’ların sonlarında tıbbi model³ yaklaşımından vazgeçilerek yerine azınlık grubu modelinin kabul edildiğini belirtmiştir. Bu

3 Engelliliğin tıbbi modeli, engelli bireylerin yeti yitimlerine odaklanarak onları tedaviye çalışan ve bu anlamda engelliliği bireyde konumlandıran modeldir.

modelde engelli bireyler adaletsiz bir ayrımcılığa maruz kalan azınlık grubu olarak görülmektedir. Hükümetin görevi ayrımcılığı ortadan kaldırarak engelli bireylerin siyasal, ekonomik ve sosyal katılıma dair medeni haklarını korumaktır. Bu model İngiltere’de gelişen ve daha sonra tüm dünyaya yayılan sosyal modelin Amerikan toplumsal yapısı ile yorumlanmış versiyonudur.⁴ Bu modelin gelişiminde bağımsız yaşam merkezlerinin ülke geneline yayılması da etkili olmuştur. ABD’de 1950’lere kadar olan engellilik politikalarının yardım etme temelinde gerçekleştiğini özellikle gaziler için bu türden bir anlayış seçildiğini belirten O’Brien (2005), ADA’nın ne yardımseverlik ne de tıbbi model çerçevesinde şekillendiğini, onun bir tür yurttaş hakları modeli⁵ çerçevesini yansıttığını ifade etmiştir. Golden, Zeitzer ve Bruyere (2014), ABD’nin engellilik politikasının 2000’den 2010’a kadar ağırlıklı olarak toplumsal inşacı engellilik yaklaşımı⁶ çerçevesinde oluştuğunu belirtmişlerdir. Burcu (2015a) da modern ABD toplumunda engellilik hareketlerinin hak perspektifinde politikleşen bir yapısı olduğunu belirterek “engelliliğin kişisel yeniden tanımlanması” ve buradan “engelliliğin hemen herkes tarafından kabul edilen sosyal tanımına” yönelen bir “sosyal inşalaştırılmaya” (s. 5) doğru gidildiğini belirtmiştir.

ABD’de engelliliği anlamak için ADA’nın anlaşılması gereklidir ancak ABD’de engelliliği şekillendiren tek kanun ADA değildir. 1973 (yılı) Rehabilitasyon Kanunu ve Engelli Bireylerin Eğitimi Kanunu (IDEA) da Amerikan engellilik politikasında yer alan kanundur. ABD’de engelli bireylerin sivil haklarını koruyan ilk federal kanun, 1973 yılı Rehabilitasyon Kanunu’nun 504. Bölümü’dür (Hardman vd., 2006; Parker-Harris ve arkadaşları, 2012; Women’s Bureau, 2015). 504. Bölüm, federal kurumlar tarafından yönetilen programlarda, federal mali destek alan programlarda, federal istihdamlarda ve federal yüklenicilerin istihdam uygulamalarında engellilik temelli ayrımcılığı yasaklamaktadır (Women’s Bureau, 2015). Bu kanun ABD’de istihdamda engellilik temelli ayrımcılığı yasaklayan ilk kanundur. Eğitimle ilgili kanun olan IDEA, 1975 yılında yürürlüğe girmiştir. IDEA ile ABD’de engelli bireylerin eğitiminde

- 4 Engelliliğin azınlık grubu modeli, sosyal modelin bir çeşit ABD versiyonu olarak Hahn ve arkadaşları tarafından 1988 yılında türetilmiştir. Sosyal baskı ve engellere odaklanan bu modelde “engelli insanlar baskıyı deneyimleyen bir azınlık grubu olarak şekillenmektedirler” (Shakespeare vd., 2006, s. 1105). Bu model “sosyopolitik model” adıyla da anılmaktadır.
- 5 Davis (2011) yurttaş hakları modelinde engelli bireylerin “...Tanrı’nın gazabına uğramış veya hastalık mağduru olarak değil de egemen sağlamcı çoğunluk tarafından haklarından mahrum bırakılmış azınlıktaki yurttaşlar olarak...” (s. 503) görüldüklerini ifade etmiştir. Engelliliğin insan hakları veya yurttaş hakları modeli, temelde engelli bireylerin insan haklarını savunmak üzere şekillenmiştir. Temel vurgusu engelli bireylere yönelik baskı üzerinedir.
- 6 Toplumsal inşacı engellilik yaklaşımında engelliliğin ve engelli birey olmanın nasıl inşa edildiğinin önemli olduğunu belirten Burcu (2015a), böyle bir tanımda çevresel faktörlerin ve kültürün rolünün büyük olduğuna dikkat çekmiştir.

farklı bir boyut açılmıştır. IDEA’nın engelli öğrenciler için bireyselleştirilmiş eğitim programını zorunlu tutması, zamanının önemli gelişmesidir. Bu kanun, 1997 ve 2004 yıllarında temel hususlarında değişikliğe uğramıştır (IDEA, 2004).

Engellilik politikaları hakkında eleştiriler de mevcuttur. Örneğin; Schriener ve Scotch (2001), engellilik politikasının ABD’deki engelli bireylerin yaşam kalitesi üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Engelli bireylerin genel Amerikan toplumuna katılmaları için çok sayıda teşebbüsün gerçekleştiğine işaret eden Fairchild (2002) ise engelli insanların sosyal tutumsal bariyerler, fiziksel çevre koşulları, kurumsal pratikler, izole etme, yoksulluk, hareket sınırlamaları, kronik koşullar ve hastalıklar gibi birçok bariyerle karşılaştıklarını belirtmiştir.

Sosyokültürel Değerlerin Engellilik ve Politikasını Şekillendirmesine Bir Örnek: Makul Düzenlemenin Her İki Ülkedeki İşlevsellik Durumu

Makul düzenleme kavramı üzerinden iki ülkenin engellilik deneyimin anlatılması, sosyokültürel değerlerin engellilik ve politikalarını nasıl etkilediğini anlamak açısından iyi bir örnektir. Makul düzenleme, engelli bireylerin yaşamın herhangi bir alanına katılmaları için gerekli olan düzenlemeleri içeren bir kavramdır.

Köken olarak Amerikalı bir kavram olan makul düzenleme, 1990 (yılı) ADA ile tanınmış ve BM EHİS’le birlikte dünya genelinde engellilik politikalarına girmiştir yani toplumsal hayatta görünür olmuştur. BM EHİS’te makul düzenleme şu şekilde tanımlanmıştır: “Engellileri insan haklarını ve temel özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeleri ifade eder” (BM EHİS, 2008). BM EHİS makul düzenleme kavramını “kişi özgürlüğü ve güvenliği, eğitim, çalışma ve istihdam” başlıklarında konuya uygun olarak geniş bir yelpazede ele alarak onu engellilik konusunda zirveye taşımıştır.

Makul düzenleme; iş başvurularında, işe girdikten sonra iş yerlerinin, çalışma şartlarının veya diğer mekânların ihtiyaç doğrultusunda bireye uyumlu hale getirilmesidir. Bu görme engelli bireyler için iş ilanının sesle okunması, duyma engelliler için iş görüşmesine işaret dili tercümanı getirilmesi, iş yerlerinde ise bir uyarı etiketinin renginin değiştirilmesi ya da etikete uyarıcı yazılar yazılması, küçük yazıların okunması için bir büyüteç yerleştirilmesi, sesli uyarı sisteminin olması, mesai saatlerinin ayarlanması olabilir.

Makul düzenleme yükümlülüğünün değerlendirmesinde belirli unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar doğrultusunda makul düzenlemenin reddi veya

yapılmaması ayrımcılık olarak değerlendirilir. Bu unsurlar şunlardır (Gül & Karan, 2011, s. 12): İşverene veya yetkili kişiye bildirilmesi, işverene aşırı bir yük getirmemesi veya imkânsız olmaması, işle ilgili olması, yerine getirilmesi durumunda ona ihtiyaç duymayan üçüncü kişilerin faaliyetlerini ciddi şekilde zorlaştırmaması gerekir.

Burada esas olan makul düzenlemeden sorumlu kişilere veya kurumlara fazla mali yük getirilmemesidir. Bu anlamda kavram hem esnek ve geniş hem de külfetsiz ve kişiye özel yani bireyseldir.

ABD’de makul düzenleme, toplumda tanınır bir kavramdır. Kavram, Amerikan toplumunun engelliliği şekillendiren, başta bireysellik ve ayrımcılığa karşı olmak üzere bağımsız yaşam ve yurttaş hakları sosyokültürel değerlerini içinde barındırmaktadır. Golden ve arkadaşları (2014), makul düzenlemenin ABD’de engelli bireylere karşı ayrımcılık yapılmamasında merkezi bir önemi olduğunu vurgulamışlardır. Tek sorun kapitalist mantık ile çelişmesidir. Ancak ABD, geniş engellilik çalışmaları ve ayrımcılık iddialarının takibi ile bu sorunu aşmaya çalışmaktadır. Türkiye’ye ithal bir kavram olarak giren makul düzenlemeyle ilgili çalışmalar henüz çok yenidir. Türkiye’de engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerlerden “muhtaç olana yardım ve güçlü aile bağları” ile herhangi bir ilgisi yoktur. Ancak diğer sosyokültürel değerler olan “insan hakları ve ayrımcılığı önleme”yi yansıtan bir kavramdır. Bu nedenle kavram hem kullanım hem de içerik olarak engelli bireylerin özelinde henüz toplumsal anlayışta yer bulamamıştır.

Makul düzenleme, ABD için yeni bir kavram değildir. 1973 (yılı) Rehabilitasyon Kanunu’nun engelli bireylerin istihdamını ve katılımını içeren düzenlemelerinde ve Yurttaş Hakları Kanunu’nun Başlık 7’inde işçilerin dini riayetlerle ilgili konu hakkında bu kavram geçmektedir (Golden vd., 2014). Bununla birlikte makul düzenlemenin ABD’de engellilikle ilgili tüm çalışmaların temeline yerleşmesine neden olan kanun ADA’dır. Wooten ve James (2005), ADA’nın iş yerinde engelli bireylere karşı ayrımcılığı yasaklayan ve organizasyonların makul düzenlemeler yapmasını zorunlu kılan ilk kapsamlı medeni haklar kanunu olduğunu belirtmişlerdir.

ADA’nın önemi, makul düzenleme koşullarından gelmektedir. ADA’nın iş yeri düzenlemesi, devrimci istihdam koşulları içermektedir. İş yeri düzenlemeleri, bireylerin ihtiyaçlarına uygun olarak her türden olabilir. Böylece benzer yeti yitimlerine sahip bireyler, farklı makul düzenlemeler talep edebilir. Kanun, istihdam koşulları ile ilgili olarak belirli bir sınıflandırma kullanmamış sadece her bir bireyin bireysel değerlendirilmesini esas almıştır. Önemli olan işveren ile çalışanın karşılıklı etkileşim içerisinde hangi makul düzenlemenin gerekli olduğuna karar vermesidir. ADA’nın makul düzenlemesindeki en önemli özellik, karşılıklı etkileşim süreci ile çalışana iş yerinde güç vermesidir. Çünkü bu durum işverenin imtiyazlı gücünü sarsmaktadır

(O’Brien, 2005). ABD’de makul düzenleme, iş yerinde uygulanması gereken bir haktır ve engelli insanların istihdamındaki bariyerleri kaldırmak için düzenlenmiştir (Rimmerman, 2013).

Türkiye’de makul düzenleme kavramının geçmişi uzun değildir. Kavram, Türkiye’nin yasal literatürüne ilk olarak 2009 yılında BM EHİS ile girmiştir. Engelliler Hakkında Kanun’da 6 Şubat 2014 tarihinde yapılan değişiklikle kavram, Türkiye’nin millî engellilik kanununda yer almıştır. Kanunda “Eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak üzere engellilere yönelik makul düzenlemelerin yapılması için gerekli tedbirler alınır” (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) denilerek makul düzenlemenin yapılmasının engelli bireylere yönelik ayrımcılığı ortadan kaldıracağı belirtilmiştir. Kanunun istihdamla ilgili maddesinde ise sorumlu olan kurum, kuruluş ve işverenlerin çalışan veya iş başvurusunda bulunan bireyler için makul düzenleme yapmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Ancak bu ifadelerde makul düzenleme yapılmaması bir ayrımcılık olarak tanınmamıştır. 2016 tarihli İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu’nda engelli bireyler üzerinden “makul düzenleme” kavramı da tanımlanmıştır. Kanunda “makul düzenleme yapmama”nın bir ayrımcılık türü olduğu belirtilmiştir. Böylece Türkiye’nin insan haklarına ve eşitliğe dair kanununda makul düzenlemenin reddi bir ayrımcılık olarak tanımlanmıştır. Konunun takibi ve kavramın anlaşılması için çalışmaların yapılması gereklidir.

Makul düzenleme kavramı, Amerikan bireyciliğinin istihdamda uygulanmaya çalışıldığına göstergesidir. Kavram tamamıyla bireysel ihtiyaca odaklanmaktadır. Çok sayıda makul düzenlemenin yapılabileceğini belirten Hardman ve arkadaşları (2006), bu durumun engelli bireyin ihtiyacına ve işine bağlı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Engelli bireyin herhangi bir zamanda makul düzenleme isteyebileceğini ve işvereni ile görüşebileceğini ifade etmişlerdir. Böylesine güçlü bir bireycilik vurgusu olan kavramın Türkiye’de hayata geçirilmesinde birçok kültürel sorunlarla karşılaşılacaktır. Örneğin; ilk ve orta öğretimde ders programlarının standart olması ve esnek ders ya da ders sonrası programlarının olmaması, konu hakkında bilincin gelişmemiş olması nedeniyle engelli öğrenci için talep edilen makul düzenlemeler reddedilmektedir (Anka Haber Ajansı, 2020). Türkiye’de makul düzenlemenin içerdiği anlamı kısmen içinde barındıran “iş yeri düzenlemeleri” kavramının kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü (2016) tarafından yayınlanan Engelli Çalışanlar İçin İş Sağlığı ve Güvenliği Rehberi’nde iş yeri düzenlemeleri, makul düzenlemenin anlamını içerir şekilde tanımlanmıştır: “Çalışan engellilerin karşılaşabileceği güçlüklerle bakıldığında ise istihdam süresince yapılan maliyet gerektiren ya da gerektirmeyen işyeri düzenlemeleri ...” (s. 3). Ayrıca aynı çalışmada “... yapılan tüm iyileştirme ve tasarımlar engelliler özelinde değil tüm

çalışanları kapsayacak nitelikte olmalıdır. Bu noktada işyerlerinde engelsiz tasarımın herkes için geçerli duruma getirilmesi konusu gündeme gelmektedir” (s. 5) denilerek aslında makul düzenlemenin bir engelli birey için değil çalışan herkes ile ilgili olması gerektiği savunulmuştur. Bu düzenlemelerin mantığında yapılan çalışmaların bir kişiyi değil genel durumu dikkate alması gerekmektedir.

Sonuç

Engellilik gibi bir toplumsal olgunun incelenmesinde öncelikle onun ve politikasının toplumda algılanmasını ve işlevselliğini şekillendiren sosyokültürel değerlerin anlaşılması gereklidir. Bu çalışmada, Türkiye’de ve ABD’de engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler, var olan araştırmalar ve uygulamalar üzerinden keşfedilmeye çalışılmıştır. Türkiye’de engellilik ve politikasını şekillendiren sosyokültürel değerler öncelikle muhtaç olana yardım, güçlü aile bağları ve sonrasında AB’ye uyum çalışmaları ve BM EHİS’in iç hukuka dâhil edilmesi ile insan hakları ve ayrımcılığı önleme şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye’de engelliliği şekillendiren sosyokültürel değerlerde bir farklılaşmanın yaşandığı ortadadır. Güncel olarak tüm çalışmalar, insan haklarını teslim etme ve ayrımcılıkları önleme adına şekillenmektedir. Türk-İslam kültürünün önemli değerlerinden olan “muhtaç olana yardım” değerinin sadece “muhtaç olma” kısmına odaklanmasıyla engelli bireyleri negatif olarak etiketleyen “zavallı, acınası, zayıf” gibi imajlar öne çıkmıştır. Burada engelli olmayan bireylerin engelli bireylere bakışı yatmaktadır. Türkiye’de engellilikle ilgili çalışmalarda engelli olmayanların ağırlığı söz konusudur. Bunun temel nedeni ise Türkiye’de ABD’deki gibi hak savunuculuk işlevini gerçekleştiren ve politika yapıcılara karşı bir baskı grubu oluşturabilen engellilik hareketinin gelişmemiş olmasıdır. Türkiye’de engellilik hareketi, doğal olarak temel sosyokültürel değerlerden biri olan “muhtaç olana yardım” odaklı çalışmalar üretmiştir. Ancak bahsedilen süreç değişikliğinde engelli hareketinin giderek değiştiğini gözlemlemekteyiz. Özellikle engellilik hakkında ayrımcılığı önleme odaklı çalışmaların çoğalmasıyla bu değişim giderek toplumda yerleşmektedir. Burada önemli olan, engelliliğe dair sosyal çalışmaların artmasıdır. Türkiye’de “muhtaç olana yardım” ile “insan hakları ve ayrımcılığı önleme” eksenli bakışın barışabilmesi için engellilik çalışmalarının ilerlemesi gereklidir. Türk-İslam kültürünün temel değerlerinden olan “hakkaniyet” ve “dayanışma” kavramları bu barışa yardımcı olabilir. Hakkaniyet içerisinde “muhtaç olana yardım” ile “insan hakları ve ayrımcılığı önleme” değerleri birleştirilebilir. Yine “dayanışma” içerisinde “muhtaç olana yardım” da bireylerin karşılıklı etkileşimi söz konusudur.

ABD’de engellilik ve politikasını şekillendiren temel sosyokültürel değerler; bireysellik, bağımsız yaşam, ayrımcılığa karşı olma ve yurttaş haklarıdır. Engelli

bireylere bağımsız yaşam ile kişisel özerklik ve kendi kendine yeterlilik aşırı vurgulanmıştır. Böylece bireyciliğin en uç noktasına ulaşılmıştır. Bağımsız yaşam değeri, bağımsız yaşam hareketini oluşturmuştur. Bağımsız yaşam hareketi de bağımsız yaşam merkezlerinin kurulmasına neden olmuştur. ABD’de engelli bireyler kendilerine danışılmadan, kendileri hakkında karar alınmasına karşıdırlar. İşte bu nedenle ABD’nin engellilik kültürünü oluşturan bu değerler, engelli hakları hareketi ile karşılıklı etkileşim içerisinde gelişmeye, engellilik ve politikasını şekillendirmeye devam etmektedir. ABD’deki engellilik hareketi politika yapımcıların karşısında önemli bir baskı grubu oluşturmaktadır ve engellilik hakkında çalışan akademisyenlerce de şekillendirilmektedir. Geline nokta ise 1990 yılında yayınlanan, ABD’nin sosyokültürel değerleri ve engellilik hareketi ile uyumlu bir kanun olan ADA’dır. Tüm bu çalışmalar, ADA’nın toplumda aktif olarak hayata geçirilmesini sağlamaktadır.

Türkiye’de ve ABD’de engellilik ve politikasını şekillendiren temel sosyokültürel değerleri karşılaştırdığımızda birbirlerinden oldukça farklı olduğunu görmekteyiz. Türkiye’de muhtaç olana yardım ile güçlü aile bağları baskınken ABD’de bireysellik ve bağımsız yaşam daha baskındır. Her iki ülkede ayrımcılık temelli çalışmalar olmasına rağmen Türkiye’de “ayrımcılığı önleme” ile ABD’de “ayrımcılığa karşı olma” aynı şeyler değildir. Türkiye’de engelliliğe dayalı “ayrımcılığı önleme” esası, yasal düzenlemelerde yeni yeni yer bulurken uygulamada herhangi bir suçlama örneğinin mahkemelere taşınmış durumu yoktur ya da bu durum ayrımcılık esasına dayalı olarak yapılmamaktadır. ABD’de engelliliğe dair tüm yasal düzenlemeler ayrımcılığa karşı olma esası ile düzenlenip uygulamada ayrımcılık temelli suçlamalar yapılabilmektedir.

Türkiye’de teoride engelliliğin sosyal ve insan hakları modelinin ağırlığı olsa da uygulamada tıbbi model önceliklidir. Yapılması gereken Türkiye’nin sosyokültürel değerlerinden beslenen ve sosyal söylemin ağırlıkta olduğu bir modelin Türkiye’de keşfedilmesi ve uygulamaya konulmasıdır. ABD’de ise azınlık grubu modeli ve yurttaş hakları modeli hem teori de hem de uygulamada birlikte etkindirler.

Türkiye’de engelliliği ele alan çalışmalarda makul düzenleme kavramı yeterli düzeyde görülmemektedir. Böyle bir toplumsal bilincin yerleşebilmesi için Türkiye’de engellilikle ilgili ayrımcılığa karşı olmanın tabana yayılması gereklidir. Asıl olan sosyokültürel değerlerle uyumlu bir politika hazırlanmasıdır. ABD’de ise engelliliğe dair çalışmalar makul düzenlemeye değinmeden ele alınamamaktadır. ABD’nin engelliliği şekillendiren tüm sosyokültürel değerleriyle uyumu olan makul düzenleme kavramı başta istihdam olmak üzere tüm alanlarda engelli bireylerin hak taleplerini dile getirmesinde ve savunuculuk yapmalarında kullandıkları işlevsel bir kavram ve uygulama alanıdır.

Uncovering the Sociocultural Values Shaping Views and Policies on Disability in Turkey and the United States of America: A Comparative Analysis in the Context of Reasonable Accommodation

Fatma Kahraman Güloğlu

Introduction

Values are the criteria that shape behaviors and guide people in reaching the desired goals in cultural and social life (Fichter, 2004; Yazıcı, 2014; Aydın, 2011). Values change over time and shape how societies interact with both individuals and cultural patterns (Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü [General Directorate of Family and Social Research, ASAGEM, 2010).

Cultural conditions are very influential in the social formation and positioning of views toward disability (Schriner, 2011). Knowing what disability means and what values shape policies on disability is necessary when researching disability as a social phenomenon. The concept of reasonable accommodation is a good example for seeing how sociocultural values shape views and policies on disability.

The research method is a comparative case study, a type of historical comparative research (Neuman, 2010). The aims of this study are to explore the sociocultural values that shape views and policies on disability in Turkey and the USA, to discuss how these values interact using studies on disability in both communities, and to compare these studies in the context of reasonable accommodation.

@ Assist. Prof., Yalova University. fkahraman@yalova.edu.tr

id <http://orcid.org/0000-0002-0786-7075>

© İlmî Etüdüler Derneği
DOI: 10.12658/M0662
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received: 03.08.2021
Revision: 25.01.2022
Accepted: 03.02.2022
Online First: 25.02.2022

Results

The study has determined the sociocultural values of helping the needy and of strong family ties to have shaped views and policies on disability in Turkey, with the sociocultural values of human rights and preventing discrimination also occurring in line with the harmonization process with the European Union (EU) in which the UN CRPD was implemented into domestic law.

The socio-cultural values that shape views and policies on disability in Turkey are closely related to what the Ottoman Empire's disability policies had been based on. The Ottoman Empire's policy regarding disabled people was to train them to have a job and to provide financial aid (e.g., money, food) to those in need. Balcı (2013) reported that disabled people had received education in the School for the Deaf, Mute and Blind in the Ottoman Empire as a social right and then benefited from employment. However, protecting the needy and providing services for people with disabilities are fundamental in the religion of Islam and in the Ottoman Empire. As can be understood based on this, one of the basic values shaping views and policies on disability in Turkey from past to present has been to help the needy.

Bezmez et al. (2011, p. 18) stated a partly rights-based and partly benevolence-oriented approach to have been effective in shaping disability policies in Turkey. Criticisms were also found stating social policy studies on disabled people in Turkey to have been carried out with an aid-oriented approach and to be far removed from a rights-based understanding (Yelçe et al., 2013; Sungur-Erenoğlu & Yıldız, 2013; Genç & Turan, 2005).

By focusing only on the part of being in need as a basic value in Turkey (i.e., helping the needy), negative images of people with disabilities have come to the fore. The traditional labeling of people with disabilities as being in need of help and being excluded reflects the other views toward people with disabilities. However, people with disabilities have a positive perception of themselves (Burcu, 2007a, 2011; 2015a; Istanbul Metropolitan Municipality [İBB] APK DBAM, 2004).

Another socio-cultural value that has shaped views and policies on disability in Turkey is strong family ties. In Turkey, 96.8% of all segments of the society attach great importance to the family and consider the family to be indispensable (ASAGEM, 2010). In the World Values Survey (World Values Survey Association [WVSA], 2020b) 91.8% of respondents placed the family as very important in Turkey's life. Studies have revealed disabled people to have strong relationships with their families in Turkey (İBB APK DBAM, 2004; Burcu, 2007b). The Turkish Disability Act No. 5378 of 2005 states, "Protecting the integrity of the family is

essential in providing services for the disabled,” emphasizing the need to preserve strong family ties.

The most basic service model to have emerged in Turkey focusing on strong family ties is home care service. Support is provided to families who want to care for person with a disability in their own home but need financial support. This service was initially perceived as help but has begun being perceived as a rights-based social service (Karataş, 2016, p. 50).

Other socio-cultural values that affect views and policies on disability in Turkey are human rights and preventing discrimination. The EU harmonization process and later the inclusion of the UN CRPD into domestic law played an important role in the emergence of these two values. Bezmez et al. (2011) stated the improvements made due to the harmonization process with the EU and the UN legislation to have affected Turkey’s policies on disability.

Currently, the understanding of delivering human rights is more dominant from the perspective of individuals with disabilities compared to helping the needy or accepting that they face discrimination in every aspect of their involvement in social life. Turkey now recognizes the impact of social environments and attitudes on disability. In addition, the Turkish Disability Act has defined the concepts of indirect and direct discrimination against the disabled. Thus, the weight of the social and the human rights models has increased how the disability phenomenon is shaped in Turkey. However, the disability health board report is primarily requested when benefiting from services in the field of education and employment, which shows that the medical model continues to be the primary model in shaping views on disability in Turkey.

This study has identified four core values that shape the views and policies on disability in the USA: individuality, independent living, being against discrimination, and civil rights.

While these sociocultural values have influenced the development of the disability rights movement in the USA, they have also been affected by the development of this movement, culminating in the Americans with Disabilities Act (ADA) of 1990. The ADA is based on an understanding of individuality, emphasizes individual independence, defends citizenship rights, prohibits discrimination (especially in employment), and transforms disability into a kind of social construct.

The basic sociocultural value to have affected the development of views and policies on disability in the USA is individuality. This individualism does not diminish the importance of the family in the United States. In the USA, 91% of respondents

place the family as very important in life (WVSA, 2020b). However, individuality has more prominence. Howards et al. (1980) stated the values system in the USA to be based on individual rights and individual rights to be protectable when the powers of the federal government are limited.

The second core value shaping views and policies on disability in USA society is independent living. Independent living means that people with disabilities have the same options and the same degree of choice as people without disabilities (Todd, 2014). The concept of independent living emerged with the disability movement in the USA in the 1970s and is best expressed through the Independent Living Movement. Collins and Valentine (2003) stated independent living to have a high value in USA society. They also noted many organizations, professionals, and family members assisting people with disabilities to have made the independence of people with disabilities a top priority.

The third sociocultural value to have shaped views and policies on disability in the USA is non-discrimination. The ADA is an overarching law that prohibits discrimination against persons with disabilities in employment, public transportation, public accommodation (e.g. hotels), state or local government services, and telecommunications (Scotch, 2000; Parker-Harris et al., 2012; Miller, 1999; Rimmerman, 2013; Hardman et al., 2006).

The fourth sociocultural value shapes the views and policies on disability in the USA is civic rights. The paradigm of civil rights for those with disabilities provides insight into how to better manage the more complex and diverse workplaces of the 21st century (Miller, 1999).

Apart from these four core values, two other factors to have shaped national policies on disability in the USA are research on disabilities and knowing which theoretical disability model the existing policies are based on. Scotch (2000) stated the USA to have abandoned medical model approach in the late 1960s, replacing it with the minority group model instead. Golden et al. (2014) stated the USA's disability policy from 2000 to 2010 to have formed mainly within the framework of the social constructivist disability approach.

Explaining the disability experience of two countries through the concept of reasonable accommodation is an example of understanding how sociocultural values affect views and policies on disability. Reasonable accommodation is a well-known concept in USA society and involves how the sociocultural values of independent living and civic rights, particularly in regard to individuality and discrimination, have shaped views on disability there. Golden et al. (2014) emphasized reasonable

accommodation to be central to non-discrimination against persons with disabilities in the USA. Studies on reasonable accommodation are still very new in Turkey. Reasonable accommodation has nothing to do with helping the needy or with strong family ties, the two main sociocultural values shaping the views and policies on disability. However, reasonable accommodation is a concept that reflects the other sociocultural values of human rights and of preventing discrimination.

Conclusion

This study has attempted to explore the sociocultural values that shape views and policies on disability in Turkey and in the USA through existing research and practices. The primary sociocultural values shaping views and policies on disability in Turkey are helping the needy and strong family ties, followed by human rights and preventing discrimination as a result of the EU harmonization efforts and implementing the UN CRPD into domestic law. All studies in Turkey are currently formed in order to acknowledge human rights and prevent discrimination. In order for Turkey to reconcile the value of helping the needy with the perspectives of human rights and of preventing discrimination, disability studies need to become more advanced. The concepts of equity and solidarity are fundamental values in Turkish and Islamic culture and can help achieve this.

The basic sociocultural values shaping views and policies on disability in the USA are individuality, independent living, being against discrimination, and civil rights. The value of independent living was shaped by the Independent Living Movement (ILM). ILM also led to the establishment of independent living centers and culminated in the ADA, a law enacted in 1990 that is compatible with the sociocultural values and disability movement in the USA. All these efforts have ensured the ADA's active implementation into USA society.

When comparing the basic sociocultural values that have shaped views and policies on disability in Turkey with those in the USA, they are seen to be quite different from each other. While helping the needy and strong family ties are dominant in Turkey, individuality and independent living are more dominant in the USA. Although both countries have discrimination-focused studies, the value of preventing discrimination in Turkey is different from the value of being against discrimination in the USA.

Kaynakça | References

- ADA-American with Disabilities Act, U.S. § 12101. (1990). *Americans with disabilities act of 1990, as amended*. <https://www.ada.gov/pubs/adastatute08.htm> adresinden 15.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Anka Haber Ajansı. (2020, 28 Ekim). *TİHEK: Engelli öğrencinin destek eğitimi için makul düzenleme yapmamak ayrımcılık*. https://ankahaber.net/haber/detay/tihek_engelli_ogrencinin_destek_egitimi_icin_makul_duzenleme_yapmamak_ayrimcilik_19625 adresinden erişilmiştir.
- Aydın, M. (2011). Değerler, işlevleri ve ahlak. *Eğitime Bakış, Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 7(19), 39-45.
- Ayvalıoğlu, N. (1989). A comparison of Turkish and American value systems. *Psikoloji Çalışmaları*, 17, 85-100.
- Bakıma Muhtaç Engellilerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (2007, 23 Ekim). *Resmî Gazete (Sayı: 26679)*.
- Balçı, S. (2013). *Osmanlı Devleti'nde engelliler ve eğitimi-Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*. Libra Yayınevi.
- Barnes, C. (2003). 'Work' is a four letter word? *Disability, work and welfare*. Cornell University Library. https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/76582/Colin_Barnes___Work_is_a_Four_Letter_Word_Disability_work_and_welfare.pdf?sequence=1&isAllowed=y adresinden 08.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Bezmez, D., Yardımcı, S. & Şentürk, Y. (2011). *Sakatlık çalışmaları sosyal bilimlerden bakmak*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2006). Özürlü kimliği ve etiketlenmenin kişisel ve sosyal söylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-83.
- Burcu, E. (2007a). *Türkiye'de özürlü birey olma temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Hacettepe Üniversite Yayınları.
- Burcu, E. (2007b, Aralık). *Özürlü bireylere sosyolojik bakış. Özürlüler'07 Kongre Sergi ve Sosyal Etkinlikleri Kongresi'nde sunulan bildiri (ss. 246-257). Özürlüler Vakfı*. <https://docplayer.biz.tr/977368-Ozurluler-07-kongre-sergi-ve-sosyal-etkinlikleri-ozel-egitime-disiplinler-arasi-bakis-ozurlulere-iliskin-huku-ki-duzenlemeler.html> adresinden 08.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Burcu, E. (2011). Türkiye'de engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37-54.
- Burcu, E. (2015a). *Engellilik sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.
- Burcu, E. (2015b). Türkiye'de yeni bir alan: 'Engellilik sosyolojisi' ve gelişimi. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 319-341.
- Canatan, K. (2020). Müslüman ülkelerde ve Türkiye'de çocuk yetiştirme değerleri üzerine sosyolojik bir analiz. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (16), 133-150.
- Collins, K. & Valentine, D. (2003). Discovering women with disabilities. *Journal of Social Work of Disability & Rehabilitation*, 2(4), s. 29-44.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü. (2016). *Engelli çalışanlar için iş sağlığı ve güvenliği rehberi*. https://www.ktu.edu.tr/dosyalar/isgb_ded7e.pdf adresinden erişilmiştir.
- Davis, L. J. (2011). Kimlik siyasetinin sonu ve dismodernizmin başlangıcı: İstikrarsız bir kategori olarak sakatlık üzerine. F. B. Aydar (Çev.). D. Bezmez, S. Yardımcı & Y. Şentürk (Drl.). *Sakatlık çalışmaları sosyal bilimlerden bakmak içinde (ss. 501-520)*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Degener, T. (2011). Intersections between disability, race and gender in discrimination law. D. Schiek & A. Lawson (Ed.). *European Union non-discrimination law and intersectionality: Investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination içinde (ss. 29-46)*. Ashgate Publishing Company.

insan & toplum

- Disability Awareness in Action Resource Kit No:6, Disabled Women. (1996). *Disabled women*. <https://www.independentliving.org/docs2/daakit61.html> adresinden 01.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Durkheim, E. (2010). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. C. Saraçoğlu (Çev.). Bordo Siyah Yayınları (Orijinal basım yılı 1895).
- Engelli Hakları İzleme Grubu. (2021). *Proje hakkında*. <http://www.engellihaklariizleme.org/tr/ehi-proje-hakinda.html> adresinden 11.05.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2016). *BM engelli haklarına ilişkin sözleşme kapsamında engelli hakları ulusal göstergeleri*. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/5599/engellilerin-haklarina-iliskin-sozlesme-kapsaminda-engelli-haklari-ulusal-gostergeleri-kitabi-turkce.pdf> adresinden 02.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Engelliler Hakkında Kanun (5378 sayılı). (2005). Resmî Gazete (Sayı: 25868).
- Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ve Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (BM EHİS). (5825 sayılı). Resmî Gazete. 18.12.2008, Sayı: 27084
- Ersoy, E. (2018). Sosyolojide değerler ve değer araştırmaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(56), 356-366.
- Fairchild, S. R. (2002). Women with disabilities: The long road to equality. *Journal of Human Behaviour in the Social Environment*, 6(2), 13-28.
- Fichter, J. (2004). *Sosyoloji nedir?* (7. Baskı). N. Çelebi (Çev.). Anı Yayıncılık.
- Gale, T. (2018). *Disability*. <http://www.encyclopedia.com/topic/Disabilities.aspx> adresinden 11.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Genç, F. N. & Turan, A. T. (2005). Türkiye’de engelli kadınların eğitim ve istihdamı yeni bir umut projesi. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu içinde* (ss. 198-208). Kocaeli Üniversitesi ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi.
- Golden, T. P., Zeitzer, I. & Bruyère, S. M. (2014). New approaches to disability in social policy: The case of the United States. T. Dereli, Y. P. Soykut-Sarıca & A. Şen-Taşbaşı (Ed.). *Labor and employment relations in a globalized world-new perspectives on work, social policy and labor market implications içinde* (ss. 73-114). Springer.
- Gül, İ. İ. & Karan, U. (2011). *Ayrımcılık yaşağı eğitim rehberi*. G. Ayata ve B. Yeşiladalı (Ed.). https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/24/Ayrimcilik_Yasagi_Egitim_Rehberi.pdf adresinden 21.09.2016 tarihinde erişilmiştir.
- Güngör, E. (1998). *Değerler psikolojisi üzerinde araştırmalar* (2. Baskı). Ötügen Neşriyat A.Ş.
- Hardman, M. L., Drew, C. J. & Egan, M. W. (2006). *IDEA 2004 update edition-human exceptionalty-school, community, and family*. Pearson.
- Howards, I., Brehm, H. P. ve Nagi, S. Z. (1980). *Disability from social problem to federal program*. Praeger Publishes.
- Hökeleki, H. (2010). Modern eğitimde yeni bir paradigma: Değerler eğitimi. *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 18, 4-9.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi APK Daire Başkanlığı Araştırma Müdürlüğü [İBB APK DBAM]. (2004). *Sosyal doku araştırmaları 7-özürlüler*. Gökçe Ofset Ltd. Şti.
- Karataş, Z. (2016). *Manevi değerler boyutuyla evde bakım hizmetleri*. Açılım Kitap.
- Kuşdil, M. E. & Kağıçbaşı, Ç. (2000). Türk öğretmenlerin değer yönelimleri ve Schwartz değer kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), 59-76.
- Lijadi, A. A. (2019). *What are universally accepted human values that define 'a good life'?* Historical perspective of value theory (Department of World Population-19-006). International Institute for Applied Systems Analysis. <http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/16049/> adresinden 13.05.2021 tarihinde erişilmiştir.

- Memurlar.net. (2013). *Engelli hakları izleme ve değerlendirme kurulu oluşturuldu*. <https://www.memurlar.net/haber/390613/engelli-haklari-izleme-ve-degerlendirme-kurulu-olusturuldu.html> adresinden 21.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Miller, P. S. (1999). Disability civil rights and a new paradigm for the twenty-first century: The expansion of civil rights beyond race, gender and age. *U.P.A. Journal Of Labor And Employment Law*, 1(2), s. 511-526.
- Neuman, W. L. (2010). *Toplumsal araştırma yöntemleri nicel ve nitel yaklaşımlar* (2. Cilt). S. Özge (Çev.). Yayın Odası.
- Nirun, N. & Özönder, M. C. (t.y.). *Türk sosyo-kültür yapısı içinde normlar ve fonksiyonları*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/693038> adresinden 18.08.2020 tarihinde erişilmiştir.
- O'Brien, R. (2005). *Gender, disability and a workplace ethic of care*. Taylor & Francis Group.
- Oral, A., Aydın, R., Ketenci, A., Akyüz, G., Sindel, D. & Yalman, A. (2016). Dünya engellilik raporu: Türkiye'de engellilik ile ilgili konuların analizi ve fiziksel tıp ve rehabilitasyon tıp uzmanlığının katkıları. *Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Derneği*, 1(62), s. 83-97.
- Ortoleva, S. (2012). Who's missing? Women with disabilities in U.N. security council resolution 1325 national action plans. *ILSA Journal of International & Comparative Law*, 18(2), 395-412.
- Parker-Harris, S., Heller, T. & Schindler, A. (2012). Introduction, background, and history. T. Heller, S. Parker-Harris & G. L. Albrecht (Ed.). *Disability through the life course* içinde.
- Polat, M. (2017). *Toplumsal yaşam bilinci olarak değer: Konuya değerler sosyolojisi ve değerler eğitimi bağlamında bir yaklaşım*. Pegem Akademi.
- Rimmerman, A. (2013). *Social inclusion of people with disabilities national and international perspectives*. Cambridge University Press.
- Sasaki, M. (2007). Comparative research. M. S. Lewis-Beck, A. Bryman & T. F. Liao (Ed.). *Encyclopedia of social science research methods* içinde (ss. 152-154).
- Schriner, K. (2011). Sakatlık çalışmaları perspektifinden sakat istihdamı sorunları ve politikaları: Bir uluslararası yaklaşım. F. B. Aydar (Çev.). D. Bezmez, S. Yardımcı & Y. Şentürk (Drl.). *Sakatlık çalışmaları sosyal bilimlerden bakmak* içinde (ss. 269-298). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Schriner, K. & Scotch, R. K. (2001). Disability and institutional change: A human variation perspective on overcoming oppression. *Journal of Disability Policy Studies*, 12(2).
- Scotch, R. K. (2000). Models of disability and American with disabilities act. *Berkeley Journal of Employment & Labor Law*, 21(1), s. 213-222.
- Shakespeare, T., Bickenbach, J. E., Pfeiffer, D. & Watson, N. (2006). Models. G. L. Albrecht (Ed.). *Encyclopedia of disability* içinde (ss. 1102-1109). SAGE Publications.
- Singleton, T. L., Breslin, M. L. ve Lewis, C. (2002). *Gender and disability: A survey of interaction member agencies, findings and recommendations on inclusion of women and men with disabilities in international development programs*. Mobility International USA (MIUSA).
- Sungur-Erenoğlu, A. & Yıldız, S. (2013). Fiziksel erişilebilirlik. E. Menda, N. Balkan & N. Berktaş (Hızl.). *Engelsiz Türkiye için yolun neresindeyiz? Mevcut durum ve öneriler* içinde (ss. 123-171). Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Şener, S. (2017). *Bilgi, kültür ve siyasi yönüyle Türkiye'de sosyal değişim*. Strateji Danışmanlık.
- T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (ASAGEM). (2010). *Türkiye'de aile değerleri araştırması*. <https://ailevecalisma.gov.tr/uploads/athgm/uploads/pages/indirilebilir-yayinlar/61-turkiyede-aile-degerleri.pdf> adresinden 11.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- The Individuals with Disabilities Education Act (IDEA). (2004). <https://sites.ed.gov/idea/about-idea/> adresinden 15.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Todd, Z. (2014, December). Multiple discrimination and disability. *Coyote*, 22, 48-50.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi Komisyon Tutanakları 24. Dönem. (t.y.). https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.tutanaklar?pKomKod=10171&pDonem=24&pYasamaYili=3 adresinden 19.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Women's Bureau, US Department of Labor. (2015). Fact sheet-A guide to hiring women with disabilities. https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/78718/A_Guide_to_Hiring_Women_with_Disabilities.pdf?sequence=1&isAllowed=y adresinden 15.01.2017 tarihinde erişilmiştir.
- Wooten, L. P. & James, E. H. (2005). Challenges of organizational learning: Perpetuation of discrimination against employees with disabilities. *Behavioral Science and the Law*, 23, s. 123-141.
- World Values Survey. (2020a). *Who we are*. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> adresinden 11.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- World Values Survey. (2020b). *Data and documentation-online analysis 2017-2020*. <https://www.worldvalues-survey.org/WVSONline.jsp> adresinden 11.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Yazıcı, M. (2014). Değerler ve toplumsal yapıda değerlerin yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (1), 209-223.
- Yelçe, N. Z., Ensari, P. D. & Burat, M. B. (2013). Bilgi ve hizmete erişim. E. Menda, N. Balkan ve N. Berktaş (Hızl.). *Engelsiz Türkiye için yolun neresindeyiz? Mevcut durum ve öneriler* içinde (ss. 19-121). Sabancı Üniversitesi Yayınları.

Türkiye’de Mesleklerin Kirlilik Düzeyleri ve Türlerinin Sınıflandırılması

Melih Sever
Seyhan Özdemir

Öz: Bu çalışma, Türkiye’de kirli iş tanımını ve sınıflandırmasını yapmak ve literatüre kirli iş kavramını kazandırmak üzere yapılmıştır. İki aşamadan oluşan çalışmanın birinci aşamasında 321 kişiye online anket yoluyla ulaşılmıştır. Ankette Türkiye meslek sınıflandırması araştırmasında kullanılan meslekler düşük ve yüksek prestijli olarak ikiye ayrılmış, 36 farklı (kirli ve kirli olmayan) meslek katılımcılara sınıflandırması için iletilmiştir. Çalışma tasarımında kirli işler; sosyal, fiziksel, ahlaki ve kirli iş olmayan şeklinde ayrılmıştır. Katılımcılardan kirli işleri sınıflandırması istenmiştir. Tasarlanan kirli iş sınıflandırmalarının örneklem üzerinde çalışıp çalışmadığını tespit etmek için yapılan analizlerde sadece 17 meslek katılımcılar tarafından kirli olarak sınıflandırılmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında ilk aşamada kirli olarak sınıflandırılmayan meslekler tekrar 130 katılımcıya aynı yöntemle sorulmuş ve tek bir meslek haricinde sonuçların tekrar ettiği görülmüştür. Sonuçlar, hem fiziksel kirlilik türünde yüksek bir mutabakatı hem de ahlaki kir türünün bir mesleği kirleten ana faktörlerden biri olduğu konusunda bir fikir birliğini göstermektedir. Türkiye bağlamında sosyal kirli iş kavramının tam anlaşamadığı veya kirli olarak algılanmadığı bulgular arasındadır. Çalışma ulusal literatüre kirli iş kavramını kazandırması ve kirli iş türlerine göre Türkiye’deki meslek sınıflandırmalarını gerçekleştirmesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Kirli iş, meslekler, statü, Türkiye, prestij, damgalama.

Abstract: This study was carried out to define and classify dirty work in a Turkish context and to introduce the concept of dirty work to the literature. In the first stage of the study, 321 people were reached through an online survey. We selected 36 occupations (pre-hypothesised 25 dirty jobs and 11 non-dirty jobs) and asked participants to classify them as social, physical or moral dirty work or non-dirty work. As a result of the first study, only 17 occupations were classified as dirty by the participants. In the second stage of the study, occupations that were not classified as dirty in the first stage were administered using the same design to 130 participants. The second study confirmed our first study results except for one occupation (Shoe-shining). The results show both a high level of agreement on the type of physical taint and a consensus that the type of moral taint is one of the main factors that make a profession dirty. The study is important in terms of introducing the concept of dirty work to the Turkish literature and in terms of conducting the classification of occupations in Turkey according to the types of dirty work.

Keywords: Dirty work, occupations, status, Turkey, prestige, stigma.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi. melihsever@sdu.edu.tr
Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi. seyhanozdemir@sdu.edu.tr

https://orcid.org/0000-0001-5818-5114
https://orcid.org/0000-0002-3530-6689

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0663
insan & toplum, 2022; 12(3): 101-120.
insanvetoplum.org

Başvuru : 13.09.2021
Revizyon : 25.01.2022
Kabul : 03.03.2022
Online First : 10.04.2022

Giriş

İnsan hayatının önemli bir kısmını yaptığı işte, çalıştığı alanda, mesleğinde uzmanlaşarak veya aktif olarak meslek icra ederek geçirebilmektedir. Yıllar süren eğitim süreci bir mesleğin kazandırılmasını amaçlamakta, meslekler aynı zamanda bireyin kimlik oluşturma sürecinde de önemli rol oynamaktadır (Valtorta vd., 2019). Bireyin ve bireylerin kimlik oluşumunu ve bu kimliğin sosyal bağlamda anlamlı hale gelmesini sağlayan en görünür etmenlerden biri yapılan meslek, çalışılan alan veya uzmanlaşılan meslek grubu olabilmektedir. Toplumlarda yapılan işlere yönelik tutumlar farklılık göstermektedir. Bazı işler prestijli olarak algılanır (örneğin avukat, doktor, hâkim) ve bunu gerçekleştiren kişiler, işleri düşük statülü olarak algılananlara (örneğin temizlikçiler, çöpçüler) kıyasla daha sıklıkla olumlu değerlendirilir (Volpato, Andrighetto & Baldissarri, 2017). Prestij ve itibar sınıflandırmasının ötesinde yapılan işin 'kirli' veya 'kirli olmayan iş' olarak sınıflandırılmış, kirli olarak algılanan işlerin birey ve toplum üzerindeki etkileri ele alınmıştır (Ashforth vd., 2007).

Türkiye’de meslek itibarı ve meslek sınıflandırmalarıyla ilgili yapılan çalışmalar oldukça az denilebilecek sayıdadır. Bu çalışmada Sunar’ın (2020) yapmış olduğu Türkiye Mesleki İtibar çalışmasından hareketle “kirli iş” kavramının Türkiye’de nasıl algılandığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Uluslararası literatürde oldukça farklı çalışmalara konu olan kirli iş kavramı, mesleklerin prestijine ve ifa edilme biçimlerine, bu mesleği icra edenlerin yaşamlarında oluşan kimlik algısına ve sosyal imajlarına dek farklı şekillerde incelenmiştir. Valtorta vd. (2019) çalışmasında fiziksel olarak kirli işler grubunda çöpçüleri, inşaat işçilerini almış, Hamilton vd. (2019) çöpçülerin fiziksel işgücü, koku ve çevresel kirin oluşturduğu damgalanmadan sıyrılmak için kullandığı yöntemleri ele almıştır. Perry (2017) sadece çöp toplayıcıları ele aldığı kitabında toplumun görmezden geldiği ve asla karşılaşmak istemediği ancak ekolojik olarak çok şey borçlu olduğumuz bu bireylerin günlük yaşantısını ele almış ve toplumun bu temel meslekleri daha iyi takdir etmesi gerektiğini tartışmıştır. Shepherd vd. (2021) Hindistan’da benzer bir meslek olan toplayıcıları ele aldığı çalışmasında kirli işi yapanların anlam dünyalarına ve toplumsal olarak kastın, erkek olmanın, ümitsizliğin ve kader algısının çöp toplayıcılarında nasıl inşa edildiğini aktarmaktadır. Ulusal alanyazında ise kirli iş kavramını ele alan çok az çalışmaya rastlanılmıştır. Bunlardan biri Özata ve Aslan’ın (2010) yaptıkları çalışmada, ABD hemşireleri ile Türk hemşireleri arasında kritik önemdeki işler ile istenmeyen işler (kirli işler) arasında farklılıkları incelemiştir. Çalışma, Türk hemşirelerinin, “Yatak yapmak”, “Ziyaretçileri selamlamak ve onlara yolu tarif etmek” ve “Hasta postalarını tasniflemek ve teslim etmek” gibi işlemleri istenmeyen işler kapsamında değerlendirdiğini bulmuştur. Diğer bir çalışmada, hemşirelerin kendi imajları ile ilgili algılarının belirlenmesine

yönelik bir araştırmadır (Sezer, Esenay & Korkmaz, 2017). Ulusal yazında kirli iş kavramı yerine mesleki imaj algıları ölçülmeye çalışılmıştır. Özellikle yapılan her iki çalışmada da hemşirelerin, hemşirelik mesleğine ilişkin imaj algılamaları ele alınmıştır. Ancak diğer insanların (toplumsal açıdan) hemşirelik mesleğine ilişkin algıları ele alınmamıştır. Türkçe literatürde kirli iş kavramının tanımı, sınıflandırılması, toplumdaki algısı ele alınmamış; kirli işlerde çalışan bireylerin yaşamları üzerindeki etkileri ve normalleştirme çabaları (Ashfort vd., 2007) henüz dikkate değer bulunmamış görünmektedir. Özellikle damgalanan, dışlanan ve ötekileştirilen meslek grupları üzerinde çalışmalar yapmak oldukça zorlayıcı, damgalayıcı ve tedirgin edici olabilir. Uluslararası literatürde de beyaz yaka ve yüksek prestijli meslekler üzerinde yapılan çalışmaların daha fazla olduğu görülmektedir (Grandy vd., 2015). Ancak toplumun sakıncalı gördüğü, takdir etmediği, zorunluluk olarak yapılan ve genelde diğer toplum üyelerinden saklanılmak zorunda kalınabilen, bireyi ve ailesini ötekileştirebilen kirli işlerin birey ve yakın çevresi üzerindeki etkilerinin incelenmesinin literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Bu çalışmada bu çabanın ilk adımı olarak Türkiye’de hangi mesleklerin ne tür kirli iş olarak görüldüğünü anlamayı amaçlamıştır.

Kirli İş ve Sosyal Kimlik Teorisi

Kirli iş kavramı literatürde ilk kez Hughes tarafından 1958 yılında sosyal, fiziksel ve ahlaki olarak lekelenmiş işleri tasvir etmek için kullanılmıştır (Hughes, 1958; akt. Ashforth vd., 2007). Kirli iş toplumsal bir inşa kavramı olarak toplum tarafından kusurlu görülen meslekleri ifade eder. Ashforth vd. (2007) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre kirli işler fiziksel, sosyal ve ahlaki olarak üç tür şeklinde ele alınmıştır. Fiziksel kirli iş, yapılan işin somut bir şekilde kirlenmeyi gerektirmesini, atık, çöp veya toprakla çalışılma gibi unsurları ifade etmektedir. Sosyal kirli iş meslek sahibinin işini icra ederken çalışmak zorunda olduğu bireylerin toplum tarafından damgalanmış, dışlanmış ve ötekileştirilmiş kimseler olduğunu ifade etmektedir. Ahlaki kirli iş ise, toplumun bireyin yaptığı işi ahlaki olarak dejenere edici, etik olmayan veya aldatmaya dayanan meslekler olarak tanımlamasını ifade etmektedir. Kendi içinde üçe ayrılan kirli iş türleri yapılan işin niteliğine göre sınıflandırılmaktadır. Fiziksel kirli işler doğrudan kir, çöp ve atık ile çalışanlar ile tehlikeli ve beden gücü gerektiren işlerde çalışanlar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Aynı şekilde sosyal kirli işler meslek sahiplerinin doğrudan damgalanmış kişilerle çalışan bireyler ve hizmet sektöründe başkaları için çalışanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Ahlaki kirli işler ise toplumun günah, yanlış, kötü olarak gördüğü işler ile doğrudan ahlaki olarak damgalanmayan ancak aldatma içeren işler olarak tanımlanmıştır (Ashfort vd., 2007). Yapılan çalışmalarda, en büyük farklılıkların ahlaki kirli iş ile diğer iki

biçim arasında olduğu bulunmuştur; özellikle ahlaki kirli işler fiziksel veya sosyal kirli işlerden daha kirli olarak algılanmaktadır. Araştırmacılar bu bulguyu, toplumda fiziksel ve sosyal kirli işlere nesnel olarak ihtiyaç duyulduğu ve bu nedenle gerekli olarak algılandığı varsayımıyla ilişkilendirirken, ahlaki kirli işte ise bu tür bir nesnel ihtiyaç olmadığı daha çok kişisel tercih olduğu varsayılmaktadır (Ashforth, Kreiner & Clark, 2007). Literatürde duygusal kirli iş kavramı da (Mc Murray & Ward, 2014) ileri sürülmüşse de duygusal kirli işin yukarıda ele alınan üç tür içinde de yer alabileceği düşünülmektedir. Bu sebepten çalışmamızda sadece üç tür kirli iş ve yüksek-düşük prestijli kirli işler sınıflandırması ele alınmıştır.

Sosyal Kimlik Teorisi

İşin, insanların yaşamlarında önemli bir rol oynadığı ve kendini tanımlamanın önemli bir parçası olduğu bilinmektedir (Hogg & Terry, 2000; Miscenko & Day, 2016). İnsanlar yaptıkları iş nedeniyle önyargı ve ayrımcılıkla ya da olumlu atıflarla (statü, güç) karşılaşabilirler. Fakat genellikle “kirli” olarak algılanan işe karşı insanların güçlü olumsuz tutumları olabilir (Terskova & Agadullina, 2019).

Sosyal kimlik teorisi, bireylerin kendilerini diğerlerine kıyasla grup içi ve grup dışı olarak kategorileştirdiğini ve bu sayede sosyal etkileşimlerin belirsizliğini ortadan kaldırdığını belirtmektedir. Aynı şekilde bireyler kendi kimliklerini diğerlerinin gözünde görerek öz benliklerini anlamaya ve bir şekilde olumlu atıflarla stabil ve pozitif anlamlar yüklemeye çalışmaktadır (Hogg, 2020). Teoriye göre, gruplar arası karşılaştırmalar, iç grubun kendisini diğer gruplara daha uygun olarak algılamasına yol açmaktadır. ‘Biz’ ve ‘onlar’ ayrımları, grubun algılanan üstünlüğünü artırır ve üyelerin öz saygısını, değer duygusunu, zihinsel sağlığını ve esenliğini artırmaktadır (Tajfel & Turner, 1985).

Kirli işler, meslek sahiplerinin kendilerini sosyal bağlamda anlamlandırmasına yardımcı olabilen veya olumlu kimlik inşasında normalleştirilmesi gereken bir etiket oluşturmaktadır. Sosyal kimlik teorisine göre bireylerin kendilerini güçlü, olumlu ve ait hissetmelerini sağlayan etmenler ortamların birbirine benzerliği ve dayanışma algısıdır. Yani kirli iş sahipleri yaptıkları işi benimsemeseler bile bir şekilde bu işin niteliğine ve kendilerinin sosyal kimliklerine göre bir normalleştirme ve açıklama gayreti hissedebilirler (Ashfort vd., 2007). Çünkü birey sosyal kimliğini olumlulaştırma eğilimindedir. Bu bağlamda, temizlik işçileri, ayakkabı boyacıları gibi düşük statülü meslekler, tehdit altındaki kimliklerini telafi etmek için iç grubun değerini abartma eğilimindedir (Ashforth & Mael, 1989). Toplum tarafından kirli iş olarak algılanan ve bu işi yapanları kategorize eden eğilimler, kirli iş sahiplerinin kimlik inşası sürecinde aşması gereken veya normalleştirilmesi gereken, yüceltme ihtiyacı hissedildiği bir

meta anlatıya dönüşebilmektedir (Ashforth & Kreiner, 1999). Kirli iş yapan bireyler, uzun süreler geçirdikleri iş hayatında mesleklerine yönelik damgalamayı yönetmek ve olumsuz atıflarla başa çıkmak durumunda kalabilmektedir (Grandy, 2008).

İnsanlar çoğu zaman işçilerin mesleklerini seçtiğine inandıklarını ve bu seçimin onların kişilikleri hakkında çok şey ortaya koyduğunu iddia eder; özellikle kirli işler yapan kişiler “kirli insanlar” olarak algılanır ve kirli olmayan çalışanlara göre daha çok damgalanmaktadır (Bergman & Chalkley, 2007). Kirli işe yeni girenler bu yeni sosyal kimliklerini özümsemekte zorlanabilirler çünkü bu işin “lekeli” doğası mevcut “lekesiz” sosyal kimlikleriyle bağdaşmayabilir (Lopina vd., 2012). Kimlik inşasının ve kimlik sunumunun bireylerin anlam dünyasında ve sosyal iletişiminde ne kadar önemli olduğu tartışmasız olduğu için kirli işlerin anlaşılması, kirli işleri yapan bireylerin ve onların sosyal bağlarının üzerindeki etkilerinin çalışılması önemli görünmektedir.

Yöntem

Çalışmanın amaçları doğrultusunda henüz Türkiye’de kirli iş tanımı ve sınıflandırması ile ilgili bir çalışma yapılmadığı için betimsel ve keşifsel bir çalışma ile toplumun kirli iş algısı ölçmeye çalışılmıştır. Çalışma iki aşamada yürütülmüştür. Birinci aşamada, katılımcılara 36 meslek sorulmuş ve katılımcılardan meslekleri fiziksel, sosyal, ahlaki ve kirli iş olmayan şeklinde sınıflandırmaları istenmiştir. İkinci aşamada ise ilk aşamadaki kirli olarak sınıflandırılmayan meslekler tekrar farklı katılımcılara sorulmuş ve katılımcılardan sınıflandırma yapmaları istenmiştir. Bunu yaparken Sunar’ın (2020) yılında yapmış olduğu çalışmada yüksek-düşük prestijli işler sınıflandırmasındaki 133 meslekten, Ashforth ve diğerlerinin (2007) yılında yapmış olduğu tasnifi kullanarak mesleklerin eşit dağılım olmasına özen göstererek meslekler seçilmiş ve çalışma tasarlanmıştır. Toplamda 36 meslek (25 kirli-11 kirli olmadığı varsayılan) seçilerek bu varsayımın Türkiye bağlamında geçerli bulunup bulunulmayacağını test etmek için katılımcılara bu meslekler sorulmuştur. Meslekleri seçerken Ashforth’un yapmış olduğu çalışmadaki mesleklere ve Türkiye’de yer alan ancak farklı bağlamlarda yer almayan (dansöz) gibi mesleklere de yer verilmiştir.

Tablo 1

Kirli İş Sınıflandırması Tasarımı

Kirlilik Türü	Düşük Prestijli	Yüksek Prestijli
Ahlaki	Dansöz	Müteahhit
	Emlakçı	Galerici
	Falcı	-
Fiziksel	Çöpçü	İtfaiyeci
	Berber	Astsubay
	İnşaat işçisi	Veteriner
	Garson	Diş hekimi
	Maden işçisi	-
	Ayakkabı boyacısı	-
	Tarım işçisi	-
Sosyal	Gardiyan	Sosyal hizmet uzmanı
	Pazarıcı	Denetimli serbestlik
	Taksi-dolmuş şoförü	Hemşire
	-	Vergi memuru
	-	Polis
	-	Gazeteci
Kirli iş değil	Terzi	Mimar
	Bakkal	Avukat
	Marangoz	Mühendis
	İmam	Doktor
	Muhtar	Milletvekili
	-	Psikolog

Tabloda da görüldüğü üzere meslekler yüksek ve düşük prestijli ve farklı kirli iş türlerini kapsayacak şekilde tasarlanmaya çalışılmıştır. Meslek seçimi yapılırken literatürde tartışılan meslekler seçilmiş, özellikle Ashforth'un (2007) çalışmasında kullandığı tasnif mümkün olduğunca değiştirilmeden kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak ABD'de yapılan çalışmada bazı meslekler (hayvan koruma memuru, çatı ustası, ferdi kaza avukatı gibi) Türkiye'de bilinmediği veya aynı meslek türü olmadığı için farklı mesleklere yer verilmiştir. Bu çalışma, nicel yöntem tarama deseninde keşifsel bir

araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de aktif iş yaşamında yer alan 18-60 yaş arasında yer alan çalışanlar oluşturmaktadır. Bu çalışmada örnekleme yöntemi olarak amaçlı örnekleme tekniği seçilmiştir. Araştırmaya katılma kriteri olarak herhangi bir yaş grubu, meslek alanı, eğitim seviyesi gibi farklı şart aranmamış, gönüllü olarak online formu dolduran çalışanlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma, online anket yoluyla ulaşılan ilk çalışmada 321 ikinci çalışmada ise 130 kişi üzerinden elde edilen verilerin analizi ile yürütülmüştür. Veriler Google forms aracılığıyla hazırlanan anketten elde edilmiştir. Veri toplama süreci yaklaşık 4 ay sürmüştür. Veriler çeşitli online platformlardan duyurularak elde edilmiştir. Bu öncül çalışmada Ashfort ve diğerlerinin (2007) yapmış olduğu ABD çalışmasındaki sınıflandırmanın Türkiye’de geçerli olup olmadığını incelemek ve kirli iş kavramının Türkiye’de nasıl kavramsallaştırılabileceğini tartışmak amaçlanmıştır. Mesleklerin seçiminde ve prestij sınıflandırmasında Sunar’ın (2020)’de yapmış olduğu meslek sıralamaları kullanılmıştır.

Araştırmanın ölçüm aracı 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 36 meslek verilmiştir. Katılımcılardan bu meslekleri fiziksel, sosyal, ahlaki kirli veya kirli iş değildir şeklindeki şıklardan bir veya birden fazla işaretlemeleri istenmiştir. İlk bölümün başında “Sizce toplum aşağıdaki meslekleri (prestij düzeyi ne olursa olsun) hangi tür “kirli iş” veya “kirli olmayan iş” olarak düşünmektedir?” (Birden fazla işaretleyebilirsiniz.) şeklinde toplumun bakış açısına vurgu yapan şekilde bir soruyla katılımcılara sorulmuştur (Fiske vd., 2002). Ayrıca ilk bölümün girişinde kirli iş, fiziksel, sosyal ve ahlaki kirli işlerin genel tanımları verilmiş, ancak yönlendirici olmaktan kaçınılmıştır. Örneğin kirli iş tanımına “Kirli iş, toplum tarafından fiziksel, sosyal veya ahlaki olarak kusurlu olarak görülen meslekleri ifade eder” şeklinde açıklama verilmiştir. Bu şekilde fiziksel, sosyal ve ahlaki kirli iş tanımlarına da yer verilerek katılımcıların çalışmada farkındalıklarının olmasına dikkat edilmiştir. İkinci bölümde, yine katılımcılara 36 meslek verilmiştir. Katılımcılara toplumun meslekleri (prestij düzeyi ne olursa olsun) “kirli iş” olarak tanımlama eğiliminde olduğuna ne ölçüde (1-Kesinlikle katılmıyorum ile 5- Kesinlikle katılıyorum) katılıyorsunuz? (Ashforth vd., 2007) şeklinde soru sorulmuştur. Üçüncü bölümde ise, katılımcıların demografik (yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni durumu ve meslekleri) bilgileri istenmiştir. İkinci çalışma, ilk çalışmada kirli iş olarak sınıflandırılmayan mesleklerin aynı yöntemle farklı bir katılımcı grubuna sorulmasıyla oluşmuştur. İkinci çalışmada 11 meslek birinci aşamada olduğu gibi üç bölümden oluşan anketle sorulmuştur. Çalışmanın ilk aşama verileri 2021 yılı Haziran ayında ikinci aşama verileri ise aynı yılın Ağustos-Eylül aylarında toplanmıştır. 18 yaşından küçük ve iş deneyimi olmayan katılımcıların verileri geçersiz sayılmıştır. Bu şekilde ilk bölümde %50 üzerinde herhangi bir kirli iş türünde olduğu görülen mesleklerin

ikinci bölümde ortalama puanın üzerinde olması halinde toplum tarafından kirli iş olarak algılandığı düşünülmüştür. Katılımcılara ayrıca demografik bilgileri ve çalışma sonunda araştırma ile ilgili görüşleri sorulmuştur. Katılımcıların görüşleri ve önerilerinin gelecek çalışmalarda farklı meslek dallarının ve örneklemin seçiminin yapılmasını kolaylaştırması beklenmiştir. Ayrıca çalışmanın sınırlılıkları ve avantajları hakkında okuyucuya katılımcı gözünden bilgi aktarmak çalışmanın şeffaflığına ve tekrarlanabilirliğine katkı sağlamaktadır.

Verilerin analizinde Jamovi¹ istatistik programı kullanılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler kullanılan çalışmada katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve kirli iş derecelendirmeleri arasındaki farkları görmek için Anova testi kullanılmıştır. Ortalamalar ve oranları hesaplamak içinse betimleyici istatistiklerden yararlanılmıştır. Ancak katılımcıların yaş, cinsiyet ve eğitim durumu ortalamalar arasında anlamlı bir fark oluşturmamıştır. Araştırmanın güvenilirliğini artırmak için meslek sayısını artırarak ve kirli olmayan meslekleri ankete koyarak duyarlılık artırmak hedeflenmiş ve böylece güvenilirlik sağlanmıştır. Mesleklerin ayırt edicilik gücünün yüksek olması için bazı meslekler bariz bir şekilde belirgin kirli iş (çöpçüler) iken bazı meslekler literatürde üzerinde mutabakat sağlanmamış (örn. hemşire) mesleklerden seçilmiştir. Katılımcılar gönüllü olarak katılmış ve iki aşamalı değerlendirme sistemi ile katılımcı cevaplarındaki tutarlılık değerlendirilmiştir. Ayrıca bulguların güvenilirliğini sağlamak için çalışma verileri iki aşamada toplanarak toplam bulguların değerlendirilmesi sağlanmıştır.

Bu çalışma için, Süleyman Demirel Üniversitesi Etik kurulundan 05.07.2021 tarihli 109/2 toplantı no'lu izin alınmıştır (Ref. No: E-87432956-050.99-78857).

Bulgular

Çalışma I ve II

Bulgular araştırmada önceden tasarladığımız sınıflandırmanın istisnalar haricinde geçerli olduğunu göstermektedir. 36 farklı meslek seçilerek yapılan değerlendirmede 17 meslek katılımcılar tarafından sosyal-ahlaki ya da fiziksel kirli meslek olarak değerlendirilmiştir.

İlk çalışmadaki 321 kişiden %55.4'ü kadın ve %44.6'sı ise erkektir. Dört katılımcı bu soruya cevap vermek istemediğini belirtmiştir. Katılımcıların %87'si üniversite mezunudur. Katılımcıların yaş ortalaması (31.02±8.793) ve iş tecrübesi ortalaması

1 <https://www.jamovi.org/>

(8.28±8.062) olarak bulunmuştur. Katılımcıların yaşları, cinsiyetleri ve eğitim durumları ile kirli iş sınıflandırmaları ve derecelendirmeleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Katılımcılar ilk bölümdeki soruları yanıtlarken birden fazla seçenek işaretleyebilmişlerdir. Bu, bazı mesleklerin hem sosyal açıdan hem de fiziksel açıdan kirli olabileceğine ilişkin ifadelerden yola çıkılarak tasarlanmıştır (Ashforth vd., 2007).

İkinci aşamada ise, ilk aşamada yüksek oranda mutabakat sağlanmayan (ortalaması 2.50'in altında olan meslekler) ancak uluslararası literatürde ve ilk tasarımda kirli iş sınıflandırmasına giren gardiyan, tarım işçisi, ayakkabı boyacısı, taksi/dolmuş şoförü, polis, veteriner gibi meslek dallarındaki derecelendirmeden emin olmak ve sınıflandırmayı tekrar sınamak için yapılmış ve ikinci bir anket yoluyla insanlara bu meslekler tekrar sorulmuştur. İkinci aşamadaki çalışmada 130 kişiye ulaşılmıştır. Katılımcıların %49.2'si erkek, %44.6'sı ise kadın seçeneğini işaretlemiş, ancak %6.2'si bu soruya cevap vermemiştir. Katılımcıların %83.1'i üniversite mezunudur. Çalışanların yaş ortalaması (30.24± 7.616) ve iş tecrübesi ortalaması (8.20±7.572) olarak bulunmuştur. İkinci çalışmada ulaşılan 130 kişinin yanıtlarına göre ilk çalışmadan farklı olarak sadece ayakkabı boyacılığının ortalamasında artışın olduğu görülebilir. Diğer meslekler kirli iş olarak algılanmamış, oranlarında veya ortalamalarında %50 ve 2.5 oranının üstünde sınıflandırma alamamıştır. Bu durumda iki çalışma kapsamında garson, berber, tarım işçisi, pazarcı, marangoz, gardiyan, taksi dolmuş şoförü, polis, veteriner ve itfaiye eri gibi mesleklerin kirli iş olarak algılanmadıklarını, bu konuda bir mutabakatın olmadığını söylemek mümkündür. Yapılan iki aşamadaki bulgulara göre 17 meslek türü bir tür kirli iş olarak tanımlanmıştır. Aşağıdaki tablo bulgulara göre meslek ve sınıflandırmasını içermektedir.

Tabloda görülebileceği üzere tasarladığımız tablonun ötesinde katılımcıların fiziksel kirlilik türünde hiçbir yüksek prestijli fiziksel kirli işe yer vermedikleri ancak ahlaki kirli işler kategorisinde ilk tasarımda yer almayan gazeteci, avukat ve milletvekili gibi mesleklere yer verdikleri görülmüştür. Öte yandan katılımcıların sosyal kirli iş kavramını çalışmada tam olarak kavrayamadıkları veya gardiyan dışında hiçbir işi sosyal kirli iş olarak görmedikleri anlaşılmaktadır. Mesleklerin prestij sınıflandırmaları Sunar (2020) tarafından yapılan araştırma bulgularına göre tasarlandığı için prestij ve itibar açısından katılımcılardan sınıflandırma istenmemiştir. Ancak çalışmanın prestij sınıflandırması içermesi halinde kirli iş kategorilerinin değişebileceği, insanların yüksek prestijli olarak gördükleri işi daha az kirli görme eğiliminde olacakları varsayılmaktadır. Öte yandan 17 mesleğin içinde sadece 9 mesleğin hem tür sınıflandırmasında hem de kirlilik derecesinde ortalama üstü (2.5) puan aldığı yukarıdaki tabloda (Tablo 2) görülmektedir. Bu durum toplumsal bakışın sadece bu 9 meslek için kesin olarak kirli iş tanımlamasına uyduğuna işaret edebilir. Sosyal kirli işlerin bu tabloda yer alamaması, sosyal kirli iş kavramının

Tablo 2*Kirli İş Sınıflandırması Yüzdelikleri ve Ortalamaları*

Kirlilik Türü	Düşük Prestijli	Oranlar	Ort.	Yüksek Prestijli	Oranlar	Ort.
Ahlaki	Dansöz	59.5	3.26	Müteahhit	55.6	2.86
	Emlakçı*	43.0	2.60	Galerici	50.5	2.80
	Falcı	81.7	3.57	Avukat	46.4	2.57
				Milletvekili	66.6	3.37
				Gazeteci	43.9	2.71
Fiziksel	Çöpçü	93.8	3.21			
	Berber	50.1	1.98			
	İnşaat işçisi	72.9	2.52			
	Marangoz	70.5	2.29			
	Maden işçisi	86.3	2.84			
	Ayakkabı boyacısı (2)	76.1	3.00			
	Pazarcı	51.3	2.17			
	Tarım işçisi	60.1	2.21			
Sosyal	Gardiyan	43.3	2.31			
Kirli iş değil	Terzi	75.0	1.58	Mimar	76.2	1.73
	Bakkal	71.4	1.77	Psikolog	60.2	1.86
	Garson	54.8	1.97	Mühendis	71.3	1.75
	İmam	65.7	2.16	Doktor	64.4	1.79
	Muhtar	71.9	2.02	Sosyal hizmet uzmanı	62.0	1.87
	Taksi-dolmuş şoförü	44.8	2.42	Denetimli serbestlik uzmanı	61.6	2.02
				Hemşire	61.0	1.90
				Vergi memuru	62.0	2.20
				İtfaiyeci	53.7	1.91
				Astsubay	71.3	1.87
				Veteriner	54.2	2.01
				Diş hekimi	54.0	1.98
				Polis	50.3	2.42

*Emlakçı mesleği aynı oranda (%43) ahlaki kirli iş ve kirli iş değildir olarak derecelendirilmiştir. Ayakkabı boyacısı ilk çalışmada %74.7 ve 2.49 oranında derecelendirilirken ikinci çalışmada 2.50'yi aşarak verilen değerleri almıştır. Tabloda bir ve ikinci çalışma sonuçları birleştirilerek verilmiştir.

katılımcılar tarafından tam anlaşılması ya da sosyal kirli iş kavramının kirli işler kategorisinde yer almasını doğru bulmadıkları şeklinde anlaşılabilir. Deutscher (1984) sosyal kirli işlerin toplum tarafından görmezden gelinen ya da tolere edilen bir meslek kolu olarak sınıflandırıldığını tartışmıştır. Gardiyanlık, polislik ve ruh sağlığı alanında çalışan kişiler bir şekilde toplumun üstesinden gelmesi gerekeni yapan bireyler olarak aslında değerli görülmektedir. Bu anlamda, toplum bu işleri kirli olarak görmemeyi tercih etmektedir. Bireylerin meslekleri gereği dezavantajlı, toplum tarafından tehlikeli görülen veya dışlanan kesimlerle çalışmak zorunda kalmasının o mesleği kirli yapmadığı şeklinde bir düşüncenin var olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca sosyal ve fiziki kirli işlerin toplum tarafından bir şekilde gerekli görülmesi ancak ahlaki kirli işlerin salt kötücül ve aldatmaya dayanıyor olması şeklinde bir inanış İtalya (Valtorta vd., 2019) ve ABD (Ashforth & Kreiner, 2014) örneklerinde görülmüştür. Bu varsayımın Türkiye örneğinde de olması mümkün görünmektedir. Ancak bu ve diğer varsayımların farklı çalışmalarda sınanması gerekmektedir. Alınan puanların mutabakat oranlarına bakıldığında en yüksek mutabakatın falcı, milletvekili, dansöz ve çöpçüde olduğu görülebilir. Sunar’ın (2020) araştırmasında 133 meslek arasında 11. sırada yer alan milletvekilinin bu çalışmada ikinci en yüksek (ort: 3.37) kirli iş olarak derecelendirilmesi Türkiye toplumunun siyaset kurumuna ve çalışmanın yapıldığı döneme bakışını yansıttığı söylenebilir. Demirtaş (2021) bu makalenin yazıldığı dönemde yaptığı araştırmasında Türkiye’de siyasal güvenin oldukça düşük olduğunu bulmuştur. Öte yandan araştırmalar eğitim düzeyinin siyasal kuruma güvenle ters yönde ilişkili olduğunu, fakat Türkiye’nin birçok ülkeye göre siyasal kurumlara güveninin yüksek olduğunu göstermektedir (Ertan vd., 2019). Ayrıca çeşitli etnik kimlikler ve inançlar arasında siyasal kurumlara güven anlamlı şekilde farklılaşabilmektedir (Eser, 2013). Bu bakımdan farklı ülke ve etnik kimlik karşılaştırmaları yapılması anlamlı bir yorumlama için gerekli olabilir.

Polislik ve pazarcılık mesleğinde katılımcıların bu meslekleri kirli iş olarak görme eğilimleri yüksek iken, bu meslekleri herhangi bir kirli iş türünde görmemeleri dikkat çekicidir. Verilen kirli iş sınıflandırması katılımcılar için uyumlu gelmemiş veya bu mesleklerin kirli olarak sınıflandırılması uygun görülmemiş olabilir. Özellikle polislik mesleğinde itfaiyecilik ve veterinerlikte olduğu gibi yüksek prestijli kirli iş sınıflandırmasında önleyici rolü olduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Çalışmada Ashforth ve Kreiner’in (1999) modeline ek olarak, çalışmamız sıradan düşüncede “kirli” leke algılarında önemli farklılıklar olduğuna dair ampirik kanıtlar sağlamıştır. Yapılan çalışmanın Ashforth ve diğerlerinin (2007) yaptığı sınıflandırma

ile karşılaştırılması ve diğer ülkelerde yapılan kirli iş tanımlamaları ve sınıflandırmaları ile ilişkili bulunan bölümleri incelendiğinde Türkiye’de yapılan çalışmanın özellikle ahlaki kirlilik anlamında oldukça fazla öne çıktığı görülmektedir. Kirli iş ile düşük statü arasındaki ilişkiye bakıldığında her düşük statülü işin kirli olmadığını ve her kirli işin düşük statüye sahip olmadığını vurgulamak önemlidir. Gerçekten de çoğu durumda düşük statülü işler (temizlikçi, ayakkabı boyacısı gibi) kirli işlere örnek olarak kabul edilir (Bosmans vd., 2016; Mavin & Grandy, 2013) ancak bazı kirli işler yüksek bir sosyal statüye sahip olabilir. Örneğin, milletvekili yüksek bir sosyal statüye sahipken aynı zamanda işleri ahlaki açıdan kirli olarak algılanabilir. Sosyal kirli işler genellikle sosyal olarak önemli ve prestijli olarak algılanır, ancak bazı durumlarda belirli yönler (örneğin, insanlarla etkileşim ihtiyacı olan gazeteci) onu diğer insanların gözünde “kirli” hale getirebilir (Morales & Lambert, 2013; Morriss, 2016).

Bu çalışma sonucunda en yüksek kirlilik oranından düşüğe doğru kirli meslekler; çöpçü, maden işçisi, falcı, ayakkabı boyacısı, inşaat işçisi, milletvekili, dansöz, galerici, müteahhit olarak sıralanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde sorulan herhangi bir tür kir sınıflandırması istenmeksizin, mesleklerin kirli olup olmadığı algısına ne ölçüde katılırsınız sorusuna verilen cevaplara göre ise meslekler; falcı, milletvekili, dansöz, çöpçü, ayakkabı boyacısı, müteahhit, maden işçisi, galerici, inşaat işçisi olarak sıralanmıştır. Toplumun kirli olarak algıladığı ilk üç mesleğin ahlaki kirli olduğu, fiziksel kirli işlerin ise ahlaki kirliliğe göre oranının düşük olduğu ilk göze çarpan bulgular arasındadır. Kirlilik türünde bir alanda yoğunlaşma olmaması bu ahlaki kirli meslekleri kirlilik türünde belirgin şekilde üste çıkarmamıştır. Örneğin dansöz ve falcı sorusuna katılımcıların bazıları sosyal kirli iş seçeneğini de uygun görmüştür.

Sonuçlar hem fiziksel kirlilik türünde yüksek bir mutabakatın varlığını gösterirken hem de ahlaki kirlilik türünün bir mesleği kirli yapan başlıca unsurlardan olduğu konusunda bir fikir birliğini göstermektedir. Bu durum, fiziksel ve sosyal kirli işlerin bir gereklilik kalkanı ardında toplumun damgalamasına karşı korunduğunu ancak ahlaki kirli işler için bu kalkanın olmadığı varsayımı ile açıklanmıştır (Ashfort & Kreiner, 2014).

Çöpçülüğün kirli iş sınıflandırmasındaki yüksek oranları mesleğin doğrudan kir ile çalışması ancak yapılan işin ne kadar gerekli ve temel olduğunun gözden kaçması anlamına geldiğini tartışmaya açmaktadır. Benzer durumun inşaat ve maden işçileri, ayakkabı boyacıları için de söylenmesi mümkün görünmektedir. Çoğu üniversite mezunu katılımcılar genelde üniversite mezunu olmayan kişilerin çalıştığı varsayılan meslekleri yoğun olarak kirli iş görme eğiliminde olabilir.

Lucas (2011) maden işçilerinin kendilerinin kirli işçiler olarak görülmesine karşı, yaptıkları işin gerektirdiği beceriye odaklandıklarını ve kendilerinden daha alt

statüde olduğunu düşündükleri hazır yemek (fast food) sektöründe çalışanlar gibi kişilerle karşılaştırmalar yaparak onurlarını inşa ettiklerini ifade etmektedir. Murray ve diğerleri (2002) çalışmasında İngiltere’de inşaat işçilerinin meslekleri, sosyal ve mesleki damgalanmaları üzerinde durmuş ve meslek imajının genç bireylerin meslek seçiminde önemli rol oynadığını aktarmıştır. Ashforth ve diğerleri (2007) çalışmasında ayakkabı boyacılığını sosyal kirli iş olarak sınıflandırmasına rağmen bu çalışmada fiziksel kirli iş olarak sınıflandırılmıştır. Bu durum sosyal kirli işin tanımının tam anlaşılmadığına ilişkin bir veri olabilir. Sosyal kirli iş başkalarına karşı hizmet etmeyi içeren ve hizmetkarlık tanımına uyan işleri içermektedir. Ancak boya, ayakkabı gibi fiziksel kirliliğin de mesleğin bir parçası olduğu düşünülünce ayakkabı boyacılığının iki kirlilik türüne de uygun olduğu söylenebilir.

Gallup araştırmasında (2020) ABD’de etik uygunluk ve dürüstlük açısından galericilerin (ikinci el araç satanların) en sonlarda yer aldığını göstermiştir. Aynı araştırma dürüstlük açısından en düşük puanı parlamento üyelerinin aldığını göstermektedir. Bu çalışmada da milletvekilliğinin ahlaki kirli olarak açık ara önde bulunması ABD kamuoyuyla benzerlik göstermektedir. Milletvekili gibi yüksek prestijli, uzun eğitimler ya da deneyim gerektiren mesleklerin katılımcıların çoğunluğu tarafından ahlaki kirli olarak betimlenmesi dikkate değerdir.

Yüksek prestijli mesleklerin çoğunluğunun kirli olarak sınıflandırılmaması prestij ve kirin zıtlığına insanların prestiji önceleme ile açıklık getirilebilir. Veterinerlik mesleği açıkça fiziksel kirli öğeler içermesine rağmen prestiji yüksek olduğu için kirli olarak sınıflandırılmamıştır. Ayrıca aynı şekilde avukatlık, gazetecilik ve emlakçılık gibi meslekler ahlaki kirli iş olarak tasvir edilmesine rağmen %50 oranını aşmadığı için sınıflandırmaya dahil edilmemiştir. Bu durum bu meslekler açısından net bir sınıflandırma yapılmasını zorlaştırmaktadır. Fiziksel kirli olarak sınıflandırılan marangozluk, berberlik, tarım işçiliği ve pazarcılık kirli meslek algı puanında ortanca puanın altında kaldığı için kirli meslekler olarak sınıflandırılmamıştır. İlginç olan marangozluk mesleğinin %70 tarım işçiliğinin ise %60 oranında fiziksel kirli iş olarak derecelendirilmesine rağmen bu mesleklerin kirli görülüp görülmediği sorusuna katılımcılar aynı netlikte cevap vermemiştir. Bu durum mesleklerin kirlilik algısının daha çok ahlaki kirlilik olarak öne çıktığını düşündürmektedir. Marangozluk gibi el emeği verilen bir işin çevresinin kirli olmasına rağmen yapılan işin kirli olup olmadığına ilişkin netliğin olmadığı göze çarpmakta, aynı şekilde tarım işçiliğinde fiziksel kir çoğunlukla kabul edilmekte ancak mesleğin doğrudan kirli olup olmadığına net karar verilememektedir.

Sosyal kirli iş türünde sadece gardiyan mesleğinin sosyal kirli iş olarak sınıflandırılması ancak çoğunluğun bu sınıflamadan emin olmaması sosyal kirli iş

türünün Türk toplumunda geçerliliğinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca verilen mesleklere ilişkin tanınırlığın da mesleklerin sınıflandırılmasında önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Örneğin online anketin en sonunda yer alan katılımcıların görüşlerine katılımcılar denetimli serbestlik uzmanını tanımadıklarını, sosyal hizmet uzmanının tam olarak ne iş yaptığını bilmediklerini bildirmiştir. Ancak ABD çalışmasında (Ashorth vd., 2017) damgalanan kişilerle çalışan gardiyanların ve denetimli serbestlik uzmanlarının da damgalandıkları, yine Ashforth ve Kreiner'ın (1999) yaptıkları çalışmada sosyal hizmet uzmanı ve gardiyanın çalıştığı insanlardan dolayı kasap veya mezarlık görevlisi ile aynı reaksiyon ile karşılaştıklarını belirtmektedir. Ancak Türk toplumunda mesleklerin tanınmamasının sağlıklı değerlendirmenin önünde bir engel olduğu görülmektedir. Katılımcılar ayrıca çalışmaya dahil edilmesini istedikleri farklı meslek önerilerinde bulunmuştur. Örneğin bir katılımcı "Güzel bir çalışma ancak mesleklerin biraz daha farklı sektörlerde olması daha iyi olabilirdi." diye görüşünü belirtmiştir.

Kirli iş meslek sınıflandırması hakkında daha kesin sonuçlara varmak için daha fazla ampirik veriye ihtiyaç vardır ve bu çalışma bu anlayışa ilk adımdır. Genel olarak, kirli iş kavramı kuşkusuz daha fazla araştırmayı gerektirmektedir. Özellikle statüleri yüksek veya düşük olan kirli işler ile farklı sosyal statüye sahip kirli olmayan işler arasındaki farkların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Çalışma Sınırlılıkları ve Gelecek Araştırmalara Öneriler

Türkiye'de kirli iş tanımlamalarının farklı bağlamlar ile ilişkilendirilmesi için kültürlerarası çalışmalara ve karşılaştırmalara ayrıca gereksinim duyulmaktadır. Örneğin prestiji yüksek olan mesleklerin farklı kültürlerde kirli olabilmesi neye dayanmaktadır? Ülkemizde veteriner veya diş hekimi gibi yapılan işin prestiji göz ardı edildiğinde fiziksel olarak kirli denilebilecek işlerin kirli olmaması sadece işin prestiji ile mi ilgilidir? Ya da kirli işlerin yüksek maddi kazanç getirmesi durumunda kirli iş olarak tanımlanmadığı anlamı mı çıkmaktadır? Bu soruların gelecek çalışmalarda cevap bulması önerilebilir. Ayrıca farklı gruplar üzerinde ve mesleklere göre sınıflandırmanın yapılması önerilmektedir. Çok farklı mesleklerin yer alabileceği bu çalışmada etkin veri toplanması için belirli meslekler seçilmiştir. Gelecek çalışmalarda farklı mesleklerin (çobanlık, kasiyer veya market çalışanı, benzin pompacısı, cafe garsonu, kurye, kargocu gibi) yer alması önerilebilir. Bu çalışmanın 2 farklı zamanda yapılması kesitsel olma eksikliğini gidermeye dönük olsa da daha geniş kitlelerle (farklı yaş ve eğitim seviyesinde) nitel görüşmelerin de yer aldığı çalışmaların yapılması önerilmektedir. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunun üniversite mezunu olması ve verilerin online toplanması çalışmanın önemli kısıtlarındandır. Farklı eğitim seviyesindeki bireylerle veri çeşitlendirmesi yapılarak verilerin toplanması bu kısıtları giderebilir.

Classification of “Dirty Work” and Its Forms in Turkey

Melih Sever

Seyhan Özdemir

Introduction

Studies on occupational reputation and occupational classifications in Turkey are scarce. In this study, we aimed to analyse how the concept of “dirty work” is perceived in Turkish society, based on the Turkish Professional reputation study conducted by Sunar and his team (Sunar, 2020). The concept of dirty work, which is the subject of various studies in the international literature (Shepherd et al., 2021), has been examined in different ways, from the prestige of the professions and the way they are performed to the identity perception and social images of those who practice these professions. In the Turkish literature, however, the definition, classification and perception of dirty work have not been discussed to the knowledge of the authors, and the effects on the lives of individuals working in dirty occupations and their normalization efforts (Ashfort et al., 2007) have not yet been examined.

We assert that looking into the effects of dirty work on the individual and his immediate environment will fill an important gap. This study, as the first step of this effort, aimed to understand which professions are seen as dirty work in Turkish society. The study was carried out in two stages. In the first stage, 36 occupations were selected and the participants were asked to classify those occupations as physical,

Assist. Prof., Süleyman Demirel University. melihsever@sdu.edu.tr
Dr., Süleyman Demirel University. seyhanozdemir@sdu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5818-5114>
<https://orcid.org/0000-0002-3530-6689>

© İlimi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0663
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received : 13.09.2021
Revision : 25.01.2022
Accepted : 03.03.2022
Online First : 10.04.2022

social or moral dirty work and not dirty work. In the second stage, occupations that were not classified as dirty in the first stage were administered to different participants and classification was requested again to confirm the first study results.

Methods

As a first step, we tried to measure society's perception of dirty work with a descriptive and exploratory study, since there is no study on the definition and classification of dirty work in a Turkish context. We selected 36 occupations (25 dirty and 11 non-dirty) in total and asked the participants about these occupations to test whether this assumption would be valid in a Turkish context. While choosing professions, we also included professions in Ashforth's study and professions that may be unique to Turkey (belly dancer). The universe of the research consists of employees. Convenience sampling was chosen as the sampling method. The research was carried out by analyzing the data obtained from 321 participants in the first study and 130 participants in the second study. Participants were reached through an online questionnaire. In this preliminary study, we aimed to discuss how the concept of dirty work can be conceptualized in Turkey. Occupational rankings made in Sunar (2020) were used in the selection and prestige classification of occupations.

Results

According to the results of the first study, we found 17 occupations as a type of dirty work. These were physical, low prestige occupations; Refuse collector ($\bar{x}=3.21$, 93.8%), Construction worker ($\bar{x}=2.52$, 72.9%), Miner ($\bar{x}=2.84$, 86.3%), and Shoeshine² ($\bar{x}=3.00$, 76.1%), moral low prestige occupations Belly dancer ($\bar{x}=3.26$, 59.5%) and Fortune teller ($\bar{x}=3.57$, 81.7%), and moral high prestige occupations Contractor ($\bar{x}=2.86$, 55.6%), Car Dealer ($\bar{x}=2.80$, 50.5%) and Member of parliament ($\bar{x}=3.37$, 66.6%). Also, the estate agent occupation turned out to be 43% Moral and 43% non-dirty work. In the second part of the study, according to the answers given to the question to what extent you agree with the perception of whether or not the professions are dirty, without asking for any kind of dirt classification, profession rankings were; fortune teller, member of parliament, belly dancer, refuse collector, shoe shiner, contractor, miner, car dealer, construction worker. The first striking finding is that the first three professions perceived by society as tainted are morally dirty, while

2 Shoeshine rate and mean scores reflect the second study results.

the ratio of physically dirty jobs is lower than moral taint. The lack of consensus in one taint type did not significantly elevate these morally dirty occupations in the taint type. For example, to the question of belly dancer and fortune teller, some of the participants also considered the social dirty work option appropriate.

On the other hand, only 9 occupations among 17 occupations scored above average in both measures (classification and taint degree). This may indicate that the societal view strictly fits the definition of dirty work only for these 9 occupations.

According to the answers of 130 people reached in the second study, there is an increase in the average of only shoeshine. Other occupations were not perceived as dirty work and did not receive classifications above 50% and 2.5% in their rates or averages. In this case, it is possible to say that occupations included in the second survey (waiter, barber, agricultural worker, marketer, carpenter, prison officer, taxi driver, police, veterinarian and firefighter) are not perceived as dirty work in Turkish society or there is no consensus on this issue.

In addition to Ashforth and Kreiner's (1999) model, our study provided empirical evidence that there are significant differences in perceptions of the "dirty" stain in ordinary thought. When the sections related to dirty work definitions and classifications made in other countries are examined, it is seen that the study conducted in Turkey stands out especially in terms of moral taint. As a result of the two studies conducted, nine different occupations were found as dirty (physical: refuse collector, construction worker, miner, shoeshine, social; none, moral; belly dancer, fortune teller, contractor, car dealer, member of parliament). It is interesting that professions that require high prestige and experience, such as parliamentarians, which were not classified as morally tainted at the beginning of our study in our hypothesis are described as morally tainted by the majority of the participants.

The results show both a high agreement on the type of physical taint and a consensus that the type of moral taint is one of the main factors that make a profession dirty. Similar results have been reached in studies conducted in different countries in the literature. Valtorta et al. (2019) included scavengers and construction workers in the physical dirt group, Hamilton et al. (2019) discussed the methods used by scavengers to get rid of the stigma created by physical labor, odor and environmental dirt. Perry (2017), in his book on refuse collectors, discussed the daily life of refuse collectors, and argued that society should better appreciate these fundamental professions. Shepherd et al. (2021), in his study dealing with a similar profession, the collectors in India, conveys the meaning world of those who do the dirty work and how the perception of caste, being a man, hopelessness and destiny are constructed in collectors.

The high rates in the dirty work classification of refuse collection lead to discussion that the profession works directly with dirt, but overlooks how necessary and essential the work is. It seems possible to say the same for construction and miner and shoeshiners. For example, Lucas (2011) states that miners focus on the skills required by their job and build their dignity by making comparisons with people like those working in the fast food industry, whom they consider to be of lower status than they are, despite the fact that they are seen as dirty workers. Murray et al. (2002) focused on the occupation, social and professional stigma of construction workers in England and stated that the image of the profession plays an important role in the choice of profession of young individuals. Ashforth et al. (2007) classified shoeshine as social dirty work, but according to the results of this study, it was classified as physical dirty work. This may be an indication that the definition of social dirty work is not fully understood by the participants. Social dirty work includes work that involves serving others and fits the definition of servitude. However, considering that physical taint is a part of the profession, like dyeing shoes, it can be argued that shoeshine is suitable for both types of taints.

Gallup research (2020) has shown that dealers (used car dealers) rank as one of the lowest in the US in terms of ethical compliance and integrity. The same research shows that members of parliament get the lowest score for honesty. In this study, the fact that the parliamentarian is morally dirty by far ahead is similar to US public opinion. It is interesting that professions that require high prestige and long training or years, such as members of parliament, are described as morally tainted by the majority of the participants. This result should be read in the context of Turkish politic events during the times in which this research was conducted.

The fact that high prestige professions are not classified as dirty can be clarified by prioritizing prestige and the contrast of prestige and dirt. Although the veterinary profession clearly includes physically dirty elements, it is not classified as dirty because of its high prestige. In the same way, professions such as lawyer, journalism and real estate agents are not included in the classification because they do not exceed 50%, although it is described as morally dirty work in the literature. This situation makes it difficult to make a clear classification in terms of these occupations. Carpentry, barber, agricultural work and market selling which are classified as physically dirty, are not classified as dirty occupations because they are below the median score in the dirty occupation perception score. Interestingly, although 70% of the carpentry profession and 60% of agricultural work are rated as physical dirty work, the participants did not agree to the question of whether these professions are considered dirty. Results lead to the discussion that the taint perception of the professions is prioritized as moral taint more than any other taint category. Although the environment of a manual

work such as carpentry is dirty, there is no clarity about whether the work is dirty or not. Likewise, physical dirt is mostly accepted in agricultural work, but it has not been decided whether the profession is directly dirty or not. Associating jobs that are not based on deception and are mostly known as low status jobs with hard work and manual labor may go against the definition of dirty work in the eyes of the public.

In the social dirty work type, it can be seen that only prison officers are classified as social dirty work, but the majority of people are not sure about this classification, which may mean that the social dirty work type is not valid in Turkish society.

More empirical data are needed to achieve robust and precise conclusions about the dirty work classification, and this study is a step towards that understanding.

Kaynakça | References

- Ashforth, B. E., & Kreiner, G. E. (1999). "How can you do it?": Dirty work and the challenge of constructing a positive identity. *Academy of Management Review*, 24(3), 413-434.
- Ashforth, B. E., & Kreiner, G. E. (2014). Dirty work and dirtier work: Differences in countering physical, social, and moral stigma. *Management and Organization Review*, 10, 81-108. <https://doi.org/10.1111/more.12044>.
- Ashforth, B. E., & Mael, F. (1989). Social identity theory and the organization. *Academy of Management Review*, 14(1), 20-39.
- Ashforth, B. E., Kreiner, G. E., Clark, M. A., & Fugate, M. (2017). Congruence work in stigmatized occupations: A managerial lens on employee fit with dirty work. *Journal of Organizational Behavior*, 38(8), 1260-1279.
- Ashforth, B. E., Kreiner, G. E., Clark, M. A., & Fugate, M. (2007). Normalizing dirty work: Managerial tactics for countering occupational taint. *Academy of Management Journal*, 50(1), 149-174.
- Bergman, M. E., & Chalkley, K. M. (2007). "Ex" marks a spot: The stickiness of dirty work and other removed stigmas. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 251-265.
- Bosmans, K., Mousaid, S., De Cuyper, N., Hardonk, S., Louckx, F., & Vanroelen, C. (2016). Dirty work, dirty worker? Stigmatisation and coping strategies among domestic workers. *Journal of Vocational Behavior*, 92, 54-67.
- Demirtaş, M. C. (2021). Seçim sonrası dönemde seçmenlerin siyasal memnuniyet ve güven düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 77-100.
- Deutscher, I. (1984). The moral order of sociological work. *Journal of Applied Sociology*, 1(1), 1-11.
- Ertan, G., Aytaç, S.E., & Çarkoğlu, A. (2019). Türkiye'de siyasal kurumlara güven: Kültürel ve kurumsal açıklamalar ile "kazanan takım" etkisinin rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37(1), 65-88.
- Eser, H. B. (2013). Siyasal güven ve bileşenleri, üniversite öğrencilerinde etnik kimlik, siyasal güven ilişkisi üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 15-42.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878-902. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.878>.
- Gallup Inc. (2020). Honesty/ethics in professions. *Gallup*, 1-17 December. <http://www.gallup.com/poll/1654/honesty-ethics-professions.aspx>. Accessed 7 Sep 2021.
- Grandy, G. (2008). Managing spoiled identities: Dirty workers' struggles for a favourable sense of self. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*.
- Grandy, G., Simpson, R., & Mavin, S. (2015). What we can learn from de-valued and marginalised work/research. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*.

- Hamilton, P., Redman, T., & McMurray, R. (2019). 'Lower than a snake's belly': Discursive constructions of dignity and heroism in low-status garbage work. *Journal of Business Ethics*, 156(4), 889-901.
- Hogg, M. A. (2020). *Social identity theory* (pp. 112-138). Stanford University Press.
- Hogg, M. A., & Terry, D. I. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *The Academy of Management Review*, 25(1), 121-140.
- Hughes, E. C. (1958). *Men and their work*. Free Press.
- Lopina, E. C., Rogelberg, S. G., & Howell, B. (2012). Turnover in dirty work occupations: A focus on pre-entry individual characteristics. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 85(2), 396-406.
- Mavin, S., & Grandy, G. (2013). Doing gender well and differently in dirty work: The case of exotic dancing. *Gender, Work and Organization*, 20(3), 232-251.
- McMurray, R., & Ward, J. (2014). 'Why would you want to do that?': Defining emotional dirty work. *Human Relations*, 67(9), 1123-1143.
- Miscenko, D., & Day, D. V. (2016). Identity and identification at work. *Organizational Psychology Review*, 6(3), 215-247.
- Morales, J., & Lambert, C. (2013). Dirty work and the construction of identity. An ethnographic study of management accounting practices. *Accounting, Organizations and Society*, 38(3), 228-244.
- Morriss, L. (2016). AMHP work: Dirty or prestigious? Dirty work designations and the approved mental health professional. *British Journal of Social Work*, 46(3), 703-718.
- Murray, M., Langford, D.A & Fisher, S. (2002, September 9-13) *Dirty construction workers: who you looking at buddy?* [Conference presentation] Proceedings of CIB W65 The Management of the Construction Process, 10th International Symposium University of Cincinnati, Ohio.
- Özata, M., & Aslan, Ş. (2010). Hastanede çalışan hemşirelerin mesleki imaj algılamalarının araştırılması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(19), 251-268.
- Perry, S. E., & Russell, R. (2017). *Collecting garbage: Dirty work, clean jobs, proud people*. Routledge.
- Sezer, T. A., Esenay, F. I., & Korkmaz, G. (2017). Çocuk hemşirelerinin mesleki imajları: Profesyonel mi, geleneksel mi? *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 19(3), 45-54.
- Shepherd, D. A., Maitlis, S., Parida, V., Wincent, J., & Lawrence, T. B. (2021). Intersectionality in intractable dirty work: How Mumbai ragpickers make meaning of their work and lives. *Academy of Management Journal*, (ja).
- Sunar, L. (2020). Türkiye'de mesleki itibar: Dönüşen çalışma hayatı ve mesleklerin sosyal konumu. *Journal of Economy Culture and Society*, (Özel Sayı 1/Supplement 1), 29-58.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1985). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W.G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (2nd ed., pp. 7-24). Nelson-Hall.
- Terskova, M. A., & Agadullina, E. R. (2019). Dehumanization of dirty workers and attitudes toward social support. *Journal of Applied Social Psychology*, 49(12), 767-777.
- Valtorta, R. R., Baldissarri, C., Andrighetto, L., & Volpato, C. (2019). Dirty jobs and dehumanization of workers. *British Journal of Social Psychology*, 58(4), 955-970.
- Volpato, C., Andrighetto, L., & Baldissarri, C. (2017). Perceptions of low-status workers and the maintenance of the social class status quo. *Journal of Social Issues*, 73(1), 192-210.

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Hizmetlerinde Kullanımına İlişkin Fırsatlar ve Sorunlar

Mücahit Gültekin

Öz: Günümüzde adına dördüncü teknoloji devrimi denilen disiplinler arası gelişme önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Sırasıyla buharlı makine, elektrik ve bilgisayarın merkezinde yer aldığı bundan önceki üç devrim, köklü toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmişti. 21. yüzyılla birlikte başlayan dördüncü teknoloji devrimini yapay zekâ ve makine öğrenmesi karakterize etmektedir. Pek çok uzman, yapay zekânın doğrudan insanın yerine geçebileceği olma ihtimalini tartışmaktadır. Bu yönüyle içinde bulunduğumuz dönemin öncelikle farklı olduğu belirtilmektedir. Biyoloji, internet ve yapay zekânın birbirine entegre edilmesiyle ortaya çıkan yeni teknolojilerin hemen her disiplininde olduğu gibi ruh sağlığı alanında da önemli dönüşümlere yol açması beklenmektedir. Ruh sağlığı hizmetlerinin eğitim, tanı, tahmin, tedavi ve değerlendirme aşamalarında yapay zekâ ve makine öğrenmesini kullanan çalışmalar giderek artmaktadır. Bu çalışmalar, yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerini hangi boyutlarda ve ne yönde etkileyeceğine ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımının avantajlarına yapılan vurgu daha güçlü olsa da dezavantaj ve sınırlılıklarına da dikkat çekilmektedir. Bu makalenin amacı; yapay zekâ ve makine öğrenmesinin ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımına ilişkin araştırma bulgularını incelemek, yapay zekânın ruh sağlığı alanına getireceği fırsatları ve sorunları tartışmak, gelecek araştırmalar için önerilerde bulunmaktır.

Anahtar Sözcükler: Ruh sağlığı, ruh sağlığı hizmetleri, psikolojik değerlendirme, yapay zekâ, makine öğrenmesi.

Abstract: Today, interdisciplinary development, which is called the fourth technological revolution, continues to be an important topic of discussion. Three previous revolutions in which the steam engine, electricity, and the computer were at the center respectively brought about social changes along with them. Artificial intelligence and machine learning characterize the fourth technology revolution that started in the 21st century. Many experts discuss the possibility that artificial intelligence could directly replace human beings. In this respect, the period we are in is considered to differ from the previous ones. The new technologies emerging with the integration of biology, the Internet, and artificial intelligence are expected to lead to significant changes in the field of mental health as in almost every discipline. The number of studies utilizing artificial intelligence and machine learning in training, diagnosis, prediction, treatment, and evaluation stages of mental health services are gradually increasing. These studies bring along discussions about how artificial intelligence will affect mental health services. Despite the stronger emphasis on the advantages of using artificial intelligence in mental health services, attention is also drawn to its disadvantages and limitations. The aim of this article is to examine the research findings on the use of artificial intelligence and machine learning in mental health services and to discuss the opportunities and problems that artificial intelligence would bring to the field of mental health, and to make suggestions for future research.

Keywords: Mental health, mental health services, psychological assesment, artificial intelligence, machine learning.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi. mucahit.gultekin@aku.edu.tr

https://orcid.org/0000-0003-2697-0956

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0664
insan & toplum, 2022; 12(3): 121-158.
insanvetoplum.org

Başvuru: 03.04.2021
Revizyon: 18.01.2022
Kabul: 16.03.2022
Online Basım: 9.04.2022

Giriş

Yapay zekâ (YZ) kavramı ilk olarak 1955 yılında alanın öncü isimlerinden McCharty, Minsky, Rochester ve Shannon'un (2006) ekonomik destek istemek amacıyla Rockefeller Vakfı'na yazdıkları bir mektupta kullanılmıştır (Say, 2018, ss. 85-86). Kavramın kullanımının üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen yapay zekânın nasıl tanımlanacağına ilişkin tartışmalar devam etmektedir. İnsan beyninin henüz çözümlenememiş olması ve zekâ kavramına ilişkin belirsizlikler bu tartışmalarda önemli bir rol oynamaktadır (Reese, 2020, s. 184). Yine de alanyazında çeşitli tanımlar yapılmıştır. Nilsson (2019, s. 13) yapay zekâyı; "makinelere zekâ kazandırmaya adanmış etkinlik" olarak tanımlamıştır. Whitby'e göre (2005, s. 17) YZ; "İnsanlarda, hayvanlarda ve makinelerde zeki davranışın ne olduğunu inceleyen ve insan yapımı aygıtların nasıl bu tip davranışlar sergileyebileceğini bulmaya çalışan bir bilim dalı"dır. Russell ve Norvig (1995, ss. 20-22) sekiz ders kitabındaki tanımları incelemiş ve bu tanımları iki boyutta gruplamışlardır. Buna göre bazı tanımlar yapay zekâyı düşünme süreçleri ve akıl yürütme ile ilişkilendirirken diğerleri insan davranışlarını esas almışlardır. Yine bazı tanımlar insan performansı açısından başarıyı ölçüt olarak alırken diğerleri ideal zekâ kavramını dikkate almışlardır. Russell ve Norvig (1995, ss. 20-22) iki boyutta değerlendirdikleri bu tanımların dört grup altında kategorize edilebileceğini söylemektedir. Buna göre YZ; insan gibi düşünen sistemler, insan gibi davranan sistemler, rasyonel olarak düşünen sistemler ve rasyonel olarak davranan sistemler olarak tanımlanmıştır. Avrupa Komisyonu Yüksek Düzey Uzmanlar Grubu (2019, s. 6) yapay zekânın güncellenmiş bir tanımını yapmıştır. Bu tanıma göre; "yapay zekâ (AI) sistemleri, karmaşık bir amaç verildiğinde, veri toplama yoluyla çevrelerini algılayarak, toplanan yapılandırılmış veya yapılandırılmamış verileri yorumlayarak, bu verilerden elde edilen bilgi veya bilgilerin işlenmesi ve verilen hedefe ulaşmak için yapılacak en iyi eylem(ler)e karar verilmesi için akıl yürüterek fiziksel veya dijital boyutta hareket eden insanlar tarafından tasarlanan yazılım (ve muhtemelen donanım) sistemleridir."

Yapay zekânın kurucu isimlerinden Alan Turing'in 1950 yılında Mind dergisinde yayımladığı "Hesap Yapan Makineler ve Zekâ" makalesi, modern anlamda YZ çalışmalarının tetikleyicisi olarak görülmektedir (Boyle, 2014, s. 77; McCorduck, 2004, s. xxvi). 1955'te Los Angeles'te yapılan "Öğrenen Makineler Oturumu", 1956'da Dartmouth Koleji'nde yapılan "Yapay Zekâ Yaz Araştırma Projesi" ve 1958'de Birleşik Krallık Ulusal Fizik Laboratuvarı'nda yapılan "Düşünce Süreçlerinin Mekanikleşmesi" başlıklı toplantılar, YZ çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Özellikle 1956'da Dartmouth'ta gerçekleştirilen çalıştay günümüzde modern YZ tarihinin resmî başlangıcı olarak kabul görmektedir (Say, 2018, ss. 85-86; Nilsson, 2019, s. 84).

İlk zamanlar iyimser bir havada başlayan YZ çalışmaları, 1970'lerin ortasından itibaren “yapay zekâ kışı” denilen durgunluk dönemine girmiştir (Bostrom, 2014, s. 23). Ancak 1990'lı yılların başlarından itibaren yeniden bir hareketlenme olmuş, Deep Blue isimli yapay zekânın Kasparov'u satrançta yenmesiyle, YZ çalışmalarına yeniden bir iyimserlik havası hâkim olmuştur. Görüntü işleme, doğal dil işleme, yapay sinir ağları gibi yazılım tekniklerinin ve teknolojilerinin gelişmesi yapay zekâyı hayatın hemen her alanında kullanılabilir kılmıştır (Fan, 2020, ss. 8-9). Özellikle makine öğrenmesinin bir alt türü olan derin öğrenme (*deep learning*) yönteminin sağladığı başarılar iyimser havayı daha da pekiştirmiştir.

Derin öğrenme, makine öğrenmesinin bir alt türüdür. Rouhianien (2020, s. 34) derin öğrenmenin basit bir tanımını “çok sayıda (milyonlarca) yapay sinir hücresi içeren birçok katmandan oluşan sinir ağlarının kullanımı” şeklinde yapmaktadır. Temel bir sinir ağında, girdi katmanı, gizli katman ve çıktı katmanı olmak üzere üç katman bulunmaktadır. Derin öğrenme ağlarında ise gizli katmanda ikiden fazla katman bulunmaktadır. “Derin” kelimesi de ara katmandaki katman sayısının çok olmasından gelmektedir. Derin öğrenme sistemlerinin verimli çalışabilmesi büyük miktarlarda veri gerektirmektedir. İnternetin ve sosyal medya kullanımının yaygınlaşması, derin öğrenme teknolojisine “büyük veri” sunarak bu yöntemin etkililiğini artırmıştır (Say, 2018, s. 105). Derin öğrenme, bilgisayar algoritmalarının kendilerinin öğrenmesini ve kendi kendilerini geliştirmesini sağladığı için yapay zekâ uygulamalarında çığır açıcı gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak yapay sinir ağlarının kendisine sağlanan verilerden sonuçları nasıl çıkardığı uzmanlar tarafından tam olarak anlaşılabilmesi eleştiri konusu olmaktadır. Özellikle büyük miktarda verilerle çalışan derin öğrenme teknolojisinde yapay zekânın karar alma süreci bilinmemektedir. Bu sebeple yapay sinir ağlarıyla çalışan yapay zekâ teknolojileri “kara kutu sistemleri” olarak tanımlanmaktadır. Kara kutu; yalnızca girdi ve çıktıların gözlenebildiği, içerideki çalışma sisteminin kontrol edilemediği sistemleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu durum, YZ teknolojisine ilişkin bir güvensizlik oluşturmaktadır. Son zamanlarda derin öğrenmenin iç işleyişini araştıran YZ sinir bilimi denilen bir çalışma alanı oluşmuştur (Fan, 2020, ss. 71-73; Özalp, 2020, s. 43; Özçelik, 2021).

Bütün bu gelişmeler YZ uzmanlarını “insan gibi düşünen ve davranan makineler” hedefine daha da yaklaştırmıştır. YZ programlarının sağladığı başarılar, sıkı bir şekilde yapılandırılmış, dar alan başarıları gösteren zayıf yapay zekâdan insan seviyesinde davranış gösteren güçlü yapay zekâyı (yapay genel zekâ olarak da bilinir) geçilebileceği tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Hatta uzmanlar insan seviyesinin üstünde bir süper yapay zekânın gerçekleşme olasılıklarını da konuşmaya başlamıştır (Tegmark,

2019, s. 63). Ancak şu an için yapay genel zekâ ve süper yapay zekânın gerçekleşme ihtimali uzak görülmektedir (Say, 2018, s. 169).

Yapay zekânın son yirmi yıldaki hızlı gelişimi finans, ulaşım, eğitim, güvenlik, hukuk, sağlık gibi sektörler başta olmak üzere tüm sektörlerdeki temel süreç ve iş modellerini dönüştürmektedir (Brynjolfsson & McAfee, 2019). Yapay zekânın gelecekte farklı mesleki kollarda önemli değişikliklere neden olacağı düşünülmektedir (Davenport & Ronanki, 2019, ss. 7-29; Frey & Osborne, 2017). YZ teknolojisinde ortaya konulan gelişmeler, ruh sağlığı alanını da etkilemeye başlamıştır.

YZ ve psikoloji bilimi arasındaki etkileşimin tarihi eskidir. Ruh sağlığı alanında beyin ve bilişsel süreçler üzerine yapılan çalışmalar, YZ biliminin gelişmesinde etkili olmuştur (Eysenck & Keane, 2000, ss. 1-3; Goldstein, 2013, ss. 48-50; Nilsson, 2019, s. 43). İnsanlarla etkileşime geçebilen ilk yazılımlardan biri olan ELIZA, Rogeryan terapi model alınarak programlanmıştı (Weizenbaum, 1966). Ancak bu yazılım, danışanların söylediklerini biraz değiştirip tekrar ediyordu bu nedenle ELIZA'nın gerçekçi bir etkileşime girdiği söylenemezdi. Yine de o dönemde oldukça etkili olmuştu (Nilsson, 2019, s. 66; Pinker, 2010, s. 135; Russell & Norvig, 1995, ss. 20-22). 1970'lerin başında Stanford Üniversitesi'nde geliştirilen PARRY adlı program da paranoid şizofreninin simüle edildiği bir yazılımdı (Colby, 1981). Bu örneklerle rağmen objektif ölçümlerin yapılabildiği tıbbın diğer alanlarında YZ teknolojilerinden daha fazla yararlanılmıştır. Fakat yapay sinir ağlarıyla inşa edilen algoritmalar, makine öğrenmesi ve derin öğrenme yöntemlerinin geliştirilmesi, internetin ve internete bağlanabilen kişisel bilgisayarların, akıllı telefonların yaygınlaşması yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerine entegre edilmesini kolaylaştırmıştır. Buna bağlı olarak son zamanlarda ruh sağlığı hizmetlerinin tanı, tedavi, eğitim, ilaç geliştirme aşamalarında yapay zekâdan faydalanmaya dönük çalışmalar hız kazanmıştır (Graham vd., 2019).

Ruh sağlığı alanını yapay zekâdan faydalanmaya yönelten temel gerekçelerden biri de psikolojik sorunların yaygınlaşmasıdır. Dünya genelinde 792 milyon kişinin ruh sağlığı sorunu yaşadığı belirtilmekte (Allen, 2020) özellikle Covid-19 pandemisi sırasında kaygı, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu ve intihar oranlarının arttığı bildirilmektedir (Khan vd., 2020; Li vd., 2021; Ravens-Sieberer vd., 2021). Bununla birlikte yapılan bazı çalışmalar ruh sağlığı uzmanlarının yetersizliğini göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde 100 bin kişi başına 9 psikiyatrist düşerken yoksul ülkelerde 1 milyon kişi başına 0,1 psikiyatristin düştüğü belirtilmektedir (Ahmed vd., 2021). Ruh sağlığı hizmetlerinin 50 yıllık geçmişini değerlendiren Bickman (2020), mevcut hizmetlerin yetersizliğini yansıtan üç temel soruna işaret etmektedir. Bunlar hizmetlerin yeterince erişilebilir olmaması, kanıta dayalı hizmetlerin yetersizliği, teşhis ve tedavi hizmetlerinin yeterince etkili olmamasıdır. Bickman (2020) bu sorunların

çözümünde YZ teknolojilerinin ruh sağlığı alanına katkı sunabileceğini belirtmektedir. Özellikle Covid-19 salgını, ruh sağlığı hizmetlerinin yetersizliğine ilişkin tartışmaları da öne çıkarmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (2020) Covid-19 salgınının psikolojik sağlık üzerinde yıkıcı bir etki yaparken ruh sağlığı hizmetlerine talebi artırdığını belirtmiştir. Pandemi gibi kriz durumlarında ruh sağlığı sorunlarının zamanında teşhis edilememesi ve ruh sağlığı hizmetlerine ulaşımında sorunlar yaşanması; psikopatolojik risklerin tahmin edilmesi, erken tanı ve önleme çalışmalarında yapay zekânın kullanımını daha da önemli kılmıştır (Ćosić vd., 2021; Sarker vd., 2021). BlueDot isimli dijital sağlık gözetim platformunun Wuhan merkezli bir salgını Dünya Sağlık Örgütü'nden önce duyurması, YZ tabanlı uygulamalara ilgiyi daha fazla artırmıştır (McCall, 2020). Yakın zamanlarda yapılan bir araştırma Covid-19 pandemisi sırasında akıllı telefonlara entegre sensörler aracılığıyla iç ve dış mekânlarda temaslı kişilerin tespit edilebileceğini ortaya koymakta, dijital izlemenin salgın yönetimini iyileştirmek için umut verici olduğunu ifade etmektedir (Madoery vd., 2021).

YZ teknolojilerinin psikoloji alanında uygulanmasına olumlu yaklaşımlar olduğu gibi çeşitli endişeler dile getirilenler de bulunmaktadır (Muller, 2021). Brunn ve diğerleri (2020), yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerine entegrasyonunun köklü bir değişimi beraberinde getireceğini vurgulamaktadır. Yazarlara göre yapay zekânın kullanımı, ruh sağlığı uzmanlarının yeni beceriler geliştirmesini (veri işleme ve yorumlama gibi) ve başka uzmanlarla (yapay zekâ programlamacıları, veri yöneticileri gibi) etkileşime girmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerine dâhil edilmesiyle birlikte sorumluluk ve güç dağılımında değişiklikler olacaktır. Yapay zekânın etkililiği, YZ kullanımının getireceği hukuki ve etik sorunlar, ruh sağlığı uzmanlarının eğitime getireceği yenilikler, uzman-YZ arasındaki ilişkinin nasıl olacağı, hastanın ve ruh sağlığı uzmanlarının YZ uygulamalarını nasıl karşılayacağı gelecekte ruh sağlığı alanının tartışacağı konular arasında yer almaktadır (Broadbent, 2017; De Mello & De Souza, 2019).

Bu makalede, yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımının ruh sağlığı alanındaki etkisi, ileride ne tür sonuçlara yol açabileceği incelenmektedir. Ayrıca araştırmada, yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımına ilişkin fırsatlar ve sorunlar tartışılmakta, gelecek araştırmalar için öneriler getirilmektedir.

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Alanında Uygulanması

Giyilebilir teknoloji, sanal gerçeklik gözlükleri, sohbet robotları, akıllı telefon uygulamaları gibi YZ teknolojilerinden ruh sağlığı hizmetlerinde faydalanma çalışmaları henüz yeni olsa da devam etmektedir (Fiske vd., 2019). Örneğin; akıllı

telefonlardan depresyon, anksiyete, madde kullanımı, bipolar ve psikotik bozuklukların tedavisinde faydalandığını gösteren araştırmalar yapılmıştır (Menon vd., 2017). Yakın zamanda yapılan bir araştırma, yapay zekânın anksiyete belirtilerini %92 oranında doğrulukla tespit edebildiğini ortaya koymuştur (Khan vd., 2021). Türkiye’de henüz sınırlı da olsa ruh sağlığı alanında yapay zekâyla ilişkili çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Altınbaşak, 2019; Erebak, 2018; Ucuз vd., 2020). Bu araştırmalar, YZ tabanlı teknolojileri ruh sağlığı hizmetlerinin farklı aşamalarında test etmektedir. Yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerindeki kullanımını erken teşhis ve tanı, terapi-tedavi-psikolojik destek hizmetleri, ruh sağlığı uzmanlarının eğitimi ve psikiyatrik ilaç geliştirme olmak üzere dört başlık altında sınıflamak mümkündür.

Yapay Zekânın Erken Teşhis ve Tanıda Kullanımı

Sağlık hizmetlerinin teşhis ve tanı aşaması, yapay zekâdan faydalanmanın ilk örneklerinden biri olmuştur. Doktorların karar vermesine yardımcı olan ilk yazılımlardan biri, 1970’lerin başında Stanford Üniversitesi’nde geliştirilen MYCIN isimli programdır. MYCIN, enfeksiyon ve kan pıhtılaşmasına neden olan bakterileri tanımlamak için kullanılmıştır (Shortliffe vd., 1975). Ruh sağlığı alanında objektif ölçümlerin tıbbın diğer alanlarına göre daha az oluşu psikiyatrik tanı ve teşhisi zorlaştırmaktadır. Bu zorluğu aşmak için teşhis ve tanı aşamasında yapay zekâdan faydalanılabileceği düşünölmektedir (Bedi vd., 2015; Hirschtritt & Insel, 2018). YZ ile erken teşhis ve tanı koymada başarılı çalışmalar yapılmıştır.

Amoroso ve diğerlerinin (2018) geliştirdikleri bir yazılım, sağlıklı bir beyni alzheimerli bir beyinden %86 doğrulukla ayırt edebilmiştir. Geliştirilen yazılım hafif bilişsel bozukluk gösteren bir beyni de %84 doğrulukla tespit edebilmiştir. Kalmady ve diğerleri (2019), EMPaSchiz ismi verilen bir makine öğrenmesi modeliyle şizofreniyi %87 doğruluk oranıyla teşhis etmiştir. Her biri beynin fMRI taramalarından elde edilen görüntülerin bir bölümünü inceleyen 84 ayrı yazılımın entegre çalışmasıyla elde edilen sonuçların daha önceki çalışmalardan daha iyi sonuç verdiği ortaya konulmuştur. Daha önce yapılan bir araştırmada MRI görüntülerini analiz eden bir YZ algoritması şizofreni hastalarını %78 doğruluk oranıyla tespit etmiştir (Cao vd., 2018). Marmar ve diğerleri (2019) tarafından yapılan araştırmada, travma sonrası stres bozukluğu yaşayan kişiler bir konuşma analizi yazılımı sayesinde teşhis edilebilmiştir. Konuşmanın frekansını, tonunu, ritmini ve artikülatif özelliklerini birleştiren bu tür programlar biliş, duygu, iletişim kalitesi gibi bazı özellikler hakkında teşhiste bulunabilmektedir. Çocuklar üzerinde gerçekteştirilen benzer bir araştırmada, konuşmaları analiz eden bir yazılım sayesinde çocuklardaki anksiyete ve depresyon belirtilerinin tespit edilebildiği gösterilmiştir (McGinnis vd., 2019). Ucuз ve diğerleri (2020) tarafından geliştirilen yapay sinir ağı tabanlı bilgisayar destekli

tanı sistemi; erken başlangıçlı şizofreni, bipolar bozukluk, depresif bozukluk ve anoreksiya nervozalı 165 hasta ve 70 sağlıklı çocuk ve ergenin hemogram verilerini kullanarak veri setindeki bozuklukları %99 doğruluk oranıyla sınıflandırmıştır. Bedi ve diğerleri (2015), makine öğrenmesi kullanılarak geliştirilmiş otomatik konuşma analizini kullandıkları çalışmalarında psikoza öngörmek için katılımcıların serbest konuşmalarını çözümlenmişlerdir. Geliştirilen program %100 doğrulukla psikoz gelişimini öngörmüştür. Walsh ve diğerlerinin (2017) yaptıkları çalışma da makine öğrenmesiyle eğitilmiş bir programın bir kişinin intihara kalkışıp kalkışmayacağını %80-90 oranında tespit edebildiğini bildirmektedir. Librenza-Garcia ve diğerleri (2017), bipolar bozukluğun değerlendirilmesinde makine öğrenimi tekniklerinin kullanıldığı 51 araştırmayı incelemişler, tanı ve prognozun iyileştirilmesine makine öğrenmesi tekniklerinin katkı sunabileceğini belirtmişlerdir. Usta ve diğerleri (2020) yürümeye yeni başlayan çocukların ergenlik döneminde geliştirebilecekleri duygusal ve davranışsal sorunları, makine öğrenmesi modeliyle anlamlı şekilde tahmin etmişlerdir. Erguzel ve diğerleri (2016) makine öğrenmesi yaklaşımıyla unipolar ve bipolar depresif bozukluğun %89,89 doğruluk oranı ile ayırt edildiğini göstermişlerdir.

Psikiyatrik bozuklukların tanı ve teşhisinde YZ tabanlı programların kullanımına yönelik araştırmalar giderek artmaktadır. YZ yardımıyla sosyal anksiyetenin (Estabragh vd., 2013), depresyonun (Jan vd., 2018), otizmin (Abbas vd., 2020), obsesif-kompulsif bozukluğun (Sattler vd., 2018), yeme bozukluklarının teşhis edilebileceğini (Haynos vd., 2020) gösteren çalışmalar yayınlanmıştır. Masri ve Jani (2012), uzmanlara klinik teşhiste yardımcı olacak YZ tabanlı Ruh Sağlığı Tanı Uzman Sistemi (MeHDES) önermişlerdir. Zhang ve diğerleri (2021) ise çocuklardaki ruh sağlığı sorunlarının erken teşhisi için Derin Öğrenme Destekli Entegre Tahmin Modeli'ni geliştirmiştir. Yazarlar modelin %97,9 gibi yüksek bir duyarlılık oranına sahip olduğunu bildirmektedirler.

Yapay Zekânın Terapi, Tedavi ve Psikolojik Yardım Hizmetlerinde Kullanımı

YZ tabanlı bilgisayar programlarından terapi, tedavi ve psikolojik yardım hizmetlerinde nasıl yararlanılabileceğini araştıran çalışmalarda son zamanlarda artış olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları yapay zekânın uzmanlara yardımcı rolünü vurgularken bazıları da bir insan klinisyen olmaksızın YZ programlarının terapi, tedavi, psikolojik yardım ve bakım hizmetlerinde kullanılabileceğini göstermektedir (Lorenzo-Luaces vd., 2018). Bu çalışmalar; sanal terapistler, robot terapisi, sosyal robotlar gibi yeni bazı kavramları da tartışmaya açmaktadır. Sanal terapi ya da robot terapist olarak isimlendirilen YZ teknolojileri, hastaya ya da danışana bir uzmandan bağımsız olarak yanıt verebilen akıllı algoritmaları içermektedir (Fiske vd., 2019).

Fitzpatrick ve diğerleri (2017), bilişsel-davranışçı modele dayanarak geliştirilmiş olan Woebot isimli web tabanlı bir sohbet robotunu depresyon ve anksiyete belirtisi olan öğrenciler üzerinde denemiştir. Akıllı telefon ve tablet gibi cihazlardan bağlanılabilen Woebot, danışanlara bilişsel-davranışçı modele göre yardımcı olmak için tasarlanmış bir uygulamadır. Woebot'un algoritması; bağlamla uyumlu soru yöneltme, empatik tepkiler verebilme gibi terapötik süreçte gerekli olan bazı beceriler için eğitilmiştir. Woebot, mobil platformlar üzerinden kendisinden yardım isteyen danışanlara önce kendini tanıtmakta, kendisinin bir psikolog yerine geçmediğini, verilen hizmetin de bir terapinin yerini tutmayacağı bilgisini vermektedir. Danışanlara "Nasıl hissediyorsun?", "Neler yapıyorsun?" gibi sorular yönelterek onların ruh hâlleri, düşünce ve duyguları üzerinde konuşan Woebot, danışanlara etkinlik, kitap ve video önerilerinde bulunmaktadır. Woebot, danışanların bilişsel çarpıtmaları anlayabilmeleri için kelime oyunu gibi bazı uygulamalardan faydalanmaktadır. Yapılan araştırmada Woebot grubundaki öğrencilerin depresyon belirtilerinde önemli bir azalma yaşandığı gösterilmiştir (Fitzpatrick vd., 2017). Ruh sağlığı sorunlarının tedavisinde kullanılabilecek Woebot'a benzer başka YZ programları da geliştirilmiş ve etkililikleri araştırılmıştır. Cep telefonu ve internet tabanlı çalışan Mobilyze! kullanılarak yapılan bir çalışmada, 8 yetişkinin 8 haftalık bir süreçte tedavi edilmesi amaçlanmıştır. Uygulama majör depresyon ve kaygı belirtilerinin azaldığını göstermiştir (Burns vd., 2011). Rizvi ve diğerlerinin (2011) akıllı telefon yazılımı olan DBT (Dialectical Behavior Therapy) Coach kullanarak gerçekleştirdikleri araştırmada ise yazılımın madde kullanımı ve depresyon gibi sorunların azaltılmasında etkili olduğu gösterilmiştir. Yine Tess isimli YZ sohbet robotunun depresyon, yalnızlık ve kaygı düzeylerinin azaltılmasında etkili olduğu ortaya konulmuştur (Fulmer vd., 2018; Joerin vd., 2019). PTSD Coach isimli mobil uygulama, travma sonrası stres bozukluğu yaşayan kişilerin kendi sorunlarını anlamaları ve bu mobil uygulama aracılığıyla kendi kendilerine yardım etmelerini sağlamak için tasarlanmıştır. PTSD Coach'un semptomları yönetmek, uyumaya yardımcı olmak gibi faydaları gözlenmiştir. Uygulama 78 ülkede 130 binden fazla indirilmiş ve olumlu geri dönütler alınmıştır (Kuhn vd., 2014). SARA isimli android uygulama ise madde bağımlılığı sorunu olan ergenlerin tedavisinde kullanılmak için geliştirilmiştir (Rabbi vd., 2017). Inkster ve diğerlerinin (2018) yaptıkları çalışmada, YZ destekli mobil bir uygulama olan Wysa'nın depresyon tedavisinde yararlı sonuçlar verdiği ortaya konulmuştur. Bilişsel davranışçı modele göre tasarlanmış bir diğer yazılım Deprexis'tir. Deprexis'in kullanıldığı sekiz çalışmayı değerlendiren Twomey ve diğerleri (2017), programın depresyonu azaltmada etkili olduğunu bulmuştur.

Yapay zekâli robotik uygulamalar da ruh sağlığı hizmetlerinde kullanılmaktadır. Otizm, yaşlı bakımı, demans gibi sorunlarda hastalara yardımcı olan yapay zekâli

robotlar geliştirilmektedir. Wada ve Shibata'nın (2007) yaptığı bir çalışmada yaşlılara bakım hizmeti veren bir kurumda iki tedavi robotu yaşlılarla günlük 9 saatten fazla iletişim kurmuştur. Robotların yaşlıların sosyalleşmesine yardımcı olduğu, biyolojik iyileşmeye katkı sağladığı bulunmuştur. Cavallo ve diğerleri (2018) de yaşlılara evde bakım hizmeti veren robotik uygulamaların onların yaşamlarını kolaylaştırdığını bildirmiştir. Demans hastalarına yardım etmesi amacıyla NAO gibi humanoid (insanimsı), PARO ve DOG gibi hayvan robotlardan faydalanılmaktadır (Valanti Soler vd., 2015).

Demansı olan hastaların ruh hâllerini iyileştirmek, sosyal etkileşimi artırmak, yalnızlıklarını azaltmak ve onlara refakat etmek için PARO isimli bir hayvan robot geliştirilmiştir (Shibata & Wada, 2010). Işık, ısıtma, dokunma, sıcaklık algılayıcı sensörleri olan PARO, kullanıcılar tarafından gönderilen uyarılara yanıt verebilmektedir. Amerikan Besin ve İlaç Dairesi (FDA) tarafından onaylanan PARO'nun kullanıldığı pek çok çalışma yapılmıştır. PARO terapisine katılmanın motivasyonu artırmak, ruh hâlini iyileştirmek, sosyal iletişimi artırmak, depresyonu azaltmak gibi olumlu sonuçlar verdiği gösterilmiştir (Jøranson vd., 2015; Yu vd., 2015). PARO ticarileşmiş bir ürün olarak Asya, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde demans bakımında kullanılmak üzere çok sayıda satılmıştır (Broadbent, 2017). Otizmlı çocukların eğitiminde Kaspar ve NAO gibi humanoid robotlar da kullanılmaktadır (Wood vd., 2019).

Yapay zekânın terapi süreçlerinde kullanıldığı bir diğer uygulama, YZ destekli bilgisayar oyunlarıdır. Yapılan bazı araştırmalar bilgisayar oyunlarının ergenlerde öz güven ve problem çözme becerilerini geliştirdiğini, terapistlerin danışanlarla daha kolay etkileşim kurabildiğini, terapötik ilişkinin güçlenmesine yardımcı olduğunu göstermiştir (Coyle vd., 2005). Makine öğrenmesinden faydalanılarak hazırlanmış oyunların hastanın ihtiyaçlarına uygun ve eğlenceli bir şekilde destek verebileceği belirtilmektedir (Luxton, 2014).

YZ tabanlı uygulamaların terapi sürecinde klinisyenin yardımcısı olarak da kullanılabilirliği belirtilmektedir. Özellikle danışan hakkında verilerin toplanması, bu verilerin doğruluğu, verilerin entegre edilmesi ve değerlendirilmesi uzun ve yorucu bir süreçtir. Mobil cihazların yaygınlaşmasından önce terapist danışanı sadece terapi seanslarında görebilmekte, terapi sonrası yaşamını ancak bir sonraki hafta danışanın verdiği bilgiyle takip edebilmekteydi (Bennett & Doub, 2016). Akıllı telefonların yaygınlığı, giyilebilir teknolojilerin kullanımı, danışandan sürekli güncel ve nesnel bilgi edinmeyi mümkün kılmıştır. Bu yeni değerlendirme biçimini tanımlamak için "dijital fenotipleme" kavramı kullanılmaktadır (Hirschtritt & Insel, 2018). Dijital fenotipleme, tanı koymak ve hastalıkların prognozunu takip etmek için kişisel dijital cihazlardan

elde edilen verilerin kullanılmasıyla insan fenotipinin anlık olarak ölçülmesi anlamına gelmektedir (Jain vd., 2015; Loi, 2019). Dijital fenotiplemede, gıda tüketimi, kültürel aktiviteler, ulaşım, sosyal ağlardaki davranışlar gibi dijital verilerinden yararlanılarak davranış kalıplarının biyometrik ve psikometrik çözümlenmesi yapılabilmektedir. Klinik çalışmalarda dijital fenotiplemenin, depresyon, şizofreni, travma sonrası stres bozukluğu gibi sorunlarda erken uyarı ve iyileşmeyi takip etmek için kullanılabileceği belirtilmektedir (Hirschtritt & Insel, 2018).

YZ tabanlı teknolojilerin terapi seansları esnasında da kullanılması mümkündür. Yüz ifadelerini çözümleyen, kan basıncı, vücut sıcaklığı ve nörokimyasal aktiviteleri kaydeden teknolojilerin yanı sıra hasta hakkındaki oturum notlarını, test sonuçlarını, sosyal medya verilerini değerlendirip analiz eden YZ tabanlı teknolojilerin terapiste kolaylık sağlayacağı ifade edilmektedir (Erol & Erol, 2019). Terapi oturumlarını dinleyen, oturumları özetleyen, danışanın o günkü konuşmalarını analiz edip sınıflayan YZ uygulamaları terapiste yardımcı olarak düşünülmektedir. Örneğin; dilsel, fiziksel ve sosyal ipuçlarını kaydedip değerlendiren YZ projeleri üzerinde çalışılmaktadır (Luxton, 2014; De Mello & De Souza, 2019). Affectiva Affdex isimli bir yazılımın video kayıtlarındaki insanların yüz ifadelerinden mutlu, öfkeli ve nötr duygu durumlarını tanıyabildiği, sonuçların elektromiyografi (EMG) ile uyumlu olduğu bildirilmiştir (Kulke vd., 2020).

YZ tabanlı programlardan, yükseklik korkusunun (Freeman vd., 2018), şizofreninin (Craig vd., 2018) ve cinsel sorunların tedavisinde (Eichenberg vd., 2019), kumar bağımlılığının azaltılmasında (Auer & Griffiths 2019), yeme bozuklukları prognozunun tahmininde (Haynos vd., 2020) faydalanılabileceğini gösteren başka pek çok çalışma yapılmıştır. Yakın zamanlarda yapılan bir metaanaliz çalışması chatbotlar tarafından sağlanan psikoterapinin yetişkinlerde depresyon veya anksiyete belirtilerini azalttığını ortaya koymuştur (Lim vd., 2021).

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Uzmanlarının Eğitiminde Kullanılması

Ruh sağlığı alanında eğitim alan öğrencilerin gerçek vakalarla çalışabilmesi, gelişimleri için önemlidir. Ancak öğrencilerin gerçek vakalarla çalışmalarının deneyim eksikliği gibi çeşitli zorlukları vardır. Bunu aşmak için YZ destekli simülasyonların öğrencilerin eğitiminde faydalı olabileceği düşünülmüştür. Örneğin; Rein ve diğerleri (2018), üniversite öğrencilerinin intihar riski altında bulunanları tanımlarına ve onlara müdahale etmelerine yardımcı olmak için Kognito isimli simüle edilmiş hastalarla çalışan eğitim programı kullanmışlardır. Araştırmanın sonuçları programın öğrencilere yardımcı olabileceğini göstermektedir. Gutierrez-Maldonado ve diğerleri (2008), stajyerlerin tanısız görüşme eğitiminde kullanılmak üzere YZ ve 3D tasarım

uygulamalarıyla oluşturulmuş bir program geliştirmişlerdir. Bartgis ve Albright'ın (2016) yaptığı çalışmada ise depresyon ve intihar düşünceleri gibi problemler yaşayan kişilerin erken teşhisi için sanal karakterlerin kullanıldığı çevrimiçi rol oynama simülasyonları kullanılmıştır. Eğitim öncesi, eğitim sonrası ve üç ay sonra yapılan takip testleri eğitimin umut verici olduğunu göstermiştir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda YZ tabanlı dijital uygulamaların tıp eğitimi müfredatına entegre edildiği bildirilmektedir (Hilty & De Jong 2018; Kim vd., 2018; Kim vd., 2019).

Psikiyatrik İlaçların Geliştirilmesinde Yapay Zekânın Kullanımı

Biyoteknoloji son 20 yılda çok hızlı gelişen sektörlerden biridir. YZ biyoteknoloji çalışmalarının merkezinde yer almaktadır. Biyoteknolojinin bir alt alanı olan medikal biyoteknolojide ilaç geliştirme çalışmaları önem taşımaktadır (Kurnaz vd., 2019, ss. 31-33). Yapay zekâyı kullanarak tıbbi cihaz ve ilaç üreten biyoteknoloji start-upları son bir kaç yılda önemli bir gelişim göstermiştir. 2017 yılında FDA tarafından onaylanan ilaçların %60'ını bu şirketlerin geliştirdiği bildirilmektedir (Kurnaz ve Arslanhan, 2019, s. 48). İlaç geliştirmenin maliyetli ve çok zaman alan bir süreç olması, kişiye özel ilaçların üretilme imkânı makine öğrenmesi ve yapay zekâdan faydalanmayı önemli kılmaktadır (Mak & Pichika, 2018). Biyoteknoloji şirketleri nanoteknolojiyi, ilaç üretim ve kullanım süreçlerine entegre etmektedir. Örneğin; YZ kullanılarak akıllı proteinler (Chen vd., 2020) üretilmekte, yeni ilaç keşifleri yapılabilmektedir (Fujiwara vd., 2018). Bu teknoloji psikiyatrik ilaç üretiminde de kullanılmaktadır. İlaç şirketleri günümüzde şizofreni ve bipolar bozukluklarda ilaçların zamanında alınıp alınmadığı takip eden dijital nanosensör bulunduran akıllı haplar üretmektedir. FDA tarafından onaylanmış ilk akıllı hap olan Abilify MyCite şizofreni ve bipolar hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır (Powell, 2017). Mobil cihazlarda kullanılan bir YZ programı ise şizofreni hastaları için kullanılan ilaçların uyumunu takip etmek için araştırılmış, sonuçların olumlu olduğu bildirilmiştir (Bain vd., 2017). YZ destekli uzman sistemler; ilaçların kullanımı, izlenmesi ve kontrendikasyonların tanımlanması amacıyla kullanılmaktadır (Bindoff vd., 2012).

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Hizmetlerinde Kullanılmasına İlişkin Fırsatlar ve Sorunlar

Ruh sağlığı hizmetlerinin merkezinde insan vardır. İnsanın insanla yüz yüze etkileşimi, terapist ve danışan arasında kurulan anlamsal bağ ve empati geleneksel terapide önemlidir (Lambert & Barley, 2001). Buna karşın yapay zekânın kullanımıyla birlikte geleneksel ruh sağlığı hizmetlerinde köklü dönüşümler olacağı düşünülmektedir. Bu dönüşümün getireceği fırsatlar ve kolaylıklar tartışmaları da beraberinde getirecektir.

Bu başlık altında hem YZ teknolojisinin sunduğu/sunacağı avantajları ön plana çıkaran hem de tartışmaya açık konulara yer verilecektir.

YZ Teknolojisinin Sunduğu Fırsatlar

YZ teknolojisinin ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımının en önemli faydası, coğrafi koşullar (örneğin; kırsal kesimde yaşama), kaynak veya uzman yetersizliği gibi sebeplerle ruh sağlığı hizmetlerinden faydalanamayan geniş bir popülasyonun ruh sağlığı hizmetlerine erişimine imkân vermesidir. Web tabanlı YZ uygulamaları, sosyoekonomik koşulları düşük kesimlere terapi, danışmanlık ve destek hizmetleri sunabilecektir (Kim vd., 2019). YZ teknolojisinin ruh sağlığı hizmetlerine getireceği başka avantajlar da vardır. Bunlar aşağıda aktarılan başlıklar altında ele alınabilir.

Tanı, Tedavi ve Bakım Kalitesinin Artması

YZ; ses, görüntü, yazı, dijital aktivite gibi verileri analiz edip ruh sağlığı uzmanlarının daha hızlı ve doğru kararlar vermesine yardımcı olabilir (Luxton, 2016, ss. 27-51; McShane vd., 2012), bakım kalitesini artırabilir (Cresswell vd., 2018). Yapılan çalışmalar makine öğrenmesinin prognostik tahminlerde başarılı sonuçlar verdiğini göstermiştir (Janssen vd., 2018). Bickman (2020), yapay zekâ teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte “hassas psikiyatri” ve “hassas ruh sağlığı hizmetleri”nin mümkün olabileceğini ifade etmekte, yapay zekânın kişiselleştirilmiş bir tedavi planı geliştirebileceği gibi hastalara kişiselleştirilmiş “klinisyen avatar” seçenekleri de sunabileceğini belirtmektedir.

Uzmanların İş Yükünü Azaltması

Yapay zekânın teşhis, tanı, değerlendirme aşamalarında kullanımı, yoğun iş yükü olan ruh sağlığı uzmanlarının iş yükünü azaltabilir. Karar destek sistemleri; klinisyenlerin karar alma süreçlerini hızlandırabilir, onların optimal kararlar vermesinde yardımcı olabilir. Sanal terapinin hafif sorunlarda kullanılması, ruh sağlığı uzmanlarının ağır sorunlara daha fazla vakit ayırmasına imkân verebilir (Fiske vd., 2019.) Yapay zekânın ruh sağlığı alanında kullanımını inceleyen 83 çalışmayı analiz eden bir araştırmada, bazı idari işlerin otomatikleşmesiyle ruh sağlığı uzmanlarının hastalarına daha fazla zaman ayırabileceğini ifade etmektedir (Cecula vd., 2021). Yine ordu gibi büyük kitlelerin ruh sağlığı taramalarında YZ uygulamaları uzmanlara kolaylık sağlayabilir.

Kolay Ulaşım ve Damgalanma Endişesini Ortadan Kaldırma

Ruh sağlığı sorunlarının yaygınlaşmasıyla birlikte kişi başına düşen uzman sayısının azaldığı ifade edilmekte; konuşmaya dayalı YZ teknolojilerinin ruh sağlığı hizmetlerine erişimi kolaylaştıracığı belirtilmektedir (Miner vd., 2019). Sanal danışmanlar zaman

ve mekân sınırlaması olmaksızın danışanlara hizmet verebilir. Özellikle zaman sıkıntısı yaşayanlar, alacakları hizmetin zamanını kendileri belirleyebilir. Ayrıca mahremiyet, utanma ya da damgalanma sebebiyle bir uzmana başvurmadan çekinen kişiler için sanal terapi bir seçenek olabilir (Luxton, 2014; Torous, Staples & Onnela, 2015). Örneğin; Lucas ve diğerlerinin (2014) yaptığı bir araştırmada katılımcıların gerçek bir insandansa sanal bir klinisyene kendilerini daha fazla açabildikleri ortaya konulmuştur.

Hastalıkları Erken Teşhis Etme

Veri madenciliği ve dijital fenotipleme gibi uygulamalar ileride görülebilecek bazı hastalıklar için öngöründe bulunma ve erken önlem alma imkânı verebilir (Liang vd., 2019). Destek Vektör Makineleri (SVM: *Support Vector Machine*) ve nöral ağ algoritmaları başarılı tahminler yapmaktadır (Bzdok & Meyer-Lindenberg, 2018). Özellikle dijital fenotiplemenin erken teşhis ve tanıda, risk tahmini ve önleme çalışmalarında umut verici olduğunu gösteren bulgular yayınlanmıştır (Gültekin, 2021).

Maliyeti Azaltması

Yapay zekânın kullanımı, ruh sağlığı hizmetlerindeki maliyeti azaltabilir. Sanal bakım sağlayıcıları daha hafif sorunlarda danışanlara yardımcı olabilir. Luxton (2016, ss. 27-51), sanal danışmanların kolaylıkla çoğaltılabilmesinin bakım hizmetlerine ölçek ekonomisini getireceğini belirtmektedir. Ayrıca ruh sağlığı hizmetlerine zamanında ulaşamamak ya da yeterli hizmet alamamaktan kaynaklanan uzun vadeli maliyetler düşebilir. Chew ve Achananuparp'ın (2022) yakın zamanlarda gerçekleştirdiği bir araştırma, YZ'nin sağlık hizmetlerinde kabul görmesi için çeşitli değişkenleri ele alan 26 makaleyi incelemektedir. Araştırma, YZ'nin kullanım kolaylığı, erişilebilirlik ve verimliliğin yanı sıra maliyetleri azaltma potansiyeli sebebiyle olumlu algılandığını ortaya koymaktadır. Ruh sağlığı sorunları için geliştirilmiş 11 mobil uygulamayı inceleyen Ahmed ve diğerleri (2021), bu uygulamaların özellikle maliyet açısından önemli bir fırsat sunduğunu belirtmektedir.

Terapiyi İlgi Çekici Hale Getirme

Makine öğrenmesi yöntemiyle hazırlanmış dijital oyunlar, terapiyi danışan için eğlenceli hale getirebilir. Bu oyunlar hastanın ihtiyaçlarına göre uyarlanabilir. Terapötik oyunlar salt eğlenme amacı taşımaz. Eğitim, öğrenme, iyileşme gibi birtakım hedefler taşımakla birlikte danışan için ilgi çekici ve sürükleyici bir ortam sunar (Hudlicka, 2016).

Yalnız Yaşayan Yaşlılar İçin Tam Zamanlı Destek

Avrupa'da yaşlı nüfus giderek artmaktadır. Yapay zekâlı insansı robotlar; yalnız yaşayan yaşlı insanların sohbet ve iletişim ihtiyaçlarını karşılamalarına, olumsuz duygu ve semptomların azaltılmasına ve fiziksel bakımlarına yardımcı olabilir (Hung vd., 2019). Örneğin; Cavallo ve diğerleri (2018), 35 yaşlı bireyin katıldığı çalışmada altı farklı robotik sistemi kullanmış ve yaşlılara evde bakım hizmeti veren robotik uygulamaların onların yaşamlarını kolaylaştırdığını, robotik uygulamaların sosyal açıdan kabul edilebilir bir potansiyel taşıdığını bildirmiştir.

Bazı Terapötik Müdahalelerde Riski Azaltma

Maruz bırakma gibi terapötik müdahalelerde, gerçek durumlardansa YZ simülasyonlarının kullanılması, gerçek durumlardan kaynaklanacak riskleri düşürebilir (Luxton, 2014). Örneğin; Bilişsel Davranışçı Terapi'de kullanılan "maruz bırakma" tekniği, sanal gerçeklik terapisinde bilgisayar ortamında oluşturulan sanal bir uyarana uygulanmaktadır. Yapılan bazı araştırmalar, Bilişsel Davranışçı Terapi'de kullanılan gerçek maruz bırakmaya kıyasla sanal gerçeklik terapisinde hastaların kendilerini daha fazla güvende hissettiğini ortaya koymuştur (Bilge vd., 2020).

Kişiyi Özel İlaçların Geliştirilmesi ve Kişiselleştirilmiş Tedavi

Medikal biyoteknolojinin gelişimiyle birlikte ilaçların yan etkilerini azaltmak ve kişiye özel ilaç tedavisi sunmak mümkün hale gelmiştir. Psikozlar için reçetelendirilen Abilify MyCite gibi nanosensörler içeren akıllı haplar, yutulduktan sonra sensörden giyilebilir bir banda hapın yutulduğu bilgisini göndermektedir. Böylelikle hastaların ilaçlarını alıp almadıkları web üzerinden takip edilebilmektedir. Büyük verileri işleyen algoritmalar sadece ilaçların değil psikiyatrik müdahalelerin de kişiselleştirilmesini sağlayabilir (Bzdok & Meyer-Lindenberg 2018; Kurnaz vd., 2019, ss. 31-33).

YZ Kullanımına İlişkin Sorunlar

Bilgisayar ve internetin hayata girmesiyle birlikte aynı mekânı paylaşmadan bir makine aracılığıyla terapi hizmetlerinin verilmesi mümkün olmuştur. YZ teknolojisinin gelişmesi ise bir insan terapist olmadan ruh sağlığı hizmetlerinin verilebilmesine imkan tanımaktadır. Yıllar boyunca geleneksel terapi hizmetleri insan-insana ve yüz yüze verilmiştir. Önemli endişelerden biri, insansız ya da bir makine aracılığıyla verilen bu hizmetlerin terapinin doğasına yapacağı etkidir. Örneğin; hastalar, terapötik bağ kurabilecek mi, sanal danışmanlara güvenebilecek mi, hastanın duyu ve yeteneklerinden daha üstün olan teknolojiler kullanıldığı dikkate alınırsa hasta yapay akıllı sistemlerle nasıl etkileşime geçecek (Luxton, 2014) gibi sorular önem

kazanmaktadır. Bu bölümde YZ kullanımının yol açacağı etik, hukuki ve uygulamaya ilişkin farklı kaygılar ele alınmaktadır.

Empati Yoksunluğu ve Terapötik Bağın Kurulamaması

YZ teknolojileri, danışanla iletişim için farklı yöntemlere dayanarak oluşturulmuş algoritmaları kullanmaktadır. Makineler empati kurarak, anlayarak ve ilişki kurarak değil danışandan gelen sözel, görsel ya da yazılı verileri kaydedip bunları işleyerek iletişim kurmaktadır. “Anlam” ve “bağ kurma” olmadan yürütülen bir terapötik süreç, danışan açısından farklı sorunlar taşıyabilir. Örneğin; yapılan bir çalışma, web tabanlı uygulamalar ile kullanıcılar arasında empatik açıdan bir uyumsuzluk olduğunu ortaya koymuştur (Scholten vd., 2017).

Ön Yargı ve Ayrımcılık

YZ programlarında görülen önemli bir sorun, algoritmaların insanların sahip olduğu ön yargıları ve ayrımcı düşünceleri yansıtabilecek oluşudur. Makine öğrenmesinde makineler, insan uzmanlar tarafından eğitilmekte ya da insanlardan gelen verilerle öğrenmektedir. İnsanın algoritmaların inşa edicisi ya da veri sağlayıcısı olması sebebiyle makineler cinsiyet ya da ırk ayrımcılığını yansıtan çıktılar verebilmektedir. Ön yargıların makinelerde nasıl ortaya çıktığını anlatan basit bir örnek, kanser tanısı için yapay zekânın akciğer röntgenleri ile eğitilmesidir. Akciğer kanserli röntgen bir radyolog tarafından sarı renk ile işaretlenmiş ise YZ “sarı renk” ile “kanseri” ilişkilendirir. 2016’da hangi suçluların tekrar suça bulaşacağını tahmin etmek için bir risk değerlendirme yazılımı olan COMPAS’ın kullanıldığı bir araştırmada, açıkça ırkları ele almak üzere tasarlanmadığı halde programın siyah insanlara karşı ön yargılı sonuçlar verdiği görülmüştür (Fan, 2020, s. 76).

Sorumluluk Problemi

Uzmanlar aldıkları kararların sorumluluğunu da alır ve hesap vermeye açıklırlar. Ancak bir YZ algoritması yanlış tanı koyduğunda, yanlış bir risk değerlendirmesinde bulunduğu ya da yanlış bir karar verdiğinde sorumlu kim olacaktır? YZ yardımcı olarak kullanıldığında alınan kararlardan insanları sorumlu tutmak mümkün olsa da otonom olarak çalışan programların aldığı kararlarda sorumluluğun kimde olduğu bulanıklaşmaktadır. Makineler onları programlayan kişiler farkında olmasalar bile bazı değerlere göre hareket edecektir. Bu da sorumluluk problemine açıklık getirmeyi gerektirmektedir (Waldrop, 1987).

Etik Kılavuzların Eksikliği

Yapay zekânın farklı sektörlerde kullanımına ilişkin etik kılavuzların hazırlanmasına başlanmış ve Avrupa Komisyonu Yapay Zekâ Üst Düzey Uzman Grubu (2019) tarafından Yapay Zekânın Güvenli Kullanımı İçin Etik Rehber hazırlanmıştır. Ancak şimdiye kadar ruh sağlığı alanına özgü bir etik kılavuz hazırlanmış değildir (Fiske vd., 2019). Körtner (2016), sosyal robotlarla yapılan çalışmaların güvenlik, gizlilik, yanılma (insan gibi görünmesine rağmen duygusal ve yakınlık beklentilerini karşılayamama) gibi çeşitli etik sorunlar ortaya çıkardığını belirtmektedir. Lovejoy (2019), 2015 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ruh sağlığı için 47 bin akıllı telefon uygulamasının satıldığını, bunların çoğunun onaylanmamış olduğunu belirtmektedir. Yapay zekânın kullanımında etik yönergelerin olmayışından dolayı danışanın yapay zekânın nasıl çalıştığını anlamamış olması, programın sınırlılıklarını bilmemesi, otonom çalışan bir program ise YZ yönlendirmelerinin bir uzman kontrolünden geçmediğinin ve yapay zekânın öngörülemez bir şekilde arızalanabileceğinin ya da çalışabileceğinin farkında olmaması gibi çok farklı problemler vardır (Luxton, 2014).

Güvenlik Sorunu

Geleneksel terapide danışan hakkındaki bilgi, terapi seanslarında danışanın kendisinden alınmaktadır. Danışan kendisi hakkında verdiği bilgide kontrol sahibidir. Web tabanlı çalışan YZ programları, danışanın kültürel, sosyal, siyasal, ekonomik ve sağlıkla ilişkili dijital aktivitelerinin verilerini toplayabilmektedir. Danışan hakkında bu kadar çok bilginin toplanması, danışan için gizlilik, mahremiyet ve özerklik sorununa yol açmaktadır (Bennett ve Doub, 2016). Danışan yapay zekânın kendisi hakkında ne kadar veriye sahip olduğunu bilemeyebilir. Danışan hakkında toplanan verilerin büyüklüğü ve yapay zekânın bunları işleyebilme kapasitesi, güvenlik endişelerini de beraberinde getirmektedir. Broadbent (2017), robotların hacklenmesinin mümkün olduğuna ve bunun da güvenlik ve gizlilikle ilgili tehditler oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Gizlilik ve mahremiyetle ilgili endişelere çözüm getirmek için çeşitli organizasyonlar kurulmaya başlanmıştır (Fan, 2020, s. 80).

İnsansı ve Android Robotların Algılanma Sorunu

Yapay zekânın insan duygu ve davranışlarını anlama ve onları özgün bir şekilde yansıtabilme becerileri giderek gelişmektedir (Yonck, 2019, s. 79). Robotik alanındaki çalışmalar sadece iletişim olarak değil görünüm olarak da insana benzeyen robotlar üretmeye başlamıştır. Bu tür robotlara "humanoid" ve "android" robotlar denilmektedir. Android robotlar; cilt, kirpik, saç gibi daha ayrıntılı özelliklere sahip olması bakımından

görünüm olarak insana daha çok benzemektedir (Broadbent, 2017; Haring vd., 2013). Haring ve diğerlerinin (2013) yaptığı araştırma, deneklerin %70'inin ilk tanışmada insan ve android robotu ayırt edemediklerini göstermiştir. Yapılan bazı çalışmalar, insanların robotları antropoformize etme eğilimini göstermiştir. Robotlar görünüm olarak insana daha fazla benzedikçe (el, yüz, göz gibi) antropoformize etme eğilimi artmaktadır (DiSalvo vd., 2002). Başka araştırmalar insanların selamlaşmak, kibar davranmak, iyilik yapmak ve merhamet etmek gibi davranışlar göstererek humanoid ve android robotlarla sosyal etkileşime girdiğini bulmuştur (Hoenen vd., 2016; Lee vd., 2010). Yonck (2019, s. 46) insanlarla duygusal etkileşime giren robotların arkadaş, dost hatta sevgili olarak insanlara eşlik edebileceğini vurgulamaktadır.

Kahn ve diğerlerinin (2012) yaptığı bir çalışma, çocukların humanoid bir robota zihinsel, sosyal ve ahlaki bir kişilik atfettiğini ortaya koymuştur. Çocukların çoğu robotu duyguları olan, sır verilebilecek, sivil hakları olan (oy verme ve tazminat hakkı gibi) bir kişi olarak değerlendirmiştir. Bu, yapay zekâli humanoid ve android robotların kullanıcılar tarafından nasıl algılandığıyla ilgili sorunları gündeme getirmekte, duyguların ve yaşantıların robot terapistlere aktarımı endişe doğurmaktadır. Danışanlar için gerçeklik ve sanallık arasındaki sınırlar bulanıklaşabilmektedir (Fiske vd., 2019). Bazı uzmanlar, robotların sevgi ve yakınlık gibi duyguları sadece simüle edebildikleri için insanları gerçek doğaları hakkında aldattığını, bunun etik olmadığını ve kullanıcılara zarar verebileceğini savunmaktadır (Sparrow ve Sparrow, 2006). Sparrow ve Sparrow (2006), yardıma muhtaç kişilerin robotların doğası hakkında tam olarak bilgilendirilmesini ve insan bakıcılara oranla robotları tercih edip etmeyeceklerinin sorulması gerektiğini belirtmektedir. İnsan görünümlü robotlarla ilgili bir diğer sorun "tekinsiz vadi" olarak bilinmektedir. Bu kavram Japon uzman Masahiro Mori tarafından 1970 yılında ortaya atılmıştır. Tekinsiz vadi, insana benzer bir robot karşısında yaşanan şaşırma, ürkme, tikslenme gibi duyguları ifade etmektedir. Mori, tekinsiz vadi kavramını insanların ölü bir bedenle etkileşime girmesine benzetmektedir (Broadbent, 2017).

Ruh Sağlığı Hizmetlerinde İş Kaybı

YZ destekli sistemler geliştikçe gelecekte ruh sağlığı uzmanlarının yerini sanal chatbotlar ya da robot terapistler mi alacak sorusu gündeme gelmektedir. IBM'in geliştirdiği Watson gibi robotlar çok kısa bir süre içinde büyük veri yığınlarını tarayıp analiz edebilmekte ve klinik kararlar verebilmektedir. Bu teknolojinin klinik psikoloji dâhil her türlü mesleğe uygulanabileceği ifade edilmektedir. Bazı uzmanlar bu gelişmelerin ruh sağlığı alanında iş kaybına neden olabileceğini belirtmektedir (Luxton, 2014).

Uygulamaya İlişkin Diğer Sorunlar

Sözü edilen sorunlara ek olarak başka sorunlar da söz konusudur. Bunlardan biri, YZ kullanımına ilişkin uzmanların eğitim eksikliğidir. Bir diğer sorun, danışanların sanal danışmanlara bağımlılık geliştirebilecek olmasıdır. Yine sanal ortamlar aracılığıyla edinilen becerilerin gerçek yaşam durumlarına ne denli aktarılacağı belirli değildir. Bir başka sorun da bilişsel ya da psikomotor becerileri desteklemek için insanlara implante edilebilen YZ aparatlarının benlik algısını ne şekilde etkileyeceğinin belirsiz olmasıdır (Fiske vd., 2019; Luxton, 2014). Yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanılması yeni bir olgudur. Konuya ilişkin geniş ölçekli randomize araştırmalara ve boylamsal çalışmalara ihtiyaç vardır. Yapılacak çalışmalar yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımına ilişkin başka avantajları ve sorunları ortaya koyabilir. Bu makalede incelenen fırsatlar ve sorunlar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1

Yapay Zekânın Ruh Sağlığı Hizmetlerinde Kullanımına İlişkin Fırsatlar ve Sorunlar

Fırsatlar	Sorunlar
Tanı, tedavi ve bakım kalitesinin artması	Empati yoksunluğu ve terapötik bağın kurulamaması
Uzmanların iş yükünün azalması	Ön yargı ve ayrımcılık
Kolay ulaşım ve damgalama endişesini ortadan kaldırması	Sorumluluk problemi
Hastalıkları erken teşhis etmesi	Etik kılavuzların eksikliği
Maliyeti azaltması	Güvenlik sorunu
Terapiyi ilgi çekici hâle getirmesi	İnsansı ve android robotların algılanma sorunu
Yalnız yaşayan yaşlılar için tam zamanlı destek	Ruh sağlığı hizmetlerinde iş kaybı
Bazı terapötik müdahalelerde riski azaltması	Uygulamaya ilişkin diğer sorunlar (Uzmanların eğitim eksikliği, danışanların sanal danışmana bağımlılık geliştirmesi vb. gibi)
Kişiyeye özel ilaçların geliştirilmesi ve kişiselleştirilmiş tedavi	

Tartışma

Bu makalede yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımına ilişkin yapılan araştırmaları aktarmak, yapay zekânın ruh sağlığı alanında kullanımının getireceği fırsatları ve sorunları incelemek amaçlanmıştır. Yapılan çalışmalar, yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerine erişimini kolaylaştırmak, hastalıkları erken teşhis etmek, uzmanların iş yükünü ve maliyeti azaltmak, kişiselleştirilmiş tedavi olanakları sunmak gibi fırsatların yanında gizlilik ve mahremiyet, sorumluluk problemi, ön yargı ve ayrımcılık, etik kılavuzların eksikliği gibi sorunların da olduğunu göstermektedir.

YZ teknolojisinin ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımı henüz yaygınlaşmamış olmakla birlikte bu alandaki çalışmalar artmaktadır. YZ ve robotik alanında yapılan çalışmaların ruh sağlığı hizmetlerine sağlayacağı katkılar literatürde geniş bir şekilde vurgulanmıştır. YZ programlarından tanı ve tedavide, araştırmalarda, eğitimde, ilaç geliştirmede, geleceğe yönelik daha sağlıklı öngörüler geliştirmekte faydalanılabileceği belirtilmektedir (Fitzpatrick vd., 2017; Kalmady vd., 2019; Rein vd., 2018). Sosyal robotlar hasta, yaşlı ve yalnız kişilere refakat etmekte (Cifuentes vd., 2020), sanal danışmanlar ruh sağlığı hizmetlerinden çeşitli nedenlerle faydalanamayan danışanlara yardımcı olmaktadır (Dosovitsky vd., 2020). Bu sonuçlar, YZ ve robotik çalışmalarından ruh sağlığı hizmetlerinin etkilenmesinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Bu etkinin hangi düzeylerde olacağı henüz belirsizdir. Kimi uzmanlar umut verici bulgulara işaret ederken (Insel, 2018; Luxton, 2014; Torous vd., 2015) kimi uzmanlar da yapay zekânın kullanımına endişeyle yaklaşmaktadır (Casgrove vd., 2020; Turkle, 2010). Yapay zekânın ruh sağlığı alanında kullanımına ilişkin çalışmalar giderek artsa da bu teknolojilerin ne oranda kabul göreceği henüz açık değildir. Öne çıkan bazı konuların bu kabul düzeyini etkileyeceği düşünülmektedir. Bu konulardan ilki, yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde nasıl bir rol oynayacağına ilişkindir.

Yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde üç düzeyde rol oynayabileceğini söylemek mümkündür. Bu üç düzey, yapay zekânın insan ruh sağlığı uzmanıyla arasındaki hiyerarşik düzenin üç farklı şekilde oluşabileceğini de yansıtır. Birinci düzeyde YZ, ruh sağlığı uzmanı için “araç” rolündedir. YZ bu düzeyde uzmanın karar vermesi için bir betimleme, düzenleme ya da sınıflama yapar ancak herhangi bir tercihte bulunmaz. Örneğin; oturumların bir özetini çıkarabilir, danışanın söylediklerini tematik olarak sınıflayabilir, danışanın fizyolojik tepkilerini kaydedebilir. YZ “araç” rolünde uzmanın işini kolaylaştırıcıdır ama ona klinik kararları için bir seçenek sunmaz ya da yönlendirmede bulunmaz. Bu düzeyde insan “uzman” rolündedir, klinik sürecin yönetiminde otoritesini yapay zekâyla paylaşmaz. Yetki ve sorumluluk insan uzmandadır. Doraiswamy ve diğerlerinin (2020) 22 ülkeden 791 psikiyatristin katılımıyla gerçekleştirdiği araştırma, uzmanların yapay zekânın “araç” rolünü

benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu araştırmaya göre katılımcıların %75'i tıbbi kayıtların tutulması ve güncellenmesi; %54'ü bilgi ve dokümanların sentezlenmesi gibi konularda yapay zekânın insanın yerini alabileceğini söylemiştir. Örneğin; aynı araştırmanın devamı olan nitel bulgularda bir katılımcı “asıl fayda psikiyatristlerin evrak işlerini azaltmak olacaktır” derken bir diğeri “bürokratik işleri kolaylaştıracaktır” demektedir (Blease vd., 2020).

YZ ikinci düzeyde, uzmanın “yardımcısı” rolünü oynar. Bu düzeyde YZ sadece verileri kaydedip sınıflama, düzenleme, betimleme yapmakla kalmaz aynı zamanda uzmanın kararına yardımcı olabilecek seçenekler de sunar. Örneğin; hastanın “ilaçsız tedaviye” daha uygun olduğunu söyleyebilir, hastaya yapılacak terapötik müdahale için bilişsel davranışçı modeli önerebilir, grup terapisinden bireysel terapinin hastanın kişilik özellikleriyle daha uyumlu olduğunu söyleyebilir ya da bu konularda bir kaç seçenek sunabilir. YZ bu düzeyde karar verici değildir ama insan uzmanın kararlarına etki edebilir. Yine de karar uzmanın inisiyatifindedir, uzman klinik süreçteki otoritesinin bir kısmını yapay zekâyla paylaşabilir. Yetki ve sorumluluk insan uzmanda olmakla birlikte yapay zekâyı ortak ettiği oranda özellikle yanlış kararlarda sorumluluğun bir kısmını onda görebilir ya da bunu öne sürebilir. Doraiswamy ve diğerlerinin (2020) gerçekleştirdiği araştırmada katılımcıların %47'si gelecek 25 yıl içinde yapay zekânın psikiyatri uzmanlarının işlerini orta derecede etkileyeceğini söylemiştir. Blease ve diğerlerinin (2020) yaptığı araştırmada ise bazı katılımcılar yapay zekânın tedavide olmasa bile tedavi seçeneklerinin değerlendirilmesi, tedavi planının formülasyonu, ilaç kararı, teşhis, risk tahmini ve izlemede yararlı olabileceğini aktarmışlardır. Örneğin; bir katılımcı “yapay zekâ, olasılıkları hesaplamamıza, intihar riskini değerlendirmemize ve bir hastanın yüksek dekompanasyon riski taşıdığını tespit etmemize yardımcı olacaktır” demiştir (Blease vd., 2020). Bu bulgular uzmanların yapay zekânın “yardımcı” rolünü onaylayabileceği yönünde yorumlanabilir. Bununla birlikte YZ-klinisyen iş birliğinde görevlerini planlama ve yürütmeye ilişkin çeşitli zorluklar bulunduğu bildirilmektedir (Miner vd., 2019).

Üçüncü düzey, yapay zekânın “karar verici uzman” rolüdür. Bu düzeyde YZ bir insan uzmandan bağımsız klinik kararlar verebilir. Örneğin; depresyonu olan bir hastanın terapi sürecini yapılandırıp yönetebilir. Hastaya uygulayacağı teknikleri, vereceği ev ödevlerini kendisi seçip hastanın terapi sürecini kendisi sonlandırabilir. Bu düzeyde insan terapist tedavi sürecinin bir parçası değildir. Yetki ve sorumluluk yapay zekâdadır. Doraiswamy ve diğerlerinin (2020) gerçekleştirdiği araştırmaya göre ruh sağlığı uzmanlarının sadece %3,8'i yapay zekânın gelecekte psikiyatristlerin yerini alabileceğini söylerken büyük bir bölümü (%83) yapay zekânın “empati” gibi terapötik koşulları karşılamada yetersiz kalacağını belirtmiştir. Scholten ve

diğerlerinin (2017) yaptığı bir araştırma da web tabanlı uygulamalar ile kullanıcıları arasında empatik açıdan bir uyumsuzluk bulmuştur. Blease ve diğerlerinin (2020) çalışması, ruh sağlığı uzmanlarının genel olarak yapay zekânın “uzman” rolüne ilişkin olumsuz görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Yazarlar, baskın görüşün makinelerin empati dâhil olmak üzere psikiyatrik bakımın ilişkisel yönlerini ve terapötik koşulları karşılayamayacağı yönünde olduğunu bildirmektedir. Örneğin; bir katılımcı, yapay zekânın “yardımcı” rolde olduğu zaman bile insan uzman tarafından kontrol edilmesi gerektiğini ifade ederek şöyle demektedir: “Sorun, makine tarafından teşhis edilmesidir. Bence psikiyatristin yine de makineyi doğrulaması gerekiyor. Makine insanın yerini alamaz.” Bir başka katılımcı ise yapay zekânın tıbbın diğer alanları için işlevsel olsa da bunun psikiyatri için geçerli olmayacağını belirtmiştir (Blease vd., 2020). Yapılan bir başka çalışmada (Frey & Osborn, 2017) 702 meslek grubu, otomasyona yatkınlıklarına göre en azdan en yükseğe doğru sıralanmış, psikologlar 17. sırada değerlendirilmişlerdir. Buna göre ruh sağlığı mesleğinin otomasyona yatkınlığı pek çok mesleğe göre düşük bulunmuştur. Araştırmacılar doğal insan duygularının gerçek zamanlı tanınmasının YZ teknolojileri için zorlu bir problem olmaya devam ettiğini belirtmişler; YZ teknolojisindeki gelişmelerin karmaşık algılama, yaratıcı ve sosyal zekâ gerektiren mesleklerin yerini almaktan uzak olduğunu ifade etmişlerdir (Frey & Osborn, 2017). Yapay zekânın “hassas ruh sağlığı hizmetleri” için bir fırsat olduğunu ifade eden Bickman (2020) da yapay zekânın daha çok “yardımcı” rolde olacağına işaret etmektedir. Miner ve diğerleri de (2019) yapay zekânın en ateşli savunucularının bile insanların bilgisayarlardan daha iyi yaptığı bazı şeylerin olduğunu kabul edeceklerini belirtmektedirler.

Yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde işlev görebileceği bu üç düzeyin kendine özgü avantaj ve dezavantajlarının tartışılmasına ihtiyaç vardır. İlk düzeyden (araç) ikinci (yardımcı) ve üçüncü düzeye (uzman) doğru yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerindeki etkinliği arttıkça etik ve hukuki tartışmalarla birlikte terapinin doğasına ve ruh sağlığı eğitiminin yeniden düzenlenmesine yönelik tartışmaların artması muhtemeldir (Fiske vd., 2019; Luxton, 2014). Bununla birlikte konu üzerinde çalışan pek çok uzman yapay zekânın insanın yerine geçebileceği düşüncesine mesafeli yaklaşmakta ve YZ-insan iş birliğine vurgu yapmaktadır (Miner vd., 2019). Diğer taraftan yapay zekânın ruh sağlığı uzmanları tarafından nasıl algılandığına ilişkin daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Hâlâ yapay zekânın klinik ortamda kullanımına ilişkin ruh sağlığı uzmanlarının bakış açılarını anlamaya dönük sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır (Chew & Achananuparp, 2022).

Yapay zekânın ruh sağlığı alanına entegrasyonundaki önemli konulardan biri de YZ tabanlı uygulamaların terapötik koşulları karşılayıp karşılayamayacağı ve

psikolojik sorunların doğasını ne oranda anlayabileceğidir. YZ teknolojilerinin cansız ve maddi bir yapıya sahip olmasından dolayı bu kolay görünmemektedir. Ruh sağlığı alanındaki sorunlar; biyolojik yatkınlıklar, geçmiş yaşantılar, çevresel koşullar, bilişsel özellikler, kültürel yapı ve öznel deneyimlerin etkili olduğu kompleks sorunlardır (Öztürk & Uluşahin, 2011, ss. 17-18; Plotnik, 2009, ss. 510-511). Yapay zekânın ruh sağlığı alanına entegrasyonundaki en önemli zorluklardan biri, psikolojik sorunların bu kompleks yapısıdır (Bickman, 2020). Özellikle insanın öznel deneyimlere sahip ve duygu sahibi bir varlık olması, YZ teknolojilerinin insandan bağımsız bir şekilde tedavi yapabilmesinin önündeki en önemli engel olarak görünmektedir. Daha önce de söz edildiği gibi terapötik etkileşimin merkezinde yer alan “empati” gibi dinamik bir koşulun makineler tarafından nasıl sağlanacağı önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. YZ teknolojilerinin duygulara ve öznel deneyime sahip olamayacağı için ruh sağlığı hizmetlerindeki kullanımının sınırlı olacağı söylenebilir. Bazı çalışmalar sohbet robotlarıyla terapötik etkileşime giren insanların bu yazılımları empatik bulduğunu göstermektedir (Boucher vd., 2021) Ancak Airenti’ye (2015) göre insanlar robotlara duygu ve zihin atfetmeler de robotlarda duygu olmadığını bilmektedirler. Bu yüzden yapay zekâ/robot-insan etkileşiminde empati sınırlı olarak ele alınması gereken bir kavramdır (Airenti, 2015). Turkle (2010), yapay zekâ ve robotik teknolojisi tarafından düşünmenin simüle edilebileceğini ama duyguların simüle edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre simüle edilmiş bir düşünce, düşünce olabilir ama simüle edilmiş bir aşk, asla aşk değildir; simüle edilmiş bir duygu, duygu değildir. Bu bakımdan yapay zekânın psikanalitik, ilişkisel-sistemik yaklaşımlardansa bilişsel-davranışçı müdahale tekniklerine daha uygun olduğu söylenebilir. Ahmed ve diğerlerinin (2021) ruh sağlığı sorunlarında kullanılan mobil sohbet robotlarını incelediği çalışmalarında, 11 sohbet robotundan altısının bilişsel-davranışçı, ikisinin diyalektik-davranışçı modele göre kodlanmış olması bu bağlamda yorumlanabilir. Boucher ve diğerleri de (2021) sohbet robotların en fazla bilişsel-davranışçı modelin ilkelerini kullandığını belirtmektedir. Yine Sebri ve diğerlerinin (2020) yaptığı bir araştırmada bilişsel-davranışçı modeli kullanan terapistlerin psikanalitik ve sistemik-ilişkisel yaklaşımı kullanan terapistlere göre yapay zekâyâ daha olumlu yaklaştıkları bildirilmiştir.

YZ teknolojilerinin ruh sağlığı alanında kabulünü etkileyecek bir diğer konu, bu teknolojilerin şirketler ve devletler tarafından kötüye kullanılma riskidir. Özellikle ruh sağlığı alanında kullanılan YZ tabanlı uygulamaların şirketler tarafından ticari bir ürün olarak görülmesi, bu uygulamaların güvenilirliği hakkında önemli bir soru işareti oluşturmaktadır. Kâr amaçlı üretilen dijital sağlık uygulamalarının denetimsiz bir şekilde doğrudan satışa sunulduğu ifade edilmektedir (Senders vd., 2019). Günümüzde 10 binden fazla dijital ruh sağlığı uygulaması olduğu bildirilmekte ancak bunların %2’i kadarının deneysel kanıtlarla desteklendiği ifade edilmektedir.

(Boucher vd., 2021). Bu teknolojilerin klinik kullanım sürecine girmeden önce bağımsız inceleme kurullarının denetiminden geçmesi ve onay alan uygulamaların klinik kullanımına izin verilmesi önerilmektedir (Senders vd., 2019). Diğer taraftan YZ tabanlı uygulamalar aracılığıyla elde edilen verilerin üçüncü kişilere satılabilme ihtimali bu uygulamaların kullanımıyla ilgili endişeleri artırmaktadır. Günümüzde Acxiom, Epsilon, Datalogix gibi veri satışı yapan şirketlerin veri satışından yıllık 156 milyar dolar gelir elde ettiği belirtilmektedir (Goodman, 2016). Huckvale ve diğerlerinin (2019) psikolojik sağlık alanında yaptığı bir araştırmada, akıllı telefonlardan veri elde eden uygulamaların %81'inin Google'a ve Facebook'a veri aktardığını ortaya koymuştur. Facebook'un kullanıcılarının bilgilerini Cambridge Analytica şirketine satmasıyla ortaya çıkan skandal YZ teknolojileriyle elde edilen bilgilerin ticari ve siyasi amaçlar için kullanılabileceğini göstermektedir (Martinez-Martin vd., 2018; Senders vd., 2019).

Bir diğer tartışma konusu, YZ sistemlerinin işlediği verilerin ne oranda gerçekliği temsil ettiğine ilişkindir. Tıbbi alanda toplanan verinin doğruluğu, sorunla ilgili olması, veri kalitesi ve önerilen çözümlerin bilimselliği kritik bir öneme sahiptir. Yapay zekânın doğru çıktı verebilmesi öncelikle verinin temizliğine ve kalitesine bağlıdır (Davidson, 2020). Örneğin; akıllı telefonlar aracılığıyla toplanan veri, yanıltıcı bir şekilde psikolojik bir sorunun semptomu olarak yorumlanabilir (Gültekin, 2021). Hagendorff ve Wezel (2019), yapay zekânın sınırlılıklarını tartıştıkları makalelerinde YZ sistemlerinde önemli bir metodolojik problem olarak verilerin toplanma ve işleme biçimlerinin gerçekliği temsil etmemesini göstermektedir. Nihayetinde YZ sistemleri; insanlar tarafından kodlanmakta, insanların ürettiği bilgileri kullanmakta ya da insanlar tarafından eğitilmektedir. Hagendorff ve Wezel (2019) ayrıca algoritmaları geliştiren yazılım mühendislerinin bu yazılımların yol açacağı etik, sosyolojik, psikolojik ve politik sonuçları hakkında yetersiz olmasını önemli bir sorun olarak değerlendirmektedir.

YZ teknolojisinin ruh sağlığı hizmetlerinde kabulünü etkileyecek bir diğer konu "kara kutu" sorunudur. Derin öğrenme tekniğiyle işlenen verilerin işlem süreci, yazılımı geliştiren mühendisler için bile şeffaf değildir. Hâlbuki insanlar tarafından üretilen verileri kullanan derin öğrenme algoritmaları ön yargılı çıktılar üretebilmekte ve bazı dezavantajlı grupların haksızlığa uğramasına neden olabilmektedir (Barocas vd., 2019). Örneğin; etnisiteyi ele almak için tasarlanmamış olmasına rağmen COMPAS isimli yazılım, siyahi insanlara karşı ön yargılı sonuçlar vermiştir (Fan, 2020, s. 76). Kara kutu sorunu, Avrupa Birliği'nin yasal mevzuatlarında ele alınmış ve vatandaşların YZ'nin nasıl karar aldığını bilmeye hakkı olduğu vurgulanmıştır (Taylor & Taylor, 2021). Bu doğrultuda Açıklanabilir Yapay Zekâ (XAI: *Explainable Artificial*

Intelligence) adı verilen yeni bir alan kara kutu sorununa çözüm getirmek için çalışmalar yürütmektedir (Minh vd., 2021). Girdi ve çıktıların kontrol edilebilmesinin ama ikisi arasındaki karar sürecinin açıklanamamasının özellikle insan refahını ilgilendiren psikoloji alanında önemli bir sorun olduğunu belirten Taylor ve Taylor (2021), bilişsel psikolojinin bu sorunun çözümüne katkıda bulunabileceğini belirtmektedir. İnsan zihninin de bir bakıma “kara kutu” olduğunu ifade eden yazarlar, bilişsel psikolojinin insan zihninin işleyişini açıklamada başarılı modeller geliştirdiğini belirterek XAI çalışmalarına da katkı sağlayabileceğini belirtmektedir.

Sonuç

YZ tabanlı uygulamaların önümüzdeki yıllarda ruh sağlığı hizmetlerinde daha yaygın bir şekilde kullanılacağı ve ruh sağlığı hizmetlerinde değişikliklere yol açacağı söylenmektedir. Ancak yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde hangi düzeyde kabul göreceği henüz belirsizliğini korumaktadır. Ruh sağlığı uzmanlarının yapay zekânın rolüne ilişkin algıları, YZ teknolojilerinin yapısından kaynaklanan teknik sorunlar ve YZ teknolojilerinin kötüye kullanımı gibi faktörler, yapay zekânın ruh sağlığı alanında ne oranda kabul göreceğini etkileyecektir. Ancak ruh sağlığı hizmetlerinde duygu ve öznel deneyimin kritik bir önemde olması, YZ teknolojilerinin daha çok “araç” ve “yardımcı” rolde kabul göreceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte özellikle ruh sağlığı uzmanlarının yapay zekânın rolüne ilişkin algılarını inceleyen çalışmalara daha fazla ihtiyaç vardır. Ayrıca YZ algoritmalarının kodlanmasında ruh sağlığı uzmanlarıyla iş birliği yapılması; kodlama, veri toplama ve işleme süreçlerini düzenleyen etik ve hukuki düzenlemelerin oluşturulması ve geliştirilmesi; YZ tabanlı dijital sağlık uygulamalarının bağımsız kuruluşlarca denetim ve kontrollerinin yapılması önemlidir.

Bu makalede henüz yeni bir konu olan yapay zekânın ruh sağlığı hizmetlerinde kullanımına ilişkin gelişmeler, fırsatlar ve sorunlar hakkında okuyucuda bir farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır. Sözü edilen gelişme, sorun ve fırsatların her biri için daha geniş ölçekli çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

The Advantages and Disadvantages of Using Artificial Intelligence in Mental Health Services

Mücahit Gültekin

Introduction

Artificial intelligence (AI) was initially used and defined by the pioneers in this field, McCharty, Minsky, Rochester, and Shannon, in a letter to the Rockefeller Foundation to request funding support in 1955 (2006, as cited in Say, 2018, p. 85–86); since then, several definitions of AI have been made. Nilsson (2019, p. 13) defined AI as “an activity dedicated to making intelligent machines.” According to Whitby (2005, p. 17), AI is “a branch of science that discusses what intelligent behavior is in humans, animals, and machines and attempts to figure out how man-made devices exhibit such behavior.” Russell and Norvig (1995, pp. 20–22) revised the definitions over eight textbooks and categorized them into two dimensions. Accordingly, some definitions associate AI with thinking processes and reasoning, while others are concerned with human behavior. Similarly, achievement is a criterion for human performance in certain definitions, while others regard the concept of ideal intelligence. Russell and Norvig (1995, pp. 20–22) categorized these dimensions into four groups and defined AI as “systems that think like humans, systems that act like humans, systems that reason, and systems that act rationally.”

In the past two decades, the rapid development of AI has transformed basic processes and business models in all sectors, especially in the finance, transportation, education, security, law, and health sectors (Brynjolfsson & McAfee, 2019). AI has been argued to be able to cause significant changes in several professional branches

 Assist. Prof., Afyon Kocatepe University. mucahit.gultekin@aku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2697-0956>

 © İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0664
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

 Received: 03.04.2021
Revision: 18.01.2022
Accepted: 16.03.2022
Online First: 9.04.2022

in the future (Davenport & Ronanki, 2019, pp. 7–29; Frey & Osborne, 2017). Recent advances in AI technology have already begun to affect the field of mental health.

AI Applications in the Field of Mental Health

Studies on the role of AI in the processes of diagnosis, treatment, education, and drug development in mental health services have gained momentum in recent years (Graham et al., 2019).

AI Usage in Early Diagnosis

Obtaining objective measurements in mental health is less likely than in other medical fields, which makes psychiatric diagnosis difficult. AI is assumed to be able to be used to overcome this difficulty (Bedi et al., 2015; Hirschtritt & Insel, 2018). Successful studies have been reported for the use of AI in early diagnosis.

Amoroso et al. (2018) developed software that distinguished a healthy brain from one with Alzheimer's with 86% accuracy. Kalmady et al. (2019) diagnosed schizophrenia with 87% accuracy by using a machine learning model called EMPaSchiz. Several studies have proven social anxiety (Estabragh et al., 2013), depression (Jan et al., 2018), autism (Abbas et al., 2020), obsessive-compulsive disorder (Sattler et al., 2018), and eating disorders (Haynos et al., 2020) to be able to be diagnosed using AI. Masri and Jani (2012) proposed an AI-based mental health diagnostic expert system (MeHDES) for assisting specialists in clinical diagnosis.

The Use of AI in Therapy, Treatment, and Therapeutic Interventions

Several studies have investigated how AI-based computer programs can be employed in therapy, treatment, and psychological interventions in recent years. Some studies have pointed out the role AI has in assisting experts, while others have shown AI programs to be able to be employed in therapy, treatment, and mental health services without a clinician (Lorenzo-Luaces et al., 2018). These studies have also brought discussions to the fore on new concepts such as virtual therapists, robot therapy, and social robots. AI technologies, also known as virtual therapy or robot therapists, involve intelligent algorithms that can respond to a patient or client without the intervention of a clinician (Fiske et al., 2019).

Many studies have demonstrated AI programs to be able to be employed for treating fear of heights (Freeman et al., 2018), schizophrenia (Craig et al., 2018), sexual disorders (Eichenberg et al., 2019), gambling addiction (Auer & Griffiths 2019), and eating disorders (Haynos et al. 2020).

The Use of AI in Educating Mental Health Professionals

Mental health students need to work on real cases. However, students experience various challenges such as lack of experience while working on real cases. AI simulations could be helpful on this point for overcoming this difficulty and training students. For example, Rein et al. (2018) used a computer-simulated training program called Kognito to help university students identify and intervene in those at risk of suicide. Their research results showed the program to be able to greatly assist students in this sense. Gutierrez-Maldonado et al. (2008) developed a program based on AI and 3D applications for interns to use in diagnostic interviews. Similarly, Bartgis and Albright (2016) created online role-play simulations with virtual characters for early diagnosis of those at risk of depression and suicide.

The Use of AI in Developing Psychiatric Drugs

Drug development studies have an important place in medical biotechnology, a sub-field of biotechnology (Kurnaz et al., 2019, pp. 31–33). When considering that drug development is a costly and time-consuming endeavor and developing personalized drugs is still possible, the use of machine learning and AI becomes essential (Mak & Pichika, 2018). Biotechnology companies have already integrated nano-technology into drug development and use. For instance, smart proteins are being produced these days (Chen et al. 2020), and drug discoveries are made using AI (Fujiwara et al., 2018). AI technology is also used in the production of psychiatric drugs. Pharmaceutical companies produce smart pills these days using nano-sensors that check if drugs are being taken on time with regard to schizophrenia and bipolar disorders. Abilify MyCite, the first FDA-approved smart pill, is used to treat schizophrenia and bipolar disorders (Powell, 2017).

The Advantages and Disadvantages of AI Use in Mental Health Services

AI is assumed to be able to lead to radical transformations in traditional mental health services. Various opinions are found in the literature regarding the advantages and disadvantages of this transformation.

The Advantages of AI Technology

The advantages of AI technology include greater diagnosis, treatment, and care quality (Luxton 2016, pp. 27–25; Cresswell et al., 2018), reduced workload for specialists (Fiske et al., 2019), easy access, the elimination of stigmas and discrimination (Luxton, 2014), early diagnosis (Liang et al., 2019), reduced costs (Luxton, 2016, pp.

27–51), makes therapy appealing (Hudlicka, 2016), provides regular support for those living alone (Hung et al., 2019), reduced risks in specific therapeutic interventions (Luxton, 2014), and the development of personalized drugs and treatment (Bzdok & Meyer-Lindenberg 2018; Kurnaz et al., 2019, pp. 31–33).

Problems with the Use of AI

Many questions have garnered growing attention with the use of AI in mental health services. For example, whether patients will develop therapeutic bonds, trust virtual counselors, and interact with AI systems that have superior senses and skills compared to patients (Luxton, 2014) are among those concerns. Furthermore, the ethical, legal, and practical problems regarding the use of AI have already been discussed.

Machines communicate not by empathizing and establishing relationships with clients but by recording and processing verbal, visual, or written data. Therefore, the lack of empathy and inability to establish a therapeutic bond have been acknowledged as problems (Scholten et al., 2017). The algorithm outputs that include biases and discriminations are another challenge for AI. For example, COMPAS software was not intentionally designed to address race and produces biased results against black people (Fan, 2020, p. 76). Many other concerns exist about the use of AI in mental health services, such as the lack of ethical guidelines (Fiske et al., 2019) and the human tendency to anthropomorphize humanoid and android robots (DiSalvo et al., 2002). Additional questions should also be answered such as who would be in charge of the decisions taken by autonomous software (Waldrop, 1987), how would patient confidentiality, privacy, and autonomy be guaranteed (Bennett & Doub, 2016), and would the use of AI cause job loss in the field of mental health (Luxton, 2014).

Discussion

AI can be said to play a role at three levels in mental health services. Namely, a three-level hierarchy exists between AI and mental health professionals. In the first level, AI is a tool for mental health professionals, one that makes a description, regulation, or classification to facilitate decision-making but makes no decisions. For example, AI can summarize sessions, categorize clients' statements thematically, and record their physiological reactions. As a tool, AI facilitates clinicians' work but does not provide an option or guide for clinical decisions. At this level, humans are the experts and share none of their authority with AI. Authority and responsibility are the responsibility of the human expert (Doraiswamy et al., 2020).

In the second level, AI plays the role of assistant, not only recording, classifying, organizing, and describing the data but also offering options to facilitate decision making. For example, AI may suggest a non-drug treatment or a cognitive-behavioral model for therapeutic intervention or recommend individual therapy instead of group therapy as it is more compatible with a patient's personality traits (Blease et al, 2020). AI is not a decision-maker at this level but can influence decisions. The clinician makes the decisions and may wish to share some authority with AI. Therefore, the clinician shares some of the responsibility with AI, especially in regard to wrong decisions.

In the third level, AI is the decision-maker and is able to make clinical decisions independent of a human expert. For instance, AI can structure and manage the therapy process of a patient suffering from depression. AI can choose the therapeutic interventions and homework or even terminate the therapy process. At this level, the human therapist is not a part of the treatment. AI is the only authority.

However, the advantages and disadvantages of AI's three-level function in mental health services should be discussed. As is understood, AI's effectiveness in mental health services increases from the first level (tool) to the second (assistant) and third levels (expert), which leads to ethical and legal debates as well as concerns regarding the nature of therapy and the reorganization of mental health education (Fiske et al., 2019; Luxton, 2014).

Kaynakça | References

- Abbas, H., Garberson, F., Liu-Mayo, S., Glover, E. & Wall, D. P. (2020). Multi-modular AI approach to streamline autism diagnosis in young children. *Scientific Reports*, 10, 5014. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-61213-w>. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61213-w>.
- Ahmed, A., Ali, N., Aziz, S., Abd-alrazaq, A. A., Hassan, A., Khalifa, Elhusein, M. B., Ahmed, M., Ahmed, M. A. S., & Househ, M. (2021). A review of mobile chatbot apps for anxiety and depression and their self-care features. *Computer Methods and Programs in Biomedicine Update*, 1. <https://doi.org/10.1016/j.cmpbup.2021.100012>.
- Airenti, G. (2015). The cognitive bases of anthropomorphism: From relatedness to empathy. *International Journal of Social Robotics*, 7, 117-127. <https://doi.org/10.1007/s12369-014-0263-x>
- Allen, S. (2020). Artificial intelligence and the future of psychiatry. *IEEE Pulse*, 11(3), 2-6. <https://doi.org/10.1109/MPULS.2020.2993657>.
- Altınbaşak, G. (2019). *Bipolar ve unipolar bozuklukların uygun biyobelirteç kullanarak makine öğrenme yöntemleri ile sınıflandırılması*. [Yayımlanmamış master tezi]. Üsküdar Üniversitesi.
- Amoroso, N., Diacono, D., Fanizzi, A., La Rocca, M., Monaco, A., Lombardi, Guaragnella, C., Bellotti, R. & Tangaro, S. (2018). Deep learning reveals alzheimer's disease onset in MCI subjects: Results from an international challenge. *Journal of Neuroscience Methods*, 302, 3-9. <https://doi.org/10.1016/j.jneu-meth.2017.12.011>

- Auer, M. & Griffiths, M.D. (2019). Predicting limit-setting behavior of gamblers using machine learning algorithms: a real-world study of norwegian gamblers using account data. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20, 771-788. <https://doi.org/10.1007/s11469-019-00166-2>
- Avrupa Komisyonu Yapay Zeka Üst Düzey Uzman Grubu. (2019). *A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines*. European Commission B-1049 Brussels.
- Bain, E. E., Shafner, L., Walling, D. P., Othman, A. A., Chuang-Stein, C., Hinkle, J. & Hanina, A. (2017). Use of a novel artificial intelligence platform on mobile devices to assess dosing compliance in a phase 2 clinical trial in subjects with schizophrenia. *JMIR Mhealth Uhealth*, 5(2). <https://doi.org/10.2196/mhealth.7030>
- Barocas, S., Hardt, M. & Narayanan, A. (2019). Fairness in machine learning. *Fordham Law Review*, 28.
- Bartgis, J. & Albright, G. (2016). Online role-play simulations with emotionally responsive avatars for the early detection of native youth psychological distress, including depression and suicidal ideation. *American Indian And Alaska Native Mental Health Research*, 23(2), 1-27. <https://doi.org/10.5820/aian.2302.2016.1>
- Bedi, G., Carrillo, F., Cecchi, G., Slezak, D. F., Sigman, M., Mota, N. B., Ribeiro, S., Javitt, D. C., Copelli, M. & Corcoran, C. M. (2015). Automated analysis of free speech predicts psychosis onset in high-risk youths. *NPJ Schizophrenia*, 1, 15030. <https://doi.org/10.1038/npjSchz.2015.30>
- Bennett, C. C. & Doub, T. W. (2016). Expert systems in mental health care: AI applications in decision-making and consultation. In D. D. Luxton (Ed.), *Artificial intelligence in behavioral and mental health care* (ss. 27-51). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-420248-1.00002-7>.
- Bickman, L. (2020). Improving mental health services: A 50-year journey from randomized experiments to artificial intelligence and precision mental health, *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, Vol. 47, pp 795-843. <https://doi.org/10.1007/s10488-020-01065-8>
- Bilge, Y., Gül, E. & Birçek, N. I. (2020). Bir sosyal fobi vakasında bilişsel davranışçı terapi ve sanal gerçeklik kombinasyonu.. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 158 - 165. <https://doi.org/10.5455/JCBPR.61718>
- Bindoff, I., Stafford, A., Peterson, G., Kang, B. H. & Tenni, P. (2012). The potential for intelligent decision support systems to improve the quality and consistency of medication reviews. *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, 37 (4) :452-458. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2710.2011.01327.x>
- Blease, C., Locher, C., Leon-Carlyle, M. & Doraiswamy, M. (2020). Artificial intelligence and the future of psychiatry: Qualitative findings from a global physician survey. *Digital Health*, 6, 1-18. <https://doi.org/10.1177/2055207620968355>
- Bostrom, N. (2014). *Süper zekâ yapay zekâ uygulamaları tehlikeler ve stratejiler*. F. Burak Aydar (Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Boucher, E. M., Harake, N. R., Ward, H. E., Stoeckl, S. E., Vargas, J., Minkel, J. Parks, A. C., & Zilca, R. (2021). Artificially intelligent chatbots in digital mental health interventions: A review. *Expert Review of Medical Devices*, 18(1), 37-49. <https://doi.org/10.1080/17434440.2021.2013200>
- Boyle, D. (2014). *Alan turing: Enigmanın şifresini çözmek*. R. N. Ercan (Çev.). Zeplin Kitap.
- Broadbent, E. (2017). Interactions with robots: The truths we reveal about ourselves. *Annual Review of Psychology*, 68, 627-52. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010416-043958>.
- Brunn, M., Diefenbacher, A., Courtet, P. & Genieys, W. (2020). The future is knocking: How artificial intelligence will fundamentally change psychiatry. *Academic Psychiatry*, 44, 461-466. <https://doi.org/10.1007/s40596-020-01243-8>
- Brynjolfsson, E. & McAfee, A. (2019). Yapay zekânın vaat ettikleri. Harvard Business Review (Ed) *Dijital dönüşüm yapay zekâ* içinde (ss. 56-19). L. Göktem (Çev.). Optimist Yayınları.

- Burns, M. N., Begale, M., Duffecy, J., Gergle, D., Karr, C. J., Giangrande, E. & Mohr, D.C. (2011). Harnessing context sensing to develop a mobile intervention for depression. *Journal of Medical Internet Research*, 13(3), 55-174. <https://doi.org/10.2196/jmir.1838>
- Bzdok, D. & Meyer-Lindenberg, A. (2018). Machine learning for precision psychiatry: Opportunities and challenges. *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 3(3), 223-230. <https://doi.org/10.1016/j.bpsc.2017.11.007>
- Cao, B., Cho, R. Y., Chen, D., Xiu, M., Wang, L., Soares, J. C. & Zhang, X. Y. (2018). Treatment response prediction and individualized identification of first-episode drug-naïve schizophrenia using brain functional connectivity. *Molecular Psychiatry*, 25, 906-913. <https://doi.org/10.1038/s41380-018-0106-5>
- Casgrove, L., Karter, J. M., McGinley, M. & Morril, Z. (2020). Digital phenotyping and digital psychotropic drugs: Mental health surveillance tools that threaten human rights. *Health and Human Rights Journal*, 22(2), 33-39.
- Cavallo, F., Esposito, R., Limosani, R., Manzi, A., Bevilacqua, R., Felici, E., Di Nuovo, A., Cangelosi, A., Lattanzio, F., & Dario, P. (2018). Robotic services acceptance in smart environments with older adults: User satisfaction and acceptability study. *Journal of Medical Internet Research*, 20(9), e264. <https://doi.org/10.2196/jmir.9460>.
- Cecula, P., Yu, J., Dawoodbhoy, F. M., Delaney, J., Tan, J., Peacock, I. & Cox, B. (2021). Applications of artificial intelligence to improve patient flow on mental health inpatient units - Narrative literature review. *Heliyon*, 7(4), e06626. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e06626>
- Chen, Z., Kibler, R. D., Hunt, A., Busch, F., Pearl, J., Jia, M., VanAernum, Z. L., Wicky, B. I. M., Dods, G., Liao, H., Wilken, M. S., Ciarlo, C., Green, S., El-Samad, H., Stamatoyannopoulos, J., Wysocki, V. H., Jewett, M. C., Boyken, S. E. & Baker, D. (2020). De novo design of protein logic gates. *Science*, 368(6486), 78-84. <https://doi.org/10.1126/science.aay2790>
- Chew, H. S. J. & Achananuparp, P. (2022). Perceptions and needs of artificial intelligence in health care to increase adoption: Scoping review. *Journal of Medical Internet Research*, 24(1), e32939. <https://doi.org/10.2196/32939>
- Cifuentes, C.A., Pinto, M.J., Céspedes, & Munera, M. (2020). Social robots in therapy and care. *Current Robotics Reports*, 1, 59-74. <https://doi.org/10.1007/s43154-020-00009-2>
- Colby, K. M. (1981). Modeling a paranoid mind. *Behavioral and Brain Sciences*, 4(4), 515-560. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00000030>
- Ćosić, K., Popović, S., Šarlija, M., Kesedžić, I., Gambiraža, M., Dropuljić, B., Mijić, I., Henigsberg, N. & Jovanovic, T. (2021). AI-based prediction and prevention of psychological and behavioral changes in ex-Covid-19 patients. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.782866>
- Coyle, D., Matthews, M., Sharry, J., Nisbet, A. & Doherty, G. (2005). Personal investigator: A therapeutic 3D game for adolescent psychotherapy. *Interactive Technology and Smart Education*, 2(2), 73-88. <https://doi.org/10.1108/17415650580000034>
- Craig, T. K., Rus-Calafell, M., Ward, T., Leff, J. P., Huckvale, M., Howarth, E., Emsley, R., & Garety, P. A. (2018). AVATAR therapy for auditory verbal hallucinations in people with psychosis: A single-blind, randomised controlled trial. *Lancet Psychiatry*, 5(1), 31-40. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(17\)30427-3](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(17)30427-3)
- Cresswell, K., Cunningham-Burley, S. & Sheikh, A. (2018). Health care robotics: Qualitative exploration of key challenges and future directions. *Journal of Medical Internet Research*, 20(7), e10410. <https://doi.org/10.2196/10410>.
- Davenport, T. H. & Ronanki, R. (2019). Gerçek dünya için yapay zekâ. Harvard Business Review (Ed.). *Yapay zekâ içinde* (ss. 7-29), N. Özata (Çev.). Optimist Yayınları.
- Davidson, B. I. (2020). The crossroads of digital phenotyping. *General Hospital Psychiatry*, 74, 126-132. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2020.11.009>

- De Mello, F. L. & De Souza, S. A. (2019). Psychotherapy and artificial intelligence: A proposal for alignment. *Frontiers in Psychology*, 10(263), 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00263>
- DiSalvo, C. F., Gemperle, F., Forlizzi, J., & Kiesler, S. (2002). All robots are not created equal: The design and perception of humanoid robot heads. *Proceedings of the 4th Conference on Designing Interactive Systems: Processes, Practices, Methods, and Techniques* içinde (ss. 321-326). New York. <https://doi.org/10.1145/778712.778756>
- Doraiswamy, P. M., Blease, C. & Bodner, K. (2020). Artificial intelligence and the future of psychiatry: Insights from a global physician survey. *Artificial Intelligence in Medicine*, 102, 101753. <https://doi.org/10.1016/j.artmed.2019.101753>.
- Dosovitsky, G., Pineda, B. S., Jacobson, N. C., Chang, C., Escoredo, M. & Bunge, E. L. (2020). Artificial intelligence chatbot for depression: Descriptive study of usage. *JMIR Formative Research*, 4(11), e17065. <https://doi.org/10.2196/17065>
- Dünya Sağlık Örgütü. (2020). *COVID-19 disrupting mental health services in most countries*. WHO survey. <https://www.who.int/news/item/05-10-2020-covid-19-disrupting-mental-health-services-in-most-countries-who-survey> adresinden 8.2.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Eichenberg, C., Khamis, M. & Hübner, L. (2019). The attitudes of therapists and physicians on the use of sex robots in sexual therapy: Online survey and interview study. *Journal of Medical Internet Research*, 21(8), e13853. <https://doi.org/10.2196/13853>
- Erebak, S. (2018). *Attitudes toward potential robot coworkers: An experimental investigation on anthropomorphism and caregivers' trust, work intention and preference of level of automation*. [Yayınlanmamış master tezi]. Marmara Üniversitesi
- Erguzel, T. T., Sayar, G. H. & Tarhan, N. (2016). Artificial intelligence approach to classify unipolar and bipolar depressive disorders. *Neural Computing and Applications*, 27, 1607-1616. <https://doi.org/10.1007/s00521-015-1959-z>
- Erol, K. & Erol, A. (2019). Psikiyatride yeni bir dönem: Teknoloji ve yapay zekânın esinledikleri. *Archives of Neuropsychiatry*, 56, 84-85.
- Estabragh, Z.S., Kashani, M. M. R., Moghaddam, F.J. Sari, S., Taherifar, Z., Moosavy, S. M. & Oskooyee, K. S. (2013). Bayesian network modeling for diagnosis of social anxiety using some cognitive-behavioral factors. *Network Modeling Analysis in Health Informatics and Bioinformatics*, 2: 257-265. <https://doi.org/10.1007/s13721-013-0042-x>.
- Eysenck, M. W. & Keane, M. T. (2000). *Cognitive psychology student's handbook* (4. Baskı). Hove and New York Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Fan, S. (2020). *Önemli sorular yapay zeka yerimizi alacak mı? 21. yüzyıl için bir rehber*. İ. G. Çıgay (Çev.). Hep Kitap.
- Fiske, A., Henningsen, P. & Buyx, A. (2019). Your robot therapist will see you now: Ethical implications of embodied artificial intelligence in psychiatry, psychology, and psychotherapy. *Journal of Medical Internet Research*, 21(5), e13216. <https://doi.org/10.2196/13216>
- Fitzpatrick, K. K., Darcy, A. & Vierhile, M. (2017). Delivering cognitive behavior therapy to young adults with symptoms of depression and anxiety using a fully automated conversational agent (Woebot): A randomized controlled trial. *JMIR Mental Health*, 4(2), e19. <https://doi.org/10.2196/mental.7785>
- Freeman, D., Haselton, P., Freeman, J., Spanlang, B., Kishore, S., Albery, E., Denne, M., Brown, P., Slater, M. & Nickles, A. (2018). Automated psychological therapy using immersive virtual reality for treatment of fear of heights: A single-blind, parallel-group, randomised controlled trial. *Lancet Psychiatry*, 5(8), 625-632. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(18\)30226-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(18)30226-8)
- Frey, C. B. & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>.

- Fujiwara, T., Kamada, M. & Okuno, Y. (2018). [Artificial intelligence in drug discovery], *Gan to Kagaku ryoho. Cancer & Chemotherapy*, 45(4), 593-596.
- Fulmer, R., Joerin, A., Gentile, B., Lakerink, L. & Rauws, M. (2018). Using psychological artificial intelligence (tess) to relieve symptoms of depression and anxiety: Randomized controlled trial. *JMIR Mental Health*, 5(4), e64. <https://doi.org/10.2196/mental.9782>
- Goldstein, E. B. (2013). *Bilişsel psikoloji*. O. Gündüz (Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Goodman, M. (2016). *Geleceğin suçları dijital dünyanın karanlık yüzü*. Timaş Yayınları.
- Graham, S., Depp, C., Lee, E. L., Nebeker, C., Tu, X., Kim, H. C. & diğerleri. (2019). Artificial intelligence for mental health and mental illnesses: An overview. *Current Psychiatry Reports*, 21(11), 1-18. <https://doi.org/10.1007/s11920-019-1094-0>.
- Gutierrez-Maldonado, J., Alsina, I., Ferrer, M. & Aguilar, A. (2008). Virtual reality and artificial intelligence to train abilities of diagnosis in psychology and psychiatry. G. A. Tsihrintzis, M. Virvou, R. J. Howlett ve L. C. Jain (Ed). *New directions in intelligent interactive multimedia* içinde (ss. 497-505). Verlag Berlin Heidelberg, Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-540-68127-4>
- Gültekin, M. (2021). Psikolojik sağlık hizmetlerinde dijital fenotipleme kullanımı: Fırsatlar, etik ve yasal sorunlar. *Nesne*, 9(22), 968-988. <https://doi.org/10.7816/nesne-09-22-13>
- Hagendorff, T. & Wezel, K. (2019). 15 challenges for AI: or what AI (currently) can't do. *AI & Society*, 35, 355-365. <https://doi.org/10.1007/s00146-019-00886-y>
- Haring, K. S., Matsumoto, Y. & Watanabe, K. (2013). Perception and trust towards a lifelike android robot in Japan. H. K. Kim, S. Ao ve M. A. Amouzegar (Ed.). *Transactions on engineering technologies* içinde (ss. 485-497). Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9115-1_37
- Haynos, A., Wang, S., Lipson, S., Peterson, C. B., Mitchell, J. E., Halmi, K. A., Agras, W. S. & Crow, S. J. (2020). Machine learning enhances prediction of illness course: a longitudinal study in eating disorders. *Psychological Medicine*, 51(8), 1392-1402. <https://doi.org/10.1017/S0033291720000227>
- Hilty, D. M. ve De Jong, S. (2018). Putting technologies used for clinical care and education in contex. *Academic Psychiatry*, 42, 753-758. <https://doi.org/10.1007/s40596-018-0996-1>
- Hirschtritt, M. E. & Insel, T. R. (2018). Digital technologies in psychiatry: Present and future. *Focus (American Psychiatric Publishing)*, 16(3), 251-258. <https://doi.org/10.1176/appi.focus.20180001>
- Hoenen, M., Lubke, K. T. & Pause, B. M. (2016). Non-anthropomorphic robots as social entities on a neurophysiological level. *Computers in Human Behavior*, 57, 182-186. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.12.034>
- Huckvale, K., Torous, J. & Larsen, M.E. (2019). Assessment of the data sharing and privacy practices of smartphone apps for depression and smoking cessation. *JAMA Network Open*, 2(4):e192542. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2019.2542>
- Hudlica, E. (2016). *Virtual affective agents and therapeutic games*. David L. Luxton (Ed.). Artificial Intelligence in Behavioral And Mental Health Care içinde, (s.s. 81-115), London Wall, Elsevier Academic Press,
- Hung, L., Liu, C., Woldum, E., Au-Yeung, A., Berndt, A. Wallsworth, C., Horne, N., Gregorio, M., Mann, J. & Chaudhury, H. (2019). The benefits of and barriers to using a social robot PARO in care settings: a scoping review. *BMC Geriatrics*, 19, 232. <https://doi.org/10.1186/s12877-019-1244-6>
- Inkster, B., Sarda, S. & Subramanian, V. (2018). An empathy-driven, conversational artificial intelligence agent (wysa) for digital mental well-being: real-world data evaluation mixed-methods study. *JMIR Mhealth Uhealth*, 6 (11). <https://doi.org/10.2196/12106>.
- Jain, S. H., Powers, B. W., Hawkins, J. B. & Brownstein, J. S. (2015). The digital phenotype. *Nature Biotechnology*, 33(5), 462-463. <https://doi.org/10.1038/nbt.3223>
- Jan, A., Meng, H., Gaus, Y. F. & Zhang, F. (2018). Artificial intelligent system for automatic depression level analysis through visual and vocal expressions. *IEEE Transactions Cognitive Develop Systems*, 10, 668-680. <https://doi.org/10.1109/TCDS.2017.2721552>

- Janssen, R. J., Mauro-Miranda, J. & Schnack, H.G. (2018). Making individual prognoses in psychiatry using neuroimaging and machine learning. *Biological Psychiatry Cognitive Neuroscience And Neuroimaging*, 3(9), 798-808. <https://doi.org/10.1016/j.bpsc.2018.04.004>
- Joerin, A., Rauws, M. & Ackerman, M. (2019). Psychological artificial intelligence service, tess: Delivering on-demand support to patients and their caregivers: Technical report. *Cureus*, 11(1), e3972. <https://doi.org/10.7759/cureus.3972>
- Jøranson, N., Pedersen, I., Roksdad, A. M. M. & Ihlebæk, C. (2015). Effects on symptoms of agitation and depression in persons with dementia participating in robot-assisted activity: A cluster-randomized controlled trial. *Journal Of The American Medical Directors Association*, 16(10), 867-73. <https://doi.org/10.1016/j.jamda.2015.05.002>
- Kahn, P. H., Kanda, T., Ishiguro, H., Freier, N. G., Severson, R., Gill, B. T. & diğerleri. (2012). "Robovie, you'll have to go into the closet now": Children's social and moral relationships with a humanoid robot. *Developmental Psychology*, 48(2), 303-314. <https://doi.org/10.1037/a0027033>
- Kalmady, S. V., Greiner, R., Agrawal, R., Shivakumar, V., Narayanaswamy, J. C., Brown, M. R. G., Greenshaw, A., Dursun, S. M. & Venkatasubramanian, G. (2019). Towards artificial intelligence in mental health by improving schizophrenia prediction with multiple brain parcellation ensemble-learning. *NPJ Schizophrenia*, 5, 2. <https://doi.org/10.1038/s41537-018-0070-8>
- Khan, K. S., Mamun, M. A., Griffiths, M. D. & Ullah, I. (2020) The mental health impact of the Covid-19 pandemic across different cohorts. *International journal of Mental Health and Addiction*, 20, 380 -386. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00367-0>
- Khan, N. S., Gahni, S. M., & Anjum, G. G. (2021). ADAM-sense: Anxiety-displaying activities recognition by motion sensors. *Pervasive and Mobile Computing*, 78. <https://doi.org/10.1016/j.pmcj.2021.101485>
- Kim, J. W., Jones, K. L. & D'Angelo, E. (2019). How to prepare prospective psychiatrists in the era of artificial intelligence. *Academic Psychiatry*, 43(3), 337-339. <https://doi.org/10.1007/s40596-019-01025-x>.
- Kim, J. W., Torous, J., Chan, S. & Gipson, S. Y. T. (2018). Developing a digitally informed curriculum in psychiatry education and clinical practice. *Academic Psychiatry*, 42(6), 782-790. <https://doi.org/10.1007/s40596-018-0895-5>
- Körtner, T. (2016). Ethical challenges in the use of social service robots for elderly people. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 49(4), 303-307. <https://doi.org/10.1007/s00391-016-1066-5>.
- Kuhn, E., Greene, C., Hoffman, J., Nguyen, T., Wald, L., Schimidt, J., Ramsey, K. M. & Ruzek, J. (2014). Preliminary evaluation of PTSD coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms. *Military Medicine*, 179(1), 12-18. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-13-00271>
- Kulke, L., Feyerabend, D. & Schacht, A. (2020). A comparison of the affectiva imotions facial expression analysis software with EMG for identifying facial expressions of emotion. *Frontiers in Psychology*, 11, 4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00329>
- Kurnaz, I. A. & Arslanhan, S. (2019). Biyoteknoloji ve yaşam bilimlerinde girişimcilik: Türkiye ve dünyada biyoteknoloji pazarı ve start-up'ların itici gücü. S. S. Ünver ve I. Aksan Kurnaz (Ed.). *Adım adım biyogirişimcilik: Biyoteknoloji girişimi ve yatırımcılarına yol haritası* içinde (ss. 39-60). Aba Yayın.
- Kurnaz, I. A., Uyar, O. A. & Ünver, S. S. (2019). Girişimcilik ve biyoteknolojiye giriş. S. S. Ünver ve I. Aksan Kurnaz (Ed.). *Adım adım biyogirişimcilik: Biyoteknoloji girişimi ve yatırımcılarına yol haritası* içinde (ss. 9-35). Aba Yayın.
- Lambert, M. & Barley, D. E. (2001). Research summary on the therapeutic relationship and psychotherapy outcome. *Psychotherapy Theory Research & Practice*, 38(4), 357-361. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.38.4.357>
- Lee, M. K., Kiesler, S. & Forlizzi, J. (2010). Receptionist or information kiosk: How do people talk with a robot? *Proceedings of the 2010 ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work* içinde. Feb. 6-10, Savannah, Georgia, USA.

- Li, S. H., Beames, J. R., Newby, J. M., Maston, K., Christensen, H. & Werner-Seidler, A. (2021). The impact of COVID-19 on the lives and mental health of Australian adolescents. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 28, 1-13. <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01790-x>
- Liang, Y., Zheng, X. & Zeng, D. (2019). A survey on big data-driven digital phenotyping of mental health. *Information Fusion*, 52, 290-307. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2019.04.001>
- Librenza-Garcia, D., Kotzian, B. J., Yang, J., Mwangi, B., Cao, B., Lima, L. N. P. Bermudez, M. B., Boeira, M. V., Kapczinski, F. & Passos, I. C. (2017). The impact of machine learning techniques in the study of bipolar disorder: A systematic review. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 80, 538-554. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.07.004>
- Lim, S. M., Shiau, C. W. C., Cheng, L. J. & Lau, Y. (2021). Chatbot-delivered psychotherapy for adults with depressive and anxiety symptoms: A systematic review and meta-regression, *Behavior Therapy*, 53(2), 334-347. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2021.09.007>
- Loi, M. (2019). The digital phenotype: A philosophical and ethical exploration. *Philosophy & Technology*, 32, 155-171. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0319-1>
- Lorenzo-Luaces, L., Johns, E. & Keefe, J. R. (2018). The generalizability of randomized controlled trials of self-guided internet-based cognitive behavioral therapy for depressive symptoms: Systematic review and meta-regression analysis. *Journal of Medical Internet Research*, 20 (11). <https://doi.org/10.2196/10113>
- Lovejoy, C. A. (2019). Technology and mental health: The role of artificial intelligence. *European Psychiatry*, 55, 1-3. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2018.08.004>
- Lucas, G. M., Gratch, J., King, A. & Morency, L. P. (2014). It's only a computer: Virtual humans increase willingness to disclose. *Computers in Human Behavior*, 37, 94-100. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.04.043>
- Luxton, D. D. (2014). Artificial intelligence in psychological practice: Current and future applications and implications. *Professional Psychology: Research and Practice*, 45(5), 332-339. <https://doi.org/10.1037/a0034559>
- Luxton, D. D. (2016). An introduction to artificial intelligence in behavioral and mental health care. D. L. Luxton (Ed.). *Artificial intelligence in behavioral and mental health care* içinde (ss. 1-26). London Wall, Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-420248-1.00001-5>
- Madoery, P. G., Detke, R., Blanco, L., Comerci, S., Fraire, J., Montoro, A. G., Bellassai, J. C., Britos, G., Ojeda, S. & Finochietto, J. M. (2021). Feature selection for proximity estimation in COVID-19 contact tracing apps based on Bluetooth Low Energy (BLE). *Pervasive and Mobile Computing*, 77, 101474. <https://doi.org/10.1016/j.pmcj.2021.101474>
- Mak, K.K. & Pichika, M. R. (2019). Artificial intelligence in drug development: Present status and future prospects. *Drug Discovery Today*, 24(3), 773-780. <https://doi.org/10.1016/j.drudis.2018.11.014>
- Marmar, C.R., Brown, A.D., Qian, M., Laska, E., Siegel, C., Li, M., Abu-Amara, D., Tsiartas, A., Richey, C., Smith, J., Knoth, B. & Vergyri, D. (2019). Speech-based markers for posttraumatic stress disorder in veterans. *Depression & Anxiety*, 36: 607-616. <https://doi.org/10.1002/da.22890>
- Martinez-Martin, N., Insel, T. R., Dagum, P., Greely, H. T. ve Cho, M. K. (2018). Data mining for health: Staking out the ethical territory of digital phenotyping. *NPJ Digital Medicine*, 1(68). <https://doi.org/10.1038/s41746-018-0075-8>
- Masri, R. Y. & Jani, H. M. (2012). Employing artificial intelligence techniques in mental health diagnostic expert system. *International Conference on Computer & Information Science (ICCIIS)* sunulan bildiri. Kuala Lumpur. <https://doi.org/10.1109/ICCIISci.2012.6297296>
- McCall, B. (2020). COVID-19 and artificial intelligence: Protecting health-care workers and curbing the spread. *The Lancet Digital Health*, 2(4). [https://doi.org/10.1016/S2589-7500\(20\)30054-6](https://doi.org/10.1016/S2589-7500(20)30054-6)
- McCharty, J., Minsky, M., Rochester, N. & diğerleri (2006). A proposal for the dartmouth summer research project on artificial intelligence august 31, 1955. *AI Magazine*, 27, 12-14. <https://doi.org/10.1609/ai-mag.v27i4.1904>

- McCorduck, P. (2004). *Machines who think: A personal inquiry into the history and prospects of artificial intelligence*. Massachusetts A K Peters, Ltd.
- McGinnis, E.V., Anderau, S.P., Hruschak, J., Gurchiek, R.D., Lopez-Duran, N.L., Fitzgerald, K., Rosenblum, K.L., Muzik, M & McGinnis, R. S. (2019). Giving voice to vulnerable children: Machine learning analysis of speech detects anxiety and depression in early childhood. *IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics*, 23: 2294-2301. <https://doi.org/10.1109/JBHI.2019.2913590>.
- McShane, M., Beale, S., Nirenburg, S., Jarrel, B. & Fantry, G. (2012). Inconsistency as a diagnostic tool in a society of intelligent agents. *Artificial Intelligence in Medicine*, 55(3), 137-48. <https://doi.org/10.1016/j.artmed.2012.04.005>.
- Menon, V., Rajan, T. M. & Sarkar, S. (2017). Psychotherapeutic applications of mobile phone-based technologies: A systematic review of current research and trends. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 39(1), 4-11. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.198956>
- Miner, A. S., Shah, N., Bullock, K. D., Arnow, B. A., Bailenson, J. & Hancock, J. (2019). Key considerations for incorporating conversational AI in psychotherapy. *Frontiers in Psychiatry*, 10, <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00746>
- Minh, D., Wang, H. X., Li, Y. F., & Nguyen, T. Y. (2021). Explainable artificial intelligence: A comprehensive review. *Artificial Intelligence Review*, 6. <https://doi.org/10.1007/s10462-021-10088-y>
- Muller, R. T. (2021). *Is artificial intelligence the future of mental health?* <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/talking-about-trauma/202103/is-artificial-intelligence-the-future-mental-health> adresinden 8.2.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Nilsson, N. J. (2019). *Yapay zeka geçmişi ve geleceği*. M. Doğan (Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özalp, E. (2020). *Gençlerle baş başa yapay zekâ*. Yordam Yayınları.
- Özçelik, B. Ş. (2021). Yapay zekanın veri koruma, sorumluluk ve fikri mülkiyet açısından ortaya çıkardığı hukuki gereksinimler. *Adalet Dergisi*, 66, 87-116.
- Öztürk, M. O. & Uluşahin, A. (2011). *Ruh sağlığı ve bozuklukları*. Nobel Tıp Kitapevleri.
- Pinker, S. (2010). *Boş sayfa insan doğasının modern inkarı*. M. Doğan (Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Plotnik, R. (2009). *Psikolojiye giriş*. T. Geniş (Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Powell, T. P. (2017). *The 'smart pill' for schizophrenia and bipolar disorder raises tricky ethical questions*. <https://www.statnews.com/2017/12/05/smart-pill-abilify-ethics/> adresinde 3.7.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Rabbi, M., Philyaw-Kotov, M., Lee, J., Mansour, A., Dent, L., Wang, X., Cunningham, R., Bonar, E., Nahum-Shani, I., Klasnja, P., Walton, M., & Murphy, S. (2017). SARA: A mobile app to engage users in health data collection. *ACM International Joint Conference on Pervasive and Ubiquitous Computing* sunulan bildiri (ss. 781-789). <https://doi.org/10.1145/3123024.3125611>
- Ravens-Sieberer, U., Kaman, A., Erhart, M., Devine, J., Schlack, R. & Otto, C. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on quality of life and mental health in children and adolescents in Germany. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 25, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01726-5>
- Reese, B. (2020). *Yapay zeka çağı dördüncü çağ: Akıllı robotlar, bilinçli bilgisayarlar ve insanlığın geleceği*. M. Doğan (Çev.). Say Yayınları.
- Rein, B. A., McNeil, D. W., Hayes, A. R., Hawkins, T. A., Ng, H. M. & Yura, C. A. (2018). Evaluation of an avatar-based training program to promote suicide prevention awareness in a college setting. *Journal of American College Health*, 66(5), 401-411. <https://doi.org/10.1080/07448481>.
- Rizvi, S. L., Dimeff, L. A., Skutch, J., Carroll D. & Linehan, M. M. (2011). A pilot study of the dbt coach: An interactive mobile phone application for individuals with borderline personality disorder and substance use disorder. *Behavior Therapy*, 42(4), 589-600. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2011.01.003>
- Rouhiainen, L. (2020). *Yapay zekâ geleceğimizle ilgili bugün bilmeniz gereken 101 şey*. Toprak Deniz Odabaşı (Çev.). Pegasus Yayınları.

- Russell, S. J. & Norvig, P. (1995). *Artificial intelligence a modern approach*. Prentice Hall, Inc.
- Sarker, S., Jamal, L., Ahmed, S.F. & Irtisam, N. (2021). Robotics and artificial intelligence in healthcare during COVID-19 pandemic: A systematic review. *Robotics and Autonomous Systems*, 146, 103902. <https://doi.org/10.1016/j.robot.2021.103902>
- Sattler, A. F., Whiteside, S. P. H., Bentley, J. P. & Young, J. (2018). Development and validation of a brief screening procedure for pediatric obsessive-compulsive disorder derived from the spence children's anxiety scale. *Journal of Obsessive-Compulsive and Related Disorders*, 16, 29-35. <https://doi.org/10.1016/j.jocrd.2017.12.004>
- Say, C. (2018). *50 soruda yapay zeka* (3. Baskı). Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Scholten, M. R., Kelders, S. M. & Van Gemert-Pijnen, J. E. (2017). Self-guided web-based interventions: Scoping review on user needs and the potential of embodied conversational agents to address them. *Journal of Medical Internet Research*, 19(11). <https://doi.org/10.2196/jmir.7351>
- Sebri, V., Pizzoli, S., Savioni, L. & Triberti, S. (2020). Artificial Intelligence in mental health: Professionals' attitudes towards AI as a psychotherapist. *Annual Review of CyberTherapy and Telemedicine*, 18, 229-233.
- Senders, J. T., Maher, N., Hulsbergen, A. F. C., Lamba, N., Bredenoord, A. L. & Broekman, M. L. D. (2019). The ethics of passive data and digital phenotyping in neurosurgery. M. L. D. Broekman (Ed.). *Ethics of innovation in neurosurgery* içinde (ss. 129-142). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-05502-8>.
- Shibata, T. & Wada, K. (2010). Robot therapy: A new approach for mental healthcare of the elderly-a mini-review. *Gerontology*, 57(4), 378-386. <https://doi.org/10.1159/000319015>
- Shortliffe, E. H., Davis, R., Axline, S. G., Buchanan, B. G., Green, C. C. & Cohen, S. N. (1975). Computer-based consultations in clinical therapeutics: Explanation and rule acquisition capabilities of the MYCIN system. *Computers and Biomedical Research*, 8(4), 303-320. [https://doi.org/10.1016/0010-4809\(75\)90009-9](https://doi.org/10.1016/0010-4809(75)90009-9)
- Valenti Soler, M., Agüera-Ortiz, L., Rodriguez, J. O., Rebollo, C. M., Munoz, A. P., Perez, I. R. Osa Ruiz, E., Barrios Sánchez, A., Herrero Cano, V., Carrasco Chillón, L., Felipe Ruiz, S., López Alvarez, J., León Salas, B., Cañas Plaza, J. M. , Martín Rico, F., Abella Dago, G. & Martínez Martín, P. (2015). Social robots in advanced dementia. *Frontiers in Aging Neuroscience*, 7(133). <https://doi.org/10.3389/fnagi.2015.00133>
- Sparrow, R. & Sparrow, L. (2006). In the hands of machines? The future of aged care. *Minds and Machines*, 16, 141-161. <https://doi.org/10.1007/s11023-006-9030-6>
- Taylor, J. E. T. & Taylor, G. W. (2021). Artificial cognition: How experimental psychology can help generate explainable artificial intelligence. *Psychonomic Bulletin & Review*, 28, 454-475. <https://doi.org/10.3758/s13423-020-01825-5>
- Tegmark, M. (2019). *Yaşam 3.0 yapay zeka çağında insan olmak*. E. C. Göksoy (Çev.). Pegasus Yayınları.
- Torous, J., Staples, P. & Onnela, J. P. (2015). Realizing the potential of mobile mental health: New methods for new data in psychiatry. *Current Psychiatry Report*, 17(8). <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0602-0>
- Turkle, S. (2010). In good company? Y. Wilks (Ed.). *Close engagements with artificial companions* içinde (ss. 3-10). Benjamins.
- Twomey, C., O'Reilly, G. & Meyer, B. (2017). Effectiveness of an individually-tailored computerised CBT programme (Deprexis) for depression: A meta-analysis. *Psychiatry Research*, 256, 371-377. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.06.081>
- Ucuz, İ., Özcan, Ö., Mete, B., Ari, A., Kayhan-Tetik, B. & Yıldırım, K. (2020). Evaluation of inflammatory markers in childhood-onset psychiatric disorders by using artificial intelligence architectures. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 21(3), 301-309. <https://doi.org/10.5455/apd.56153>
- Usta, M. B., Karabekiroğlu, K., Say, G. N., Gumus, Y. Y., Aydon, M., Sahin, B., Bozkurt, A., Karaosman, T., Aral, A., Çobanoğlu Osmanlı, C., Duman Kurt, A., Kesim, N. & Sahin, I. (2020). Can we predict psychiatric disorders at the adolescence period in toddlers? A machine learning approach. *Psychiatry and Behavioral Sciences*, 10(1-1), 7-12. <https://doi.org/10.5455/PBS.20190806125540>

- Wada, K. & Shibata, T. (2007). Living with seal robots-its sociopsychological and physiological influences on the elderly at a care house. *IEEE Transactions on Robotics*, 23(5), 972-980. <https://doi.org/10.1109/TRO.2007.906261>
- Waldrop, M. M. (1987). A question of responsibility. *AI Magazine*, 8, 29-39. <https://doi.org/10.1609/aimag.v8i1.572>
- Walsh, C.G., Riberio, J. D. & Franklin, J. C. (2017). Predicting risk of suicide attempts over time through machine learning. *Clinical Psychological Science*, 5(3), 457-469. <https://doi.org/10.1177/2167702617691560>
- Weizenbaum, J. (1966). *ELIZA-A computer program for the study of natural language communication between man and machine. Communications of the ACM*, 9(1), 36-45. <https://doi.org/10.1145/365153.365168>
- Whitby, B. (2005). *Yapay zekâ*. Ç. Karabağlı (Çev.). İletişim Yayınları.
- Wood, L. J., Zaraki, A., Robins, B. & Dautenhahn, K. (2019, Temmuz 8). Developing kaspar: A humanoid robot for children with autism. *International Journal of Social Robotics*, 13, 491-508. <https://doi.org/10.1007/s12369-019-00563-6>
- Yonck, R. (2019). *Makinenin kalbi yapay duygusal zekâ dünyasında geleceğimiz*. T. Gönekçin (Çev.). Paloma Yayınları.
- Yu, R., Hui, E., Lee, J., Poon, D., Ng, A., Sit, K., Ip, K., Yeung, F., Wong, M., Shibata, T. & Woo, J. (2015). Use of a therapeutic, socially assistive pet robot (paro) in improving mood and stimulating social interaction and communication for people with dementia: Study protocol for a randomized controlled trial. *JMIR Research Protocols*, 4(2). <https://doi.org/10.2196/resprot.4189>
- Zhang, X., Wang, R., Sharma, A. & Deverajand, G. G. (2021). Artificial intelligence in cognitive psychology-Influence of literature based on artificial intelligence on children's mental disorders. *Aggression and Violent Behavior*, 101590. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2021.101590>

Hervieu-Léger Sosyolojisi: Gelenek, Din ve Hafıza İlişkiselinde Bir Sekülerleşme Analizi

Mustafa Derviş Dereli

Öz: Modern dünyada dinin geleceği meselesi, sosyolojik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Modern dönemlerde kurumsal yapısı, etkinlik alanı ve toplumsal hayattaki pratik karşılığı gibi hususlarda dinin önemli değişimlerle karşı karşıya kaldığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunsa da bu değişimin mahiyetine ve gelecekteki yönelimine dair farklı bakış açıları söz konusudur. Literatürde genel olarak "sekülerleşme tartışmaları" olarak yaygınlaşan ve çoğunlukla din sosyolojisi disiplini çerçevesinde seyreden bu fikir iççiliğine dikkat çekici görüşleriyle önemli katkılarda bulunan araştırmacılardan biri Fransız din sosyoloğu Danièle Hervieu-Léger'dir. Hervieu-Léger gelenek, kuşak ve hafıza üçgeninde dine ve dindarlığa yeni tanımlar getirmesi ve bu analizleri üzerinden sekülerleşme tartışmalarına farklı bir ufuk kazandırması bakımından yabancı literatürde hatırı sayılır araştırmalara konu yapılmasına rağmen Türkçe yazında kendisine neredeyse hiç yer bulamamıştır. Hervieu-Léger sosyolojisinin hangi sacayaklar üzerinde yükseldiği ve sekülerleşme tartışmalarında nasıl bir konum aldığı araştırma sorusuna odaklanan bu makale, bir din sosyoloğu olarak Hervieu-Léger'in entelektüel portresini çizmeyi hedeflemektedir. Hervieu-Léger'in Türkçe literatürde ilk kez bir çalışmanın doğrudan konusu haline getirildiği bu makalede, kendi çalışmalarının yanında onun düşüncelerine olumlu-olumsuz eleştiriler yönelten eserler de literatür taraması yöntemiyle incelenmiştir. Sonuç olarak gerek odaklandığı kavramlar gerekse yaptığı analizler bağlamında Hervieu-Léger sosyolojisinin Türkiye özelindeki sekülerleşme tartışmalarına yeni bir açılım sunabileceği fikrine ulaşılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Hervieu-Léger, gelenek, din, hafıza, sekülerleşme.

Abstract: The issue of the future of religion in the modern world is at the center of sociological debates. Although there is a widespread belief that religion is faced with important changes in terms of its institutional structure, scope of activity and its practical counterpart in social life in modern times, there are different perspectives on the nature of this change and its future direction. French sociologist Danièle Hervieu-Léger is a researcher who made important contributions to this intellectual ground, which has become widespread as "secularization debates" in the literature and mostly developed within the framework of the discipline of sociology of religion. Hervieu-Léger, who is frequently cited in the international literature for bringing new definitions to religion and religiosity in the triangle of tradition, generation and memory, and for bringing a different horizon to the secularization discussions through these analyses, has not been made the focus of extensive research in the Turkish sociological literature. Focusing on the research question on which foundations Hervieu-Léger's sociology is built and what position she takes in secularization debates, this article aims to draw an intellectual portrait of Hervieu-Léger as a sociologist of religion. In this article, in which Hervieu-Léger was made the subject of a study for the first time in the Turkish sociological literature, besides her own studies, the works evaluating her thoughts from positive and negative aspects were also examined by the literature review method. It was concluded that Hervieu-Léger sociology could offer a new perspective to the secularization debates in Turkey in the context of both the concepts she focused on and the analyses she made.

Keywords: Hervieu-Léger, tradition, religion, memory, secularization.

 Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, mdervisdereli@erciyes.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0263-7606>

 © İlmî Etüdler Derneği
DOI:10.12658/M0678
insan & toplum, 2022; 12(3): 159-192.
insanvetoplum.org

 Başvuru: 26.11.2021
Revizyon: 31.12.2021
Kabul: 10.04.2022
Online Basım: 13.06.2022

Giriş

Sosyolojinin bir disiplin haline gelmesinden günümüze dek hemen her dönemde tartışılabilen hususlardan birisi, birey-toplum-din etkileşimi olmuştur. İnsanın bir toplum içerisinde, bir toplumla birlikte yaşama ihtiyacını hissetmesi, kendi varoluşsal sorunlarına cevaplar aramanın yanında bu arayışın toplumdaki karşılığını da müşahade etmesine imkân tanımıştır. Dinin, toplumun üyeleri açısından nasıl bir karşılığa sahip olduğu, onların anlam dünyalarında ne kadar yer bulduğu, toplumla hangi etkileşim alanlarında bulunduğu ve toplumsal hayattaki yansımalarının neler olduğu gibi hususları odağına yerleştiren din sosyolojisi, dinin geleceği konusunda da yakinen ilgilenmiştir. Comte, Durkheim, Weber ve Marx gibi kurucu isimlerin odak kavramları göz önüne alınacak olursa bu ilginin, sosyolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkışıyla başladığı ve günümüzde de devam etmekte olduğu görülecektir. Sosyolojinin özellikle ilk dönemlerinde yoğun şekilde kabul gören dinin modern dönemlerde aşama aşama bireylerin gündelik hayatlarından çıkacağı öngörüsü ve sonraki araştırmalarda bu kabulün sorgulanmasıyla çerçevesi çizilen sekülerleşme tartışmalarına dahil olan Hervieu-Léger de dinin modern dünyadaki konumunu, gelenek ve hafıza zinciri kavramları etrafında ele almıştır.

1947 yılında Fransa'da dünyaya gelen Hervieu-Léger, 1967 yılında Sciences Po adıyla bilinen Paris Siyasi Bilimler Akademisi'nden mezun oldu. Sonraki birkaç yıllık süreçte hukuk ve sosyoloji lisans diplomalarını aldı. Ecole Pratique des Hautes Etudes'de hem sosyoloji hem de edebiyat ve beşeri bilimler alanlarında doktorasını tamamladı. 1974'ten 1993'e kadar National Center for Scientific Research'de (CNRS) araştırmacı olarak görev yapan Hervieu-Léger, 2004-2009 yılları arasında École des Hautes Études en Sciences Sociales'in (EHESS) başkanlığını yürüttü. Lé Collège dergisinde görev üstlenen Hervieu-Léger, Boston Üniversitesi'ndeki IRWA (Din ve Dünya İşleri Enstitüsü) Bilimsel Komitesi'nin ve 2006'dan bu yana Collegium Budapest isimli bilim konseyinin bir üyesidir. 1989'dan 2005'e kadar Archives de Sciences Sociales des Religions (CNRS/EHESS) dergisinin genel yayın yönetmenliğini yapan Hervieu-Léger'in ondan fazla eseri ve yüzden fazla yayımlanmış makalesi bulunmaktadır.

Hervieu-Léger, Türkçe literatürde unutulmuş ya da en iyimser ifadeyle ihmal edilmiş bir din sosyoloğudur. Gelenek, kuşak, hafıza ve sekülerleşme gibi din sosyolojinin başat konularında ismen zaman zaman kendisine yer bulsa da görüşleri ayrıntılı bir şekilde irdelenmemiş, dikkat çekici yaklaşımı çalışmalara konu edilmemiştir. Bu yazının büyük ölçüde odaklandığı temel eseriyle *-Religion as a Chain of Memory-* ilgili nitelikli bir değerlendirme yazısı (Şentürk, 2000) ile Aydınalp (2005) tarafından dilimize kazandırılmış bir makalesinden başka herhangi bir Türkçe kay-

nağa da ulaşamamıştır. Bu yönüyle çalışma, Hervieu-Léger sosyolojisini ortaya koymanın yanı sıra ülkemizde devam etmekte olan sekülerleşme tartışmalarına da katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Yazarın İngilizceye çevirisi yapılmış kitap ve makale düzeyindeki çalışmalarının temele alındığı bu çalışmada, literatür taraması yöntemiyle diğer eserlere de ulaşılarak araştırma konusu derinleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikle Hervieu-Léger'in "din"i ve yorumlarında kritik bir rol üstlenen "geleneği" nasıl tanımladığı irdelenecek, sonrasında ise hafıza ile din arasında kurduğu köklü ilişkiden hareketle sekülerleşme tartışmalarında nasıl bir konum aldığı tespit edilecektir. Hervieu-Léger sosyolojisinin temellerini oluşturan gelenek, hafıza, kuşak ve sekülerleşme gibi önemli kavram ve tartışma alanlarını tüm yönleriyle ele almak bir makalenin kapsamını aşacağından bahsi geçen meselelerin, sosyoloğun görüşleri etrafında ele alındığını çalışmanın sınırlılığı bağlamında ifade etmek gerekmektedir.

Bitmeyen Tartışmayı Nihayetlendirmek: Dinin Tanımı Konusunda Yeni Bir Perspektif İhtiyacı

Din sosyologlarının önemli akademik gündemlerinden birini, dinin tanımı oluşturmaktadır. Bir insanın, topluluğun, toplumun yüce/aşkın kabul ettiği varlığa veya kutsal addettiği nesneye/nesnelere başka bir insanın, topluluğun ya da toplumun da aynı şekilde yaklaşmaması, dinin tanımı üzerinde ciddi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Disiplin olarak ortaya çıkışında sosyolojinin bir nevi dinin karşısında konumlandırılması özellikle klasik dönemdeki sosyolojik mülahazaların da bu algıyı bir şekilde daha gerçekçi bir zemine taşıması, dahası ülkemize dâhil olma serüvenini takiben sosyolojinin uzunca bir süre dinle ve dinî hayatla mesafesini sürekli koruma ihtiyacı hissetmesi, söz konusu tartışmaları daha da belirginleştirmiştir. Bu bakımdan sosyal bilimlerle din bilimlerinin kavşak noktasında yer alan din sosyolojisi, herhangi bir dini doğrudan merkezine yerleştiren dinî sosyolojiden farklı olarak sosyodinî olay ve olguları köklü dinler kadar yeni dinî hareketler gibi küçük ölçekli dinî anlayışları da içerisine alan "kutsallık" üzerinden incelemeyi tercih etmiştir. Fakat Hervieu-Léger'in görüşleri ışığında tartışacağımız üzere bu tercih birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Sosyologların dini/kutsallığı tanımlama girişimlerinde iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilki, dinin ne olduğu, içeriği ve özünü kapsayan "özel" tanımlar iken ikincisi, dinin ne yaptığı, işlevi ve rolüyle ilgilenen "işlevsel" tanımlardır. Otto'nun (1936) "din, kutsalın tecrübesidir" şeklindeki ifadesi özel tanımların; Durkheim'ın (2010) "din, toplumu bütünleştirir" cümlesi ise işlevsel tanımların meşhur örneklerini oluşturur. Bu kamplaşmayı aşmaya çalışarak yeni tanım teşebbüsünde bulunanların

yani sıra Weber (2012) gibi dini tanımlamanın mutlak bir zorunluluk olmadığını ifade edenler de söz konusudur. Bu makalenin odağında yer alan Hervieu-Léger de çalışmalarında dinin tanımı meselesiyle ciddi düzeyde ilgilenerek konuya farklı bir zaviyeden bakmayı denemektedir. Hatta bu anlamda Hervieu-Léger sosyolojisinin, “sosyal bilimler çerçevesi içerisinde dini nasıl tanımlamak gerekir” merakı ve sorusu üzerine temellendiğini ifade etmek mümkündür.

Hervieu-Léger her şeyden önce dinin alanını tanımlamanın ve onu diğer fenomenlerden ayırt etmeye yarayacak göstergeleri toplamanın oldukça güç olduğuna ve bu yüzden de din sosyolojisini diğer disiplinlere nazaran daha farklı bir konuma yerleştirmek gerektiğine işaret eder. Söz gelimi siyaset, etik ya da estetik, insan deneyiminin farklı alanlarına ilişkin analizler yaparken daha rahat davranabilir. Fakat bahse konu olan meselenin yani dinin, kendisinden menkul bir veçhesi vardır aslında din, kendisinin ne olduğunu zaten özel bir form içerisinde tanımlamaktadır. Bir anlamda kendi kendisiyle yürüttüğü söylemde özne kendisini aşikâr eder. Dolayısıyla ona göre tanımı, dinin kendisiyle değil de “her dinin uygun gördüğü alanla” sınırlamayı öneren Emile Poulat’ın yaklaşımı isabetli gözükmektedir. Bununla birlikte meseleyi, öznenin kendisinin öngördüğü veya toplumun kabul ettiği şekliyle araştırmaktan kaynaklanan epistemolojik bir problem karşımıza çıkar (Hervieu-Léger, 2000, s. 31). II. Dünya Savaşı’ndan sonra başta Amerika olmak üzere dünyanın pek çok coğrafyasında yaygınlaşma temayülü gösteren yeni dinî hareketler ve yeniçağ inanışlarıyla birlikte bu epistemolojik problemler derinleşir ve böylece adına din denilen yapıları bir çatı altında tanımlamak giderek zorlaşır.

Modern dinî hareketlerin kendisine özgü aldığı yeni formlar, dinin ne olup olmadığı ya da sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği üzerinde yeni tartışmaları meydana getirmektedir. Bilhassa kiliseler özelinde kurumsal dindarlığın tonu soluklaşırken birey veya küçük topluluklar düzeyinde yeni dinî formlarla karşılaşmaktadır. En meşhur örneklerini Luckmann’ın (2003) “görünmeyen din” ve Davie’nin (1990) “ait olmadan inanmak” tezlerinde gördüğümüz kurumsal dinlerin zayıflaması hususunu, “metaforik din”¹ veya “seküler dindarlık”² gibi kavramlarla açtığımızda, Avrupa

1 “Metaforik din” kavramı Fransız din sosyoloğu Jean Séguy tarafından geliştirilmiştir. Séguy, Weber’den önemli ölçüde etkilenerek sosyologların modern dönemde dinin alanını kesin çizgilerle belirleme niyetlerinin beyhude bir çaba olduğuna dikkat çekerek dine tatmin edici sınırlar koymanın neredeyse imkânsız olduğunu öne sürmüştür. Kavramla ilgili çeşitli tartışmalar için bkz. Hervieu-Léger, 2000, ss. 66-72.

2 Hervieu-Léger, Séguy’ın analizlerinden de faydalanarak “seküler dinler” kavramıyla geleneksel/büyük dinlerin dışında kalan dinleri kasteder. Geleneksel dinler, bilhassa II. Dünya Savaşı’ndan sonra yaygınlık kazanan modern dinî oluşumlara sembolik içeriklerin nasıl yorumlanacağı konusunda, seküler dinler de geleneksel dinlere kendilerini modern zamanlarda içeriklerini yeniden nasıl yorumlayabileceği hususunda referans noktası teşkil ederler (2000, ss. 75-82).

toplumlarında daha yaygın şekilde olmak üzere hemen bütün dünyada daha özerk, bireysel bir dindarlık formunun yaygınlaştığı ortaya çıkmaktadır. Tarihi arka planı, kurumsal dizgesi ve -Hervieu-Léger'in odak noktası olan- hafızası olmayan bir inanç biçimini “dinî” olarak ifade etmek ne kadar mümkün olur? Yeni dinî hareketler, müntesiplerine bireysel bir kurtuluş vaat ettikleri için mi “dinî” sıfatını almaktadırlar ya da herhangi bir aşkın referansı ya da toplumsal gayesi bulunmayan bir hareketi, “dinî” şeklinde adlandırmaya devam edecek miyiz? (Hervieu-Léger, 2005, s. 311). Bu sorularla ciddi düzeyde ilgilenen Hervieu-Léger'in, bir dinî hareketin inanç, dinî pratikler ve inananlar topluluğu olmak üzere üç temel bileşenin (Bilgin, 2013, s. 311) bulunduğunu bilmekle birlikte insanların mahrumiyet duygusundan kurtulma, ahlaki ve manevi açıdan kendisini daha iyi hissetme (Kirman, 2010, s. 106), doğaüstü alana yüksek düzeyde merak duyma ya da kutsallık atfedilen bir kişinin ya da topluluğun peşinden giderek kendi kurtuluşunu gerçekleştirme gibi çok çeşitli gerekçelerle bu hareketlere iştirak ettiklerine dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Yeni dinî hareketlere ve yeni çağ hareketlerine katılımı özellikle dikkat çeken ve disiplin içerisinde yeni tanımlar yapma zorunluluğuna sevk eden son gerekçe, bizi “kutsal”lığın “din”den veya “dinî olandan” ne gibi farklılıklar barındırdığı meselesine götürür.

Hervieu-Léger sosyolojisinin en kapsamlı haliyle gözüktüğü *Religion As A Chain of Memory* isimli eserinde yazarın “imkânsız bir kavram” olarak nitelediği “kutsal”a özel bir ihtimam gösterdiği görülmektedir. Ona göre hem geleneksel/büyük dinler³ hem de varoluşla ilgili nihai sorulara verilen yeni yanıt biçimleri bağlamında kullanışlı olan “kutsal” kavramının, geleneksel dinlerin yüzyıllardır toplumlara bir şekilde sirayet ettirdiği bazı değerleri ve tanımları bastırabilme hatta dinî kurumların kurumsallığını aşındırabilme potansiyeli vardır. Hervieu-Léger burada “kutsal”la ilgili oldukça dikkat çekici bir tanım yapar: Kutsal, “geçmişte sorgulanmadan kabul edilen ya da yapılan şeylere özünü veren her türlü sistematığın yukarısında ve ötesinde, herhangi bir toplumsal form içerisinde şekillenmeyen spesifik bir gerçekliğe referansta bulunur” (2000, s. 44). Böylece kutsal kavramının merkeze alındığı bir dinî anlayışın, kesin bir şekilde verili olarak sunulan bir vahiyden neşet etme gibi bir zorunluluğu kalmamaktadır. Bundan dolayı da insanlar, bir dinin buyurgan karakteri veya oluşturduğu geleneğin anlam kodlarından azade bir şekilde kendilerini daha özgür hissedebilecekleri kutsallıklar arayabilmektedir. Ona göre eğer dinî tecrübeyle ilintili olarak Durkheimci analiz temele alınacak olursa söz gelimi bir futbol müsabakasının ya da rock konserinin çağımızda

3 Hervieu-Léger; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dünyanın çok farklı coğrafyalarında “ilahi dinler” olarak kabul gören dinî sistemlere çoğunlukla geleneksel dinler, kimi yerde de büyük dinler veya tarihsel dinler şeklinde atıfta bulunmakta fakat bu kavramlarla tam olarak hangi dinleri kastettiğini eserlerinde açıkça belirtmemektedir.

geleneksel toplumlarda dinin bireysel ve toplumsal anlamda yerine getirdiği bazı işlevleri karşıladığından hareketle sporun bir din olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışması bile ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle, herhangi bir dini yalnızca toplumsal işlevlerine indirgemek veya modern dönemdeki kutsallık arayışını geleneksel dinlerin öğretilerinin deneyimlenmesinden sanki daha üst bir çabaymış gibi sunmak, sorunlu sonuçlar doğurur. “Kutsal”ın bu minvalde çok daha fazla ön plana çıkarılması, dinin dönüşüne değil tam aksine sonuna tanıklık etmemizi beraberinde getirebilir (2000, ss. 57-58). Çünkü “kutsallık” alanıyla ilgili kabuller, kutsal kavramını dinin bir nevi karşısına yerleştirerek sekülerleşmenin alanını genişleten “seküler kutsallık”lara kapı aralayabilmektedir. Bu bakımdan geleneksel dinlerle yeni dini hareketleri ortak bir noktada buluşturduğu düşünülen “kutsal” ile “din” kavramları arasındaki son derece kritik olan mahiyet farklılığını gözden uzak tutmamak gerekir.

Hervieu-Léger’e göre modern dönemde adına din denilen bütün yapıların, sosyolojinin doğumundan bu yana hep tartışılmalı olan özsel ve işlevsel tanımlar dikotomisinde incelenmesi büyük bir eksiklik. Çünkü ona göre bir taraftan dinin özünüyle ilgili olmayan bir tanım yapmak zorunluluk arz ederken diğer yandan modern dinî eğilimlerin kendine özgü karmaşıklığı buna engel olabilmektedir. İşlevsel tanımları benimseyenler toplumun, toplum içerisindeki dinî grupların ve bu yapılar içerisindeki bireylerin anlam dünyalarına dair tüm tanımlama biçimlerini işin içine katarak çok geniş bir tanım yelpazesini kullanırlarken özsel tanımları savunanlar da oldukça kararlı bir şekilde yalnızca dinî geleneklerin özündeki öğretilere odaklanarak din tanımının alanını daraltırlar. Bunun sonucunda dinin işlevsel tanımlarının giderek genişleyen fenomenler dünyasıyla irtibat kurması günbegün zorlaşırken yalnızca geleneksel dinler temele alınarak inşa edilen özsel din tanımları da paradoksal olarak sosyolojik düşüncüyü otantik dinin koruyucusu rolüne mahkûm edebilmektedir. Yine işlevsel tanımlar, çağdaş toplumlardaki dinî sembollerin yayılışına daha iyi tanıklık edebilirken özsel tanımlar, dinin modern dünyadaki kaybıyla ilgili sürekli tekrar eden analizlerden öteye geçememektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 38; 2005, s. 311). Bu bakımdan dinin modern dönemdeki konumuna dair parçacı cevaplar sunabildikleri için her iki tanım formu da günümüzdeki dini ve dindarlığı anlamada tek başına yeterli olamayacaktır.

Dine işlevsel ve özsel tanımlamalar yüklemenin meydana getirdiği dilemmeden çıkış formülü mümkün müdür? Hervieu-Léger’e göre bunun yolu, dine genelgeçer bir tanım aramaktan ziyade dini karakterize eden özel inanma şekline ve bu formu ortaya çıkartan tarihsel birikime odaklanmaktan geçmektedir (2000, s. 75). Dolayısıyla bir din özelinde sosyolojik anlamda yapılması gereken en önemli iş, o dini bugüne taşıyan meşru geleneğin kökenlerinin izini sürmektir.

Moderniteyle Birlikte mi Modernitenin Karşısında mı? Geleneğin Yapı Taşları ve Din

Gelenek ve modernite arasındaki ilişki, sosyal bilimlerin en çetrefilli konularından birini oluşturmaktadır. Geleneğin sosyolojik anlamda nasıl bir olgu olduğu, modern dönemlerde ne düzeyde önem kaybına uğradığı daha da önemlisi geleneğin dinî öğretilerden ne ölçüde beslendiği ya da dinin içerisinde bulunmadığı bir gelenekten söz edilip edilemeyeceği gibi hususlarda benzer habitusları paylaşan sosyal bilimcilerin dahi uzlaşması oldukça güç gözükmektedir. Dolayısıyla söze geldiğinde bir taraftan saygı duyulacak düzeyde tarihî, sosyokültürel ve dinî bir arka planı akıllara getiren “geleneğin” diğer taraftan ait olduğu dünya, beslendiği felsefe, bireysel ve toplumsal düzlemdeki karşılığı açısından tanımlanması, çerçevesinin çizilmesi ya da üzerine konuşulması oldukça zordur. Hervieu-Léger, kavramın bu kaygan karakterinden dolayı bir konum alma ihtiyacı hissederek çalışmalarında (1990, 2000, 2001, 2005) Fransa’daki Hristiyanlık deneyimini, daha da özelden de Fransız Katolikliğini odağına yerleştirdiğini ve analizlerini buna göre yaptığını açıkça ifade etmektedir.

Hervieu-Léger, literatürde sıkça tekrar edilen dikotomiye sorgulayarak işe koyulmaktadır: Modernite ve gelenek mutlaka birbirinin karşıtı olarak konumlandırılmak zorunda mıdır? Benzer şekilde modernite ve din kesin bir zorunlulukla zıt uçlarda mı yer almalıdır? Daha da önemlisi, “modernlik bir taraftan büyük dinî sistemleri erime tehlikesiyle karşı karşıya bırakırken öte yandan aynı modernlik nasıl olur da yeni dinî formlar üretmektedir?” (2005, s. 310). Klasik sekülerleşme tezinin temel savunusu, bilindiği üzere geçmiş zamanlara ait olduğu gerekçesiyle dinin modern dünyada kültürel inandırıcılığını kaybetmeye mahkûm olduğu ancak belli durumlarda hesaba katılabileceği idi. Hervieu-Léger’e göre çağdaş dünyadaki dinî yenilenmeleri görmezden geldiği için argümanları tartışılmaya müsait bu tezi reddeden kimi sosyologlar, din ile gelenek arasındaki kavramsal ve zihinsel bağı koparmaya çalışarak başka büyük bir yanılsa sürüklendi. Ona göre yapılması gereken şey, gelenek ile din arasındaki derin ilişkiyi, modernite bağlamında yeniden ifade etmektir (2000, ss. 83-84). Bunun gerçekleştirilebilmesi için sosyolojinin neredeyse bir disiplin olarak merkezine yerleştirdiği geleneksel ve modern toplum tanımlarının gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır.

Hervieu-Léger’e göre “geleneksel toplum” ifadesinin makro bir kavram anlamında neredeyse bütün dünya coğrafyasına tekabül edecek şekilde kullanılması isabetli olmayacaktır. Yalnızca bir gelenekten bahsedilemeyeceği gibi bütün geleneksel kültürleri, belli temalar ve çerçeveler üzerinden dahi karşılayan özellikleri belirleyebilmek güçtür. Öte yandan gelenek bağlamında sıkça dile getirilen başlangıcı

belirleyememe sorunsalının “modern toplum” kavramı için de geçerli olduğunun farkına varmak gerekir. Modernite dediğimiz olguyu, gerçek manasıyla Aydınlanma’yla mı, Reform’la mı yoksa 12. ve 13. yüzyıllara dayanan bilimsel gelişmelerle mi başlatacağız? Öyleyse modern toplum için de bir tarih koyma sorunu vardır ve bu zorluk, geleneksel toplumu tanımlama zorluğuyla eş değerdir. Bu bakımdan her iki toplum biçimini mutlak çizgilerle ayırmak, öncesine ve sonrasına belli vasıflar yaklaştırarak her ikisini birbirinin karşısı olarak konumlandırmak, toplumların sürekliliği açısından isabetli değildir. İnsanın hem kendi tabiatı hem de yaşamı nasıl her an değişime müsaitse ve heteronomiye açıksa geleneksel ve modern toplumlar da aynı ölçüde geçişkendir, birbiriyle örtüşen temel dinamiklere sahiptir. Modern toplumun dikkat çekici farklılığı, önceki toplum yapıları içerisinde hayat bulan unsurları kendi akışkan karakterinde yeniden yapılandırması, geliştirmesi, örgütlemesi ve yeniden kullanmasıdır. O halde gelenek, modernite dünyasından dışlanmamış, modernite içinde yeniden inşa edilmiş, yeni hüviyetler elde etmiştir (Hervieu-Léger, 2000, s. 85).

Modern zamanların en belirgin karşılığı olan değişim baskısı ile geleneğin sürekliliği arasında ciddi bir tenakuz bulunduğu ileri sürülebilir. Çünkü gelenek, “bir grubun veya toplumun geçmiş ile bugün arasında zorunlu süreklilik adına kabul ettiği temsiller, imgeler, teorik-pratik zekâ ve davranış tutumları” (Hervieu-Léger, 2000, s. 87) gibi unsurların bir araya gelmesiyle oluşur. Bununla birlikte Hervieu-Léger’e göre geleneğin bir süreklilik ilkesine tabi olması, onun hâkimiyeti altında yer alan toplumların her zaman değişime sert bir direniş göstereceği anlamına gelmez. Bu durum şöyle örneklendirilebilir: Geleneksel dönemlerde ve gelenek dünyasında dinin, bireysel ve toplumsal sürekliliği kuran önemli bir anlam kodu olduğu, bireyleri ve grupları belli gündelik eylemlere yönlendirdiği ve kolektif anlamlar dizgesi oluşturduğu açıktır. Berger’in (2005) tanımlamasıyla dinin toplum üzerinde bir kubbe/şemsiye vasfı taşıdığı ve karşılaşılabilecek kaos durumlarında dizginleştirici bir rol üstlendiği aşikârdır. Fakat peygamberlerin ortaya çıktıkları bölgede bireysel, toplumsal ve kültürel anlamda meydana getirdiği değişimler göz önüne alındığında, bir toplumun geleneksel kodlarının belli bir süre değişime direnç gösterse de zaman içerisinde bambaşka bir çehreye bürünebileceğini ortaya koymaktadır. Bu perspektiften yaklaşıldığında geleneğin, geçmişin şimdiki zamandaki bir tekrarı olmadığı ortaya çıkar. Gelenek, bir toplumun kendi tarihinin, önceki dönemlere hayat veren bireysel ve toplumsal mekanizmaların kaynağı olduğu için geçmişe aşkın bir otorite bahşeder. Bu geçmişin ne kadar kadim olduğu, gelenekleşme düzeyini etkilemekle birlikte gelenek için asıl önemli olan husus, o geleneği kuran dinamik yapının ve o geleneğe atfedilen otoritenin günümüzde bir süreklilik olarak devam ettirilip ettirilemediğidir. Bu bakımdan ihtiyaç duyulan şey, geleneği şimdide aynı şekilde

gerçekleştirmek yerine ona geçmişteki varlık anlamını veren özün canlı hatırasını bugüne getirebilmek yani geleneğin yaratıcı gücünü tekrar ikame edebilmektir (Hervieu-Léger, 2000, ss. 86-88).

Hervieu-Léger'e göre "geleneksel toplum" ifadesi, sosyolojide nasıl bir "ideal tip" olarak araçsallaştırılıyorsa geçmiş dönemlerin bütünüyle dinî olduğu ya da geçmişte insanlığın neredeyse tamamının dinî bir toplum içerisinde yaşadığı iddiası da aynı şekilde ideal tipleştirme olmaktan öteye geçememektedir. Geleneksel toplumlarda genel anlamda kabul gören sabit bir normlar sistemi bulunduğundan anlam arayışına bu düzeyde ihtiyaç duyulmuyordu. Fakat devlet fikrinin ortaya çıkışıyla birlikte anlam kodlarını oluşturmada kiliselerin yanı sıra okullar veya siyasi partiler gibi etkin başka yapıların görünürlük kazanmaya başlaması, bir nevi gelecekte meydana gelecek değişimin habercisiydi. Bireyin çıkarlarını, vicdanını, psikolojisini kendi özerkliğiyle yönettiği hatta bu yüzden Baudrillard'ın (1987) "psikolojik modernite" şeklinde tanımladığı toplumlarda sosyal anlam, kişiye özel inisiyatifler haline gelerek çoğullaştı (Berger, 2015; Hervieu-Léger, 2000, s. 94). Bundan dolayı her anlamda bir tercihler dünyasıyla karşı karşıya kalan modern birey, egemen ideolojilerin ya da dinî anlayışların dışına taşarak kendi hikâyesini yazmak istedi. Geleneğe referansla yönetilmeyen böyle bir ortamda din hâlen karşılaşılabilecek yeni sorunlara yeni anlamlar üretebilecek pozisyonda mıdır? Ya da modern toplumlar için din, yalnızca ikincil düzeyde bir sembolik ve kültürel rol mü oynamaktadır? Bu sorulara verilen cevaplar gün geçtikçe çeşitlenmektedir.

Modernitenin akılcı paradigmasının toplulukları ve kapsamlı anlam sistemlerini değişim yönünde kısıktığı hatta kısıktırmaya da devam ettiği inkâr edilemez. Hervieu-Léger'in konuyla ilgili yorumlarından şu çıkarsama yapılabilir: İnançlar bağlamında kesinliğin hâkim olduğu, Bourdieu'nun (1991) "bir vücudun uzuvları" şeklinde tanımladığı ilk toplulukların ortadan kaybolduğu ve dinlerin değişimin tüm gücüne maruz kaldığı bir vasatta, büyük dinler dahi kendi miraslarından faydalanarak toplumsal yaşamı yeniden örgütleyecek mekanizmalar üretmek durumundadır aksi takdirde sekülerleşmenin yıkıcı etkilerinden giderek daha fazla etkilenmeleri muhtemeldir. Bunun gerçekleşebilmesi ise geleneğin yalnızca geçmişten ibaret olmadığını ortaya koyan ve tarihsel-kültürel-dinî pek çok bağlamda geçmişle bugün arasına özenle ilmek dokuyan bir unsur olarak hafızanın korunması ve bütün müdahalelere rağmen mümkün olduğunca bugüne aktarılabilmesiyle mümkün olur.

İhmal Edilmiş Bir İnceleme Alanı: Hafıza ve Din İlişkisi

Hafıza, sosyal bilimlerin son dönemlerdeki dikkat çekici alanlarından biri olarak giderek önem kazanmaktadır.⁴ Bilhassa son yarım yüzyıldır dünya ölçeğinde deneyimlenen teknolojik gelişmelerin değişime ivme kazandırması, topluluk bağlarının zayıflaması, popüler kültürün hegemonik gücü dolayısıyla bir milleti millet yapan temel hasletlerin silikleşmeye yüz tutması, kentlerin giderek birbirine benzemesi gibi pek çok değişken, hafızanın hayati bir noktada konuşlandığını göstermektedir. Hafıza yalnızca toplumsal, kültürel, dinî yaşam alanlarında değil bireyin kendi hayatını ve hayata yönelik bakışını anlamlandırması bakımından da önemli bir misyon üstlenmektedir. Bu bakımdan hangi bağlamda ve düzeyde olursa olsun modern zamanlarda çok daha fazla müdahaleye uğrayan⁵ hafızanın farkında olmak ve hatırlamak-unutmak gibi temel insani hasletlerden hangi temeller üzerinde hayatietini sürdürülebileceğine kadar hafızayı hafıza yapan hususiyetleri keşfetmek gerekmektedir.

Hafızanın din ile olan irtibatı ise literatürde ilginç bir şekilde kendisine çok az yer bulmuştur.⁶ Etimolojik olarak bakıldığında “religion”un kökeni olan “religare”nin “bağlamak, birbirine eklemek” gibi karşılıklarının hatırlamakla ne kadar ilintili olduğu ortaya çıkar. Bu yapısal ilişkiyi, hafıza konusunda yapılan çalışmalar henüz yoğunlaşmadan ele alan ve fazlaca atıf alan isimlerden birisi, bu yazının konusunu teşkil eden Hervieu-Léger’dir. Durkheim’ın “kolektif bilinç” kavramından esinlenen ve Halbwachs’ın hem Durkheim sosyolojisine katkılarından hem de hafıza konusundaki perspektifinden beslenen Hervieu-Léger, *Religion As A Chain of Memory* isimli meşhur eserinde konuyu irdeler. Bu çalışmasında hafızanın temel unsurlarını ve dayanaklarını belirlemekle kalmayıp onun korunmasında ve aktarılmasında kuşakların önemi ve anlam/maneviyat arayışının bir sonucu olarak benimsenen dinî

4 “Hafıza” kavramının sosyal bilimlerin farklı alanlarında hangi bağlamlarda ele alındığı, hangi alternatif kullanımlara sahip olduğu ve psikolojiden sosyolojiye nasıl bir geçiş serüveni yaşadığıyla ilgili ayrıntılı tartışmalar için bkz. Karaarslan, 2019, ss. 29-68.

5 Hafızanın modern zamanlarda mekânsal düzenlemeler, tarihsel anlatı, bedensel pratikler, dinî anlayış ve dinî oluşumlar gibi çok farklı bağlamlarda karşılaştığı müdahale biçimleri ve bu müdahalelerin bireysel ve toplumsal düzlemde nasıl karşılık bulduğuna dair dikkat çekici bazı tartışmalar için bkz. Akın, 2017; Karaarslan, 2019.

6 Toplumsal/Kolektif hafıza çalışmalarının sosyal bilimlerdeki en önemli ismi olan ve kavramı psikolojiden sosyolojiye taşıyan isim olarak görülen Maurice Halbwachs, din ve hafıza ilişkisini de en kapsamlı şekilde inceleyen sosyolog olarak karşımıza çıkar. Hem *Kolektif Hafıza* hem de *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* isimli kitabında, din-hafıza ilişkisine özel bir başlık açtığı görülür. Her dinin çok uzak bir geçmişe ve kutsal kabul edilen belli mekânlarla irtibatlı şekilde yaşanan olaylara kadar geriye giden geleneklerden oluşan bir hafızaya sahip bulunduğunu düşünen Halbwachs, o dinin müntesiplerinin de içinde yaşadıkları zamanda bu hafızayı belirli ritüellerle daima canlı tutmayı hedeflediklerine dikkat çeker (2021, ss. 169-172). Hervieu-Léger’in kendisi gibi Fransız bir sosyal bilimci olan Halbwachs’ın görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği hatta sosyolojisini de bu etki çerçevesinde kurguladığı anlaşılmaktadır.

anlayışların sürdürülmesinde hafıza zincirinin rolü gibi farklı bağlamlar etrafında hafıza konusunu derinleştirmiştir. Hervieu-Léger'in bu çabası, çoğunlukla Hristiyanlık özelinde olmak üzere gelenek ve hafıza arasındaki irtibat kadar hafızada içkin olan dinî referansların da fark edilip sorgulanmasına bir imkân sağlamıştır.

Hervieu-Léger'i din sosyolojisinde farklı kılan en önemli niteliği; dini, gelenek ve hafıza temelinde tanımlamasıdır. İlk başlıkta da vurguladığımız gibi literatürde kabul gören din tanımlarına mesafeli yaklaşan Hervieu-Léger, kesin bir din tanımı geliştirmek yerine dinin nesnesini tanımlayan fakat bununla birlikte dinin sürekliliğine ve canlılığına işaret eden çerçeveye bir tanım (2000, s. 68) önermektedir. Buna göre din, "belli bir inanç zincirine ait olma bilincinin hem bireysel hem de kolektif olarak oluşturulduğu, sürdürüldüğü ve kontrol edildiği ideolojik, pratik ve sembolik bir sistemdir" (2000, ss. 81-82). Başka bir ifadeyle din, kuşaktan kuşağa sürekliliği sağlayan bir "hafıza zinciri"dir. Hervieu-Léger'e göre bu tanımın vazgeçilmez ilk şartı, kişinin bir inanç zincirine ait olduğunu açıklaması, onunla kendisi arasında özdeşlik kurmasıdır. Bu özdeşliğin kimi zaman "atalarımızın inandığı gibi inanıyorum çünkü onlar inandı ben de inanıyorum" şeklinde cümlelerle kurulabileceğine dikkat çeken Hervieu-Léger, inananın, inandığı şeye inanmasını sağlayan bir nedensellik mantığı ortaya çıktığı andan itibaren inancın artık bir din haline gelebileceğini öne sürmektedir. Burada din şeklinde kodlanan inancın ne kadar tutarlı veya olağanüstü olduğu çok da önemli değildir, önemli olan inancın özünden ziyade üyelerini birbirine kenetleyen ve onlar arasında bir inanma motivasyonu oluşturan bağlılıktır. Nitekim dinî gruplar kendilerini, öznel ve nesnel anlamda sürekliliği tarihi aşan bir "hafıza zinciri" olarak tanımlarlar. Kendilerini geçmişe bağlayan, şimdiye anlamını veren ve geleceğe pencere açan bu zincirdir dolayısıyla her dinî grup kendi hafızasına sarılabildiği ölçüde güçlüdür (Hervieu-Léger, 2000, s. 81; Fiocchetto, 2019, ss. 73-74).

Bir inanç zincirine yani geleneğe referansı, din tanımının merkezine yerleştirmekle Hervieu-Léger, dini toplumsal hafızayla da ilişkilendirerek inanmanın ikinci unsuru olan "süreklilik hatırası" ön plana çıkartır. Tanımda dikkat çeken "ait olma bilinci"nin bireysel ve toplumsal anlamda oluşturulup sürdürülmesi, bireyin öncelikle bir grup ya da topluluk içerisinde yer almasını ve bir neslin parçası olarak geçmişe dair hatıralardan beslenmesini zorunlu kılar. Geleneğe yatıştırıcı bir güç olmaktan çok çağdaş koşulların ışığında yeniden okunması gereken bir olgu gözüyle bakıldığı için bu hatıralar, dinî inancın aktarılmasında ve yeniden üretilmesinde doğrudan işlev görecektir şekilde geçmişten çağrılır dolayısıyla hafıza zincirinin parçaları ve onların sembolik çağrışımları bir diyalektik içinde işler. Bu yüzden bütün dinler, kökenlerinde yatan öğretileri, anlatıları, efsane ve mitleri her daim harekete geçirecek bir hafızayı canlı tutmayı hedefler (Hervieu-Léger, 2000, s. 124). Bunun yolu ise o dine

mensup kişilerin geçmişe dair hatıraları zihinlerinde sürekli tekrar eden bir forma dönüştürerek gündelik hayatlarında pratiğe dökmelerinden geçer.

Dinlerin kendisine ait geçmişi bugüne çağırmada ve onu bugünde yaşanılabilir hale getirmede ihtiyaç duyacağı dinî bellekte de kolektif kimlik bağlamında sözü edilen unutmama, seçici unutmama, eleme, geriye dönük yeniden icat gibi özellikler bulunur. Kolektif bellek, bireysel belleğin düzenleyicisi olarak da işlev görerek geçmişi sürekli olarak nasıl yeniden kurar ve etkin hale getirirse dinî bellek de o dine mensup olan kişilerin ve grupların kendi benliklerini oraya hasretmesiyle ortaya çıkan inanç sistematiğini çeşitli hafıza pratikleriyle yeniden ve yeniden bugüne taşır. Halbwachs'ın (2021, ss. 166-167) ifade ettiği gibi bir inanan kendi dinî açısından önem taşıyan bir ibadet mekanına girdiğinde, yüzyıllardır o dinin müntesipleri tarafından deneyimlenen duygu durumuyla kendisinin de karşılaşacağı ve onlarla ortak hatıralar biriktireceğinin farkındadır. Nitekim hemen bütün dinlerde, o dine inanan insanların soyunun devam etmesi gerektiğine yönelik bir anlayışın olmasının ardında, şimdiki zamana anlamını veren ve geleceği de içeren bir geçmişi hatırdan tutan hafıza zincirini sağlam tutma hedefi yatmaktadır. Bu bakımdan geçmişin hafızaya tekrar ve tekrar çağırılması, kimi inanç sistemlerinde bir ayin olarak vazgeçilmez dinî bir ritüel olarak gerçekleştirilir. Hafıza zincirinin bir ritüel olarak çağırılmasıyla ortaya çıkan duygusal yoğunluk ve sembolik zenginlik, zincirin gerçekleştiği inananlar topluluğunu manevi anlamda etkiler. Ritüeller her şeyden önce hafıza zincirindeki kişilerin geçici olduğunu buna karşın belirli söz, jest, mimik ve hareketlerle gerçekleşen bir ritüelin her türlü değişime rağmen kendisini koruyabileceği fikrini ima eder (Hervieu-Léger, 2000, s. 125). Hayatın kendi doğallığı, olağan akışı içerisinde nesnel bir mahiyete bürünen söz konusu ritüellerin kuşaklar boyu sağladığı hafıza, bu açıdan bakıldığında “dini yaşama kapasitesi” (Flanagan, 2001, s. 302) olarak karşımıza çıkar.

Hervieu-Léger'in din ile hafıza ilişkiselliğinden ortaya çıkan yukarıdaki tanımının üçüncü unsuru ise toplumsal (ve dinî) hafızayı besleyen geleneği meşrulaştırmadır. Ona göre tam anlamıyla dinî olarak vasıflandırabileceğimiz bir inancı meşrulaştıran otoriter geleneğin, kolektif bir hafızanın bulunması zorunludur (2000, s. 72). Gelenek burada kimliğin anlamlandırılmasında veya dinî bir topluluğun devamlılığında kullanılan bir referans noktası olarak konumlandırılır. Kişinin kendisi olma sürecinde bir şekilde başvurduğu ve inancının merkezi dinamiğini teşkil eden gelenek referansları kimi zaman bir ayrışma kaynağı olarak gözükse de çoğunlukla bir özdeşleşme ve uzlaşma noktasıdır. Gelenek referanslarını yalnızca kutsal metinlerle ya da belli ritüellerle sınırlandırmak doğru olmaz. Ona göre gelenek, bir dinî topluluğun ritüellerini kendi tarihsel anlatısı ve kurumları üzerinden yeniden okumaya tabi tut-

tuğu hermenötik bir süreçte ortaya çıkar.⁷ Bir geleneği gelenek haline getiren temel nitelikleri içselleştirmeden geleneği savunmak tek başına yeterli değildir. Bilhassa modern dönemlerde sıkça dile getirildiği üzere gelenekle ilgili her şeyin mutlaka inanma alanına gireceğini ya da inanma alanına giren her şeyin geleneğin sınırlarına dâhil olacağını öne sürmek isabetli olmaz. Çünkü modern dönemde toplumsal hafıza nasıl tek bir vücut halinde değilse dinî hafıza da parçalanmıştır. Fakat bu durum, modern dönemdeki dini ya da Hervieu-Léger'in ifadesiyle "dinî moderniteyi" (2000, s. 30) anlamlandırmada gelenek ya da hafıza zinciri kavramlarının verimli olmayacağına delalet etmez. Tam aksine hafıza zincirindeki zayıflıkların, kopuklukların ve yön değiştirmelerin izleri sürülebildiği müddetçe o toplumun inanç dünyasının serüvenine ulaşmak mümkün olabilir. Bu bakımdan Hervieu-Léger'e göre bütün sekülerleşme hikâyelerinin/tartışmalarının düğüm noktası, modern toplumlarda hafızanın parçalanması ve hafıza pratiklerinin bir kuşaktan diğerine intikalinde süreksizliklerin yaşanmaya başlamasıdır.

Bir Toplumsal Hafıza Krizi Olarak Sekülerleşme: Topluluğun Parçalanması, Dinî Bireycilik ve Dinî Kurumsuzlaşma

Sosyolojinin en bilinen dikotomilerinden birini oluşturan geleneksel toplum-modern toplum ikilisi, her ne kadar disiplinde bir anlama ve kıyaslama zeminine imkân sağlasa da modernitenin benmerkezci karakteri dolayısıyla ilk toplum biçimi çok büyük ölçüde "öteki" ilan edilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Hervieu-Léger sosyolojinin bazı temel kabullerine karşı çıktığı gibi bu dikotomiye de itiraz etmekte ve geleneksel toplumu olumsuz vasıflamak için dile getirilen bazı eleştirilerin modern dönem için de geçerli olabileceğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte sosyal bilimcilerin neredeyse tamamının kabul ettiği gibi modern dönemle birlikte pek çok bağlamda önemli değişimler yaşandığının ve toplumsal yapıdaki dönüşümün de bunların başında geldiğinin farkındadır. Modern dönemde toplum, kendisine

7 Hervieu-Léger'in geleneğin mutlaka tarihsel bir geçmişe atıfla inşa edilebileceği düşüncesine İngiliz din araştırmacısı Ron Geaves, Prem Rawat üzerinden itiraz eder. 1957 yılında Haridwar'da dünyaya gelen, Hans Maharaj olarak da bilinen ve önde gelen Hint dinî liderlerinden kabul edilen Hans Râm Singh Rawat'ın en küçük oğlu olan Prem Pal Singh Rawat, kökenleri olan Kuzey Hindistan'daki yerleşik geleneklerle bağlarını kopartarak kurumsal dindarlık biçimlerinden uzak yeni bir gelenek oluşturmaya çalışmıştır. "Geleneksiz bir geleneğin" örneği olabilecek bu dinî oluşum bilhassa Prem Rawat'ın 1970'lerden itibaren Batı'ya seyahatleriyle birlikte Avrupa ve Amerika'da yayılması hızlanmıştır. Rawat'ın öğretileri arasında "Bilgi" olarak adlandırdığı bir meditasyon uygulaması ve manevî güç, seçim, takdir ve umut gibi unsurları içerisinde barındıran, kişinin kendini keşfetmesine dayalı bir barış eğitimi yer alır. Günümüzde Prem Rawat Vakfı adı altında dünya çapında faaliyetleri devam eden bu dinî oluşum, Geaves'e göre Hervieu-Léger'in din ile gelenek arasında kurduğu zorunlu ilişkinin, bütün dinî anlayışlar için geçerli olamayabileceğinin bir göstergesidir (Geaves, 2009, ss. 20-21).

özgü yeni hususiyetler almış ve bu özellikler hafıza unsuruna da önemli düzeyde etki etmiştir. Modern öncesi toplumlarda kuşaktan kuşağa aktarılan şifahi kültür, bütün doğruları ve yanlışları, eksiklikleri ve fazlalıklarıyla Hervieu-Léger'in bahsini ettiği hafıza zincirini ve bireysel-toplumsal-dinî yaşama formunu bir şekilde ayakta tutarken modernitenin yıkıcı taarruzları, söz konusu kültürel aktarımı ve hafızanın intikalini baltalamıştır. Pierre Nora'dan (2006) hareket ederek geleneksel toplumlar eğer "hafıza toplumu" şeklinde tanımlanacak olursa parçalanmış ve sürekli müdahaleye maruz kalan hafızaları dolayısıyla modern toplumları "değişim toplumları" (Hervieu-Léger, 2000, s. 123) ismiyle nitelendirmek gerekir. Hervieu-Léger, odağına yerleştirdiği "kolektif hafıza" ekseninde bu formlar özelindeki dinin konumunu çalışmaya değer bulmuştur.

Hervieu-Léger'e göre modernlik, dünyayı rasyonelleştirme, düşünce ve eylem yoluyla kaosu ortadan kaldırma iddiasıyla kutsal olandan kendisini ayırıştırır. Bu açıdan dinin yapısal olarak moderniteye yabancı olduğu ve modernitenin nezdinde dinin yalnızca bir kalıntı olarak geçmiş dünyaya referansla varlığını sürdürebileceği dile getirilir. Bu iddianın en yaygın göndermelerinden birisi, modern dünyanın rasyonel olduğu ve dinin de bu rasyonellikle örtüşmediği düşüncesidir. Çağdaş dünyadaki dinî durumu doğru bir şekilde tahlil etmeyi engelleyen bu genelgeçer kabulde ıskalanan husus, rasyonel düşünüşün doğurduğu bilim ve teknolojinin, dinin geçmiş dönemlerindeki karşılığında bir değişim meydana getirirse de insanların yaşam deneyimlerini anlaşılır kılacak arayışlarına cevaplar sunabilecek yeni bir güven ortamı sağlayamadığıdır. Bu nedenle, oransal veya görünürlük anlamında inancın yaşadığı düşüşü, Hervieu-Léger'e göre bilim ve teknolojinin aşladığı rasyonalizm alanının giderek büyümesine değil de anlam krizi ve çoğulculuk gibi modernliğin kendisine özgü hususiyetlerinin ortaya çıkarttığı yeni durumlara bağlamak daha yerinde olacaktır. Bu bağlamda modernitenin ve dinin kesinkes birbirini dışladığı düşüncesinin görmezden geldiği diğer bir nokta, modernliğin özünde bulunan kendisine aykırı olanı da üretme kapasitesidir (2000, s. 73). Bu zaviyeden bakıldığında modernite, bireyin veya toplumun inanma ihtiyacını ortadan kaldırmamış, onları anlam dünyalarının sonsuz çeşitliliğiyle karşı karşıya bırakmış ve kimi durumlarda bireylere çıkış yolları da göstermiştir.

Fenomenologların da belirttiği üzere anlamın herhangi bir etki taşıması için kolektif bir veçhesinin bulunması gerekir yani bireysel olarak inşa edilse bile başkaları tarafından da onay verilmelidir. Modernite işte daha önce deneyimlenen söz konusu düzen modellerini ve anlam sistemlerini yapıbozumuna uğratarak sabit/istikrarlı olmayan çoklu anlam sistemlerini ortaya çıkarttı. Berger ve Luckmann'ın (2015) doğrudan eserlerine isim olduğu şekliyle "anlam krizine" sebebiyet veren

modernitenin öngörülemez, korumasız, sürekli olarak değişimden ve yenilikten yana olan karakteri, bireyleri ve toplumları kaostan kurtarma yerine yeni kaosların içerisine sürükledi. Durkheim'ın "anomi" kavramıyla açıkladığı durum -birey için ölüm, toplum için anomi tehdidi- modern dünyanın belirsizliklerinde nihai bir sonuç olarak gözükmeye başladı. Bunun sonucunda modern inancı çözümlenmek, anlamın inkârıyla mücadele etmek ve belirsizliği çözmekle eş değer hale geldi. Özerkliğin ve özgürlüğün bu denli olumlandığı, kalıcılığın ve kesinliğin bu kadar olumsuzlandığı bir dünyada çoğulcu figürlerden yalnızca biri haline gelen dinin de giderek atomize olması ve bireyselleşmesi kaçınılmaz oldu. Süreklilikten bir kısıtlanma şeklinde bahsedilmesi ve değişimin sürekli olarak övülmesi (Hervieu-Léger, 2000, s. 97), modern toplumlarda geleneği, bireyin ve toplumun yaşamına yön veren bir düzen olmaktan çıkarttı. Artık karşımızda parçalanmış bir anlam dünyası, parçalanmış bir gelenek, parçalanmış bir din dünyası var.

Hervieu-Léger, Connerton (2018, 2019) gibi sosyal bilimcilerle aynı çizgide buluşarak modernitenin unutturucu karakterini açıkça kabul eder. Ona göre toplumsal hafıza krizi doğrudan doğruya tarihsel süreç içerisinde modernitenin ortaya çıkışına demirlendiği için modern toplumlar derin bir amnesia/hafıza kaybı yaşamaktadır. Modernite; bireyselliği yüceltmesi, kutsal yapıları parçalayan rasyonalizasyonu temele alması, kurumsal yapıları farklılaşmaya tabi tutmasıyla hafızaya dayalı toplumların sonunu ilan eder. Burada Hervieu-Léger çok önemli bir tespitte bulunur: Bugün eğer aile hafızasından, dinî hafızadan ya da ulus/sınıf hafızasından bahsediyorsak aslında saf gelenek dünyasını geride bıraktığımız ve parçalı hafızalar dünyasıyla karşı karşıya kaldığımız anlamı çıkar. Böylece tarihi ve geçmişi olmayan toplumlarla benzer biçimde kolektif hafıza giderek parçalanır ve sekülerleşmenin görünürlüğü/etkinlik alanı artar (2000, s. 127). Uzmanlaşmış dinî alanın farklılaşması, kurumsal otoritenin ortadan kalkması, inanç sistemlerinin çoğullaşması -elbette sanayileşme, kentleşme, ticaretin ve mübadelenin yaygınlaşması gibi modernitenin çok bilindik etkileriyle birlikte- topluluk yapılarının ortadan kalkmayla yüzleşmesini ve dinin toplumsal etkinliğinin azalmasını imlemektedir. Böyle bir vasatta modern zamanlarda bir inancı inanç hale getiren anlam sistematığının ve kolektif hafızanın yara almaması neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Halbwachs (2019, s. 329) kapitalizm ve teknolojiyle birlikte modern dönemde toplumsal yaşamın tüm alanlarının homojenleşme eğilimi gösterdiğini bu yüzden de modern toplumsal belleğin yaratıcı kapasitesinin çözülmüş yüzeysel, donuk bir bellek hüviyetine büründüğünü önemle ortaya koyar. Kolektif hafızadaki derinlik kaybı fikrine katılan Hervieu-Léger, gelişmiş kitle iletişim sistemlerinin imge ve imajlarla söz konusu derinlik kaybını daha da arttırdığını, böylece herhangi bir anda

mevcut olan bilgi bolluğunun, bu tür bilgileri anlaşılır kılacak anlamlı bir sürekliliği yok ettiğini ortaya koymaktadır. İmge ve imajların her an herkes için ulaşılabilir/erişilebilir olması, kendisinden önceki kalıcı şeyleri anında etkisiz hale getirir ayrıca iletişimin dolaysızlığı, meydana gelen olayı seçerek herhangi bir bağlam içine alınmasını engeller (Hervieu-Léger, 2000, s. 128). Bunun sonucunda denilebilir ki kolektif hafızanın söz konusu enstrümanlarla homojenleştirilmesi, ikinci bir eğilim olan topluluk belleğinin sınırsız parçalanışına da kapı aralar. Zamanın ve uzamın parçalı algılanması, hayat ritminin artması, bireysel ve kültürel değişim hızı, hafızayı neredeyse üretilir üretilmez yeniden parçalanmaya sevk eder. Böylece modern toplumların kolektif hafızası artık küçük parçalardan müteşekkil hale gelir. Bilhassa gençlerin tarihe yönelik (b)ilgisizliklerinin artması, dinî konularda eksik kalmaları ya da entelektüel kapasitelerinde gözle görünür düşüşlerin yaşanmasıyla ilgili yöneltilen eleştiriler aslına bakılırsa Hervieu-Léger'in işaret ettiği kolektif hafızanın homojenleştirilmesi ve parçalanması şeklinde ikiz süreçlerle daha anlamlı hale gelir. Çünkü buradaki problem, gençlerin kitle iletişimi araçları sayesinde önceki nesillere kıyasla çok daha fazla bilgi depolamaları değil hafızanın doğal akışı içerisinde görebilecekleri bilgi yığınıını organize etme becerisinden mahrum olmalarıdır.

Kültürel ve dinî aktarımda da benzer sonuçlar geçerlidir. Bilhassa yerleşik dinlerin egemen olduğu gelenek temelli toplumlarda, kendi kimliklerini bir inanç dizgesi etrafında tanımlayan insanların ritüellerle ve çeşitli hafıza pratikleriyle bezenen dinî bellekleri, modern dünyadaki değişim hızının ve akışkanlığın kollarında kompartımanlara ayrılmak durumunda kalmıştır. İster birey isterse topluluk veya toplum düzeyinde olsun geçmişte tecrübe edilme biçimiyle o anki gerçek deneyim arasında kopmaz bağ kuran kolektif belleğin çöküşü, toplumsal ve kültürel alanda olduğu gibi dinî alanda da yabancılaşmayı beraberinde getirecektir. Dolayısıyla parçalara indirgenmiş ve anlık hale getirilmiş bir hafıza vasatında bireylerin ve toplulukların kendilerini bir inanç zincirinin halkası olarak tanımlayabilme ve daha da önemlisi bu zinciri geleceğe taşıyabilme olasılığını giderek düşürecek (2000, ss. 129-130) ve böylece derin bir sekülerleşme problemini ortaya çıkartacaktır. O halde Hervieu-Léger'e göre sekülerleşme, hafıza zincirini teşkil eden geleneğin modern dönemde insanların inançları üzerinde belirleyici gücünü yitirmesidir. İnancın veya inanmanın ortadan kalkması değil inanma tarzının kuşaksal farklılıklarla karşı karşıya kalmasıdır. Kuşaklar boyu tutarlı bir anlam dünyası inşa eden hafıza zincirinin giderek zayıflaması ve kopmasıdır (2000, s. 121). Bu bakımdan Hervieu-Léger'e göre eğer bir sekülerleşmeden, insanların giderek daha az dindar olmasından bahsedeceksek bunun sebebini modern toplumların rasyonelliği merkeze almasında değil hafıza yitimine sebebiyet veren modern ve postmodern şartlarda hafızaya tutunmanın giderek daha zorlaşmasında aramak gerekmektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 124; Fiocchetto, 2019, s. 69).

Hervieu-Léger, sekülerleşme tartışmalarının temelinde dinî alan-din dışı alan şeklinde kısaltılabilecek bir kıyaslama zeminin yer aldığını ve sosyologların bu çerçevede farklı kavramları araçsallaştırdığını fark eder. Durkheim'ın kutsal olan ve olmayan şeklinde dikotomik bir bakış açısıyla bu iki alanı birbirinden ayırttırmaya çalıştığı açıktır. Durkheim, Weber ve Marx'tan çeşitli açılardan beslenen Bourdieu da modern dönem sosyoloji literatüründe kendisinden fazlasıyla bahsettirecek "dinî alan" (Bourdieu, 1991) teorisiyle alanlar arasındaki ayrımı ima eder. Tam da sekülerleşme tartışmalarının başladığı dönemlerde konuyu inceleyen Bourdieu; dini, alana yeni girenler ile alanın sermayesi üzerinde nüfuz sahibi olan baskın sınıf arasında, sermayenin tanımı ve paylaşımıyla ilgili bir mücadele bulunması gibi rahipler, peygamber ya da büyücüler gibi dinî aktörler arasındaki bir çıkar mücadelesi olarak görür. Dini, bir sermaye ve statü elde etme uzamı olarak gören Bourdieu, dinin aşkın boyutuyla ve bireyin dinle kurabileceği özdeşleşme veya duygu bağlarıyla ilgilenmemiştir (Yel, 2007, s. 568; Kaya, 2014, s. 86). Hervieu-Léger'e göre sekülerleşme tartışmalarında bir referans olarak sunulan söz konusu dinî alan teorisi, rasyonelleşme sürecinin hayatın bütün alanlarını kapladığını ve dinin bazı kurumsal ve sembolik üretimleriyle görevi/çerçevesi sınırlandırılmış bir alana hapsolunduğunu öne sürmektedir. Oysaki dinin veya inanmanın tezahürleri, siyasi, bilimsel, sanatsal alanlarda da ortaya çıkar çünkü modern hayat geçiş çizgilerinin belirsiz olduğu akışkan bir yapıdadır. Bu yaklaşımdaki diğer sorunu, dinin tek bir işleve yani gruplar ve sınıflar arasındaki ilişkileri yöneten yapıya indirgenmesi olarak tespit eden Hervieu-Léger, dinî alan teorisinin, grup ve sınıf çıkarlarının dinî çıkarlara dönüştürüldüğü kurumsal yapının dışında hayatiniyetini koruyamayacağını düşünür (2000, ss. 109-111). Hervieu-Léger'in bu teorisinin Hristiyanlık hatta Katoliklik içerisinde açıklayıcı bir rol üstlenmesiyle birlikte din adamları ile inananlar arasında resmî, kurumsal bir ayrımın bulunmadığı Yahudilik ve İslamiyet⁸ gibi dinler söz konusu olduğunda geçersiz olacağını bilhassa bu teorisinin sekülerleşme tartışmalarında bir çerçeve olarak sunulmasının isabetli olmayacağını öne sürmesi, literatürde oldukça yankı bulmuştur.

Hervieu-Léger'in modern dönemde toplumsal hafıza krizinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını öne sürdüğü sekülerleşme analizlerinde görebildiğimiz kadarıyla üç temel tema ön plana çıkmaktadır: Topluluğun parçalanması, dinî bireycilik ve dinî kurumsuzlaşma. Hervieu-Léger bu üç temayı birbiri içerisine geçen halkalar şeklinde düşünür ve bir öncelik-sonralık sıralamasından ziyade bütünlüklü bir değişim olarak

8 İslam özelinde örnek vermek gerekirse dinin farklı şekillerde anlaşılmasının tezahürleri olarak ortaya çıkan İslam düşünce ekolleri ya da mezhepler, birbirinden çok farklı coğrafyalarda bir aidiyet unsuru olarak benimsenmesine rağmen Katoliklikteki gibi kurumsal bir yapı üretmemiştir (Konuyla ilgili bazı tartışmalar için bkz. Yavuz, 2021, ss. 279-284).

okur. Bu analizlerinde de elbette Fransa'daki Hristiyanlık deneyimini daha özelde ise Fransız Katolikliğini merkeze alır. Ona göre genel olarak Avrupa'da özel olarak da Fransa'da yüzyıllar boyunca bir olgu olarak yaşayan "kilise/cemaat bölgeleri"⁹ (*parish*) çok etkili bir şekilde hafıza toplumunu temsil etmekte ve o bölgedeki insanları geçmişten geleceğe uzanan bir zincire dâhil etmekteydi. İskandinavya'dan Birleşik Krallık, Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya ve İrlanda'ya kadar Batı uygarlığının sembolik ve kültürel çerçevesini sağlayan, bir cemaati cemaat haline getiren zaman ve mekân üzerinde denetim uygulamak için din adamlarının otoritesine anlam veren bu hafıza zinciri, sürekliliğin bir göstergesi olarak hayatın odak noktasını oluşturmaktaydı. Herhangi bir cemaatin o bölgedeki merkezî konumu, o cemaatin toplandığı alanı çevreleyen bir ibadethane ya da mezarlıktı ve bu imaj o kadar güçlüydü ki Gabriel Le Bras ve Canon Boulard gibi dinî pratiklerle ilgili ilk araştırmaları yürüten sosyologlar, bu halkanın dışında kalanları herhangi bir dine inanmamakla eşleştirmektedir (Hervieu-Léger, 2000, ss. 132-133). Avrupa'nın neredeyse tüm ülkelerinde siyasal yaşam tarzı, devletin sorumluluğunun tanımı, vatandaşlık ve aile kavramı, doğaya ve çevreye karşı tutumlar, medeni davranış kuralları, parayıl algılama biçimi, tüketim kalıpları gibi burada belki de sayılması zor pek çok önemli husus, hafıza zincirini besleyen inanç doğrultusunda belirlenmekteydi. Bilhassa Fransa gibi Katolik kültürün hâkim olduğu ülkelerde, okullardan hastanelere, mahkemelere ve üniversitelere kadar hemen her yapı açık ya da üstü kapalı şekilde Katolik modele dayalıydı. Dinle doğrudan irtibatının olmadığı düşünülen gıda kalitesinden bilimin etik düzenlemesine, iş dünyasındaki hiyerarşik ilişkilerden kırsal toplumun geleceği gibi konulara kadar Fransız kültürü, Katolikliğin bir biçimde etkisi altındaydı (Hervieu-Léger, 2006, s. 4).

Fransız İhtilali'nden sonra aşama aşama yaşanan köklü değişimler, 19. yüzyılda kurumsal bir yapıya bürünen zorunlu eğitim, çekirdek aile yapısına geçiş ve tıptaki gelişmeler hem Fransa'daki hem de diğer Avrupa ülkelerindeki bu yapıyı bozdu. Büyük ölçüde aile nüfusunun artmasına ve biyolojik-sembolik bir mirasın sonraki kuşaklara aktarılmasına adanmış geleneksel ailenin çöküşü, dinin modern dönemde yaşadığı krizin kalbinde yer alan en temel faktör olup ailenin dağılmasından çok daha derin sonuçları beraberinde getirdi. Böylelikle önceleri hangi hafıza zincirine ait olduğuna

9 Hervieu-Léger, Hristiyan toplumlarında iki tip arazi biçiminin ya da dinî mekânsallığın bulunduğunu ifade eder. Buna göre "kilise tipi mekânsallık", Hristiyanlık içerisinde yer alan bütün sektlere/dinî gruplara eşit biçimde yaklaşır herhangi birisinin o toprak parçası üzerinde tekelleşmesine izin vermezken "sekt tipi mekânsallık" da ortak bir bakış açısı etrafında gönüllü olarak bir araya gelmiş dinî grubun, Hristiyanlık içerisinde bile olsa başka bir dinî grubun o bölgede yaşamasına veya faaliyet göstermesine izin vermemesi göze çarpar. Hervieu-Léger'e göre modern dönemlerde söz konusu mekânsallık biçimlerinin ortadan kalkması, kolektif hafızanın parçalanmasının en önemli sebeplerinden birisidir (Ayrıntılı tartışmalar için bkz. Hervieu-Léger, 2002, ss. 101-103).

dair bir bilinç taşıyan dinî grup ve cemaatler, bir bilinç olarak kendi topraklarında deneyimlenen zaman-mekân-din etkileşimindeki dengenin bozulması sonucu yersiz yurtsuzlaşarak konumlarını kaybettiler (Hervieu-Léger, 2002, s. 102). Onların yersiz yurtsuzlaşması, kendilerini bir arada tutan topluluk bağlarının giderek zayıflamasına ve sonraki kuşaklarda da bu bilincin neredeyse ortadan kalkmasına sebebiyet verdi.

Dinin özellikle Avrupa kıtasında karşı karşıya kaldığı önem kaybı aslına bakılırsa kilisenin kurumsal hâkimiyetini ve toplum üzerindeki hegemonyasını kaybetmesiyle hatta bu otoritesinin giderek azalmasıyla paralel şekilde gerçekleşti. Hervieu-Léger'in "kurumsuzlaşma" (*de-institutionalization*) şeklinde tanımladığı bu sürecin ilk tohumları, tarihsel olarak modernitenin, dinî anlayışlarla bütünlük arz eden gelenek dünyasını sorgulamasıyla atılmış ve dinin uzmanlaşmış sınırlı bir alana hapsolmesiyle da daha köklü bir hal almaya başlamıştır. Kurumsallaşmış dinin öngördüğü semboller, ahlaki ilkeler, estetik veya kültürel yaklaşımlar yeni sorgulamalarla karşı karşıya kalmış ve Berger'in (2015) tabiriyle "sorgulanmaksızın kabul edilen" hemen her şey artık her türlü mantıki çıkarılsamanın konusu haline getirilmiştir. Hervieu-Léger; Beck, Bauman ve Giddens gibi sosyologların postmodern/geç modern çağdaki radikal dönüşümlerle ilgili analizlerinden de esinlenerek artan bireysel tercihlerle birlikte yerleşik dinî kurumların bireylerin inanç sistemleri ve dinî pratikleri üzerindeki kontrolünün ve otoritesinin giderek kaybolduğunu dolayısıyla dinin resmî/formel biçimleri ile bireysel olarak kabul edilen dinî düşünceler ve davranışlar arasında bir boşluk ortaya çıktığını öne sürer.¹⁰ Geleneksel toplumda inanç alanını tekelinde tutan kurumsal din, toplumsal yapıyı yeniden eski haline dönüştürmek mümkün olmadığı ve dinî pratikler geleneğin yansımalarından giderek uzaklaştığı için otoritesini korumaya yönelik bir çaba içerisine girse de bireylerin güvenini yeterince kazanamayacaktır (Hervieu-Léger, 2000, s. 91; Şentürk, 2000, s. 293). Katolikliğin, Hristiyanlığın Avrupa'da kurumsal anlamda önceki dönemlere kıyasla ciddi güç kaybına uğraması,¹¹ dinî kurumlar tarafından doğrulanan inançlar manzumesinin dağılmasına dolayısıyla Hervieu-Léger'in tabiriyle hafıza zincirinin halkalarının birbirinden ayrılmasına sebebiyet vermiştir.

Modern dönemde önceki kuşaklardan bugüne süregelen hafıza zincirini aynı şekilde sürdürmenin zor olması bir tarafa, sürekli yeni meydan okumalarla ve

10 Avrupa'daki kurumsal bağlamdaki bu dönüşüm, bir başka önemli din sosyoloğu Grace Davie'nin (1990, 2000) de dikkatini çekmiş, o da hem "ait olmadan inanma" hem de "vekaleten din" ve "vekaleten hafıza" kavramlarıyla İngiltere özelindeki dinî dönüşümün fotoğrafını ortaya çıkartmıştır.

11 Genel anlamda Avrupa, özel olarak da Fransa merkezli kurumsal sekülerleşmeyle ilgili daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Wilson, 1966; Wilson ve Bruce, 2017; Hervieu-Léger, 2001, 2006; Davie, 2006; Casanova, 2014; Taylor, 2014; Asad, 2016.

karşılaşmalarla yüzleşen kolektif hafızanın dinî kurumların otoritesinden giderek çıkması hatta otorite tanımaz bir hüviyete bürünmesi, Hervieu-Léger'in sekülerleşme analizlerinde üçüncü tema olarak tespit ettiğimiz dinî bireyciliği ön plana çıkarmıştır. Pek çok sosyoloğun sekülerleşme tartışmalarında önemle dikkat çektiği gibi bunun en önemli yansımalarından biri, Avrupa'da kiliseye ibadet için düzenli olarak giden insanların niceliğinde düşüşün yaşanmasıdır. Hervieu-Léger de çalışmalarında bu konuya sıklıkla atıfta bulunarak gerek Fransa gerekse Avrupa genelinde söz konusu düşüşün yadsınamaz boyutta olduğuna işaret eder. Buna göre Avrupa Birliği ülkeleri arasında dinî ayinlere katılım bakımından kimi farklılıklar bulunmakla birlikte İskandinavya başta olmak üzere Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, İspanya, İtalya gibi pek çok yerde belli dinî bayramlar dışında kiliselerin yılın çok büyük bir zamanında terk edildiği dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'nden bu anlamda önemli düzeyde farklılaştığı¹² sonucuna varmak mümkündür (Hervieu-Léger, 2006, s. 1). Fransa özelinde ise örneğin 50 yaş altındakiler arasında düzenli olarak kiliseye gidenlerin oranı %60'ın altına, 18-24 yaş aralığındakiler için ise bu oran %2,5 civarlarına düşmüştür (Hervieu-Léger, 2000, s. 131). Fakat Hervieu-Léger'e göre kimi sosyologların yaptığı gibi kilisede ibadet etme oranındaki düşüşten mutlak anlamda dinî inancın kaybına ulaşmak büyük bir kolaylık olur zira dinin kurumsal niteliğinin zayıflamasını ve bireysel inanç-ibadet pratiklerinin yaygınlaşmasını hesaba katmak gerekir.

Modern özellikle de postmodern yaşam koşullarında gerek kurumsal gerekse topluluk düzleminde hafıza kaybının yaşanması sonucu, bireylerin anlam arayışlarının bir tezahürü olarak kendi tercihleriyle çok farklı dinî anlayışların peşine düşmeleri bir şekilde kaçınılmazdır. Hervieu-Léger, Tanrı kavramından inancın kökenlerine, ritüellerden gündelik hayat pratiklerine kadar insanların kendisine özgü bir dinî anlayış belirlemesini "seç ve karıştır" (*choose and mix*) ve "(dinî) brikolaj" (*bricolage*) olmak üzere yakın anlamlara gelen farklı iki kavramla açıklar. Wuthnow'un (1998) "patchwork religion" (*yamalı bohça dini*) kavramsallaştırmasıyla da oldukça benzerlik arz eden bu iki kavram, bireyin, yerleşik dinî otoritelerden giderek uzaklaşan inanç tercihleri dünyasından kendi talepleri ve/veya çıkarları doğrultusunda birkaçını

12 Modern dönem sosyologlarının dinin modern dünyada yükselişe mi yoksa düşüşe mi geçtiğiyle alakalı yaptığı sekülerleşme tartışmalarında Avrupa ve Amerika'yı kıyaslamaları literatürde önemli bir yekün tutar. Bu tartışmaları yürütenler içerisinde belki de en meşhur sosyologlardan biri olan Berger (1999, 2002), dinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika kıtası başta olmak üzere hemen bütün dünyada bir uyamış yaşadığını; Avrupa'nın ise bu genel görünümün dışında kaldığını öne sürerek dinin bu canlanışında Amerika'nın değil bir istisna teşkil eden Avrupa'nın şaşırtıcı olduğunu düşünür. Davie ve Hervieu-Léger'in de bu görüşe büyük oranda katıldığı görülmektedir. Onlara göre de gerek Tanrı'ya inanma gerek ahiret inancı gerekse de dinî ayinlere katılım gibi çok çeşitli konulardaki istatistikler, Avrupa'daki dinî düşüşün Amerika'ya oranla çok daha belirgin olduğunu göstermektedir (Hervieu-Léger, 2005, 2006; Davie, 2006).

tercih ederek onları bir araya getirmesine referansta bulunur (Hervieu-Léger, 2000, s. 140). Anlam arayışının modern bağlamda yeniden kurgulanması ve çoğulculuğun neredeyse yeni bir “hakikat” olarak sunulmasının karşılığı olarak her bireyin kendi yolunu kendisinin bulabileceği düşüncesiyle ortaya çıkan dinî öznelciliğin yaygınlık gösterme hızı ise yeni kuşakların hafızadan kopma hızıyla doğru orantılı olacaktır.

Avrupa toplumunda yeni kuşaklar, çocukluklarından itibaren ait oldukları topluluklardan referans alan, dinî kurumlar tarafından bir form olarak sunulan modeli pratiğe dökmekten uzak biçimde kendi dinî kimliklerini inşa etmektedirler. Kişiler kısa ya da uzun süreli manevi bir yolculuktan sonra kendi dinî bağlılıklarına dair bir seçim yapmaktadırlar. Hervieu-Léger bu çerçevede modern dünyada iki çağdaş inanma modeli tespit eder. Bunlardan ilki belli aşamaları olan bireysel bir manevi yolculuğa çıkan hacı (*pilgrim*), diğeri ise ait olmayı istediği dine yönelen mühtedi (*convert*). Ona göre bu iki inanma biçimi, Avrupa’daki dinî bireyselleşme eğilimi için en uygun tanımlamalar olup dinî tercihlerin cemaat bağlılığı veya aile yoluyla kazanılması gibi geleneksel yollar dışında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Davie’nin “ait olmadan inanma” ve “vekaleten din” kavramlarının Avrupa’daki sekülerleşmeyi anlatan en iyi ifadeler olduğunu düşünen Hervieu-Léger, Tanrı’ya inanmayan ve hayatında hiç kiliseye gitmemiş bir Danimarkalının doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş ayinlerinde alışlageldik dinî havayı görme arzusuyla Lutheryan Kilisesine vergi ödemeye devam etmesi ya da çocukluklarındaki güzel kilise ayinlerine özlem duyan ve Fransa’da daha fazla camii yapılmasından şikâyet eden fakat “çan çalana kadar” kiliseye hiç adım atmayan Fransız vatandaşlarının aslında bu kavramlar için pratik örnekler oluşturabileceğini öne sürmektedir (Hervieu-Léger, 2006, ss. 2-3). Hervieu-Léger’in Avrupa’daki sekülerleşme hususunda Davie’den ayrıştığı nokta, ortak bir geleneğin, hafızanın önemini daha fazla vurgulayarak söz konusu süreci hafıza zincirindeki kesintiye ve dinin kuşaklar boyu intikalinin zorlaşmasına bağlamasıdır.

O halde modern dönemde rasyonelliğin giderek ehemmiyet kazanması, cemaat ve topluluk bağlarının zayıflaması, dinî kurumların toplum üzerindeki otoriter hüviyetinden uzaklaşması, toplu ibadetlere katılımı belirgin düşüşler yaşanması ve nihayet daha bireyci dinî anlayışların ortaya çıkması, Avrupa’daki kolektif hafızanın yapı taşlarını yerinden etmiş ve bu durum sekülerleşme süreciyle sonuçlanmıştır. Fakat Hervieu-Léger’in klasik sekülerleşme tezini savunanlardan farklılaştığı ve sekülerleşmeye yeni bir tanım getirme çabası içerisinde olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ona göre sekülerleşme, rasyonelleşmiş toplum yapısı içerisinde dinin bütünüyle gerilemesi değil dindarlık formlarının yeniden şekillenmesi, modern ve postmodern dönemin akışkan ve esnek koşullarına uygun olarak yeniden ve yeniden düzenlenmesidir (Hervieu-Léger, 2005, s. 309). Dolayısıyla ona göre din; zihinlerden,

alışkanlıklardan, gündelik pratiklerden bütün görünümüleriyle uzaklaşmamıştır. Peki bu çerçevede de olsa Avrupa'daki sekülerleşme sürecinin geriye döndürülebilme ihtimali yok mudur? Hervieu-Léger'e göre geriye dönüş mümkün olabilir fakat bunun için hafıza zincirinin modern dönem şartlarına uygun olarak yeniden imar edilmesi, daha akademik bir ifadeyle yeniden icat edilmesi gerekmektedir.

Hafıza Zincirinin Yeniden İcadı ve Dinin Bir Hafıza Unsuru Olarak Sürdürülmesi

Hervieu-Léger, Avrupa ve Fransa özelinde gerçekleştirdiği derinlikli araştırmalarında, Hristiyanlığın, Avrupa insanının doğal bir gündemi olmaktan aşama aşama çıktığını, bir kilise ya da mezarlık etrafında öbelenmiş cemaat üyelerini motive eden cemaat ruhunun kaybolduğunu müşahade etti. Kilisenin geleneksel bağlamda karşılığı olan kurumsal otoritesinden azade olmuş yeni kuşakların aidiyet ve biz duygusunu hissedebilecekleri hafıza zincirinden kendisini koparmış bir şekilde bütünüyle öznel tercihleri doğrultusunda hareket etmelerini bir sekülerleşme süreci olarak yorumladı. Bununla birlikte dinin çağımızda hemen hiçbir bağlamda çekip gitmediğini düşündüğü için bu sürecin yeniden evrilebilmesinin imkânı üzerine de kafa yordu.

Akışkanlığın ve hareketliliğin bireyi hemen her şeyde derin bir tercihler çıkarmasına sürüklediği çoğulcu yaşam koşullarında artık hiçbir anlam sisteminin kendi başına yeterli olamayacağı, kişilerin kapitalist pazarda sıradan bir alışveriş yapar gibi kâr-zarar hesabıyla bir dine yöneldikleri ya da bireysel dindarlıklarını meydana getirdikleri düşüncesi, Berger ve Luckmann'dan (2015) Iannaccone'ye (1992) kadar pek çok sosyolog tarafından farklı bağlamlarda dile getirilmektedir. Hervieu-Léger de benzer biçimde, bir kez gerçekleşen ve sabitlenen anlam kodunun kanıtını teşkil eden istikrarlı toplulukların güvenliğinden yoksun olmanın yanı sıra modern ideolojilerin hiç bitmeyen bombardımanıyla sürekli mücadele etmek zorunda kalan bireylerin, sabit yönleri olmayan bir evrende başıboş dolaştığını düşünür. Tam da bu noktadan hareketle 20. yüzyılın sonlarından itibaren ilk örneklerini veren gelenekle bağlarını koparmış kuşakların derin belirsizliklerden, endişelerden görece sıyrılarak bir bağlanma ihtiyacıyla manevi arayışlara yöneldiğini öne sürer (Hervieu-Léger, 2000, ss. 163-165). Nitekim yüksek, geç modern veya postmodern dönemde maneviyat arayışlarının patlama yaşamasının kaynağında bireylerin daimi şekilde maruz kaldıkları deneyim çeşitliği yatmaktadır. Duygusal, estetik, entelektüel veya dinî her türden deneyimler, bireyin çabalarıyla onlar için yeni bir anlam arayışı çabasına dönüşebilir. Hervieu-Léger bu bağlamda ufuk açıcı bir analiz yapar. İnsanların modern dönemde dine daha fazla yönelmelerindeki asıl etmen, insan olmaktan kaynaklanan bir arayışın içerisinde olmalarıdır: Bir geleneğin otoritesini, bir hafıza zincirinin sürekliliğini, bir

topluluğu topluluk yapan anıların ve özelemlerin duygusunu hissedebilmek, bunlara dair bir tutamak bulabilmek. Çeperleri tarihten, geçmişten, hafızadan arındırılmış bir kutsallık arayışı, sosyal bağlar üretebilme kapasitesi bulunmadığından bir tarafı hep eksik kalır. Nitekim dinin dünyada genel manadaki yükselişi, doğrudan dinin ya da dindarlığın alanını genişletmemiştir. Bunun gerçekleşebilmesi ancak bir inananlar topluluğunun bulunmasıyla ve bu topluluğun resmî ya da gayiresmî kuruluşunu sağlayan kolektif asgari şartların kabul görmesiyle mümkündür ki bir inanan ancak bu şekilde geçmiş ile gelecek arasında sürekliliği bulunan bir soya kendisini ait hissedebilir (Hervieu-Léger, 2000, s. 166). Yapılan anketlerde genç kuşakların “kendi yolumda dindarım” veya “bir şeye inanıyorum ama ne olduğundan tam emin değilim” gibi seçenekleri daha sık biçimde işaretlemeleri, dinî göreliliğin ve bireyciliğin bu aidiyet hissiyatını ve duygusunu bireyde gerçekleştiremediğini göstermektedir.

Kolektif hafızanın parçalandığı toplumsal koşullarda birey, hafıza pratiklerinin beslediği bu dinî güven ortamının dinginliğini tekrar nasıl elde edebilecektir? Modernitenin sürekli değişim parametresine paradoksal bir şekilde yine hafızaya başvurarak ve kolektif kimliğin en az bireysel kimlik kadar önemli olduğunu derinden kavramak suretiyle geçmişe yapılan topluluk referanslarının peşine düşerek bu gerçekleştirilebilir. Hervieu-Léger’e göre anlam üretme çabasına dair asgari kolektif paylaşım olmaksızın bireysel çaba yeterli değildir. Hem birey hem de toplum için sürekliliğin sağlanması, ancak örgütlü ve bütünleşik bir toplumsal hafızaya sahip olmakla mümkün olur. Bu gereklilik, bireyi geleneğin parçalara ayrılmış hatıraları ile sürekli değişime maruz kalan şimdinin talepleri arasında sıkıştırır. Bunun sonucunda birey aşkın alanla alakasını yeniden kurmak ve kendi kökenlerine ulaşmak gibi çok çeşitli amaçlarla nostaljik veya egzotik bir hatırlama işlevi görmesi için dinî ütopyalar üretir. Din sosyolojisi alanında önemli bir bahis olarak incelenen yeni dinî hareketler ve yeniçağ hareketlerinin hemen hepsinde bir şekilde karşımız çıkan ütopyayı Hervieu-Léger, geleneğin hayalî bir gelecek referansı içerisinde bugüne çağırılması şeklinde tanımlar (2000, s. 143). Çağrılan her bellek en azından kısmen yeniden bir icattır başka bir ifadeyle hafıza, geçmişini aynı şekilde yeniden yaşatmaz, onu yeniden inşa eder (Halbwachs, 2019, s. 51). Bu yeniden icat, çoğunlukla hafızanın birbirini takip eden yeniden düzenlemeleriyle özellikle de geleneğin mutlak sürekliliği açısından neredeyse her zaman reddedilen yeniden düzenlemelerle gerçekleştirilir. Ütopyaya özgün olan şey, eski düzenden toptan kopuşu, yenilenmiş bir bellek aracılığıyla daha fazla özgünlük iddia edilen bir kaynakta yeni bir düzene erişim koşulu haline getirmesidir. Ütopya, bozulan ya da kötüye kullanılan resmî bir hafızanın yerine ekonomik, politik, sembolik ve diğer pek çok açıdan yeni bir hafıza düzeni dolayısıyla yeni bir hayalî düzen yerleştirme önerisini içerir (Hervieu-Léger, 2000, s. 145). Ütopyanın o dinî inanç çerçevesinde kabul görmesi, toplumsal alanda ve ilişkilerde belli benimsenme düzeyine

eriştiğinde veya bir grubun ya da hareketin değişim idealini tekeline aldığı anda onu bir norm olarak toplumdaki diğerlerine dikte ettiği anda gerçekleşmeye başlar. Gerçekliği daima aşma zorunluluğu bulunan ütopyaların modernlikle giderek daha fazla uyumsuzluk arz etmesi (2005, s. 235), kaçınılmaz şekilde aşırı/uç örnekleri karşımıza çıkartır. Fakat bunlar haricinde dinî kökene dönüş fikri büyük ölçüde günlük yaşama hızla sızan ve kalıcı bir kalıp kazanan ütöpik teşebbüslerle birlikte ortaya çıkar. 19. yüzyılda ortaya çıkan ütöpik topluluklar ya da daha yakın zamanda 1960'larda ve 70'lerde yaygınlaşan kurumsallık karşıtı, kurtuluş vaadinde bulunan dinî hareketler veya çevreci hareketler, ütöpik radikalizmin toplumsal koşullar içerisinde soğurulmasının örneklerini bize sunar (Hervieu-Léger, 2000, ss. 146-147). Bu hareketler, amaçlarına bütünüyle ulaşamamakla birlikte sosyal, kültürel ve dinî alandaki yenilikler için müknetis vazifesi görmüş ve kendi habituslarında en azından küçük hafıza parçalarını yeniden harekete geçirmişlerdir.

Bir ütopyaya eklenmenin son zamanlardaki en bilindik yollarından biri Hervieu-Léger'e göre üyelerinin yakın ya da uzak bir soy kütükte buluştuklarını düşündükleri "seçici kardeşlikler"dir¹³ (*elective fraternity*). Seçici kardeşlikleri özgün kılan husus, inanç zinciriyle olan ilişkinin bir benzerini grup üyeleriyle kurulan kardeşlik deneyiminde bulabilme teşebbüsüdür. Seçici kardeşlik; ortak çıkarlar, deneyimler ve zorluklarla bir araya getirilen belli değerler ve referanslar topluluğuna karşılık gelir ve çoğu zaman aile üyeleri arasında kan bağı yoluyla sağlanamayan dayanışmayı tesis etme potansiyeli taşır (Hervieu-Léger, 2000, ss. 149-154). Kurucusu, bir ailenin babası veya ağabeyi hükmünde konumlandırılır; seçici kardeşliğin yörüngesini genelde o belirler. Büyük şehirlerde karizmatik bir lider etrafında oluşan bu topluluklar, aslında ailevi, sosyal veya mezhepsel/dinî bağlardan kopmuş olan insanların özellikle de gençlerin, bireyselliği aşan ortak bir ruhu arayışlarıyla ortaya çıkar (2000, s. 155; 2005, s. 316). Bu cemiyet birlikleri, fazlaca ütöpik tasarımlar içermesi veya geleneğin sunduğundan çok farklı yorumlar taşıması durumunda ortodoks dinî anlayışla çatışma yaşayabilir böyle durumlarda da ya doğrudan ana akımın dışlamasıyla karşı karşıya kalır ya da tam aksine onunla bir uzlaşma potasında buluşabilir. Dolayısıyla dinden çıkma ya da dini yeniden toplumsal hayata katma potansiyellerini diyalektik biçimde açığa çıkartan seçici kardeşlikler, kimi zaman "etnik dinler" (2000, s. 157; 2006, s. 318) gibi çok farklı yeni bağlarla karşımıza çıkarak hafızayı bugüne yeniden çağırma

13 Hervieu-Léger'in çalışmalarında araçsallaştırdığı ve literatürde pek çok yazar tarafından Hervieu-Léger'e referansla kullanılan bu kavram, insanların kendileriyle özdeşleştirdikleri, çeşitli niyet ve gerekçelerle gönüllü üyesi oldukları, faaliyetlerine katıldıkları, belli dinî gayelerle kurulmuş vakıf, dernek, cemiyet ve birlik gibi sosyal oluşumlara karşılık gelmektedir. Bu açıdan "gönüllü topluluklar/dernekler" şeklinde de isimlendirmek mümkündür.

ya da onu yeniden icat etme pratiklerini yerine getirmekte ve farklı biçimlerde de olsa inancın bir hafıza unsuru olarak sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. O halde bir taraftan geleneğin izlerini silen, otoritesini kıran modernite öte yandan dinin gelenek sonrası yeni biçimlerine alan açmaktadır. Sosyal diyalektiğin bir kuralı olarak her toplumsal süreç gibi modernleşme süreci de kendi antitezi olan süreçleri harekete geçirmektedir (Hervieu-Léger, 2000, s. 167; Şentürk, 2000, s. 294). Bunu postmodern bir durum olarak okumak ne kadar isabetli olur? Hervieu-Léger'e göre bireylerin kendi aidiyetlerini aynı dinî "aile" içinde bireysel dinî yükümlülükler odağında tanımlamak yerine gelenek gibi dinî bir kurumun otoritesinde somutlaşan dindarlığı yeniden değerlendirmeye tabi tutan bir topluluk aidiyetine referansta bulunduğu için (2005, s. 315) bu süreci postmodern olarak tanımlamak doğru olmayacaktır.

Hervieu-Léger'in analizlerinden anlaşılacağı üzere ütopya ve seçici kardeşlik toplulukları, modern ve postmodern zamanlara özgü bir yeniden icattır. Modern göstergelerin hâkim olmadığı dönemlerde insan, hafızayı çağırma ve ona tutunma gayreti gösterme dolayısıyla bir ütopya üretme ihtiyacı hissetmez zaten hafıza zincirinin olağan bir parçası, topluluğun da doğal bir üyesidir. Fakat modern ve postmodern koşullar gelenekle mesafeyi giderek açtığı ve hafızaya tutunma imkânını gün geçtikte zorlaştırdığı için birey, hafızayı teorik-pratik gerilimler içerisinde bugüne yeniden çağırarak gerek ütopya gerekse yeni topluluk tarzları üretmek suretiyle dinî anlamda bir güven atmosferine girmeyi denemektedir. O halde modern zamanlarda dinleri seküler kültür veya inançsızlıklar karşısında dirençli tutacak şey, değişimlerin meydan okumalarını bertaraf edebilecek yeni hafıza pratikleri üretebilmesi, bu pratikleri toplumsal yaşamda mümkün olduğunca kalıcı hale getirebilmesi ve böylece hafıza sermayesini bir inanç zinciri olarak kalıcı şekilde sonraki kuşaklara aktarabilme potansiyelini taşıyabilmesi olacaktır.

Sonuç

Klasik ve modern dönem sosyologlarından etkilenmekle birlikte kendisine özgü sosyolojik bir perspektif sunan, literatürde çok da önem atfedilmeyen gelenek, din, kuşak ve kolektif hafıza gibi kavramları işlevselleştirerek yeni bir sekülerleşme tanımı geliştiren Hervieu-Léger, bilhassa ülkemiz özelindeki din sosyolojisi çalışmalarında çok daha fazla rağbet görmeyi hak etmektedir.

Her şeyden önce onun gelenekle hafıza zincirini irtibatlandırması ve dinî bu zincirin önemli bir parçası olarak konumlandırması, dinin sosyolojik veçhelerini keşfetme açısından son derece ehemmiyet arz etmektedir. Kendi kimliğini, dinî/inancı üzerinden açıklayan bir bireyin dinî hayatı, yalnızca yerine getirdiği ibadetlerden

müteşekkil değildir. Din, kişinin yaşamında gerçekleştirdiği hemen her eylemde bir şekilde referanslarına başvurduğu bütüncül bir anlam dünyasıdır. Bu açıdan hafızayla, hafıza pratikleriyle doğrudan ilintilidir. İnsanın sözgelimi içerisinde doğduğu aile ve çevre ortamında dinî inancın bireysel ve toplumsal düzlemdeki yansımalarına şahit olması, karşılaşılan zorluklarda onun güvenli bir liman olduğunu hissetmesi ya da ibadetleri dedesinin, babasının, annesinin, kısaca büyüklerinin yaptığı gibi yapması, onun için birer hafıza pratiğidir. Hervieu-Léger'in yorumlarından da anlaşılacağı üzere modern dönemde hafızanın, kuşakları birbirine bağlayan bir zincir olmaktan çıkması, teori ile pratiğin -İslami terminolojiyle; iman ile amelin- birbirinden daha fazla ayrışmasına, inancın yoğun şekilde sorgulanmasına ve giderek öznellesmesine sebebiyet vermektedir. Din sosyolojisinde kimi sosyologlarca "dinin krizi" şeklinde isimlendirilen bu süreç, sekülerleşme tartışmalarının da dayanak noktasını teşkil etmektedir.

Dini bir hafıza zinciri şeklinde tanımlarken Hervieu-Léger'in, dinin aşkın niteliğine ve temel öğretilerine yeterince vurgu yapmaması, onu bir noktada klasik sekülerleşme tezini savunan sosyologlara yakın hale getirmektedir. Diğer taraftan en ileri toplumların dahi o topraklarda bir zamanlar hüküm sürmüş dinî öğretilerin izinden bütünüyle kurtulamayacağını ve dinin yaratıcı bir potansiyel olarak modern dönemde de etkinliğini sürdüreceğini ısrarla dile getirmesi, onu klasik sekülerleşme teorisyenlerinden uzaklaştırmaktadır. Bu bakımdan Hervieu-Léger'in hem klasik sekülerleşme tezini savunan hem de ona karşı çıkanların kendilerine dayanak bulabilecekleri argümanlar ileri sürdüğü görülür. O halde Hervieu-Léger, bütünüyle ne klasik sekülerleşme tezini ne de üretilen karşı tezleri savunan sosyologların safında değildir. Aslında o, sekülerleşme meselesine tabiri caizse bir kılıcın iki keskin yüzü gibi bakmakta ve her iki tezin de argümanlarının kolayca çürütülebilme imkânının bulunduğu düşünülmektedir. İlişkisel sorgulamaları ise nihayetinde onun, klasik sekülerleşme tezinde daha fazla mesafe almasını beraberinde getirmektedir.

Şurası unutulmamalıdır ki Hervieu-Léger Fransız bir din sosyoloğudur. Dolayısıyla sosyolojisinin merkezine makul ve belki de kaçınılmaz bir şekilde Hristiyanlığı hatta Fransız Katolikliğini yerleştirmiştir. Bu bakımdan gelenek kavramını temellendirmesinden hafızayı içeriklendirmesine, sekülerleşmeyi bir toplumsal hafıza krizi şeklinde okumasından geleneği yeniden icat etme formlarına kadar analizlerinin hemen hepsinde Hristiyanlık nosyonu göze çarptığı için öne sürdüğü tezlerinin başka kültürler ve dinî gelenekler açısından kimi açmazlarla karşılaşması muhtemeldir. Örneğin; Hristiyanlığa kıyasla Yahudilik ve İslamiyet'te ibadetleri yerine getirmenin dinî inancın kriterleri arasında daha güçlü bir unsur olarak yer alması, İslam özelinde ise dinî inancın meşruiyetinin yalnızca geleneğe başvurularak sağlanamayacağı;

geleneğin, inancın kabul görmesinin bir ölçütü olarak konumlandırılmayacağı; “dinî kurum” kavramının büyük dinler özelinde dahi çok farklı arka plana ve tarihsel serüvene sahip olması, Avrupa’daki Müslümanların dinî deneyimlerinde geleneğin ve kolektif hafızanın fazla etkin olmaması (Ivanescu, 2016; Peter, 2021; Şentürk, 2000) gibi önemli eleştirilere işaret etmek gerekir. Nitekim kendi deyimiyle geleneksel/tarihsel/büyük bir din olarak Hervieu-Léger’in İslam’a ve İslam toplumlarına ilgisinin neredeyse hiç bulunmadığına, bazı modern dönem sosyologların aksine İslam’ı ve İslam toplumlarını bir karşılaştırma zemini olarak dahi eserlerinde gündeme getirmediğine ve bu yüzden de kimi çıkarsamalarının yalnızca Katolikliğe özgü kaldığına dikkat çekmemizde fayda bulunmaktadır. Diğer taraftan eserlerinde Hristiyanlığı bir bütün olarak düşündüğü, Hristiyanlığın erken dönemlerini hesaba katmadığı, bireyciliği ön plana çok fazla çıkarmayan modern dinî oluşumların da günümüzde rağbet gördüğü, geleneği tekdüze bir kavram olarak kabul etmenin isabetli olmayacağı veya bir geleneğe bağlı olmayan dinî anlayışların da mümkün olabileceği şeklinde ciddi eleştirilerle (Vance, 2005; Geaves, 2009; Sakaranaho, 2011) karşılaşmamız, Hervieu-Léger’in tezini evrensel bir metodolojiymiş gibi sunmanın son derece yanlış olacağı sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

Söz konusu eleştiriler, Hervieu-Léger sosyolojisinin farklı kültürler ve dinler çerçevesinde yeni analizlere tabi tutulmasının önünde bir engel değildir. Söz gelimi ülkemizdeki Müslümanlık deneyiminden hareketle gelenek-din-hafıza ilişkiselliğinin izini sürmek verimli tartışmalara alan açabilir. Bugün gelenek olarak bahsettiğimiz veya o şekilde atıfta bulunduğumuz çerçevede İslam’ın öğretileri ve hayat görüşü ne kadar etkindir? Bu “gelenek” içerisinde acaba İslam’ın öngördüğü bireysel ve toplumsal hayat nizamı mı yoksa antropolojik/kültürel nitelikler barındıran ve zaman içerisinde dinî bir form alan yaşam pratikleri mi daha fazla yer kaplamaktadır? Gündelik hayat pratiklerimizde sahih bir İslami geleneğin izleğini takip etmek bugün ne kadar mümkün? Geleneğimizin, İslam’ın bugüne intikal ettirilmesinde ve yaşanılabilir bir form alabilmesinde nasıl bir rolü bulunmakta ve bu rol günümüzde yeni kuşakların hafıza pratiklerine ne ölçüde yansımaktadır? O halde bu geleneğin bireysel ve toplumsal hafızamızı oluşturmasındaki etkinliğini ve olumlu karşılıkları kadar handikaplarını da soğukkanlılıkla dile getirebilecek bir analiz çerçevesini ortaya koymak gerekmektedir. Başka bir çalışmanın hatta çalışmaların konusu olabilecek denli geniş çaplı analizlere ihtiyaç duyulan bu ilişkiselliğin aynı zamanda Türkiye özelinde tonu neredeyse hiç düşmeyecekmiş izlenimi veren sekülerleşme tartışmalarının seyrine etki edeceği muhakkaktır. Sonuç olarak Hervieu-Léger sosyolojisinin bütün bağlamlarıyla ülkemizdeki sosyal bilimlerin birikimine yeni bir soluk getirebileceği ve yeni bir tartışma zemini oluşturabileceği ortaya çıkmaktadır.

Hervieu-Léger Sociology: A Secularization Analysis in the Relationship of Tradition, Religion and Memory

Mustafa Derviş Dereli

Introduction

One of the issues that has been discussed in almost every period of sociology from its becoming a discipline until today is the future of religion. In fact, if the focal concepts of founding names such as Comte, Durkheim, Weber and Marx are taken into account, it will be seen that this interest started with the emergence of sociology as a discipline and continues today. French sociologist Hervieu-Léger, who contributed to the secularization discussions based on the prediction that religion would gradually emerge from the daily lives of individuals in modern times, also discussed the position of religion in the modern world around the concepts of tradition and memory chain.

Hervieu-Léger is a sociologist of religion who has been forgotten in Turkish literature or, to say the least, neglected. Although she rarely finds a place for herself in the main topics of sociology of religion such as tradition, generation, memory and secularization, her views have not been examined in detail. In this respect, the study aims to contribute to the ongoing debate on secularization in our country, as well as revealing the sociology of Hervieu-Léger. In this framework, firstly, it will be examined how Hervieu-Léger defines “religion” and the “tradition” that plays a

@ Assit. Prof., Erciyes University, mdervisdereli@erciyes.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0003-0263-7606>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0678
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received: 26.11.2021
Revision: 31.12.2021
Accepted: 04.10.2022
Online First: 13.06.2022

critical role in her interpretations, and then it will be determined what position she takes in secularization debates based on the deep-rooted relationship she established between memory and religion.

Concluding the Endless Debate:

The Need for a New Perspective on the Definition of Religion

According to Hervieu-Léger, who is seriously interested in the definition of religion, examining all the structures called religion in the modern era in the dichotomy of essential and functional definitions, which has been discussed since the birth of sociology, is a major deficiency. Since they can offer partial answers about the position of religion in the modern period, both definition forms will not be sufficient alone to understand today's religion and religiosity. According to Hervieu-Léger, the way out of this dilemma is to focus on the special way of believing that characterizes religion and the historical accumulation that reveals this form, rather than looking for a general definition of religion (2000, p. 75). Therefore, the most important thing to do in a sociological sense for a religion is to trace the origins of the legitimate tradition that carries that religion to the present.

With or Against Modernity? Building Blocks of Tradition and Religion

The relationship between tradition and modernity constitutes one of the most complex issues of social sciences. It is highly controversial among social scientists what kind of a phenomenon the tradition is in the sociological sense and how much importance it has lost in modern times. Taking a position due to this slippery character of the concept, Hervieu-Léger clearly states that she placed the Christian experience in France, more specifically French Catholicism, at the center of her analyses. According to her, it is necessary to re-express the deep relationship between tradition and religion in the context of modernity and realize that tradition is not excluded from the world of modernity, but is reconstructed in modernity. In other words, instead of carrying out the tradition in the same way in the present, it is necessary to bring the memory of the past to the present and to reconstruct the creative power of the tradition.

A Neglected Field of Study: The Relationship between Memory and Religion

Although memory, as one of the most striking areas of social sciences, has gained importance in modern times, the connection of memory with religion has not been examined in depth in the studies. Inspired by Durkheim's concept of "collective consciousness" and fed by Halbwachs' contributions to both Durkheim's sociology and his perspective on memory, Hervieu-Léger defined religion on the basis of tradition and memory. According to her, religion is "an ideological, practical and symbolic system through which consciousness, both individual and collective, of belonging to a particular chain of belief is constituted, maintained, developed and controlled" (2000, p. 82). Therefore, religion is a "chain of memory" that provides continuity from generation to generation. The indispensable conditions of this definition are to declare that one belongs to a chain of belief, to include herself/himself in the "memory of continuity", and to attribute legitimacy to the tradition that feeds the memory.

Secularization as a Social Memory Crisis: Fragmentation of Community, Religious Individualism and Religious Deinstitutionalization

In line with social scientists like Connerton (2018, 2019), Hervieu-Léger openly acknowledges the forgetful character of modernity. According to her, modern societies experience a deep amnesia/memory loss because the crisis of social memory is directly anchored in the emergence of modernity in the historical process. Hervieu-Léger defines secularization as the loss of power of tradition, which constitutes the chain of memory, over people's beliefs in the modern period. Secularization is not the disappearance of belief; is that the way of believing is confronted with generational differences. In this respect, secularization is the gradual weakening and breaking of the chain of memory, which had built a coherent world of meaning for generations in previous periods (2000, p. 121). As far as we can see in Hervieu-Léger's analyses of secularization, three main themes come to the fore: the fragmentation of the community, religious individualism and religious deinstitutionalization. Hervieu-Léger thinks of these three themes as interlocking rings and reads them as a holistic change rather than a priority-after sequence. In these analyses, of course, the Christian experience in France, more specifically the French Catholicism, is at the center. According to her, while Catholicism was in a position to be directly influential in almost every aspect of life in France for a very long time, it lost its importance after the 19th century. As a result, individuals or religious groups who were conscious of which memory chain they belonged to became mentally out of place (2002, p. 102).

According to Hervieu-Léger, the loss of importance religion faced on the European continent paralleled the loss of the church's institutional dominance and hegemony over society. The first seeds of this process, which Hervieu-Léger defines as "de-institutionalization", were historically sown by modernity's questioning of the world of tradition, and it began to take a more rooted form with the confinement of religion to a limited specialized field. The serious loss of power of Catholicism and Christianity in Europe compared to previous periods in the institutional sense caused the disintegration of the set of beliefs confirmed by religious institutions, and thus, in Hervieu-Léger's words, the separation of the rings of the chain of memory from each other.

The most important reflection of religious individualism, which we identified as the third theme in Hervieu-Léger's analysis of secularization, is the decline in the number of people who regularly go to church for worship in Europe. Hervieu-Léger also makes frequent references to this subject in her works. The fact that people started to build their religious understandings with more individualistic preferences has revealed some understandings expressed in the field of belief as "choose and mix" and "bricolage" in modern times. Now the new "truth" is religious subjectivism, which emerged with the idea that the individual can find her/his own way. According to Hervieu-Léger, this is one of the most important reasons why new generations lose their memory.

Reinventing the Chain of Memory and Maintaining Religion as an Element of Memory

Since Hervieu-Léger finally thought that religion had not disappeared from our age, she pondered the possibility of this process re-evolving. According to her, although it is difficult to re-establish the serenity of the religious trust environment fostered by memory practices in social conditions where collective memory is fragmented, it is not impossible. In modern times, people produce religious utopias to function as a nostalgic or exotic remembrance for various purposes such as re-establishing their relation with the metaphysical field and reaching their own origins. But every recalled memory is a reinvention; that is, memory does not relive the past in the same way, but rebuilds it by adapting it to the present (Halbwachs, 2019, p. 51). Utopia includes the proposal to replace a corrupted or abused official memory with a new memory order in economic, political, symbolic and many other aspects, thus a new imaginary order (Hervieu-Léger, 2000, p. 145).

Conclusion

Hervieu-Léger, as a French sociologist of religion, has centered her own social structure; therefore, it is possible that the theses she put forward will encounter some dilemmas in terms of other cultures and religious traditions. Some of these criticisms (Ivanescu, 2016; Peter, 2021; Vance, 2005; Geaves, 2009; Sakaranaho, 2011; Şentürk, 2000) are: Tradition is not a monolithic concept. Tradition cannot be positioned as a criterion for the acceptance of faith in every society. Religious understandings are not necessarily tied to a tradition or a chain of memories. Today, there is a great demand for modern religious formations that do not bring individualism to the fore. Worship is a stronger element among the criteria of religious belief in Judaism and Islam compared to Christianity. In the case of Islam, the legitimacy of religious belief cannot be achieved only by resorting to tradition. The expression of “religious institution” has a very different background and historical adventure, even in the case of major religions. Tradition and collective memory do not have much influence on the religious experience of Muslims in Europe.

Hervieu-Léger is not entirely on the side of sociologists who defend neither the classical secularization thesis nor the counter-arguments produced. While she puts forward that the arguments of both theses can be easily refuted, her questionings makes her more distant to the classical secularization thesis. As a result, it is revealed that Hervieu-Léger sociology will contribute to the social sciences accumulation in our country and will create a new discussion ground.

Kaynakça | References

- Akın, M. H. (2017). Türk modernleşmesi karşısında dini gruplar. *İnsan ve Toplum*, 7(1), 1-24.
- Asad, T. (2016). *Sekülerliğin biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve modernlik*. F. B. Aydar (Çev.). Metis Yayınları.
- Baudrillard, J. (1987). Modernity. D. J. Miller (Çev.). *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 11(3), 63-72.
- Berger, P. L. (1999). Sekülerizmin gerilemesi. A. Köse (Çev.). *Liberal Düşünce*, 4(14), 84-95.
- Berger, P. L. (2002). Günümüz din sosyolojisi üzerine düşünceler. İ. Çapcıoğlu (Çev.). *Dini Araştırmalar*, 5(13), 187-198.
- Berger, P. L. (2005). *Kutsal şemsiye*. A. Coşkun (Çev.). Rağbet Yayınları.
- Berger, P. L., & Luckman, T. (2015). *Modernite, çoğulculuk ve anlam krizi - modern insanın yönelimi*. M. D. Dereli (Çev.). Heretik Yayınları.
- Bilgin, V. (2013). Çağdaş bir fenomen: Yeni dini hareketler. M. Bayyigit (Ed.). *Din sosyolojisi içinde* (ss. 305-332). Palet Yayınları.
- Bourdieu, P. (1991). Genesis and structure of the religious field. *Comparative Social Research*, 13, 1-43.
- Casanova, J. (2014). *Modern dünyada kamusal dinler*. M. M. Şahin (Çev. Ed.). Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.

- Connerton, P. (2018). *Modernite nasıl unutturur?* K. Kelebekoğlu (Çev.). Sel Yayınları.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar nasıl anımsar?* A. Şenel (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Davie, G. (1990). Believing without belonging: Is this the future of religion in Britain? *Social Compass*, 37(4), 455-469.
- Davie, G. (2000). *Religion in modern Europe: A Memory mutates*. Oxford University Press.
- Davie, G. (2006). Avrupa: Kuralı doğrulayan istisna mı? İ. Toker (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(1), 219-238.
- Durkheim, E. (2010). *Dinsel yaşamın ilk biçimleri*. Ö. Ozankaya (Çev.). Cem Yayınevi.
- Fiocchetto, E. M. (2019). *Uprooting and rerooting religious identities: Understanding the experience of self-identified Christian millennial migrants from South America in Miami*. Florida International University Graduate School.
- Flanagan, K. (2001). Religion as a chain of memory [Book Review]. *New Blackfriars*, 82, 301-304.
- Geaves, R. (2009). Forget transmitted memory: The detraditionalised 'religion' of Prem Rawat. *Journal of Contemporary Religion*, 24(1), 19-33.
- Halbwachs, M. (2019). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. B. Uçar (Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2021). *Kolektif hafıza*. B. Barış (Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Hervieu-Léger, D. (1990). Religion and modernity in the French context: For a new approach to secularization. *Sociological Analysis*, 51, 15-25.
- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a chain of memory*. S. Lee (Çev.). Polity Press.
- Hervieu-Léger, D. (2001). France's obsession with the "sectarian threat". *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 4(2), 249-257.
- Hervieu-Léger, D. (2002). Space and religion: New approaches to religious spatiality in modernity. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(1), 99-105.
- Hervieu-Léger, D. (2005). Sekülerleşme, gelenek ve dindarlığın yeni şekilleri: Bazı teorik öneriler. H. Aydınalp (Çev.). *Dini Araştırmalar*, 7(21), 307-318.
- Hervieu-Léger, D. (2006). The role of religion in establishing social cohesion. Political Science. K. Michalski (Ed.). *Religion in the New Europe* içinde (ss. 45-63). Central European University Press.
- Iannaccone, L. R. (1992). Religious markets and the economics of religion. *Social Compass*, 39(1), 123-131.
- Ivanescu, C. (2016). *Islam and secular citizenship in the Netherlands, United Kingdom, and France*. Palgrave Macmillan.
- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. Ketebe Yayınları.
- Kaya, A. (2014). Bourdieu'nun materyalist ve siyasal din okuması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 85-96.
- Kirman, M. A. (2010). *Yeni dini hareketler sosyolojisi*. Birleşik Yayıncılık.
- Luckmann, T. (2003). *Görünmeyen din: Modern toplumda din problemi*. A. Coşkun ve F. Aydın (Çev.). Rağbet Yayınları.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekanları*. M. E. Özcan (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Otto, R. (1936). *The idea of the holy*. Oxford University Press.
- Peter, F. (2021). *Islam and the governing of Muslims in France: Secularism without religion*. Bloomsbury Academic.
- Sakaranaho, T. (2011). Religion and the study of social memory. *The Finnish Society for the Study of Religion*, 47(2), 135-158.

insan & toplum

- Şentürk, R. (2000). "Religion as a chain of memory" [Değerlendirme yazısı] *İslam Araştırmaları Dergisi*, 4, 290-294.
- Taylor, C. (2014). *Seküler çağ*. D. Körpe (Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Vance, L. (2005). Religion as a chain of memory [Book Review]. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 8(3), 128-129.
- Weber, M. (2012). *Din sosyolojisi*. L. Boyacı (Çev.). Yarm Yayınları.
- Wilson, B. R. (1966). *Religion in secular society: A sociological comment*. London Watts.
- Wilson, B. R., & Bruce, S. (2017). *Seküler toplumlarda din 50 yıl sonra*. Ö. F. Darende (Çev.). Pegem Akademi Yayınları.
- Wuthnow, R. (1998). *After heaven spirituality in America since the 1950s*. University of California Press.
- Yavuz, A. Ö. (2021). *Coğrafya ve mezhep: Horasan'da Eş'ariliğin tarihsel gelişimi*. Klasik Yayınları.
- Yel, A. M. (2007). Bourdieu ve din alanı: Sermaye, iktidar, modernlik. G. Çeğin vd. (Ed.). *Ocak ve Zanaat* içinde (ss. 559-580). İletişim Yayınları.

İletişim Araçlarında Hızlanma Olgusu: Telgraf ve Twitter’ın Dromolojik Çözümlemesi

Eyüp Al

Öz: Teknoloji, dünyayı belirli bir biçimde yaşamayı ve kavramayı sağladığı için toplumsal alandan soyutlanabilir bir nitelik arz etmemektedir. Gün geçtikçe toplum ve teknoloji arasındaki etkileşimin arttığı varsayımından hareket edildiğinde, toplumsal süreçlerin ve olguların teknoloji zemininde ele alınması kaçınılmaz bir durum yaratmaktadır. Bu nedenle çalışmada bir süredir tecrübe edilmekte olan “hız” olgusu telgraf ve Twitter özelinde ele alınmakta olup, söz konusu olgu Paul Virilio’nun kavramsallaştırdığı “dromoloji” ekseninde teknolojik determinist bir okumaya tabi tutulmaktadır. Öncelikli olarak seçilen araçların kullanıldıkları dönemlerde yaşamı nasıl ve hangi ölçülerde hızlandırdıkları neden sonuç ilişkisi bağlamında izah edilmektedir. Söz konusu nedensellik bağlamı açıklanırken formun, içeriğin yerini nasıl aldığı da incelenmektedir. Ayrıca makalede, telgraf ve Twitter arasında tüm tarihsel bağlamı aşan “ideolojik” bir ortaklığın hız ekseninde kurulabileceği iddia edilmektedir. Hızlanma olgusunun teknolojik determinizme ve Virilio’ya göre “araçların” doğal sonucu olarak ele alındığı bu makalede, Virilio’nun dromoloji kavramının ve teknolojik determinizmin sınırlarını aşmadan nitel karşılaştırmalı tarihsel bir analiz gerçekleştirilmektedir. Tüm bu analizler ve incelemeler çerçevesinde hızın iletişim araçları üzerinden gündelik hayatı belirlediği, içeriği akışkan hale getirdiği ve coğrafyayı önemsizleştirdiği iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hız, dromoloji, Paul Virilio, teknolojik determinizm, telgraf, Twitter.

Abstract: Due to how technology enables experiencing and comprehending the last centuries of the world in a certain way, abstracting it from the social sphere is not possible. Considering the assumption that the interactions between society and technology increase daily creates an inevitable situation where social processes and phenomena are handled on the basis of technology. For this reason, the study discusses the phenomenon of speed in the contexts of the telegraph and Twitter and subjects this phenomenon to a technological determinist reading along the axis of dromology as conceptualized by Paul Virilio. Speed is explained in the context of the cause-and-effect relationship regarding how and the extent to which the tools that are chosen primarily accelerate life during the periods in which they are used. While explaining the context of this causality, the study also examines how form replaces content. In addition, the article claims that an ideological partnership between telegram and Twitter that exceeds the entire historical context can be established along the axis of speed. This article considers the phenomenon of speed as a natural consequence of technological determinism according to Virilio; the study also carries out a qualitative comparative historical analysis within the limits of Virilio’s concept of dromology and technological determinism. Within the framework of all these analyses and examinations, the study claims speed to determine daily life through communication tools, to make content fluid, and to trivialize geography.

Keywords: Speed, dromology, Paul Virilio, technological determinism, telegraph, Twitter.

 Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi. eyup.al@marmara.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1201-6299>

 © İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0679
insan & toplum, 2022; 12(3): 193-219.
insanvetoplum.org

 Başvuru: 20.09.2021
Revizyon: 25.12.2021
Kabul: 27.04.2022
Online Basım: 30.06.2022

Giriş

Bu çalışmada Paul Virilio'nun dromoloji kavramsallaştırması merkeze alınarak telgraf ve Twitter arasında hız ekseninde bir ilişki kurulabilir mi sorusuna cevap aranmaktadır. Bunun yanı sıra tarihsel açıdan aralarında iki yüzyıla yakın bir zaman dilimi olmasına rağmen iki iletişim aracı arasında kavramsal düzeyde bir karşılaştırmanın yapılıp yapılamayacağı bu makalede cevabı aranan bir diğer araştırma sorusudur. Hız ekseninde yapılan bu karşılaştırma ile "araçlar" merkeze alınarak her iki iletişim aracı arasındaki devamlılıklar ve kopuşlar nitel bir yöntem olan karşılaştırmalı tarihsel yaklaşım ekseninde incelenmektedir. Çalışmada araçlar yalnızca hız bağlamında karşılaştırılmış olup, araçların teknolojik farklılıklarına hız ile bağlantılı olduğu müddetçe değinilmektedir. Telgrafın ve Twitter'ın karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmasının nedeni tarihsel açıdan çok farklı dönemlerde var olan iki iletişim aracı arasında özellikle form ve içerik ilişkisi ile hız açısından bir benzerliğin kurulabileceğini iddia etmektir.

Burada asıl amaç, aralarındaki büyük zamansal farklılıklara rağmen ve birbirlerinden birçok noktada ayrılan iki aracı Virilio'nun dromoloji kavramı etrafında analiz ederek bir benzerliğin kurulup kurulamayacağını araştırmaktır. Virilio'nun dromoloji kavramsallaştırmasının tercih edilme nedeni ise hızı hem modern dönemin ayırt edici bir unsuru olarak ele alması hem de inceleme alanı/biçimi haline getirmesidir. Virilio için hız özne konumundadır ve diğer toplumsal olgular ya da süreçler bundan etkilenmektedir. Bu makalede de hızın Viriliocu konumundan hareketle ve teknolojik determinizmin sınırlarını aşmadan iletişim araçlarının benzer biçimde neden olduğu toplumsal sonuçlara odaklanılmaktadır. Şüphesiz çalışma boyunca iki araç arasında ele alınabilecek pek çok farklılık vardır. Örneğin internet temelli bir uygulama olan Twitter, bireylerin keyfi kullanımına ve müdahalesine açık bir içerik sunarken¹ telgraf, iki merkez arasında aktarım sağlamak ve bireylerin müdahalesine imkân tanımayan katı ve teknik bir yapı arz etmektedir. Nitekim telgraf merkezlerinde bulunan uzman kişiler tarafından mesajların kodlandığı ve diğer merkezlere dağıtıldığı bir durum Twitter için geçerli değildir. Dolayısıyla bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı ve ayırt edici kılan nokta, her iki iletişim aracı arasında var olan farklılıklara çok az değinmekle birlikte, iki araç

1 Yeni medya düzeniyle birlikte açığa çıkan ve kullanıcının/izleyicinin/alımlayıcının da üretim sürecine dahil olduğu yeni bir durum söz konusudur. Yeni medya alanında üretim sadece belirli ekipler ve gruplar tarafından gerçekleştirilmediği için "kullanıcı tarafından oluşturulan içerik"lerin (user generated content) baskın hale geldiğini söylemek mümkündür. Twitter da bunun en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ancak bu çalışmada kullanıcının üretim sürecine dahil olması sadece içeriğin üretim ve dağıtım hızının artışı ile ilişkili bir biçimde ele alınmaktadır.

arasında hız bağlamında benzerlik ilişkisi kurmanın mümkün olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte teknolojik determinizm uzun yıllardır literatürde yok sayılan ve zenginleştirilmesi noktasında adım atılmayan bir perspektife dönüşmüştür. Bu çalışmada ise teknolojik determinizm, karşılaştırmalı tarihsel analizle birlikte ele alınarak hız meselesinin farklı toplumsal çıktılarına da değinilmektedir. Böylece teknolojik determinizmin kalıpları bir nebze de olsa genişletilerek literatüre hız eksensli çalışmalar noktasında katkı sağlanmaya çalışılmaktadır.

Makalede tercih edilen terimlere gelince iletişim aracının taşıdığı unsura bilgi, enformasyon, mesaj ya da haber denilmeyerek “içerik” terimi tercih edilmektedir. Bu kullanımın tercih edilme nedeni, terimi sahip olduğu bağlamdan uzaklaştırarak kategorik düzeyde bir anlama referans verebilmektir. Mesela haber denildiğinde gazetecilik alanına yakınlaşılırken insanların yaşamakta olan herhangi bir olay hakkında bilgilendirilmesi ifade edilmektedir. Mesaj ise belirli bir kaygıyla ve amaçla karşı tarafa iletilmek istenen içeriğe işaret etmektedir. Ancak tek başına “içerik” terimi kullanıldığında tüm bu anlamlardan soyutlanmış, ne olduğu hakkında bilgi sahibi olunamayan ve her türlü konuya sahip olabilecek bir “şey” den bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada içerik, tüm iletişim araçlarında ortak olan ve her türlü dini, kültürel, politik ve ideolojik değişkene rağmen değişmeyen bir anlama/öze işaret etmektedir.

Burada içeriğin toplumsal bağlardan soyutlandığı ve aracın mesaj haline geldiği teknolojik determinizm görüşü gündeme gelmektedir. Kısaca teknolojik determinizm ve “araç mesajdır” (McLuhan, 1994, s. 7) perspektifine uygun biçimde her türlü içerik, toplumsal bağlarından soyutlanmaktadır. Bu bakış açısının kuramsal zeminini McLuhan gibi Neil Postman’da bulmak mümkündür. Postman’a (2006) göre form, onun örnekleminde televizyona denk düşmektedir, her türlü içeriği soğurarak eğlenceyi merkeze almaktadır. Bu açıdan seçim çalışması için ekrana çıkan başkan adayları ile dinini yaymak için televizyon programı yapan vaiz arasında bir fark yoktur. Çünkü tüm figürler, enformasyonun eğlenceye dönüştüğü televizyon tarafından eşitlenmektedir.

Bu çalışmada içeriğin ideolojik, ekonomik, politik ya da kültürel açılardan kaynaklanan sorunlarına değinilmeyerek hızın formel açıdan dönüştürücü gücüne odaklanılmaktadır. Bununla birlikte hızlanmanın sadece iletişim alanında görülmediği ve gündelik hayatın her alanında yaşandığı bilinmesine rağmen, makale içerisinde meselenin sadece telgraf ve Twitter ile olan ilişkisi incelenmektedir. Çalışma boyunca yer yer hızın tarihsel ve toplumsal boyutlarına değinilmekte ve hızlanmanın ne anlama geldiği bütüncül bir biçimde anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Bir olgu olarak hız, modern yaşama biçiminin asli unsurlarından biri olarak algılanmaktadır. Nitekim 20. yüzyılda iletişim ve ulaşım araçlarında yaşanan gelişmeler, 21. yüzyılda internetin gündelik hayatın her alanına sızmasıyla birlikte

yaşam hızlanmaya başlamıştır. Bu süreçte hız, teknolojik araçların “basit” bir sonucu olmadığı için gündelik hayatın tüm bileşenlerini belirli ölçüler içerisinde etkilemektedir. Bu nedenle makalede iletişim araçlarının hem bireysel hem de toplumsal ölçekte neden olduğu hızlanma karşılaştırmalı tarihsel yaklaşımla telgraf ve Twitter özelinde dromoloji kavramsallaştırması ekseninde incelenmektedir. Hız açısından tarihsel süreçteki ilk ve en büyük kırılmayı telgraf gerçekleştirdiği için öncelikli olarak telgrafa ve ardından Twitter’a odaklanılmaktadır. Her iki aracın da hız ekseninde içeriği önemsizleştirerek forma indirgediği iddia edilmektedir. Bu iddianın anlaşılabilmesi için teknolojik araçların toplumsal dönüşümlerini tarihsel açıdan anlamlandırmak gerekmektedir.

Teknoloji ve Toplum İlişkisinde Hızın Rolü

İletişim araçları gündelik hayatı etki altına alırken teknolojik gelişmeler de iletişim araçlarını pek çok noktada doğrudan dönüştürmektedir. Eskiden bir içeriğin aktarım/iletim hızı çok yavaşken, bugün artık çok daha iyi ve hızlı bir seviyede iletişimin kurulması mümkün hale gelmiştir. Örneğin Briggs ve Burke göre 16. yüzyılda atlarını değiştirerek ilerleyen özel kuryeler günde 125 mil yol gidebildiği için haberler ancak bu hızla iletilebilmekteydi. Normal kuryeler bir saatte 6 ile 8 mil arasında haber ve posta taşıyabilmekteydi. Roma’dan Milan’a 2-3 gün, Roma’dan Paris’e 20 gün ya da Roma’dan Londra’ya haber ulaştırmak 25-30 gün civarında sürmekteydi (Briggs & Burke, 2020, s. 79). Bu tarihsel durumun bugün pek bir karşılığı olmasa da dönemin koşulları içerisinde iletişimi sağlayan atın ve posta sisteminin zaman ve mekân sınırlılığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Hızlanma olgusunun toplumsal düzeyde temel olarak iki alanda görünür olduğunu söylemek mümkündür: iletişim ve ulaşım.

İletişim ve ulaşım teknolojilerinde yaşanan gelişmeler hızı sadece üretim ve dolaşım alanına değil, gündelik hayatın her alanına dâhil etmiştir. Üretim bandında çok kısa süreler içerisinde bir otomobil imal edilmektedir. Uçak, tren, internet ve cep telefonu gibi araçlarla mobilize bir yaşama geçilmektedir. Mobilize hayatın getirisi olan hız, zaman ve mekân ilişkilerini, toplumsal yaşamı ve üretim alanını belirli bir tempoya uymaya zorlamaktadır (Güngör, 2017, ss. 126-127). McLuhan’ın ifadesiyle yaşanmakta olan hızlanma sürecini küresel bir köy olarak nitelendirmek mümkündür. Çünkü bu köyde her şey aynı anda yaşanmaktadır (1994).² Birçok toplumsal, kültürel, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yansımaları neredeyse eşzamanlı bir hal almaktadır.

2 Genel olarak insanlar teknolojik araçların neden olduğu olumsuz sonuçları görmezden gelmektedir. Gündelik hayatı kolaylaştıran birçok uygulama ve çıktı ile teknolojinin neredeyse tartışılmaz bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Bu nedenden ötürü iletişim teknolojileri endüstri devriminden çok daha hızlı ve yaygın bir şekilde kabul görmektedir (Castells, 2010b). İletişim teknolojilerinin gün geçtikçe insan hayatında daha önemli bir yere sahip olması, Castells'in ifade ettiği gibi birçok olgunun, sorunun ya da çözümün anında küresel bir mahiyet kazanmasına ve kabul görmesine neden olmaktadır. Endüstri devriminin sonuçları farklı düzeylerde çok uzun yıllar içerisinde açığa çıkarken, iletişim teknolojileri hem kendisinin hem de içeriğinin etki gücünü anında artırmaktadır. Geçmişe kıyasla etkisini artıran hız, tarihsel, ekonomik ve politik şartları aşan küresel bir fenomene dönüşerek, herkesin aynı anda her şeyden haberdar olduğu küçük bir dünya yaratmaktadır.

İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, özellikle cep telefonları, insanların bilgiye, eğlenceye ve her türlü ürüne ulaşabilecek güçlerini artırmıştır (MacEvoy, 1997). İletişim araçları her şeyin en kısa sürede gerçekleşmesine ve ulaşılabilir olmasına imkân tanırken, sosyal medya ve Twitter gibi birçok uygulama bunun en bariz örneklerini sunmaktadır.

Toplumsal açıdan yaşanan bu hızlanma, gittikçe tek bir an içerisine sıkışmaya neden olmaktadır. Bu bağlamda David Harvey, zamanın ana indirgenmesi ile yemek ihtiyacının fast-fooda dönüşmesi arasında bir ilişki kurmaktadır. İnsanın hareket edebilme imkânlarının artışı ise kullan at ürünler olan plastik bardaklar ve tabaklar üzerinden açıklamaktadır. 1960'larda ortaya çıkan bu kültür, sadece bir ürünün tüketimi anlamına gelmediği gibi belirli bir yaşama biçiminin, istikrarlı ilişkilerin ve her türlü nesnenin çöpe atılabildiği bir duruma neden olmaktadır. Tüketimin hızı açıkça hayatın her alanını etki altına almaktadır (Harvey, 1992, s. 286). Her ne kadar makalenin hızlanma ile olan ilişkisi iletişim araçlarıyla sınırlı olsa da hızın sadece iletişim alanıyla sınırlı olmadığı, toplumsal açıdan farklı boyutlara sahip olduğu görülmektedir. Yemek ve tüketim gibi diğer yaşamsal alanları da etki altına alan hız, iletişim ve ulaşım araçları ekseninde teknolojinin belirleyiciliğini her geçen gün artırırken insanın eylemlerini de ister istemez sınırlandırmaktadır. Teknolojinin etkinliğinin artışı ile insan, maruz kalan ve hıza yetişmeye çalışan bir pozisyonda konumlanmaktadır.

Egemenliğin makinelere geçtiği bir düzende hayatın ritmini ve temposunu belirleyen de makinelerin hızıdır. Zaman nitelik değiştirirken mevsimlerin art arda gelişi artık eşit parçalara bölünmüş mekanik bir yapı arz etmektedir (Avcı, 1999, ss. 60-61). Zamanın niceliğe dayalı bu yeni yapısı araçlar tarafından belirlendiği gibi insanın her türlü konum alışı da araçların etkisi altında gerçekleşmektedir. Virilio'nun (1990, ss. 85-86) ifadesiyle ulaşım ve iletişim araçlarının müthiş teknik ivmesi, toplumsal düzeni parçalamakta; yöneticiler ile kitleler arasında yeni bir hiyerarşi kurmaktadır. Bu durum karar vericilerin ve karar verme anlarının minyatürleşmesine ya da otomasyona

geçmesine neden olmaktadır.³ Dolayısıyla son yıllarda önemli mücadeleler hız sorunu, vektörlerin örgütlenmesi ve genişlemesi etrafında yaşanmaktadır.

Virilio açısından bu düzende hız, arzunun, üstünlüğün, verimliliğin ve performansın göstergesi olmaktadır. Yavaş ise hızın tam aksine eksiklik, aşağılık, güçsüzlük ve zayıflık anlamlarına gelmektedir (Gottschalk, 1999, s. 312). İnsanın yavaşça yaşama arzusu sekteye uğratılırken temposu yüksek eylemlere maruz bırakılmaktadır. Artık beklenilecek herhangi bir şey olmadığı gibi beklemenin de anlamı kalmamaktadır. Viriliocu perspektife göre yaşamı belirleyen ana faktörlerden bir tanesi olan hız, bireyin her türlü eylemini, beklentisini ve hayat görüşünü etki altına almaktadır. Hızın bu kadar güçlü bir biçimde açığa çıkmasına neden olan teknolojiyi, daha özelde ise iletişim araçlarını teknolojik determinist bir okumaya tabi tutmak mümkün görünmektedir.

Amaç ve Yöntem

Teknolojik determinizm özü itibariyle teknolojinin konumunu ve oynadığı rolü belirli tarihsel ve toplumsal şartlardan soyutlayarak teknolojiye öncelik atfeden bir yaklaşımdır. Teknolojinin toplumsal etkinlikleri belirleme gücü, ekonomiye, politikaya ve gündelik hayata kadar her alanda etkili olmaktadır. Genel itibariyle teknolojinin toplumsal eylemlerin önünde olduğu ve hatta onları belirlediği var sayılmaktadır. Bu yaklaşımın önde gelen isimleri Harold Innis, McLuhan, Jacques Ellul, Neil Postman, Jean Baudrillard ve Paul Virilio'dur.

Baudrillard teknolojik determinizmi kısaca “nesnenin hükümlanlığı” (2011) olarak açıklamaktadır. Küresel açıdan herkesi etkisi alan nesne/araç merkezli bu bakış açısı, hızı anlamlandırırken aracın doğasını ve neden olduğu etkileri de tartışmaktadır. Baudrillard açısından çağdaş düzende insan pasif kalmaktadır. Buna karşılık nesnenin insanı keşfettiği bir süreç yaşanmakta ve teknolojik araçlar kendi varlıklarını icbar etmektedirler. Öznenin her şeyi belirlediğini söylemek mümkün olmadığı gibi genel itibariyle bu ilişki tersine dönmüştür (Baudrillard, 1994, 2005, 2011). Nitekim artık nesne edilgen değildir. Çünkü nesne, birçok açıdan kontrolü ele geçirmekte ve özne hâkimiyetini kaybetmektedir (Baudrillard, 2003). McLuhan da benzer düşünceleri ifade eden ilk isimlerden biridir. Teknolojide aşırı derecede ileriye gidildiğinde insan

3 Virilio, demokrasinin hız tarafından dönüştürüldüğünü düşünmektedir. Çünkü hız hem bireysel hem de toplumsal karar alma süreçlerini etkileyerek demokrasinin yerini “dromokrası”nin almasına neden olmaktadır (Virilio, 2006). Politik açıdan beklemek ve karar verme süreçlerini uzatmak, acizlik göstergesi olarak değerlendirildiği için politik düzlem sonuna kadar değişerek demokratik olmaktan uzaklaşmakta ve dromokratik bir hal almaktadır.

kendi makinesinin yarattığı haline gelecektir. Aynı zamanda bu teknolojiler insanın çevresiyle yeni ilişkiler kurmasına da neden olacaktır (McLuhan & Powers, 1992). Araca ve onun doğasına çok büyük bir belirleyicilik gücü atfeden bu bakış açısına yönelik bazı eleştiriler de dile getirilmektedir.

Teknolojik determinizmde teknolojik gelişmelerin her şeyden kopuk bağımsız bir fanus içerisinde üretildiği ve üretilen bu gelişmelerin bireysel ve toplumsal koşulları belirlediği düşünülmektedir (Williams, 2004, s. 5, 130). Belirlenimci dil, herhangi bir ideolojik, kültürel, ekonomik, dini ve siyasal zemini yok sayarak tüm değişkenleri tek bir neden ile açıklamaktadır. Nabi Avcı da (1999) benzer eleştirileri McLuhan'ın düşüncesine yöneltilmektedir. McLuhan'a göre siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimlerin ardında yazı, radyo ve televizyon gibi iletişim araçları yer almaktadır. Teknolojinin toplum üzerinde etkisi olmasına rağmen McLuhan'ın determinizmi siyasal, toplumsal ve ekonomik bağlamları görmezden gelmektedir (ss. 162-163).

Teknolojiyi insanlara dönük eylemlerde bulunan bir varlık olarak düşünen teknolojik determinizme göre karar verme yetileri teknolojinin elinde olduğu için tüm insani yönler ıskalanmaktadır. Hâlbuki teknoloji, insanlardan ve sosyal güçlerden bağımsız değildir. Teknoloji ve toplum ilişkisi dinamik bir süreç olduğu için tek bir tarafın belirleyiciliği söz konusu değildir (Chayko, 2017, ss. 29-30). Halbuki teknolojinin belirleyiciliğine atfedilen önem içerisinde toplumsal koşullardan tamamen bağımsızlaşma yoktur. Teknolojinin üretimi gerçekleştirildikten sonra, araçların çıktıları/etkileri tartışılmaya başlandığı için üretimin gerçekleştiği sosyal koşullar bu tartışmaya dahil edilmemektedir. Teknolojiyi var eden nedenler, toplumsal koşullar tartışmaya açılmaz ama teknolojinin sonuçları itibarıyla küresel bir etki yarattığı ve bu etkinin neredeyse benzer sonuçlara yol açtığı teknolojik determinizm tarafından iddia edilmektedir. Bu makalede de telgrafın, Twitter'in farklı coğrafyalarda ve zamanlarda farklı insanlar tarafından kullanılmasının hız açısından temel bir farklılık yaratmadığı düşünülmektedir. Teknolojinin sosyal güçlerle kurduğu ilişkide çift taraflı olmaktansa baskın bir güce sahip olduğu ve içerikler tartışmaya açılmadığı takdirde aracın hızlanma bağlamında benzer bir tecrübeyi yarattığını görmek mümkündür. Bu nedenden ötürü incelemenin teorik çerçevesini teknolojik determinizm oluşturmaktadır.

Makalede klasik anlamda teknolojik determinist bir tavra yönelerek hem telgrafın hem de Twitter'in farklı kullanım pratikleri yok sayılarak hız ekseninde ortak bir paydaya sahip olduğu iddia edilmektedir. Çalışma boyunca aracı kullanan kişiden ya da toplumdan bağımsız olarak araca odaklanılırken, teknolojinin küresel sonuçlarının kendi doğasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda iki farklı iletişim aracı hem formel hem de nitel karşılaştırmalı tarihsel yaklaşımla birlikte hız ekseninde

incelenmektedir. Çalışmada telgraf ve Twitter hakkında ampirik kanıtlar sunmak ve nicel verilerden hareketle bir yargıya ulaşmak yerine, nitel bir analiz gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Makalede, Virilio'nun dromoloji kavramı eşliğinde telgraf ve Twitter arasında bir ilişki kurulabileceği iddia edilmekle birlikte ve belki de çok daha önemli bir biçimde tarihsel ve toplumsal açıdan farklı araçlar arasında yeni teorik ilişkilerin nasıl geliştirilebileceği ve ne gibi sonuçlara varılabileceği ele alınmaktadır. Bu makalede nitel bir yöntem olan karşılaştırmalı tarihsel analizden de beslenilmektedir.

Karşılaştırmalı tarihsel analizin üç boyutu vardır. Bunlardan birincisi ele alınan konunun herhangi bir milletle mi yoksa birçok milletle mi ilişkisi olduğudur. Analizin ikinci boyutunu zaman oluşturmaktadır. Tarihsel açıdan sadece geçmiş bir dönem mi, belirli bir zaman aralığı mı ya da yakın geçmiş mi incelemeye tabi tutulmaktadır. Analizin üçüncü boyutunu ise nicel ya da nitel olması oluşturmaktadır (Neuman, 2014). Bu makalede konunun bütünlüğü gereği çalışma herhangi bir milletle sınırlandırılmamakta, tarihsel olarak iki farklı dönem ele alınmakta ve nitel bir analiz gerçekleştirilmektedir.

Karşılaştırmalı tarihsel yönetime genellikle büyük ölçekli toplumsal değişimler söz konusu olduğunda başvurulmaktadır. Tilly (1998) açısından karşılaştırmalı tarihsel yöntem çok büyük toplumsal karşılaştırmalar gerçekleştirilirken kullanılmaktadır. Büyük yapısal değişimler bir toplumda gerçekleşirken, diğer toplumlarda neden o değişimlerin gerçekleşmediği ya da hangi değişimlerin yaşandığı karşılaştırmalı biçimde tartışmaya açılmaktadır.

Karşılaştırmalı yöntemde belirli olguların ya da sonuçların açığa çıkmasına neden olan ortak kodlar ve faktörler bulunmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla farklı tarihsel dönemlerin belirli kültürel, ekonomik ve diğer etkenlerle birlikte kendine has sonuçları olmaktadır. Ancak bu çalışma özelinde dönemler ve toplumlar değişse de kitle iletişim araçlarının hız bağlamında ortak sonuçlar doğurduğu düşünülmektedir. Karşılaştırmalı tarihsel çalışmalarda uzun soluklu süreçlere odaklanırken sosyal bilimler alanı içerisinde büyük bir önem arz etmektedir. Bunun nedeni Neuman'a (2014) göre özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında haberleşmenin artması, nicel verilere ulaşmanın ve karşılaştırma yapmanın kolaylaşmasıdır.

Bu çalışmada ise karşılaştırmalı tarihsel yöntemin nedensellik özelliği ön plana çıkartılarak, belirli koşulları ve zamanı aştığı düşünülen hıza önem atfedilmektedir. Zaten karşılaştırmalı yöntemin genelleştirme yapmaya dayalı tavrından hareketle birçok farklı değişken tartışma dışında bırakılarak birbirinden neredeyse tamamen farklı iki iletişim aracı arasında bir bağ kurulmaktadır. Karşılaştırmalı yöntemde belirli durumların ya da olguların farklı nedenler ekseninde neden açığa çıktığı incelenmektedir. Dolayısıyla nedenleri sınıflandırmak ve açıklamak önem arz

etmektedir. Makale özelinde de birbirinden tamamen farklı olduğu düşünülen iki iletişim aracının karşılaştırması yapılmaktadır. Bu inceleme Paul Virilio'nun dromoloji (hız bilimi) kavramından hareketle gerçekleştirileceği için öncelikli olarak Virilio'nun hız eksenli teknoloji düşüncesi anlaşılmalıdır.

Virilio, hız üzerine kurduğu çalışmalarında temel bir kavram olarak "dromoloji"yi kullanmaktadır. Dromoloji, Yunanca yarış ya da yarış atı anlamına gelen dromos kelimesinden türetilmiştir ve kısaca hız bilimi olarak tarif edilmektedir. Bir bilim olarak dromoloji, hız fenomenini incelediği gibi hızın diğer fenomenleri nasıl sınırlandırdığıyla ya da dönüştürdüğüyle de ilgilenmektedir. Bu bağlamda dromoloji, hızın artışının algı, küresel mekân deneyimi, sosyal ve politik kurumlar üzerindeki etkisini incelemektedir (James, 2007, s. 17, 29).⁴ Özü itibarıyla dromoloji yani hız bilimi, dünyayı mekânsal açıdan sadece yüzeye ve hareketin alanına dönüştürürken, yaşanmakta olan toplumsal dönüşümün ve yeni örgütlenme biçiminin de temelini oluşturmaktadır.

Virilio açısından hızlanmanın mantığı, çağdaş dünyanın politik ve ekonomik örgütlenmesinin ve dönüşümünün merkezini teşkil etmektedir. Hıza sahip olan toplumsal kesimler hem ekonomik hem de politik açıdan ayrıcalıklı bir konuma yerleşmektedirler. Hızın ekonomik ve politik süreçler üzerindeki etkinliği, iktidar süreçleri açısından da ne kadar kullanışlı bir güç olduğunu göstermektedir (Armitage & Graham, 2001, s. 112). Hız ve hızın yoğunlaşması tarihsel açıdan hem zenginliğin hem de iktidarın ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Mesela ulus devlet, feodal ve monarşik güçler için ulaşım ve iletişim, dağınık haldeki insan topluluklarını kontrol etmeyi mümkün kılmıştır (Virilio, 2005, s. 11). Ancak tarihsel süreçte hız ne kadar önemli bir rol oynamış olursa olsun bugünkü etkinliğine hiçbir zaman ulaşamamıştır. Modern dönemin ekonomik, politik ve diğer oluşumlarında paya sahip olan merkezi olgulardan biri de hızdır (Virilio, 2006). Toplumsal değişimlerin yaşanmasında eskisinden çok daha etkileyici bir kuvvete sahip olan hız, aynı zamanda sınıfsal analizlerin de konusu haline gelmiştir.⁵

Virilio, hızın toplumsal açıdan gücüne işaret etse de teknolojiyi, toplumsal ve politik sonuçların nedeni olarak görmesi bakımından McLuhan'ın teknolojik determinizmine

4 Ian James'in (2007, s. 29) kitabının ikinci bölümünün adı hızdır ve hızı üç alt başlıkla birlikte incelemektedir. Bu alt başlıklardan biri olarak dromolojiyi tercih etmesi dromolojinin hız ile ilişkili olarak önemini göstermektedir.

5 Hıza sahip olabilen sınıflar, toplumsal açıdan daha ayrıcalıklı bir yere konularak diğer sınıflar üzerinde baskı kurabilmektedir. Bauman da (2005) benzer biçimde zamansal ve mekânsal sınırların herkes için ortadan kalkmadığını düşünmektedir. Birinci dünya sakinleri için küresel ölçekte hareket serbestisi varken, ikinci dünyada yaşayanlar yerel sınırlamalara tabidir. Birinci dünyanın insanları şimdide yaşarken, zamanları değerlidir ve azdır. İkinci dünyada yaşayanların ise bol vakti vardır ve zamanın olağan akışına tabi olmaktadır.

yakın bir perspektif sunmaktadır (McQuire, 2011). Virilio'nun hızla dayalı çıkarımlarında sınıfsal analizler var olmasına rağmen, bu çalışmanın merkezini teknolojik determinizme örtüşen görüşleri oluşturmaktadır. McLuhan (1994, s. 7) tarafından teknolojinin belirleyici gücü "araç mesajdır" cümlesiyle ifade edilirken, Virilio bu düşünceyi daha da ileriye taşıyarak mesajın araç olmadığını, bizzat aracın hızının mesaj olduğunu iddia etmektedir (2005, s. 141).⁶ Aracın her türlü içerikten azade sadece hızına odaklanan bu bakış açısı ile McLuhan'ın düşüncesinin daha radikal bir forma ulaştığını söylemek mümkündür. Hızın artışıyla doğru orantılı bir biçimde içeriğin hacimsel olarak arttığı görülmektedir. Tıpkı telgrafta olduğu gibi iletişim araçlarında da içeriği olabilecek en hızlı şekilde aktarmak gün geçtikçe önemli hale gelmektedir. Virilio, (2005) içerikte yaşanan bu hacimsel artışı hız ekseninde enformasyon bombası olarak nitelendirmektedir. Enformasyon akışı durmaksızın gerçekleşirken herhangi bir zamansal ve mekânsal sınır tanınamamaktadır.⁷ Enformasyonu ya da içeriği bombaya dönüştüren unsur da hızın kendisi olmaktadır. Bu hızlanma ise sabit bir biçimde gerçekleşmeyerek iletişim araçlarının teknolojik gelişimlerinde de kendisini göstermektedir.

Virilio'nun bakış açısına göre teknoloji, iletişim araçları ve hız arasında bir ilişki söz konusu olduğu için sanal gerçeklik ve internet yeni iletişim biçimleri değildir. Sanal gerçeklik ve internet, modernitenin temel yönlerinin abartılmasının ve teknolojik köktencilik egemen bir formudur (Stevenson, 2002, s. 201). Virilio'nun teknolojik determinizm ile örtüşen perspektifi doğrultusunda yeni teknolojiler hızlanmaya katkı sunarken süreci daha da ileri bir noktaya taşıyarak coğrafyayı sorun olmaktan çıkartmaktadır.

Gerçek zamanın hızlanması yalnızca karasal dünyanın yaşamsal karakteri olan jeofiziksel uzantıyı ortadan kaldırmakla yetinmemekte, aynı zamanda ve belki de daha öncelikli bir biçimde bölgelerin ve ulusların sahip oldukları yerel zamanın uzun sürelerinin önemini yok etmektedir. Küresel dünyanın anıdalığa dayalı zamanı, yerel zaman biçimlerinin yerini almaktadır. Siberetik telekomünikasyon devriminin aktörleri, gerçek zamanlı hareket ederek ve etkileşime girerek, toplumların ve ülkelerin yerel zamanlarının tarihsel önemini şekillendiren teknik bir hız veya tempo belirlemişlerdir (Virilio, 2005, s. 108, 118). Evrensel dünya zamanının (universal world time) hızlanması ile mesafe gibi fiziksel boyutlar önemsizleşirken, yerel zamanların da etki gücü kaybolmaktadır.

6 Virilio, McLuhan'ın meşhur formülünün düzeltilmesi gerektiğini söyleyerek bu cümleyi sarf etmektedir: "it is not the medium which is the message, but merely the velocity of the medium" (2005, s. 141).

7 Enformasyonun akışı ve hızlanması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Al, E. (2021). Sosyal Medyada Erişim Hızı: Enformasyonun Serbest Akışı. G. D. Türk (Ed.). *Sosyal Medya Okuryazarlığı* içinde. Nobel, 141-158.

Virilio'nun hız eksenli iddialarını tarihsel açıdan telgraf, güncel açıdan ise Twitter örnekleminde tartışmaya açmak mümkündür. Virilio'nun ifade ettiği hızlanmanın belirli bir sürece ve döneme yayıldığı düşünüldüğü takdirde yerel zamanların yok oluşu, zamanın hızlanması ve küresel zamanın ortaya çıkışı çok daha anlamlı olmaktadır. Ancak bu sürecin tek boyutlu olmadığı ve coğrafi olguları da mesafe nezdinde dönüştürdüğü görülmektedir.

Coğrafyanın Sonu: Mesafenin Yokluğu

Mesafe, ancak zamanla birlikte anlam kazandığı için zamanın hızlandığı durumlarda mesafe zarar görmektedir. Coğrafyayı bugün daralmış bir yapıya sürükleyen ana unsur zamana dayalı mesafe olgusunun ortadan kalkmasıdır. Bir yerden bir yere gitmek için gerekli olan sürenin hız vasıtasıyla kısılması hem zamanı hem de mekân etkilemektedir. Virilio'nun (2005) ifadesiyle ağlar ve ekranlar ile zaman hızlanmaktadır. Dünyaya dair görüntüler ve bilgiler zamansal açıdan sıkışırken mekân da aynı sıkışmayı yaşamaktadır. Artık burası diye bir yer yoktur ve her şey şimdir (s. 116).⁸ Teknolojik araçlar zamansal ve mekânsal olguları sorun olmaktan çıkartmaktadır. Örneğin, otomobil ve uçak gibi ulaşım araçları ile telgraf, televizyon, sinema ve sosyal medya gibi iletişim araçları herhangi bir noktaya ya da içeriğe ulaşmayı fazlasıyla kolaylaştırmaktadır.

Yeni ulaşım sistemleriyle birlikte hem hareketin hem de kentin anlamı değişmektedir. Çünkü ulaşım ağının genişlemesi ile kent kırılğan bir hal almakta, iç ve dış sınırları yok olmaktadır. Ulaşım araçlarına benzer biçimde iletişim araçları da küresel düzlemde her bölgenin birbirine yakınlaşmasına neden olduğu için mesafeyi önemsizleştirmekte; iletişim kurulmasını ve beraberinde içerik akışını saniyeler içerisinde sağlayabilmektedir. Auge (1995) da insanın uzaydaki ilk adımları ile uzamın tamamen küçüldüğünü düşünmektedir. Ulaşım araçları ile bir başkent diğer başkentten en fazla birkaç saatlik mesafede yer almaktadır. İnsanların evlerini sarmalayan uydular ve antenler tarafından getirilen her türlü görüntü, dünyanın diğer ucunda yaşanmakta olan her olayla ilgili bazen anlık bazen de eşzamanlı biçimde bilgi sunmaktadır (s. 31). İletişim ve ulaşım araçlarının hızlanma ekseninde yarattığı bu dönüşüm coğrafyanın sonunu getirdiği gibi her türlü mekânsal pratiği de önemsizleştirmektedir.

8 İfadenin İngilizcesi Virilio'da (2005, s. 116) aynıyla şöyledir: "... here no longer exists; everything is now".

Maddi sınırların neredeyse ortadan kalkması ile şehre girmek için bir kapıdan geçmeye gerek kalmamıştır. Çünkü insanların giriş çıkış yapmalarından ziyade geçiş halinde oldukları bir durum söz konusudur. Artık “şehrin içine gitmek” (to go into the city) yerine “şehre gitmek” (to go to the city) ifadesi kullanılmaktadır. Bu bağlamda merkez ve çevre, şehir ve taşra, iç ve dış ayrımları anlamını yitirmektedir. Çağdaş şehir kapılarla, meydanlarla ve caddelerle tanımlanamayacağı için teknolojik zaman-mekânla uğraşmaktadır (Virilio, 1984, s. 543). Bir mekân olarak şehir, coğrafi gerçekliğini yitirirken iletişimin araçlarının sağladığı hız, mekânın aşılması noktasında ciddi katkılar sağlamaktadır.

Hızın mekânsızlığı nedeniyle mekân, stratejik konumunu kaybetmektedir. Artık bir noktadan başka bir noktaya çok kısa süreler içerisinde varmak olağan bir hale geldiği için coğrafi açıdan konum önemsizleşmiştir (Virilio, 2006). Sürecin bugün geldiği noktada internet, bilgisayar, akıllı telefon ve uydu bağlantıları insanın yaşama biçimini hızlandırırken ve mekânı önemsizleştirirken yeni bir duruma işaret etmektedir. Bu yeni durumda hızlanmanın toplumsal sonuçları Virilio açısından önce savaşa, sonrasında “yavaşlamak ölümdür”e (2006, s. 46) işaret etmektedir. Yavaşlamanın ya da durmanın ölüm anlamına gelmesi, hareket etmenin, hücumun ve hızla ilerlemenin yüceltilmesine neden olmaktadır. Ancak bu hızlanma giderek arttığı için gerçek mesafeyi yani üzerinde eylemlerde bulunulan dünyayı dönüştürmektedir. Örneğin askeri düzlemde zırhlı araçların yardımı ile askerlerin fiziksel yoldan bağımsızca hareket edebilme ve kitlelerin de bu araçlar ile bir yerden başka bir yere gidebilme olanakları artmıştır (Virilio, 2006).

Her geçen gün artan hızla birlikte tarihin değil, coğrafyanın sonunun yaşandığı bir dönemde eskisi gibi mesafelerin önemli olması ya da toplumların birbirine uzak kalması mümkün değildir. 19. yüzyıldaki ulaşım ve iletişim devrimi ile daimî bir geri besleme ve genelleştirilmiş etkileşim insanın başına gelenlerin görünmesini engellemektedir (Virilio, 2005, s. 9). Bugün internetle birlikte geleneksel nokta hem mesafenin yitirilmesini hem de etkileşimde kalmayı farklı bir boyuta taşımıştır.⁹

İnsanı her yanıyla tehdit eden bir diğer husus ise videoların, internetin ve sanal gerçekliğin girdiği karşılıklı etkileşimdir. Çünkü mesafeler birbirine karışmakta hatta ortadan kalkmaktadır (Baudrillard, 1994). Gün geçtikçe iletişim araçları mesafenin daralmasına, iç-dış arasındaki ayrımın kaybolmasına neden olurken

9 İletişim biçimleri sabit ve durağan yapılar olmadığı için çağdaş dönemde iletişimin dijitalleşmesinden, etkileşimin ve çift yönlü iletişimin imkanlarının artışından bahsetmek mümkündür. Özellikle internetin ağ mantığına dayalı yapısı ile iletişim, zaman ve mekân bariyerlerini aşarak özgürleşmektedir (Bekman, 2021, ss. 32-33).

insanın çevresiyle kurduğu ilişkiyi de değiştirmektedir. Örneğin Connerton (2009, ss. 112-113) insanın ulaşım aracıyla arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: Motorlu bir aracı kullanan kişinin hedefi varılması gereken yerle sınırlıdır ve bu hedef doğrultusunda sadece yolda görmesi gereken tabelaları görmektedir. Bu süreçte mekân ve içerisinde bulunan her şey işlevselliğe indirgenmektedir. Hacim basit bir yüzeye dönüşürken, manzara ise varılmak istenen hedef için koyulmuş işaretlerin ardında görünmez olmaktadır. Dolayısıyla hız, zemini ve temel noktaları sıfırlamaktadır.

Connerton'ın ifadelerini ulaşım aracı örneklemeden çıkartıp benzer bir biçimde iletişim aracı için de kurmak mümkündür. Özellikle sonraki bölümde ele alınacak olan telgrafta coğrafyanın önemsizleşmeye başladığı ve her iki nokta arasında anında iletişim kurmanın mümkün olduğu görülmektedir. Telgraf için amaç içeriği herhangi bir coğrafi engelle takılmaksızın en kısa sürede belirlenmiş hedefe/merkeze ulaştırabilmektir. Telgrafta zaman elektrik vasıtasıyla öylesine hızlanır ki, mekân içerisinde hareketin/eylemin anlamı kalmadığı gibi bir içeriği fiziksel açıdan taşımak için atlara ve posta sistemine de gerek duyulmaz. Oskay (2014) da içeriğin aktarımında devrim yaratan esas olgunun elektrikli telgraf olduğunu düşünmektedir. Sanayi toplumunun başlamasıyla birlikte Braudel'in "yenilmez bir düşman" olarak tarif ettiği mesafe, güç kaybetmeye başlamış ve 1840'larda telgrafın kullanımıyla birlikte iletişim hızlanmıştır (s. 31). Telgraf yenilmez düşman mesafeyi sorun olmaktan çıkartırken, anında iletişimin de ilk örneğini teşkil etmektedir.

Tarihsel Açıdan Hızlanmanın İlk Örneği Olarak Telgraf

Avrupa tarihinde devletlerin yol ve posta sistemlerine önem göstermelerinin nedeni siyasal iktidarlarını ve ticari kazançlarını sürdürebilmektir. Telgrafın anında bilgi sağlayabilme özelliği hem ülke içi istihbarata hem de askeri operasyonlara sürdürülebilir katkılar sağladığı için askeri amaçlar doğrultusunda sıklıkla kullanılmıştır (Briggs & Burke, 2020). Avrupalı devletler kolonyal denetimi ve ticari faaliyeti sürdürebilmek için ulaşım araçlarıyla birlikte telgrafa da yer vermiştir. Dönemin koşulları itibariyle telgraf hem zaman hem de mekân sınırlarını ortadan kaldırılabildiği için kolonyal iktidarı sürdürmekte tercih edilmiştir. Bu süreçte siyasal iktidarlar, iletişim araçlarının sağladığı imkanlar doğrultusunda gündelik yaşamın her anına müdahale edebilme kapasitesine erişmiştir (Mitchell, 1991; Başaran, 2014). Avrupalı olsun ya da olmasın devletlerin güçlerini sürdürebilmeleri için iletişim araçlarına daima ihtiyaçları vardır. Ancak yolların, posta sisteminin ya da trenin aşamadığı sorun fiziksel açıdan zamana ve mekâna bağımlı kalınmış olunmasıdır. Telgraf ise hem mekânı kolayca aşmayı hem

de içerik aktarımında zamansal açıdan hızlanmayı sağladığı için devletler tarafından çok yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰

Telgrafın icadına kadar iletişim ve ulaşım birbirinden bağımsız değerlendirilemezken, telgrafla birlikte iletişim ve ulaşım birbirinden tamamen kopmuştur. Telgraf, içeriği coğrafyadan kopartarak çok hızlı bir şekilde karşı tarafa ulaştırabilmiş ve coğrafyayı önemsizleştirebilmiştir (Carey, 2019, s. 288, 294). Telgrafın icadı, içeriğin aktarımında her türlü fiziksel sınırdan bağımsızlaşmaya ve iletişim süreçlerinde görece bir özgürleşme yaşanmasına imkân tanımıştır. Baldini de (2000) benzer biçimde 1844 yılında Samuel Morse'un elektrikli telgrafı icadı ile insanlığın, haberlerin ulaklara, atlara ve trenlere bağlı hızından kurtulduğunu ifade etmektedir. Telgraf, elektriğe dayalı yeni bir kültürün başlangıç anını oluşturmaktadır (ss. 87-88).

Telgraf öncesinde ise posta arabaları kullanılmasına ve daha fazla enformasyon taşınmasına rağmen içeriğin aktarım hızında ciddi bir farklılık sağlanamamıştır. 1800'lü yıllarda telgraf ortaya çıkmadan önce spekülâtörler, piyasa bilgilerini diğer insanlardan daha önce elde edebilmek için atlı ulaklar kullanmışlardır. Elektrikli telgrafın ortaya çıkmasıyla birlikte kamusal bir telekomünikasyon oluşmuştur. "Elektrik Mühendisliği Tarihi Merkezi"ne göre 1840'lara kadar uzun mesafeli bir mesajı iletebilmenin hızı, atın ya da yelkenli geminin hızına denkti (Headrick, 2000, s. 193, 203). 1838'den beri iletişimin hızının artmasına paralel olarak, aşılabilir mesafelerin ve iletilebilecek içeriklerin miktarı da artış göstermiştir. Ekonomik gelişmeler ise binlerce kilometre uzakta bulunanlarla iletişim kurma imkanına bağlı hale gelmiştir. O yüzden telgraf öncelikli olarak şirketlerin uzak pazarlarla anlık iletişim kurmalarını, raporlarını merkez ofisine aktarmalarını ve çok daha verimli hale gelmelerini sağlamıştır (Nye, 1997, s. 1073).

Politik ve ticari nedenlerin ön planda olduğu iletişim süreçleri açısından zamana ve mekâna bağımlılık ilk kez radikal ölçekte telgrafla birlikte değişmiş ve içeriğin bir yerden başka bir yere ulaştırılması büyük ölçüde sorun olmaktan çıkmıştır. Telgrafın hem icadında hem de kullanımında farklı nedenler yer alsa da başka bir aracın mekân içerisindeki hareketine bağımlılık ortadan kalktığı için bizatihi hızın kendisi amaca dönüşmüştür. Baldini'ye (2000) göre telgrafın temel amacı bilgiyi toplayarak analiz

10 İletişimin hızı, bir mesajın üretilmesi ile aktarılması arasında geçen süreye bağlıdır. Mesela matbaa, el yazısına göre kopyalama hızını artırmıştır. Mesajın üretim hızı artmasına rağmen aktarımı hala yürüterek, atla ya da deniz yolu ile sağlanmaktadır. Mesajın iletilebilmesi için insana, ata ya da gemiye ihtiyaç söz konusudur (Poe, 2011). İletişimi sağlayan araçlar ne kadar hızlanırsa hızlansın, aracın mekân içerisindeki hızına tabi olunmaktaydı. Bu aracın at ya da tren olması durumu değiştirmiyordu. Ancak telgrafın icadıyla birlikte büyük bir kırılma yaşanmış, aracın hızına bağımlılık ortadan kalkmış ve içeriğin aktarım hızı artmıştır.

etmek yerine olabilecek en çabuk şekilde karşı tarafa ulaştırabilmektir (s. 104).¹¹ Hız, burada tek ve en önemli değer halini aldığı için yoğun içerik akışı, her bir içerik için ayrılan zamanı azaltırken, içeriğin anlaşılmasını ve kavranmasını da zorlaştırmaktadır.

İçeriğin anlaşılmasını zorlaştıran ekonomik gerekçeler de vardır. Telgraf ile haberleşmek pahalı olduğu için 1850'li yıllarda telgraf genellikle zengin insanlar tarafından kullanılmıştır. İnsanların çoğunluğu ise sadece acil olaylar için telgrafi kullanmış ve mesajlar olabildiğince kısa tutulmuştur. Çünkü telgraf ücretleri kelime sayısı ve mesafe ile hesaplanmıştır (Standage, 2014, s. 202). Telgrafta mesajın/içeriğin ve mesafenin uzaması ekonomik bir külfete dönüştüğü için uzun açıklamalar ve betimlemeler tercih edilmemektedir. Onun yerine çok kısa ve sadece önemli noktaları açıklayacak içerikler hazırlanmaktadır. Mesajların kısılması ve hızlanması ile doğru ve yanlış arasında ayırım yapmak da giderek zorlaşmaktadır. Telgraf için geçerli olan bu durum Twitter gibi sosyal medya uygulamalarında çok daha ileri boyutlarda yaşanmaktadır. Sadece belirli kurumların ve ana akım mecraların yayıncı olmadığı bir düzlemde, sosyal medyayla birlikte herkes paylaşım yapmaya başladığı (user generated content) için içerik sayısal olarak artış gösterirken, içeriğin üretim ve dağıtım hızı da durmaksızın artmaktadır. Lewis'in (2013) ifadesiyle seyirci artık pasif değildir. Facebook gibi sosyal ağlarda kullanıcılar konularını paylaşmakta, yazılar yazmakta ve yorum yapmaktadır. Twitter'da da kullanıcılar telefon ya da bilgisayar vasıtasıyla, aşağı yukarı 140 karakterle birbirleriyle ve takipçileriyle anında iletişim kurarken, etkileşim Twitter'ın karakterini oluşturmaktadır (ss. 187-188). Bu süreçte içerik durmaksızın büyük bir hızla artırılmaktadır.

Tarihsel açıdan hızın içeriğin önüne geçmesi telgrafla başlatılabilirse çağdaş dönemde telgrafla ilişkisi kurulabilecek iletişim aracı da Twitter olabilir. Telgraf ve Twitter arasında iletişim aracı olmak bakımından hız ekseninde çok ciddi yapısal benzerlikler söz konusu olmakla birlikte belirli niceliksel farklılıkları da göz ardı etmeden her iki araç arasında hız bağlamında benzerlikler kurabilmek mümkündür. Telgraf anında iletişimi belirlenmiş iki merkez arasında sağlarken, Twitter internetin sunduğu imkânlar ile iletişimi merkezler arası olmaktan çıkartmakta ve daha geniş kitleleri sürece dâhil etmektedir. Twitter sayısal açıdan çok büyük bir kitleyi tek bir içerik etrafında birleştirebilirken telgraf bunu çok daha az sayıda kişi ile sağlayabilmiştir.

Zamanının yeni ve devrimci teknolojisi telgraf gibi Twitter da çok büyük bir hızla gelişirken ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Ancak hem telgraf hem de Twitter

11 Benzer bir durum II. Dünya Savaşında da yaşanmıştır. Savaş boyunca radyo operatörleri mesajın içeriğiyle değil, sadece gönderilmiş olmasıyla ilgilenmişlerdir (McLuhan & Powers, 1992).

kullanıcıları nihayetinde birbirlerine bir şeyler söylemeye çalışmaktadır. Belirli yönlerden aynı etkiyi yaratan bu araçların içerisinde, özellikle Twitter'da ve genel olarak sosyal medyada merkezi yayıncılığın yerini, kullanıcının hangi enformasyonun önüne geleceğini seçebildiği daha özgür bir ortam vardır (Murthy, 2012, ss. 1070-1071). Murthy'e göre çağımızın kaderi olan Twitter, telgrafa göre daha özgür yapıya sahiptir. Ancak tüm farklılıklarına rağmen dromolojik yaklaşım gereğince iki araç arasında hız noktasında ortaklık kurabilmek mümkündür.

Telgraf kalıcı ve tutarlı olmaktan uzaktır çünkü bir mesajı ilettikten sonra gelecek olan yeni mesajlarla diğerleri eskimektedir. Mesajlar diğer mesajları hızla takip ederken, değerlendirme yapmaya pek imkân tanımamaktadır. Telgrafın dili çarpıcı, başlıklar halinde ve parça parça olduğu için mesajlar büyük bir hızla unutulacak sloganlar şeklindedir. Bu nedenden ötürü telgrafta ele alınan konu ile ilgili olarak yüzeysel bir malumat elde edilirken, derinlikli bilgi sahibi olunamamaktadır (Postman, 2006). Postman'ın telgraf hakkındaki görüşleri biraz yenilediği takdirde Twitter için de benzer nitelikleri iddia etmek mümkün görünmektedir. Twitter tutarlı değildir çünkü her içerik ardından gelmekte olan yeni bir içerikle eskimektedir. Her içeriği bir yenisi takip etmekte ve bu hızlilik içerisinde değerlendirme yapmak gittikçe zorlaşmaktadır. Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere kullanıcının üretim sürecine dahil olmasıyla birlikte artık içerik üretim hızına yetişmek mümkün değildir. Bu açıdan telgraf farklılık göstermektedir. Çünkü telgrafta içeriklerin eskimesi söz konusuysen Twitter'da içeriklerin yok olmasına tüketilmesinden bahsetmek mümkündür. İçeriklerin art arda akışı öylesine büyük bir süreklilik yaratmaktadır ki hepsini tek tek okumak, yorumlamak ve analiz etmek neredeyse imkansızdır. O yüzden Twitter'da bir mesaj için karakter sınırı konmuştur. Ancak bu da telgrafa benzer biçimde Twitter'ın dilini çarpıcı, parça parça ve sloganlar haline getirmektedir. Süreç içerisinde derinlikli bilginin yerini akışa dayalı formel yapının tüm içeriği kuşattığı ve belirlediği iddiaları almaktadır. İletişim araçlarının kullanım biçimlerini aşan bu ortak özde, hızın formu öne çıkarması Twitter bağlamında bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

Twitter'da İçerik Yerine Formun Öne Çıkması

İnternet, tarih boyunca en hızlı şekilde yayılan iletişim araçlarından biri olmuştur. ABD'de radyoyu 60 milyon insanın kullanabilmesi için 30 yıl geçmesi gerekirken, televizyon bu seviyeye 15 yılda erişmiştir. İnternetin dünya çapında gelişimi ise bilgisayar ağının oturmasından sonra 3 yıl içerisinde sağlanabilmiştir (Castells, 2010a). Castells'in daha önce de ifade ettiği gibi endüstri devriminin kabul görme ve yayılma süreci ile iletişim teknolojileri, özellikle de internet arasında ciddi bir uçurum

söz konusudur. İnternet, geleneksel kitle iletişim araçlarının sınırlarının aşılmasını sağlarken, bunun en iyi örneklerinden birini Twitter oluşturmaktadır. İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler her türlü içeriği birbirine yak(ın)laştırırken, zaman ve mekân sınırlarını ortadan kaldırmaktadır. Herkes benzer içeriklere anında ulaşma imkânına kavuşurken hem zamansal hem de mekânsal farklılıklar törpülenmektedir. Bu bağlamda 2006 yılı gibi erken bir tarihte kullanıma açılan Twitter büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü çok kısa bir zaman dilimi içerisinde dünya çapında yüz milyonlarca insanın kullandığı çevrimiçi bir sosyal ağa dönüşmüştür.

Ocak 2020 itibariyle dünyada yaklaşık olarak 4,5 milyar insan internet kullanmakta ve bu da dünya nüfusunun %59'una denk gelmektedir. Bu rakam 2015 yılında 2,8 milyar insana tekabül etmekteydi. 2020'nin Ocak ayı itibariyle sosyal medya kullanıcı sayısı ise 3,8 milyar insandır. 2015 yılında bu rakam yaklaşık olarak 2 milyardı. Sosyal medyada geçirilen zaman da her geçen gün katlanarak artmaktadır. Bu rakamlar içerisinde Twitter'ın kullanıcı sayısı ise 25 Ocak 2020 yılı itibariyle 340 milyondur (We Are Social, 2020). İnsanların her gün milyonlarca mesaj yazdığı ve okuduğu Twitter, farklı konularda içerik paylaşımlarının yapıldığı en önemli mecralardan biri haline gelmiştir (Tumasjan vd., 2010, s. 178). Ancak kullanıcıların mesajlara kolay ve hızlı erişim sağlayabilmesi adına içerikler 140 karakter ile sınırlandırılmaktadır.

Twitter, paylaşılan bilginin daha kolay elde edilebilmesi için mesajın boyutlarını sınırlandırarak hızını artırmaktadır (Lovejoy vd., 2012, s. 313). Twitter'da kullanıcıların diğer kişiler ile irtibat kurabilmesi oldukça kolaylaştırılmıştır. Twitter'da doğrudan mesaj göndermek, başka bir mesajı tekrar göndermek gibi özelliklerin olması nedeniyle herhangi bir mesaj kısa süreler içerisinde çok fazla kişiye ulaşabilmektedir (Taylor & Kent, 2007). Bir paylaşımın etkileşiminin artması ile içeriğin anında popüler hale gelmesi mümkündür.¹² Dolayısıyla herhangi bir içerik anında binlerce insana ulaşabildiği için kontrol mekanizmaları ve anlamlandırma süreçleri zarar görmektedir. Telgrafa nispetle Twitter'da sayısal açıdan daha fazla içeriğe ulaşılması durup düşünmenin ve herhangi bir içeriği kavramanın imkanına zarar vermektedir. Aynı zamanda herkese çok hızlı biçimde içerik ulaştırma kaygısı, telgrafta olduğu gibi içeriklerin zayıflamasına, magazinleşmesine, kısa cümlelerden oluşmasına ve mantıklı argümanlardan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Böylece Twitter kısa ve vurucu ifadelerin, mottoların ve açıklayıcı olmaktan uzak klişelerin kabul gördüğü bir

12 Herhangi bir paylaşımın dağıtılmasını ve yayılmasını sağlamak adına retweet gibi işlemler mevcuttur (Cho & Park, 2012, s. 13). Zaten Twitter gibi sosyal mecraların ana amacı herhangi bir içeriği daha fazla insana ulaştırabilmek ve etkileşimi sağlayabilmek için hem ifadeleri sadeleştirmek, kısaltmak hem de retweet gibi imkanlarla hızı artırmaktır. Dolayısıyla telgrafta olduğu gibi Twitter'da da amaç mekânsal farkları önemsemeksizin hızı durmaksızın artırabilmektir.

Yere dönüşmektedir. Hız sadece içeriğin üretimini ve aktarımını değil, aynı zamanda insanların içerikle muhatap olma sürelerini de etkilediği için formel yapının baskınlığı ile karşılaşmaktadır.

İnternetin, bilgisayarın ve akıllı telefonların iletişim sürecine dâhil olmasıyla birlikte hızın baskısı gittikçe artmaktadır. Bu nedenle Twitter gibi mecralarda iletişim, bilgi sahibi olmak yerine yüzeysel biçimde haberdar olmak anlamına gelmektedir. Kitle iletişim alanı yalnızca daha büyük bir kitleyi anında haberdar etmekle ve içeriği ulaştırmakla ilgilenmektedir. Telgrafta olduğu gibi hızla dayalı düzen içerisinde önemli olan neyin ulaştırıldığından ziyade nasıl ulaştırıldığıdır. İçeriğin ne olduğu, kimler tarafından oluşturulduğu önemsizleşirken, içeriği olabilecek en yüksek hızda iletebilmek tek değer haline almaktadır.¹³ Telgraftan itibaren iletişimin asgari amacı içeriği olabilecek en hızlı şekilde iletmek olduğu için telgrafa benzer biçimde zamanın baskısı Twitter’ı da şekillendirmekte ve durma, yavaşlama gibi olanaklara imkân tanınmamaktadır. Burada itiraz getirilebilecek bir nokta beğenilere ve retweet edilen içeriklere sonrasında tekrardan ulaşabilme imkanındır. Ancak içerik akışının hiç durmadığı ve enformasyonun bomba haline geldiği bir düzlemde kimin hangi ölçekte geçmişe dönüp içinde bulunulan anı kaçırarak bir tavır sergileyebileceği kesin değildir. Hızlıca okumak ya da izlemek, insanlarla hızlı etkileşim kurmak ve en yüksek sayıda tıklanmaya, beğeniye sahip olmak önem arz ettiği için içeriğin neliği, doğruluğu, yanlışlığı, gerçekte kimi ilgilendirdiği ve bağlamı gibi birçok unsur önemsizleşmektedir. İçeriğin olabilecek en hızlı şekilde karşı tarafa ulaştırılabilmesi amacı, haber içeriklerine ve gazetecilik etkinliğine de benzer şekillerde zarar vermektedir.

Haberin ticari değerini o haberle ilgilenen insanların sayısı belirlerken, haberin genel olarak değerli olmasını sağlayan unsur ise haberin yayılma hızıdır. Bu süreçte gazeteci canlı yayın nedeniyle “anındacı” ya da “şipşakçı” birine dönüşürken, iletişim sistemlerinde anındalık ve kitlelilik ön plana çıkmaktadır (Ramonet, 2000, ss. 86-87). Gazetecilik eylemlerini hızla ve yenilenmeye yönlendiren neden öncelik rekabeti olduğu için gazeteciler de gününbirlik düşünmeye ve haberin ilgi çekici olup olmamasına göre hareket etmektedir. Bu şartlar içerisinde her içeriğin yeni olmasına duyulan arzu, haber üreticilerinin içeriklerini eski ve yeni arasındaki zıtlığa göre

13 Yeni iletişim teknolojilerinin hızı, ticari ve finansal işlemlere başka bir boyut kazandırırken, enformasyonun akışını hızlandırırken, askeri, politik ve iktisadi açılardan da faydalar sağlamaktadır. Makalenin sınırlılıkları açısından bunlara değinilmese de hızın özellikle ekonomik ve politik bağlamları da ayrıca incelenmelidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Harvey, D. (1992). *The Condition of Postmodernity*: Blackwell Publishers.

değerlendirmelerine neden olmaktadır (Bourdieu, 1998).¹⁴ Bourdieu'nun bakış açısını daha da ileriye taşıyarak, Twitter'da eski ve yeni arasında ayırım yapmanın imkânsızlaştığını ve içerik olarak sunulan her şeyin anında eskidiğini söylemek mümkündür. Bu süreçte sadece gazeteciler ya da belirli bir zümre değil, tüm Twitter kullanıcıları hız düzenine aynı şekilde dâhil olmaktadır.

İlk bilen olmak, hız ile izleyici arasında doğrudan bağ kurmaktadır. Bu düzende izleyicinin diğerlerinden önce bilmek yerine doğruyu bilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak içeriği üreten açısından da bilginin doğruluğundan ziyade hızı önem arz etmektedir. İnsanların yaşananları bilme hakkı teknolojinin hızlı ve hatta yanlış bilgilendirmesi doğrultusunda gölgede kalmaktadır (Rosenberg & Feldman, 2008). Büyük medya şirketleri için hız olgusu doğruluk ve yanlışlık problemi ekseninde tartışılırken artık Twitter gibi mecralarda içeriğin tamamen hıza kurban edildiğini, doğru ile yanlış arasında ayırım yapmanın imkânsızlaştığını iddia etmek mümkündür. Twitter'ın baskın formu olarak hız, insanın anlama ve kavrama yetilerini birçok açıdan zorlamaktadır. Teknoloji ve toplum ilişkisinin tartışıldığı bölümde ifade edildiği gibi teknolojik araçlar bir yandan insan doğasını aşan ve zorlayan yapılara sahipken diğer yandan da kendilerinden bağımsız gündelik pratiklere izin vermemektedirler.

Bugün insanın herhangi bir bilgiyi kayıt altına alması, deneyimlerini hatırlaması ve hatta her türlü eylemi teknolojik bir biçim kazanmıştır. Gerçek iletişimin yerini kopya ve simulakr aldığı için Venedik'i görürken yolculuk yapmaya gerek yoktur. Kitaplara ulaşmak için kütüphaneye gitmek gereksizdir. Çünkü teknolojik araçlar sınırsız bir hareketlilik sağlamaktadır. Ancak sonsuz hareketliliğin sınırları yok mu? Tüm bu araçlara ve araçlara hapsedilmek söz konusu değil mi? Her şey insanın kapısına gelse de değerlendirme yetisi bilginin akışını bir yerde sınırlandırmaktadır. İnsan düşüncesinin tepki verme hızı elektromanyetik dalgalardan düşük olduğu ve buna karşın görüntüler vasıtasıyla yüzleşilen dünya durmadan hareket ettiği için insanın, şeylerin ve olayların özünü kavraması nerdeyse imkânsızdır (Biro, 2008). Tüm yaşamsal deneyim belirli araçların tahakkümü altına girmişken, Twitter mesafeleri daraltıp içerik akışını hızlandırırken insanın her şeyi hatırlaması, özümsemesi ve rasyonel değerlendirme yapabilmesi zorlaşmaktadır. Zaten Twitter'da formel olarak belirli bir bütünlük arz edilmemekte ve parçalı bir akış söz konusu olmaktadır. Bu parçalı yapı farklı kitle iletişim araçlarının da taşıdığı ortak öze işaret etmektedir. Mesela televizyonun parçalı doğasını iyi bir örnek olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

14 Bourdieu'nun "On Television" (1998) kitabının içerisinde birinci kısımda yer alan "Baskı Altında Çalışmak ve Hızlı Düşünmek" (Working Under Pressure and Fast-Thinking) adlı alt bölüm bile birçok unsuru sadece adı üzerinden açıklamaya yetmektedir. Gazetecilik gibi zamansal baskının olduğu iş kollarında gazeteciler hızlı hareket etmek ve karar vermek zorunda kalmaktadırlar.

Birbirinden bağımsız olayların kolajlanarak insan hayatına dâhil olması ile zaman-mekân sıkışması yaşanmaktadır. Zamansal ve mekânsal parçalanma, televizyonda kanaldan kanala atlama ve uzun programların tamamını izlememe ile yakından ilişkilidir. Televizyon seyretmek programların saklanabilmesi, tekrar izlenebilmesi ve parçalara ayrılabilmesi ile gittikçe kişisel bir araca dönüşmektedir. İnsanların bir programı birlikte izlemesini gerektirecek nedenler kalmamıştır. Bu düzende programlar ve reklamlar, anlık olanı taklit etmektedir. Her şey birbirinden bağımsız, öncesiz ve sonrasız belirli imajların kolajlanmasından ibaret haldedir. BBC'den MTV kanalına geçiş bunu göstermektedir. Medyanın hızlanması ve parçalanması, insanın bir eyleme sonuna kadar odaklanmasına zarar vermektedir (Urry, 2002, ss. 21-22). Urry'nin televizyon için gerçekleştirdiği okuma biçimini Twitter'a da uyarlamak mümkündür.

Bu bakış açısından hareketle Twitter'ın yapısının parçalı, bütünsellikten uzak, hızlı ve reaksiyoner olduğunu iddia etmek mümkündür. Twitter'da anlık olan, hızla hareket eden değer görünürken, kazanıldığı düşünülen o değer kendisi de hızla kaybolup gitmekte ve kendinde şey olarak sadece hız aslı değerini korumaktadır. Telgraftan ve Twitter'dan her şey soyutlandığında geriye kalan tek şey bütünün yerini alan parça ve hız olmaktadır. Bağlamından koparılmış içerik yığını içerisinde hız, ele aldığı tüm olguları kendi bünyesinde eritmektedir.¹⁵ Sonuç olarak telgrafta ve Twitter'da kısa ve vurucu cümleler kolay okunduğu, anlaşıldığı ve hatırlandığı için delillere ve uzun açıklamalara yer yoktur. Birbirinden farklı her türlü içerik, mekân farkı önemsenmeksizin hiç durmaksızın akıp geçmekte ve kolayca eskimektedir. Hız, her türlü olgunun ve olayın parçasının anlık bir zaman dilimi içerisinde gösterilip tüketilmesine neden olurken, formun baskın gücü de içeriğin her geçen gün daha da arka plana itilmesine neden olmaktadır.

15 Hiçbir şeyi derinlikli bir biçimde takip etmek söz konusu değildir. Tüm programlar reklamları öne çıkarmak için yapılmaktadır. İzleyicinin dikkati çekilmelidir çünkü birazdan reklamlar gelecektir. Konuşmalar kısaltılırken, dramatik yapı bozulurken, çekim uzunlukları kısaltılırken, hızla reklamlara doğru ilerleyen programlar kurgulanmaktadır (Keane, 2007). Keane'in ifadelerinde her ne kadar reklam vurgusu öne çıksa da bu düzende hızlanmanın neden olduğu sonuçlar açıkça ifade edilmektedir. Ancak teknolojik determinist bakış gereğince hızın, ticari amaçlı aracı olduğu yönündeki iddialar çok makul değildir. Tüm bu eylemlerdeki kısaltmalar aslında televizyonun doğasıyla ilişkilidir. Bir seyir nesnesi olarak televizyon, dağınık ve parçalı hız kültürünün aslı gösterenidir. Bu hızlanmanın belirli ticari faydalar sağlanması ise ayrı bir tartışma konusudur.

Sonuç

Çalışmada nitel karşılaştırmalı tarihsel analizden ve teknolojik determinist perspektiften hareketle elde edilen sonuç hızın inşa edici ana unsur olarak öne çıkması ve telgraf, Twitter gibi iletişim araçlarında içeriğin önemsizleşmesidir. İletişim teknolojilerinde hızlanmanın telgraf ile başladığı ve Twitter gibi uygulamalarda hızın etkisini arttırdığı görülmektedir. Bu süreçte içeriğin nasıl aktarıldığından ziyade sadece aktarım hızına odaklanılmakta ve tüm coğrafi sorunlar ortadan kaldırılmaktadır. Viriliocu yaklaşımla dromolojik açıdan hız bir taraftan “coğrafyanın sonu”na gelinmesine bir diğer taraftan da vektörleri doğrultusunda hareket edilmesine neden olmaktadır. Telgraf ve Twitter’da hızlanma ile paralel ölçülerde içeriklerin dili değişmektedir. Tercih edilen ifadeler daha basit, yalın ve karışıklığa yol açmayan bir forma sahiptir.

İletişim araçlarının var ettiği yüksek hız her türlü görünümü yok ederken algılamayı da zorlaştırmaktadır. Anlam, hız içerisinde kaybolurken içerikler görünmez hale gelmektedir. Telgrafın ve Twitter’ın yarattığı en önemli sonuçlardan bir tanesi her türlü içeriğin hızla hareket etmesi ve kısa bir zaman dilimi içerisinde basitleşmesidir. Telgrafla başlayan bu hızlanma süreci Twitter gibi mecralarla çok radikal noktalara ulaşarak anlık olanı yüceltmektedir. Bugünkü toplumsal düzen içerisinde hızlanmanın anlaşılabilirliği için sadece sosyal medyaya ve diğer teknolojik araçlara bakmak elbette yeterli olmayacaktır. Hızlanmanın tarihsel köklerini anlamak ve bugünle olan ilişkisini kurmak, hızın tarihin bir döneminde aniden açığa çıkmadığını; kendine özgü bir sürece dayandığını göstereceği gibi neredeyse herkesin kullandığı ya da hayatını bir şekilde etkilediği bu araçların konumlarının ve anlamlarının da daha iyi deşifre edilmesine katkı sunacaktır.

Yüzyıllardır gelişmekte olan hız, 19. yüzyılda elektrikli telgrafın icadı ile küresel anlamda çok büyük bir değişim geçirmiştir. Bugün ise bilgisayarlarla birlikte zaman aşırı derecede hızlanıp, hiper şimdiki zamana dönüşmektedir. İnsanlar aşırı çabukluğun içerisinde akan mikro olaylara odaklanmaya çalışırken az önce gerçekleşmiş bir olayı bile gerçek olarak anımsamakta zorlanmaktadır. Şimdiki zamanın sınırları, geçmişteki olaylardan ve nedenlerden bağımsızlaşarak daralmaktadır (Connerton, 2009, s. 71, 87). İletişim teknolojileri açısından telgrafla birlikte başlatılabilecek hızlanma, internet ve bilgisayar sistemleri ile radikal boyutlara ulaşmıştır. Belirli bir bölgeyi ya da insan topluluğunu değil, herkesi açıkça etkileyen hızlanma, şimdiki anın tek değer kaynağı haline dönüşmesine neden olmaktadır. Akıllı telefonlar, uygulamalar ve internet tabanlı tüm iletişim araçları ile dünyanın her yanına anında ulaşmak mümkün olduğu gibi yoğun içerik akışı da gerçekleşmektedir. İçerik akışının hızlanması ve anında sağlanması, her türlü coğrafi olgunun pasifize olmasına, zamansal açıdan

da “eski”nin değerini yitirmesine neden olmaktadır. Bu durum içeriği artırırken öngörülemez derecelerde anlam sorunlarına da kapı aralamaktadır. Twitter, içeriği hız açısından formel bir unsura dönüştürerek anlamı arka plana itmekte ve en kısa sürede aktarmaktadır.

İletişim araçlarının neden olduğu hızlanma insanın eylemleriyle birlikte ahlaki, kültürel, ontolojik ve epistemolojik değerlerini de etki altına almaktadır. Hızın iletişim araçları özelinde neden olduğu zamansal değişimlerin dışında farklı sosyolojik ve felsefi çıktıları da önem arz etmektedir. Dolayısıyla hızın dili, anlama biçimlerini, kültürü ve daha birçok unsuru hangi boyutlarda nasıl etkilediği tartışılabilir konular olarak gözükmektedir. Hız, iletişim alanında başlayıp biten bir olgu olmadığı için farklı sahalardaki çıktılara da odaklanmak gerekmektedir. İnsanların gelecek tahayyülleri, sabretmeleri, uzun vadeli planları hızın etkinliğini artırdığı ve beklemenin neredeyse anlamsız bir duyguya dönüştüğü yerde nasıl şekilleneceği önemli bir soru olarak durmaktadır. Bunların dışında makalede sadece telgrafa ve Twitter’a hız ekseninde odaklanıldığı ve farklı iletişim araçları incelemenin dışında bırakıldığı için Facebook, Instagram ve Youtube gibi sosyal medya uygulamalarının da hız ekseninde incelenmesi gerekmektedir. Bu uygulamalarda özellikle görüntülerin hız ile arasındaki ilişki dikkate alındığı takdirde hızın farklı uygulamalardaki çıktılarını karşılaştırmalı bir biçimde analiz etmek mümkün hale gelecektir. İletişim araçlarının çıktısı olarak hızın gündelik yaşama ait tüm pratikleri etkilemesi ile doğru orantılı bir biçimde farklı alanlardaki tezahürleri gelecek çalışmalarda incelenmeyi beklemektedir.

The Phenomenon of Acceleration with Regard to Communication Tools: A Dromological Analysis of the Telegraph and Twitter

Eyüp Al

This study seeks an answer to the question of whether a relationship can be established between the telegraph and Twitter along the axis of speed by focusing on Paul Virilio's conceptualization of dromology, as well as whether a conceptual comparison can be made between the two communication tools despite the fact that a two-century historical gap exists between them. By making this comparison along the axis of speed, the continuities and breaks between both communication tools are examined by focusing on the tools in terms of the comparative historical approach, a qualitative research method. The main purpose here is to investigate whether a similarity can be established by analyzing these two tools, which differ from one another on many points regardless of the great temporal differences between them, around Virilio's concept of dromology. The point that makes this study different and distinctive from other studies is how it reveals the possibility for establishing a relationship of similarity between the two tools in terms of speed while only mentioning the differences between them.

In essence, technological determinism is an approach that prioritizes technology by isolating its position and role from certain historical and social conditions. The power technology has to determine social activities is effective in every field, from economy and politics to daily life. Technology is generally assumed to be ahead of and

@ Res. Assist. Dr., Marmara University. eyup.al@marmara.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0003-1201-6299>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0679
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

Received: 20.09.2021
Revision: 25.12.2021
Accepted: 27.04.2022
Online First: 30.06.2022

even determine social actions. This article examines two different communication tools in this context along the axis of speed using both formal and qualitative comparative historical approaches, which is a qualitative method.

Comparative historical analysis has three dimensions. The first of these involves whether the issue being discussed has a relationship with any nation or with many nations. Time constitutes the second dimension of the analysis. The third dimension of the analysis is whether it is quantitative or qualitative (Neuman, 2014). Due to the integrity of the subject, this article does not limit the study to any one nation, instead discussing two different periods historically and carrying out a qualitative analysis. Virilio's speed-based claims can be discussed using the example of the telegraph from a historical perspective and Twitter from a contemporary perspective. The extinction of local times, the acceleration of time, and the emergence of global time become much more meaningful when considering that the acceleration Virilio expressed extends to a certain process and period. However, this process appears to not be one dimensional but to also transform geographical phenomena in terms of distance.

Because distance only gains meaning through time, distance gets damaged in cases where time accelerates. The main factor that has led geography into a narrowed structure today is the disappearance of the phenomenon of time-based distance. The time required to go from one place to another becoming shorter through speed affects both time and space. As Virilio (2005) put it, time accelerates through networks and screens. While images and information about the world are compressed in terms of time, space also experiences the same compression (p. 116).

Until the invention of the telegraph, communication and transportation were unable to be evaluated independently from one another, However, communication and transportation became completely separated from one another through the telegraph, a tool that was able to deliver content to another party very quickly by separating it from and trivializing geography (Carey, 2019, pp. 288, 294). The invention of the telegraph allowed the transmission of content to become independent from all physical boundaries and communication processes to experience a relative liberation. Baldini (2000, pp. 87–88) similarly stated that humanity had gotten rid of the speed of news being dependent on messengers, horses, and trains with Samuel Morse's invention of the electric telegraph in 1844. The telegraph constitutes the starting point of a new culture based on electricity.

The telegraph is far from permanent and consistent, because after transmitting a message, new messages arrive, and others become obsolete. While messages follow one after the other quickly, they do not provide much of an opportunity to evaluate. Because the language of the telegraph is striking, fragmentary, and headlined, its

messages come in the form of slogans that will quickly be forgotten. For this reason, in-depth knowledge is unobtainable while gaining superficial information about a subject being discussed by telegraph (Postman, 2006). If one slightly modernizes Postman's views on the telegraph, similar qualities appear to be able to be claimed for Twitter. Twitter is inconsistent because each previous content gets old with each new content that comes after it. Each content is followed by a new one, and the speed with which this happens makes evaluating it more and more difficult. Keeping up with the content production speed is no longer possible because of the user's involvement in the production process. In Twitter, the sequential flow of content creates such a great continuity that it has become practically impossible to read, interpret, and analyze all content individually. This is why a character limit has been set for a message on Twitter. However, this makes the language of Twitter striking, fragmentary, and sloganized, similar to the telegraph. In this process, in-depth knowledge gets replaced by the claim that the formal flow-based structure is encompassing and determining all content.

From a numerical point of view, accessing more content on Twitter than from telegraphs damages the possibility of stopping to think and comprehend any content. At the same time, the concern regarding delivering content to everyone very quickly causes the content to weaken, to become tabloid-like, to consist of short sentences, and to move away from logical arguments, as was the case with the telegraph. Thus, Twitter turns into a place where short and striking expressions, mottos, and clichés are accepted that are far from descriptive. Because speed affects not only the production and transmission of content but also the time people require to interact with it, Twitter's formal structure is encountered as dominant.

From this point of view, one can argue that Twitter's structure is fragmented, far from holistic, quick, and reactionary. While seeing the instant and fast-moving value Twitter has, this value that is thought to be gained quickly disappears, and only speed preserves Twitter's essential value as an object in itself. When one abstracts everything from the telegraph and Twitter, all that remains is speed and the part that replaces the whole. In a mass of content that has been decontextualized, speed dissolves all the facts it handles within itself. As a result, no room exists for proofs or long explanations due to short and striking sentences being easy to read, understand, and remember, both for the telegraph and for Twitter. All kinds of different content, regardless of the difference in space, flow endlessly and get old easily. While speed causes all kinds of phenomena and parts of events to be displayed and consumed instantaneously, the dominant power of the form causes the content to be pushed into the background more and more each day.

The study has obtained the result from the qualitative comparative historical analysis that, from the technological determinist perspective, speed comes to the fore as the main constructive factor, and content becomes insignificant with regard to communication tools such as telegraph and Twitter. The acceleration in communication technologies is seen to have started with the telegraph and this speed to have increased in applications such as Twitter. The language of content has changed in parallel with the change in acceleration for both the telegraph and Twitter. The preferred expressions take on simpler, plainer, and less confusing forms.

Kaynakça | References

- Al, E. (2021). Sosyal medyada erişim hızı: Enformasyonun serbest akışı. G. D. Türk (Ed.). *Sosyal medya okur-yazarlığı* içinde (ss. 141-158). Nobel.
- Armitage, J. & Graham, P. (2001). Dromoeconomics: Towards a political economy of speed. *Parallax*, 7(1), 111-123.
- Auge, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso.
- Avcı, N. (1999). *Enformatik cehalet*. Dost Kitabevi.
- Baldini, M. (2000). *İletişim tarihi*. G. Batuş (Çev.). Avcıoğlu Basım.
- Başaran, F. (2014). *İletişim ve emperyalizm*. Ütopya Yayınevi.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation*. The University of Michigan Press.
- Baudrillard, J. (2003). *Passwords*. Verso.
- Baudrillard, J. (2005). *The conspiracy of art*. Semiotext(e).
- Baudrillard, J. (2011). *Impossible exchange*. Verso.
- Bauman, Z. (2005). *Globalization*. Polity Press.
- Bekman, M. (2021). Yeni normalde havacılık sektöründe halkla ilişkilerin etkin dönüşümü: THY dijital medya hesapları örneği. Y. Özkoçak & V. Öngel (Ed.). *Değişen ve değişmeyenleri ile Covid-19 dönemi ve yeni normaller – Cilt 2* içinde (ss. 29-65). Der Yayınları.
- Biro, Y. (2008). *Turbulence and flow in film: The rhythmic design*. Indiana University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *On television*. The New Press.
- Briggs, A. & Burke, P. (2020). *A social history of the media*. Polity Press.
- Carey, J. W. (2019). Time, space, and the telegraph. P. Heyer & P. Urquhart (Ed.). *Communication in history* içinde (ss. 113-120). Routledge.
- Castells, M. (2010a). *The rise of the network society*. Wiley-Blackwell.
- Castells, M. (2010b). *End of millenium*. Wiley-Blackwell.
- Chayko, M. (2017). *Superconnected: The internet, digital media, and techno-social life*. SAGE Publications.
- Cho, S. E. & Park, H. W. (2012). Government organizations' innovative use of the Internet: The case of the Twitter activity of South Korea's ministry for food, agriculture, forestry and fisheries. *Scientometrics*, 90, 9-23.
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge University Press.
- Gottschalk, S. (1999). Speed culture: Fast strategies in televised commercial Ads. *Qualitative Sociology*, 22(4), 311-329.

- Güngör, K. (2017). *Büyüyen zaman ihtiyacı*. Nota Bene Yayınları.
- Harvey, D. (1992). *The condition of postmodernity*. Blackwell Publishers.
- Headrick, D. R. (2000). *When information came of age*. Oxford University Press.
- James, I. (2007). *Paul Virilio*. Routledge.
- Keane, J. (2007). *The media and democracy*. Polity Press.
- Lewis, L. C. (2013). Watching the clock: The logics of speed literacy practices. *JAC*, 33(1/2), 169-199.
- Lovejoy, K., Waters, R. D. & Saxton, G. D. (2012). Engaging stakeholders through Twitter: How nonprofit organizations are getting more out of 140 characters or less. *Public Relations Review*, 38(2), 313-318.
- MacEvoy, B. (1997). Change leaders and new media. L. Kahle & L. Chiagouris (Ed.). *Values, lifestyles and psychographics* içinde (ss. 283-298). Lawrence Erlbaum Associates.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: the extensions of man*. The MIT Press.
- McLuhan, M. & Powers, B. R. (1992). *The global village*. Oxford University Press.
- McQuire, S. (2011). Virilio's media as philosophy. J. Armitage (Ed.). *Virilio now: Current perspectives in Virilio studies* içinde (ss. 92-114). Polity Press.
- Mitchell, T. (1991). *Colonising Egypt*. University of California Press.
- Murthy, D. (2012). Towards a sociological understanding of social media: Theorizing Twitter. *Sociology*, 46(6), 1059-1073.
- Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Pearson Education.
- Nye, D. E. (1997). Shaping communication networks: Telegraph, telephone, computer. *Social Research*, 64(3), 1067-1091.
- Oskay, Ü. (2014). *Kitle iletişiminin kültürel işlevleri*. İnkılâp Kitapevi.
- Poe, M. T. (2011). *A history of communications*. Cambridge University Press.
- Postman, N. (2006). *Amusing ourselves to death*. Penguin Books.
- Ramonet, İ. (2000). *Medyanın zorbalığı*. A. Derman (Çev.). Om Yayınevi.
- Rosenberg, H. & Feldman, C. S. (2008). *No time to think: The menace of media speed and the 24-hour news cycle*. Continuum.
- Standage, T. (2014). Telgraf- Viktoryan internet. D. Crowley & P. Heyer (Ed.). *İletişim tarihi* içinde (ss. 199-207). B. Ersöz (Çev.). Siyasal Kitabevi.
- Stevenson, N. (2002). *Understanding media cultures*. SAGE Publications.
- Taylor, M. & Kent, M. L. (2007). Taxonomy of mediated crisis responses. *Public Relations Review*, 33, 140-146.
- Tilly, C. (1984). *Big structures, large processes, huge comparisons*. Russell Sage Foundation.
- Tumasjan, A., Sprenger, T. O., Sandner, P. G. & Welpe, I. M. (2010). Predicting elections with Twitter: What 140 characters reveal about political sentiment. *Proceedings of the International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, 4(1), 178-185.
- Urry, J. (2002). *Consuming places*. Routledge.
- Virilio, P. (1998). Overexposed city. K. M. Hays (Ed.). *Architecture theory since 1968* içinde (ss. 540-550). The MIT Press.
- Virilio, P. (1990). *Popular defense & ecological struggles*. Semiotext(e).
- Virilio, P. (2005). *The information bomb*. Verso.
- Virilio, P. (2006). *Speed and politics*. Semiotext(e).
- We Are Social (2020). *Digital 2020: Global digital overview*. <https://wearesocial.com/digital-2020> adresinden 5 Ocak 2022 tarihinde alınmıştır.
- Williams, R. (2004). *Television: Technology and cultural form*. Routledge.

Ali Ergur (Der.), *Ateş ve İhanet COVID Kliniğinde Sağlık Çalışanlarının Deneyimi*, Raskolnikov Kitap, 2020, 440 s.

Değerlendiren: Sinan Acar

Yunanca kökenli pan (tüm) ve demos (insanlık) kelimelerinden oluşan pandemi, tüm insanlığı etkileyen salgın hastalık anlamına gelmektedir (Varlık, 2020, s. 31). Tarihsel süreçte insanlığın tarım devrimini gerçekleştirerek yerleşik hayata geçtiği M. Ö. 10.000’li yıllarla birlikte salgın hastalıkların uygarlık sürecinin vazgeçilmez bir parçası olduğu ve toplumların siyasi, ekonomik, dinî ve kültürel yapılarını önemli oranda etkileyen bir olgu olarak karşımıza çıktığı söylenebilir (Nikiforuk, 2020). Modern dönemle birlikte tıp alanında ortaya çıkan gelişmeler, salgın hastalıkların artık geride kaldığı yönünde bir algıya yol açmıştır. 20. yüzyılın başında ortaya çıkan İspanyol Gribi, sonrasındaki HIV/AIDS ve son olarak yaşadığımız COVID-19 pandemisi salgınların artık geride kaldığı yönündeki algının /öz güvenin çok da sağlam temellere sahip olmadığını bizlere göstermiştir (Büken, 2020). Dünya Sağlık Örgütü, 2019 Aralık ayında Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa sürede dünyanın dört bir tarafına yayılan bu hastalığa karşı 30 Ocak 2020’de halk sağlığı acil durumu, 11 Mart 2020’de ise pandemi ilanı yapmıştır.

Pandemi ilanıyla birlikte tıp alanında COVID-19’un tedavisine yönelik çalışmaların yoğun bir şekilde ortaya çıkmasına paralel, farklı sosyal bilim disiplinlerinin de salgının toplumsal etkilerine yönelik birçok çalışma yürüttüğü bir süreç yaşanmıştır.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi. sacar@bartin.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-5270-542X>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0322
insan & toplum, 2022; 12(3): 220-224.
insanvetoplum.org

Salgının ilk dönemlerinde Ali Ergur ve arkadaşlarının yaptıkları *Ateş ve ihanet COVID Kliniğinde Sağlık Çalışanlarının Deneyimi* isimli çalışma, sosyal bilimler alanında nitel araştırmaların sayıca az olduğu dönemde bu eksikliği giderme amacı taşımaktadır. Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde profesör olan Ali Ergur'un derleyiciliği altında Göksel Altınışık Ergur, Cansu Çobanoğlu, Şadiye Nuhoglu, Nurdila Eryıldız, Merve Şengül, Nazlı Çetin, Pınar Bostan'ın yer aldığı bu çalışma, sosyal bilim ve tıp disiplinlerinden gelen bilim insanlarını bir araya getirmesi noktasında interdisipliner bir çalışma niteliği taşımaktadır. Çalışmanın ortaya çıkışında, COVID-19 pandemisinin ortaya çıkardığı olağanüstü dönemi anlama ve kaydetme noktasında sosyal bilimcilerin üzerine düşen görevi/sorumluluğu ifa etme düşüncesinin belirleyici olduğu görülmektedir (s. 11). COVID-19 pandemisinin, toplumsal değişim süreçlerindeki eğilimleri hızlandırması noktasında katalizör etkisine sahip olduğu; bireylerin gündelik hayatının olağan akışı içerisinde görülemeyen, kolayca açığa çıkmayan eğilimlerini ortaya çıkarması noktasında da turnusol kâğıdı etkisine sahip olduğunun öne sürüldüğü çalışmada (s. 22), salgının bu etkilerinin sağlık hizmetleri alanına nasıl yansdığı üzerinde durulmaktadır.

Çalışma başlıca iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk ana bölümü olan "COVID Kliniğinde Sağlık Çalışanları Arasında Dayanışma ve Çatışma" başlığı altında, sağlık çalışanlarının salgın sürecindeki deneyimleri üzerine odaklanılmaktadır. Çalışma kapsamında araştırmacılar, farklı bölgelerde yer alan 16 ildeki kamu devlet hastanesi, kamu üniversite hastanesi, eğitim araştırma hastanesi, özel hastane, vakıf üniversitesi, şehir hastanesi ve özel sağlık kurumlarında çalışan ebe, hemşire, uzman, öğretim üyesi uzman, asistan, klinik şefi ve aile hekimlerinden oluşan 49 kişiyle yarı yapılandırılmış mülakat tekniğine dayalı çevrim içi görüntülü görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın nitel bir desenden hareketle sağlık çalışanlarının sürece dair kişisel fikirlerini, gözlemlerini ve deneyimlerini ortaya koymayı amaçladığı ve bu yönüyle aynı dönemde yapılan ve nicel desene dayalı yürütülen çalışmalardan farklılaşma amacı taşıdığı görülmektedir.

Çalışmada ilk olarak, salgının ilk döneminde oluşturulan COVID kliniklerinde yer alan çalışanlar arasında uyum ve çatışma süreçleriyle karakterize, biz ve onlar ayırımına dayalı gruplaşmaların söz konusu olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde ekip içerisinde görev dağılımlarında gerekli adaletin gözetilmemesi, temel güvenlik gereksinimlerinin sağlanamaması, yöneticilerin çalışanlara mobbing uygulaması gibi istenmeyen durumların sağlık çalışanlarının ekibe katılımlarını ve uyum süreçlerini olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır (s. 103). Kitapta, COVID kliniklerinin oluşum ve işleyiş süreçlerinin sosyolojik bir bakış açısıyla başlıca mekanik-organik dayanışma, sembolik sermaye, kolektif eylem, simgesel etkileşim, rol alma süreçleri, alan içinde

müzakere etme, iş bölümü, ortak bilinç kavramları üzerinden bütünlüklü bir açıdan ele alındığı söylenebilir.

Çalışmada vurgulanan bir diğer nokta, salgın öncesi dönemde sağlık sistemi içerisindeki uzmanlığa ve iş bölümüne dayalı organik dayanışma biçimlerinin ve hiyerarşilerinin salgın süreciyle birlikte çözülmesi ve oluşan yeni yapıda çalışanların birbirlerinin yerine geçebilecek şekilde organize olması ve mekanik dayanışmaya dayalı bir yapının ortaya çıkması durumudur. Bu bağlamda salgın döneminde çalışanlardan mevcut görevlerinin dışında başka işleri yapmalarının istenilmesi (örneğin; bir temizlik çalışanının COVID hasta odasına giren bir asistan doktora veya hemşireye odaya girmişken idrar torbasını da almasını teklif etmesi gibi) gibi durumların ortaya çıktığı belirtilmektedir (s. 387). Çalışmada her ne kadar hiyerarşik olarak alt konumda çalışanın (temizlik çalışanının) üst konumda çalışanlara (asistanlara veya hemşireye) kendi işlerini yaptırma noktasında teklifte bulunması örnek olarak gösterilmişse de günlük hayatta gerçekleşme ihtimali daha yüksek olan tersi (üst konumdaki birinin ast konumdaki birine işini yaptırması gibi) durumların alanda var olup olmadığı durumuna değinilmemesi bir eksiklik olarak nitelenebilir.

COVID öncesi dönemde sağlık alanının niteliği gereği katı, rasyonel ve standartlaşmış tıbbi alan bilgisinin ve pratiklerinin salgın dönemiyle ciddi bir krize girmesi ve buna bağlı ortaya çıkan mesleki tereddüt ve güvensizlik süreçleri ve çalışanların bu durumlarla baş etme stratejileri, yazarların üzerinde durdukları bir diğer nokta olmuştur (s. 134). Aynı şekilde pandemi öncesi dönemde daha az prestije sahip olan göğüs hastalıkları, enfeksiyon hastalıkları, yoğun bakım uzmanlığı gibi branşların bu dönemle birlikte artan önemlerine ve görünürlüklerine bağlı prestij hiyerarşisinde üst konumlara yükselmeleri durumunun da dikkate değer bir gelişme olduğu söylenebilir. Diğer yandan çalışmada, COVID teşhisinde bilgisayarlı tomografinin öne çıkmasıyla birlikte meslek pratiğinin teknoloji yoğun bir hal alması durumunun hastalarla teması azaltması noktasında çalışanların bireysel güvenliklerini arttırdığı, diğer yandan mesleki alanda temas kaybına bağlı mesleki körelmeyi arttırdığı vurgulanmaktadır (s. 139). Bu noktada küresel salgının, sağlık hizmetleri alanındaki normal işleyişi sekteye uğratan ve bu alandaki pratikleri ve yerleşik kuralları alt üst eden bir sürece yol açtığı söylenebilir.

Sağlık çalışanlarının salgın sürecindeki duygu durumlarına da odaklanan araştırmacılar, süreçte sağlık çalışanlarının duygusal anlamda yakın gördükleri kişilerden fiziken ayrı kalmaları ve bu sürecin uzaması, salgınla mücadelenin öneminin toplumun geniş bir kesimince tam anlamıyla idrak edilememesi gibi durumların sağlık çalışanlarında manevi yorgunluk, tükenmişlik, aciz hissetme, kaderciliğe yönelme ve yabancılaşma durumlarına yol açtığını vurgulamaktadırlar (s. 169). Sağlık

çalışanlarının salgın sürecinde başlıca destek ağlarından (kreş, bakıcı gibi) mahrum kalmaları, toplumsal cinsiyet süreçleri bağlamında kadınların ev içi artan görev ve sorumlulukları, hastalığı yayma düşüncesinden kaynaklı evden ayrılma (otel veya misafirhanede kalma) veya ev içinde diğer bireylerden izole yaşamaya başlama gibi durumlarla daha sık karşılaşmaları (s. 252), çalışanların bu süreci oldukça travmatik bir şekilde deneyimlediklerini göstermektedir.

Çalışmanın ikinci ana bölümü olan “Adanmışlıktan Tükeniş: Pandemi İstifa Eden ve Emekli Olan Hekimlerin Çılgığı” başlığı altında yazarlar, salgının ilk döneminde istifa eden/emekli olan 19 hekimle (uzman hekim, üniversite öğretim üyesi ve asistan hekim) yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirerek, hekimlerin pandemi sürecinde yaşadıkları sürece ışık tutmaya çalışmışlardır. Çalışmada, pandemi sürecinde hekimlerin sağlık sistemi içerisindeki aksaklıklara/eşitsizliklere karşı başlıca; var olan yapıya sadakat, aksaklıklara karşı ses çıkarma, eksikliklerin düzelebileceğine dair inançların azalmasına bağlı ayrılma (istifa-emeklilik) şeklinde hareket ettikleri belirtilmektedir. Çalışma kapsamında görüşülen hekimlerin hasta sayılarının istenilen oranlarda düşmeden normalleşmeye geçilmesi, artan iş yoğunlukları, organizasyon bozuklukları, görev dağılımındaki adaletsizlikler, enfekte olma ve virüsü başkalarına bulaştırma korkusu yaşama, salgının seyrinin tam olarak kestirilememesi, yönetimin baskıcı karar ve uygulamaları, ekip bütünlüğünün sağlanamaması, mesleki aidiyet inancını yitirme, anomi ve yalnızlaşma duygusunu yoğun yaşama, özel sağlık kurumlarından daha iyi tekliflerin alınması veya bazı özel nedenlerle istifa/emeklilik haklarını kullandıkları görülmektedir (s. 330). Çalışmada her ne kadar istifa ve emeklilik süreçleri anlaşılır nedenlerle hekimler üzerinden ele alınmış olsa da, diğer sağlık çalışanlarının sistem içerisinde karşılaştıkları aksaklıklara karşı tepkilerini hangi şekillerde (sadakat, ses çıkarma, ayrılma) gösterdikleri, istifa ve emeklilik süreçleri hakkındaki düşünce ve eğilimlerinin neler olduğu gibi sorular akla gelmektedir. Bu noktada hekim dışı sağlık personellerinin bu bölümdeki örneklem grubuna dâhil edilmemesini bir eksiklik olarak nitелеmek mümkündür.

Çalışmanın ilerleyen sayfalarında “Otopsi Raporu” alt başlığı altında yazarlar, kamu sağlık hizmetlerinin neoliberal ilkelere dayalı olarak dönüş(türül)meye başladığı 1980’li yıllardan itibaren sağlık alanında rekabetçi ilişkilerin baskın olduğu bir habitusun oluşturulduğunu belirterek; istifa ve erken emeklilik nedenlerinin anlaşılması ve önlenmesi noktasında pandemi öncesi dönemde siyasal ve ekonomik alanlarda yaşanan dönüşüm süreçlerine odaklanılmasının gerekliliğini vurgulamaktadırlar. Bu noktada neoliberal dönemin piyasacı ilişkilerinin hâkim olduğu yapı içinde yetişen hekimlerin, bireysel tutumlarını/kazançlarını önceleyen bir anlayışla sağlık sistemi içerisinde hareket ettikleri ve bu durumun da özellikle pandemi sürecinde hekimlerin

özgeci bir görev ahlaki çerçevesi içerisinde dayanışmacı bir ruh geliştirmelerinin önünde büyük bir engel oluşturduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda yazarlar, sosyal bilimler alanında yapılacak benzer çalışmalardan elde edilecek sonuçlara dayalı olarak sağlık politikalarının iyileştirilmesi, halk sağlığını ve sağlık çalışanlarının çalışma koşullarını gözeterek sağlık politikalarının geliştirilmesinin önem ve gerekliliği üzerinde durmaktadır (s. 374). Salgın sürecine dair derinlikli analiz ve gerçekçi çözüm önerilerine yer verildiği bu bölümde; yazarların, resmî kurumların salgına ilişkin açıkladıkları rakamların gerçeği yansıtmadığını öne sürerek, “açıklanan rakamların onlarca katı olduğu tahmin edilen bu toplam sayı” (s. 375) yönündeki ifadelerinin de muğlak ve bilimselliği sorgulanabilecek bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Sonuç olarak, *Ateş ve İhanet COVID Kliniğinde Sağlık Çalışanlarının Deneyimi* isimli çalışmayı yukarıda belirttiğimiz eksikliklerine karşın, pandemi sürecinin katalizör ve turnusol kâğıdı işlevlerini sağlık alanındaki aktörlerin deneyimleri üzerinden ele alan ve sosyal bilimcilerin olağanüstü dönemlerde (ve görünürde sadece tıp alanını ilgilendirdiği düşünülen bir alanda) söz söyleme/tarihe not düşme görevini layıkıyla yerine getiren bir çalışma olarak nitelenmek mümkündür.

Kaynakça | References

- Büken, N. Ö. (2020). COVID 19 pandemisinin eşitlik, özgürlük, adalet adına düşündürdükleri üzerine. *Hekim Postası*, (101).
- Nikiforuk, A. (2020). *Mahşerin dördüncü atlısı, salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihi*. S. Erkanlı (Çev.). İletişim Yayınları.
- Varlık, N. (2020). Geçmiş pandemileri anlamak neden önemli? D. Bayındır (Düz.). *Salgın: Tükeniş çağında dünyayı yeniden düşünmek* içinde (ss. 15-45). Tellekt.

Cristiano Casalini, Edward Choi & Ayenachew A. Woldegiyorgis (Eds.),
Education beyond Europe Models and Traditions before Modernities, Brill,
2021, 364 s.

Değerlendiren: Mustafa Gündüz

Genelde eğitim bilimlerinin bir alt sahası görülen eğitim tarihine yönelik çalışmaların seyrekliğinden bahsedilebilir. Dünyanın farklı ülkelerinde de durum çok farklı sayılmaz ancak yine de gerek yerel/bölgesel gerekse evrensel düzeyde eğitimin tarihi, felsefî, sosyal ve kültürel temellerinde dair derinlikli çalışmaların varlığından ve yenilerin üretildiğinden bahsedilebilir. Her ne kadar Türkiye’de olmasa da ABD, Kanada, İngiltere, Avustralya vb. ülkelerinde sırf eğitim tarihi araştırmalarına odaklanmış dergiler, dernekler ve topluluklar söz konusudur.

Boston Üniversitesi öğretim üyelerinden bir grubun editörlüğünde üç yılda hazırlanıp Brill Yayınları arasından 2021’de *Education beyond Europe Models and Traditions before Modernities (Modernite Öncesinde Avrupa’nın Ötesinde Eğitim Modelleri ve Gelenekleri)* başlığıyla yayımlanan derleme kitap, dünya eğitim tarihine önemli katkılardan biridir. Kitap bu güne kadar fazla üzerinde durulmayan bir konuya; modernite öncesi Avrupa dışı kültür ve medeniyetlerin eğitim modelleri, tecrübeleri, kurumları ve pratiklerini merkeze almıştır.

Dört ana kısım, on beş ayrı bölümden oluşan kitaba dünyanın farklı bölgelerinden yazarlar katkı vermiştir. *Asya ve Okyanusya* kısmında modernite öncesi Japonya’da yükseköğretim, Kore’de eğitim, 1400-1800 arasında Çin’de geleneksel eğitim

@ Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi. mstgndz@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0003-1706-9920>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0323
insan & toplum, 2022; 12(3): 225-230.
insanvetoplum.org

kurumları, Endonezya'nın Batakland bölgesinde misyoner okullarının faaliyetleri, Yeni Zelanda'da Maori yerlilerinin özgün eğitim kurumları ve misyonerlerin dayattığı eğitim sistemiyle etkileşim, Hindistan'da Ortaçağ'da eğitim ve bilginin nesiller ve farklı unsurlar arasında intikali ile İran ve Irak'taki Şii eğitim geleneği konularına yer verilmiştir. *Orta Amerika (Mesoamerika)* kısmında, Meksika ve alt kısımlarında hüküm sürmüş Aztek, Maya ve Zapotec medeniyetleri ile Güney Amerika'dan Brezilya'da kolonyal dönem eğitim ve yerlilerin dirençlerine yer verilmiştir. *Afrika ve Osmanlı Akdeniz'i* kısmında, modernite öncesi Etiyopya'da geleneksel eğitim ve 15. yüzyıldaki ilginç bir eğitim reformuna yer verilirken, Akdeniz bölgesinden sadece Osmanlı Devleti eğitim kurumları yer almıştır. Kitabın *Belirsiz Sınırlar* başlığını taşıyan son kısmında, modernite öncesi Büyük Petro'nun Rusya'da eğitim reformları, Transilvanya bölgesindeki eğitim, Baltık dünyasında eğitim, İzlanda'da eğitim ve okullaşma gibi konulara yer verilmiştir.

Her bölüm, farklı eğitim gelenekleri, modelleri ve kurumlarını öne çıkarmış olsa da üzerinde durulan ortak noktalar vardır. Bunların başında modernite öncesi farklı kültür ve medeniyetlerde farklı düzeylerde eğitim sistematığı gelir. Modernite öncesi dünya kültürlerinde çok daha renkli, çeşitli eğitim kurum, kavram ve uygulamalarının olduğu, 15. yüzyıldan sonra gerek içeriden bazı ihtiyaçlar sebebiyle gerekse misyoner faaliyetleri başta olmak üzere sömürgecilik ve Batı dünyasının farklı arayışları neticesinde yerli/geleneksel eğitim sistemlerinde reformların baş gösterdiği görülmektedir. Kitabın genelinden, modernite öncesi eğitimin daha çok seçkin kitleye hitap eden bir faaliyet olduğu, eğitimin dinî karakterde ve din kurumları öncülüğünde gerçekleştiği bir kere daha hatırlanmaktadır. Son olarak ise, kolonyal faaliyetler hayli adaletsiz ve yer yer acımasız pratiklerle batı dışı toplumların eğitim sistemlerini değiştirmiştir. Buna karşın Brezilya ve Hindistan bölümünde açıkça anlatıldığı gibi misyoner eğitim faaliyetlerine karşı yerli eğitim direnci daima var olmuş, hiçbir müdahaleci eğitim sistemi, son derece şiddet içerse bile yerliler karşısında tam olarak başarıya ulaşamamıştır (s. 206).

Japonya'da yükseköğretim kurumları anlatılırken, dinî tapınaklara ve inançlara hususi vurgu yapılmıştır. Çin'de sıkı bir eğitim örgütlenmesinin olduğuna yer verilerek, okulların merkezi ve yerel türleri açıklanmıştır. Çin, Kore ve Japonya'da modern öncesi eğitim sistemlerinin büyük ölçüde Budizm ve Konfüçyanizm felsefelerine dayandığına vurgu yapılmıştır. Hindistan, İran-İrak bölgesi, Osmanlı, Rusya ve Baltık dünyası eğitim sistemlerinde de dinî kurumlar şemsiyesi altında faaliyet gösteren yükseköğretim yapıları ön plana çıkmıştır.

Japonya, Çin ve Kore eğitim sistemlerinde Budist ahlakı temel alınarak, özel savaş sanatları okullarına dikkat çekilmiştir. Modernite öncesi eğitim sistemlerinin

ayırt edici vasıflarından biri okuma ve yazma pratiklerinin birbirinden ayrılmasıdır. Yazma seçkin kesim için (katiplik ve bürokrasi) gerekli bir beceri iken, okuma bazı dinî gereklilikler sebebiyle hemen herkesin ihtiyacı kabul edilmiştir. İzlanda örneğinde anlatıldığı gibi, “okur-yazarlık” modern dönemin bir kavramsallaştırmasıdır ve 1900'lere kadar “yazma becerisi” eğitimin temel bir pratiği değildir. Yine farklı kültür ve medeniyetlerde takvim, astronomi, hesaplama, müzik vb. alanlardaki sıra dışı kurumlar, bilgiler ve sanat faaliyetlerine de kısa yerler ayrılmıştır.

Bilgiye erişim, sanat öğrenme gibi faaliyetler moderniteye kadar büyük ölçüde hiyerarşik bir imkân meselesidir. Siyasi, dinî ve malî seçkinler hiyerarşide daha iyi imkânlarla sahipken, sanatkârlar, askerler, köylüler özellikle de kadınlar ve kölelerin eğitim imkânlarının sınırlı olduğuna dair bir tarih yazımı vardır. Bu bakımdan kitabın birçok bölümünde farklı toplum kesimlerinin, özellikle de kadınları eğitime erişimine dair hususi yer ayrılmıştır. Örneğin, Japon yükseköğretim sisteminden sadece seçkin kadınlar istifade edebilmektedir (s. 15). Kore'nin Joseon Hanedanı eğitiminde de kadınların orta ve üst eğitim imkânları hayli sınırlıdır (s. 63). İslam'da kadınların eğitim ve bilgi alma hakkına değinilmekle birlikte, İran-İrak Şii medreselerinde kadınlara yer ayrılmadığı üzerinde durulmuştur (s. 167). 15. yüzyılda Etiyopya eğitiminin anlatıldığı kısımda Dekike Estifanus adında bir gurup rahip tarafından başlatılan eğitim reformunda kadın ve erkeklerin eşit eğitim imkânlarına sahip olmaları talep edilmiş ancak şiddetle karşı çıkmıştır (ss. 234-237). Birçok bölümün ana temalarından misyoner okullarında da kadınların eğitimi için hususi yer ayrılmış, Transilvanya örneğinde olduğu gibi 17. yüzyıl ortalarında kızlara özel okullar açılmaya başlanmıştır.

Modernite öncesi Avrupa ötesi kültür ve medeniyetlerde eğitim sistem ve modellerinin en büyük krizi ve belki de bahtsızlığı 16. yüzyıldan itibaren sömürgecilik ve misyonerlik taarruzuna maruz kalmasıdır. Kitapta Endonezya-Batakland, Yeni Zelanda ve Brezilya, bölümleri bütünüyle kolonyal eğitim saldırısı sürecine ayrılmıştır. Etiyopya, Rusya, Transilvanya (Romanya'nın Batı, Macaristan'ın ve Polonya'nın doğu kısımları), Baltık dünyası (Livonia, Estonya, Letonya ve Finlandiya) bölümleri yarı yarıya misyoner faaliyetlerine, 15. yüzyıl sonrası Hristiyanlık tarikatlarının eğitim mücadelelerine yer vermiştir. Japonya, Kore, Hindistan eğitim sistemleri anlatılırken de misyonerlerin buralara nasıl geldiği ve ilk faaliyetlerini nasıl başlattıklarına değinilmiştir.

Endonezya Batakland bölgesine Alman misyonerler 18. yüzyılın başında gelmiştir. Büyük ticarî şirketler ve kilise kontrolünde faaliyet gösteren misyonlar, yeni okullar açmış ve bölgenin eğitim, kültür ve inanç dengesini bozmuştur. Yeni Zelanda'ya da İngiliz misyonerleri diğer pek çok bölgede olduğu gibi “medenileştirme” (s. 105) misyonuyla girmiş ve yerel dil, kültür ve yaşam biçimini büyük ölçüde tahrip etmiştir.

Yeni Zelanda'da misyonerlik faaliyetleri özellikle 19. yüzyılın başlarında artmış ve 1850'lerden sonra pür dinî misyonerlik faaliyetleri yerine daha seküler içerikle bir eğitim benimsenmiştir (s. 111). (Bu yöntem İstanbul'da aynı tarihlerde faaliyete başlayan Robert Kolej'in sürecine de çok benzemektedir). 1867'den sonra yaygınlaşan, zorunlu ve ücretsiz hale getirilen İngiliz okullarında İngilizce zorunlu eğitim dili tutulmuş, diğer diller yasaklanmıştır. Böylece 1960'lara kadar ancak %20'lik bir kesim yerel dilini koruyabilmiştir (s. 116). Yeni Zelanda'daki dil ve kültür kıyımını yazar "dil ayrımcılığı ve dil kırımı" anlamına gelen "lingucism ve linguafaction" kavramlarıyla anlatmıştır (s. 117). Bu eylemi yapmanın araçları *ideolojiler, eğitim alt yapıları* ve *pratikleridir*. Daryush Shayegan'ın İran toplumu için ürettiği "yaralı bilinç"e benzeyen bu durum, Yeni Zelanda'da, kültürel yabancılaşmayla neticelenen "çift düşünme" (double-think) sendromunu yaratmıştır. Tewa P. İndian bu durumu "kültürel şizofroni" olarak izah ederken, Ngugi Wa Thiongo ise "kültürel imha" (s. 126) şeklinde kavramsallaştırmıştır.

Brezilya bölümünde yerli eğitim sistemleri ile kolonyal süreçte Avrupa eğitim sistemiyle çatışma/etkileşim üzerine odaklanılmıştır (s. 203). 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Cizvit tarikatı eğitim faaliyetleri, bu tarihlerden sonra ekili olan *Pomblin* Eğitim Reformu ve bunun Brezilya üzerine etkisi, son olarak da Protestan ve Katolik misyonerlerinin Hristiyan pedagoji/egitim faaliyetleri ve modern eğitimin Brezilya'da başlaması anlatılmıştır. Portekiz Krallığının Brezilya'ya ulaşması ve The Society of Jesus tarikatının eşlik etmesi neticesinde Cizvitlerin eğitim faaliyetlerine geniş yer ayrılmıştır. Tam bir kültürel asimilasyon hedefleyen Cizvitler, çok farklı eğitim stratejileri denemiştir. Sevgi ve iyilikle hedeflerine ulaşamayacaklarını anlayınca, zor kullanarak, aşırı disiplin ve cezalarla yerliler üzerinde etkili olmaya karar vermişlerdir (s. 207). Yatılı okullar açılmış, çocuklar izole edilmiştir. Kültürel yabancılaştırma faaliyeti şeklinde sunulan bu durum "*epistemik soykırım*" (s. 209) olarak nitelenmiştir.

Başta Avrupa kıtası olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaygın bir faaliyet ağına ulaşan misyoner faaliyetinin öncüleri büyük ölçüde Cizvitlerdir. Onları Dominikenler, Lutheristler, Kalvinistler, Fransiskanlar, Benedikten, Trinitainizm, Unitarianizm takip etmiştir. Aslında kitapta vurgulanmasa da modern eğitimin doğuşunda söz konusu mezhep ve tarikatların ciddi bir mirası vardır. Buna karşın misyonerlerin eğitim taarruzları yerel kültürlerin gelenekleri, dilleri, tabiatları ve birlikte yaşama konforları üzerinde "kültürel bomba" (s.126) etkisi meydana getirmiştir.

Kitapta modernite öncesi İslam eğitim mirası, geleneği ve sistemi Hindistan, İran-İrak Şii medreseleri ve Osmanlı eğitim kurumları üzerinden anlatılmıştır. Çok

farklı kültürlerle sahip Hindistan büyük ölçüde Gaznelilerden itibaren İslam'ın oraya ulaşması üzerinden konu edinilmiştir. Hint alt kıtasındaki tasavvuf çalışmaları (s. 136), Arapçanın ve Farsçanın bölgedeki etkisi, bazı büyük Müslüman âlimlerinin (Zemahşerî, Hallâc-ı Mansur, İmam Rabbanî) etkileri anlatıldıktan sonra Moğol ve ardından Ekber Şah'ın Arapçayı yasaklaması, İslam'ı öğrenmeyi suç sayması (s. 139) gibi ilginç süreçler de ele alınmıştır. Hindistan'ın batı bilim ve kültür dünyasıyla yarışır bir külliyat, literatür, ilim ve sanat mirası ortaya çıkardığı da iddia edilmiştir. Kitabın İran-İrak bölümünde, Şii inancın gelişmesine medreselerin etkisi anlatılmıştır. Akılcı bir dil ve üslupla İslam eğitim ve bilim anlayışı ve tarihine kısaca değinildikten sonra medresenin ortaya çıkışı daha çok Amerikalı, Batılı araştırmacılara dayanarak (J. Berkey, G. Makdisi; S. Huseyin Nasr istisna sayılabilir) açıklanmıştır. Bölümün sonunda önemli Şii pedagoji kitabı *Munyat al-Murid* (yazılışı 1547) hakkında detaylı bilgiler verilerek kitaptan örnekler sunulmuştur. Kitap, Şii eğitim ve öğretim teori ve pratiğinde, temel ahlak ilkelerinin biçimlenmesinde yaygın şöhrete sahiptir.

Modernite öncesi Etiyopya ve Rusya'da eğitim bölümleri olmak üzere diğer bazı konular da eğitim reformlarından ve reformistlerinden bahsetmiştir. Çok kadim bir eğitim sistemine sahip olan Etiyopya'ya Hristiyanlık 4. yüzyılda intikal etmiş ve gelişmiştir. Tamamıyla dinî karakterli, etno-sentrik ve sıkı hiyerarşik bir eğitim sistemi üretmiş olan bölgede dört farklı okul ortaya çıkmıştır: *Okuma okulları* (rahip yardımcılığı, kilise hizmetçiliği için), *Şarki ve Dans Okulları* (rahiplik için), *Yaratıcı yazma okulları* (kâtiplik için), *Edebiyat Okulları* (bilginlik, âlimlik için) (s. 225). 1413'te ülkenin kuzeyinde Dekike Estifanus adında bir gurup rahip tarafından zihni, felsefi ve dinî karakterli yeni bir hareket/reform başlatılmıştır. Reformistler, mevcut kilise eğitimini aşırı dogmatik bulmuş, Avrupa daha sıkı ilişki kurulmasını talep etmiş, her cinsin ve inanç mensubunun eşit eğitim hakkını savunmuş, devlet yönetiminde hukukun önemine vurgu yapmış, otoritenin yetkisinin sınırlandırılmasını istemiş, devlet ve kilise ayırımından söz etmiş, insan ve çevre ilişkisinin bu dünyaya özgü şekilde yeniden düzenlenmesini istemiştir. Ancak reformistlerin sert bir zalimlikle yok edilmeleri (s. 237), Etiyopya için, erken bir tarihte büyük bir fırsatın kaçırılması şeklinde yorumlanmıştır.

Modernite öncesi Rusya eğitim reformları bölümünde ilginç bir tartışma yürütülmüştür. Modern Rusya'nın ortaya çıkması Büyük Petro'nun (1682-1725) reformlarıyla başlamıştır. Bölüm yazarı, Büyük Petro dönemi tarih yazımının bu şekilde okunmasına ve geleneksel paradigmaya karşı çıkmıştır. Rusya'da modernite öncesi eğitim reformlarına dair algıları "myt" sıfatı eşliğinde beş başlığa ayırarak kendi tezlerini sıralamıştır. "Geçmişe sünger çekme" başlığında Rusya modernleşmesinde her şeyin Büyük Petro ile başladığı söyleminin doğru olmadığını ondan önce de pek çok

eğitim kurumunun olduğunu belirtmiştir. İkinci olarak, eğitim reformunda “mutlak güç Petro” anlatısını bir “mit” kabul etmiş ve bunun da kasıtlı politik bir tarih yazımı olduğundan söz etmiştir. “Okullaşmaya direnç”, “yeni reformların askerî ihtiyaçlar sebebiyle başlaması” ve “topyekûn borçlanma” konularını da “politik mitler” olarak görmüş ve hepsine karşıt argümanlar üretmiştir. Kısaca yazar, Rusya modernleşme anlatısında paradigmatik bir farklılığa işaret etmiştir.

Eğitim reformlarıyla ilgili bahiste, Brezilya’da Portekiz Kralı tarafından 1757’de başlatılan *Pomblin* Eğitim Programı da hususi bir yere sahiptir. Portekizce dışındaki dillerin eğitimini yasaklayan, son derece sert bir kültürel asimilasyon programı olan bu reform yerel kültürde büyük tahribata sebep olmuştur. 1808’den sonra iktidara gelen yeni yönetimle bu ayrımcı ve kıyıcı reformlara son verilmiştir. Brezilya’da I. Pedro ile birlikte 1822’den sonra modernist eğitim reformları başlamıştır. Brezilya eğitim modernleşmesinin 1845’te kabul ettiği *Regulation Act*’da olduğu gibi, aynı tarihlerde Osmanlı’daki Tanzimat eğitim reformlarının benzerliği dikkati çekmektedir.

Netice olarak, kitabın başlığı (*Education beyond Europe*), 21. yüzyılda Avrupa merkezli tek-tip modern eğitim sisteminin dünyayı bütünüyle kapsadığının da örtük bir ifadesidir. Bir anlamda okuyucuya, ‘her ne kadar mevcut durumda tek bir eğitim sisteminin çatısı altında hayat sürülüyorsa da önceleri daha zengin/farklı bir dünya ve pratik vardı’ gerçeğini hatırlatmak düşünülmüş olabilir. Bunun yanında dünyayı sarıp sarmalayan modern eğitimin, hazırlanma sürecinin görülmesi de temel bir amaç olabilir. Kitapta Mısır, Yemen, Lübnan, Kuzey Batı Afrika, Filistin gibi kadim kültür ve geleneğe sahip bölgelerin modernite öncesi eğitim tecrübelerine yer verilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir. İlave olarak yazarların önemli ölçüde batılı eğitim ve tarih yazım paradigmasıyla meseleye bakması da ele aldıkları konularda ister istemez modern batılı eğitimi merkeze almalarına sebep olmuştur. Yine de kitapta belirgin bir anakronik yaklaşımdan söz edilemez. Kitap, ilginç konu başlıkları ve içeriğiyle eğitim tarihine global ölçekte bakmayı sağlaması bakımından ilgili alana son derece değerli bir katkıdır.

S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, 2019, 702 s.

Değerlendiren: Muhammet Mustafa İyi

Türkiye'de sosyal bilimlerde kemikleşen bir kaniya göre, bilimsel gelişmelerin merkezi ve membaı Avrupa ve onun geliştirdiği fikirlerdir. Bu kanının bir yere kadar doğruluğu olmakla birlikte Avrupa medeniyeti üretilen bilimsel bilginin sadece bir durağıdır. Bilimsel bilgi evvelden beri farklı medeniyet havzalarında üretilerek ve farklı toplumlar tarafından kullanılarak bir silsile halinde günümüze gelmiştir. Dolayısıyla Avrupa; modern bilginin üretilmesi, yayılması ve kullanılmasında önemli bir etkiye sahip olarak bu bilimsel akışın silsilesini -günümüzde- sürdürmektedir. Bununla beraber Batı havzasının önümüzdeki süreçte bilimsel bilginin üretilmesinde başat bir konum elde edebilecek başka bir medeniyet havzasına bu iş yükünü bırakma ihtimali vardır. Avrupa bahsi geçen bilimsel bilgi silsilesini, Orta Asya'daki medeniyet havzasının ürettiği bilimsel bilgilerden edinerek oluşturmuştur. Orta Asya'da 10. ve 11. yüzyılda, henüz 20 yaşına gelmemiş Ebu Ali el-Hüseyin İbn-i Sina (980?-1037) ile 30'una gelmemiş olan Reyhan el-Biruni'nin (973-1048) hava, su, madde, gökyüzü, güneş gibi konuları Aristo'nun geliştirdiği fikirler çerçevesinde tartışmaları ise Orta Asya'daki bilimsel bilgi silsilesi üzerindeki Antik Yunan etkisine manidar bir örnektir.

Aydınlanma çağı veya dönemi denildiğinde birçok insanın aklına Reformasyon ve Rönesans döneminin içinde bulunduğu on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıl Avrupa'sı

@ Arş. Gör., Bursa Teknik Üniversitesi. mmustafaiyi@gmail.com

id https://orcid.org/0000-0003-3152-0757

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0324
insan & toplum, 2022; 12(3): 231-235.
insanvetoplum.org

gelir. Öyle ki modern tarihin başlangıcı olarak bu dönem esas alınır. Nitekim böyle bir anlayışın olması da gayet doğaldır. Zira düşünce tarihi üzerine yapılan okumaların ancak bir kısmı Antik Yunan'ı temel alır, çoğu ise 16. yüzyıl ve sonrasını esas alarak başlar. Başta Antikite'nin oradan da Reformasyon ve Rönesans döneminin temel alınması Maverünnehir havzasında var olan yedi yüzyıllık ilim ve düşünce hayatının atlanılması anlamına gelir. Frederick Starr (2019) ise tam olarak bu yedi yüzyıllık ilim ve düşünce hayatının görmezden gelinmesini "Kayıp Aydınlanma" olarak adlandırır ve bu dönem hakkında hacimli bir eser kaleme alır. Starr, eserin başlığını da "Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı" olarak belirler. Eserin "Kayıp Aydınlanma" olarak adlandırılmasındaki neden Orta Asya'da 10. ve 11. yüzyılda var olan felsefi ve ilmî çalışmaların Avrupa'da ekseriyetle görmezden gelinmesi ve bundan dolayı düşünce tarihinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa düşüncesini temel alması yanlıgsıdır. Dolayısıyla Starr, Orta Asya'da var olan bu ilmî hayatın görmezden gelinmesini vurgulamak amacıyla böyle bir başlığa başvurur.

Eser giriş bölümü dahil toplam 16 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla "Dünyanın Merkezi; Dünya Düşkünü Kentliler, Kadim Topraklar; Meziyetler, İnançlar ve Fikirler Kazanı; Arapların Orta Asya'yı Fethi, Orta Asya'nın Bağdat'ı Fethi; Bağdat'ta Doğu Rüzgar; Seyyah Âlimler; Horosan: Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı; Orta Asya'da Açan Bir Çiçek: Samanî Hanedanlığı; Çölde Bir An: Memuniler Döneminde Ürgenç; Sahneye Türkler Çıkıyor: Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib; Bir Yağmacının İdaresi Altında Kültür: Mahmut'un Gaznesi; Selçuklu Kubbesi Altında Çalkantılar; Moğol Asrı; Timurlenk ve Halefleri ve Retrospektif: İstiridy ile Kumun Hikayesi" bölümleridir. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere eser belirli bir tarihi silsileyi takip etmektedir. Eserin odaklandığı coğrafya Orta Asya, ele aldığı konu ise "İslamiyet ile tanışmasından Timurluların yıkılışına kadarki süreç esnasında bu bölgedeki bilimsel ve entelektüel çalışmalardır" (s.19). Eser, Orta Asya'daki bahsedilen entelektüel ortamın başlangıcını 750 yılı, bu ortamın son bulmasını ise yaklaşık 1150 yılı olarak belirtmektedir. Ayrıca bu eseri önemli kılan bir husus da ele aldığı konuyu ve anlattığı şahsiyetleri dönemin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yanlarıyla birlikte aktarmasıdır. Böylelikle okuyucu o dönemde var olan düşünürlerin ve düşünce akımlarının nasıl bir zaman ve zeminde ortaya çıktığını tahlil edebilme imkanına sahip olmaktadır. Aynı zamanda bu zaman ve zeminin, var olan düşünürlerin ve düşüncelerin ortaya çıkışına nasıl hizmet ettiğini de göstermektedir.

Tarihteki farklı örneklerden görüleceği üzere bir şehirde entelektüel çekimin oluşabilmesi için belirli kriterler etkili olmaktadır. Bir şehrin böyle bir çekim gücüne sahip olması birçok düşünürün o şehre göç etmesine neden olmaktadır. Bu çekim bazen siyasi bir otoritenin tavrından kaynaklanırken bazen de kentin sunduğu

İmkânlar bu göçlerin gerçekleşmesinde belirleyici olmaktadır. Kitabın yazarı da bu olgudan hareketle Nişabur, Buhara, Balasagun, Ürgenç, Merv, Gazne, Semerkant ve Herat kentlerinin iki asır boyunca başta entelektüel açıdan olmak üzere farklı açılardan düşünürler için bir çekim merkezi olduğunu belirtmektedir (s.261-262). Bahsedilen bu şehirler zamanla büyük kütüphanelere, araştırma merkezlerine ve zengin kitapçılara sahip olmuş, ilim insanları için yeni kaynakların, araştırmaların ve eserlerin meydana gelmesine imkân tanımıştır.

Starr'ın konuyu ele alış biçimine bakıldığında, kitap boyunca, özellikle rasyonel aklı vurgulayan ifadeler ön plana çıkmaktadır. Orta Asya'nın dinler üstü bir bölge ve serbest ticaretin hakim olduğu bir mekan olarak tasvir edilmesi buna bir örnektir. Yazar, İslam'ın etkisini görmezden gelerek insanların İslam'ı kâğıt üzerinde benimsediğini ancak önceki inançlarını devam ettirdiklerini ara ara dile getirmektedir. Rasyonel aklın ön plana çıkarılma yaklaşımı yazarın tasavvufu ele almasında da görülmektedir. Yazara göre, tasavvuf aklın karşısına konumlandırılır ve ekseriyetle entelektüel gelişimi sekteye uğrattığı düşüncesi hakimdir (s.590-591). Bu noktada eleştiri oklarını Gazali'ye yönlendirmekten geri durmamaktadır. Starr tam da burada, Wael B. Hallaq'ın ifadesiyle Aydınlanma düşüncesine içkin olan oryantalist tavırla (2020: 118) hareket etmektedir. Batı rasyonalitesinin oryantalist yapısıyla düşünen yazarın, tasavvufun Orta Asya, Kafkasya, Anadolu ve Balkanlardaki sosyal etkisini görmezden gelmesi doğaldır. Özellikle tasavvuf sayesinde bahsi geçen coğrafyalardaki insanlar uzun süre aşırılık içeren faaliyetlerden uzak durabilmiş, kışkırtma ve ayrışmadan ziyade kültürel işbirliğini içeren tutumlar sergilemişlerdir.

Orta Asya'daki ilmi çalışmaların ekseriyetinde İslam inancının etkisini görmek mümkündür. Her ne kadar yazar, aklı ön plana çıkaran ifadelerle sahip olsa da Orta Asya'daki düşünürlerde aşkın ve mutlak olan Allah inancı yaygındır. Buna örnek olarak Bîruni ve Darwin'in doğal seleksiyon hakkındaki düşünceleri gösterilebilir. Bîrûni'nin bütün eşyanın ilahi olduğu ve gerektiği durumda ilahi olanın bütün yaşam formlarının devamlılığının teminatı için doğal seleksiyonun olabileceği fikrine sahiptir. Bîrûni'den yaklaşık bin sene sonra Charles Darwin, doğal seleksiyona ilişkin farklı bir yaklaşım sergileyerek doğayı ön plana çıkarmaktadır (s.462). Bîrûni için bu süreci belirleyen kıtas ilahi bir iradeyken Darwin için belirleyici olan ise sürecin kendisidir.

Netice olarak dünyada farklı coğrafyalarda meydana gelmiş ilmi çalışmalar ve düşünce hareketlerinin aslında birbirinden kopuk olmadığı aksine birbirini beslediği ve bir silsile olarak devam ettiği söylenebilir. Örneğin Antik Yunan düşüncesi Orta Asya'daki ilmi çalışmaları etkilemiş ve buradaki çalışmalar Avrupa düşüncesi üzerinde etkili olup bilimsel çalışmaların gelişmesine neden olmuştur. Bunu, ele aldığımız eser özelinde düşündüğümüzde örneğin eserin odaklandığı yüzyıllarda meydana gelen bazı

ilmî tartışmaların veya çalışmaların bir şekilde daha önceki yüzyıllarda da var olduğu görülmektedir. Hatta genel olarak bu dönemdeki ilmî çalışmaların temeli Antik Yunan düşüncesine değin gitmektedir ve bu yüzyıldaki çalışmalar da bir şekilde Avrupa'daki Reformasyon, Rönesans ve Aydınlanma süreçlerini etkilemiştir. Yani aynı evreni paylaşan insanoglu farklı zaman ve zeminlerde bulunsa dahi müşterek bilgi birikimini takip ederek bilgi üretim sürecine kolektif bir şekilde dahil olmaktadır. Aslında bu silsileyi belirleyen unsur; düşüncenin, coğrafyanın ve insanın medenileşmesi sonucunda Medine'yi kurarak medeniyeti meydana getirmesiyle ilgilidir. Nitekim Orta Asya'daki ilmî çalışmalara bakıldığında bir medeniyetin varlığı ile bilginin üretimi ve yaygınlaşması mümkün olmuştur. Çeşitli neticelerle bu medeniyetin gücünü kaybetmesiyle birlikte yine bir medeniyet Avrupa'da ortaya çıkarak bilgi üretimini gerçekleştirmektedir. Zamanla Avrupa medeniyeti de etkisini kaybederek bilimsel düşüncenin üretim ve yaygınlaşma vasfı Amerika coğrafyasına geçmiştir. Elbette bu sürecin düz bir silsile şeklinde olduğunu iddia etmek temelsiz olur ancak medeniyetlerin aynı anda mümkün olmasının yanı sıra hâkim olan medeniyetin evrensel dünyadaki bilgi üretim sürecinde temel belirleyici olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarihin belirli bir döneminde bu bilgi üretim sürecinin Orta Asya'da yaygın olması ve günümüzde farklı coğrafyalarda gerçekleşmesi olağandır. Starr'ın da belirttiği gibi farklı coğrafyaları yok saymadan evrensel bir bilgi üretim sürecinin göz önüne alınması "hem Doğu'nun hem de Batı'nın faydasına olacaktır" (s.659).

Yazar, Orta Asya'da yaklaşık dört asır süren ilmi havanın neden son bulduğu üzerinde tartışma yürütmekten ziyade odağını coğrafyanın günümüz haline çekmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı yazar, kimilerinin geri kalmış ve marjinal olarak niteledikleri bu coğrafyanın zamanında birkaç asır boyunca dünyanın ana eksenini oluşturduğu; bilim, felsefe ve entelektüel çalışmaların merkezi olduğuna vurgu yaparak bu gerçeğin dikkate alınmasının Doğu'nun ve Batı'nın faydasına olacağını anlatmaktadır. Bunu anlatırken Orta Asya'ya bakışında yer yer oryantizme kapılmakta ve Batı'nın günümüze değin siyasi anlamda coğrafya üzerinde ne gibi etkisinin olmuş olabileceğini sorgulamamaktadır. Günümüzde başta Batılı devletlerde olmak üzere toplumsal huzurun çatırdaması, yabancı düşmanlığının artmış olması, ekonomik açıdan enerji kriziyle karşı karşıya kalınması, güvenlik sorunların artması ve politik anlamda -bilhassa Kovid-19 pandemisinin de etkisiyle- parlamentolarında aşırı sağa yönelen ilginin yükselmesiyle birlikte kapalı bir ulus devlet anlayışının gündemde olması, Aydınlanma aklının insanlığa vaat ettiği moderniteyi tıkamaktadır. Toplumsal, ekonomik ve kültürel bir krizin eşliğinde olan Avrupa ve Amerika medeniyetleri dünyanın huzuruna katkı sunacak bilimsel çalışmalardan uzak düşmektedirler. Bu anlamda Maveräünnehir vadisinin tarihsel anlamda geliştirdiği sosyal, kültürel ve ilmi birikimlerle ara metinlerin oluşturulması gerekmektedir. Bu vadinin şekillendirdiği

cihan düzeni başta Orta Asya, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve dahi Avrupa'ya etnik, dini ve kültürel çeşitliliği içeren (Ersoy, 2018: 805) bir toplumsal hayat vaat edebilecektir.

Kaynakça | References

- Ersoy, R. (2018). Kafkasya'nın kültür jeopolitiği ve Türk dünyası. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 798-807.
- Hallaq, W. B. (2020). *Şarkiyatçılığı yeniden düşünmek*. Ketebe Yayınları.
- Starr, S.F. (2019). *Kayıp aydınlanma Arap fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın altın çağı*. Yusuf Selman İnanç (Çev.), Kronik Kitap.

Byung-Chul Han, *Palyatif Toplum: Günümüzde Acı*, Metis Yayınları, 2022, 77 s.

Değerlendiren: Gözde Aykut

Modernleşme ile birlikte topluma ve bireye yönelik tanımlamalar alışlagelmiş söylemlerin dışına çıkarak, yeni tartışmalara kapı aralamıştır. Modern dünyanın değişen durumlarına bağlı olarak, birey ve toplum ilişkileri bir diğer değişle yapı-fail ilişkisi yeniden yorumlanmaya muhtaç kalmıştır. Etkisi hala devam eden ve sosyal bilimler literatüründe, toplumsal ve bireysel boyutlarının tartışılmaya devam ettiği Covid-19 bunlardan biridir. Buna bağlı olarak, insanlarda meydana gelen travmalar ve travma sonrası büyümelerin ne anlama geldiği sosyal-psikolojik olarak yeniden önem kazanmıştır. Byung- Chul Han, daha önceki kitaplarında üzerinde sıkça durduğu performans öznesi kavramını; acı algısı, Covid-19 ve travma sonrası büyümeler ile yeniden tartışmıştır.

Almanya Freiburg’da doktorasını tamamlayan Güney Koreli kültür kuramcısı Byung Chul Han, 2012 yılında Berlin Sanat Üniversitesinde ders vermeye başlamıştır. Han, son dönemde eserleri hızla Türkçeye çevrilen ve okurlar tarafından ilgi gören bir isimdir. Bu ilginin altında yatan temel sebeplerden biri öncelikle Han’ın yeni toplumsal tipolojiler üretiyor olması ve toplumu, onu oluşturan tüm unsurlar ve değişen koşullar üzerinden yeniden ve sürekli olarak kavramsallaştırıyor olmasıdır. Buna bağlı olarak kendinden önceki düşünürlerden farklı bir özne tanımlaması

@ Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi. gozde.aykut03@gmail.com.

id <https://orcid.org/0000-0003-1734-5147>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0325
insan & toplum, 2022; 12(3): 236-241.
insanvetoplum.org

yapması ve diğerlerinin tanımladığı özne kavramının miadını doldurduğuna inanması da ilginin sebeplerinden biridir. Fakat bu ilgi ile birlikte Han'a yöneltilen eleştiriler, onun sosyoloji yapıp yapmadığına yöneliktir. Han, bir sosyolog değil, bir filozoftur. Hiçbir eserinde ortaya koyduğu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunmaz. Eserleri dikkatle incelendiğinde böyle bir endişesinin olmadığı da net olarak görülür. Han'ın 2020 yılında kaleme aldığı, 2022 yılında Haluk Barışçan tarafından Türkçeye çevrilen eseri, Metis Yayınları'ndan çıkmıştır. *Palyatif Toplum*, genel itibarıyla Han'ın bundan önceki toplumsal tanımlamalarının en sonuncusudur. Bu tanımlama şekli ile Han'ın toplumsal tipolojilerinin ne kadar güncel ve toplumsal şartlara göre kendini yenilediğini görmek mümkündür. Yazarın en özgün yönlerinden biri budur. Daha önceki eserlerinde Han, içinde bulunduğumuz toplumu; yorgunluk, olumluluk, enformasyon, şeffaflık, ifşa ve kontrol toplumu gibi kavramsallaştırmalar ile tanımlamıştır. Bu kavramsallaştırmaların ortaya çıkardığı bireyi ise performans öznesi olarak adlandırmıştır. Performans öznesinin, palyatif toplumdaki yerini ve yukarıda bahsi geçen tartışmalar ile olan ilişkisini anlatmadan önce Han'ın performans öznesi tanımlaması ile neyi kast ettiğini belirtmekte fayda var. Han, *Şiddetin Topolojisi* (2018) adlı çalışmasında performans öznesinin hiç kimsenin sömürsü altında olmadığını, kendi kendini sömürmekle meşgul olduğunu, bireyin kendisini sömürmesinin başkası tarafından sömürülmekten daha şiddetli ve korkutucu olduğunu ifade eder. Han'ın kullandığı kavramlarla neyi ifade ettiğini anlayabilmek, diğer tüm kitaplarının da sistematik bir şekilde okunmasını zorunlu kılmaktadır. Palyatif Toplum kavramsallaştırması bu anlamda iki temel duruma yol açmıştır. Bunlardan biri, literatüre Covid-19 süreci referans alınarak yeni bir toplumsal tanımlama kazandırılmış olması, diğeri ise performans öznesi kavramsallaştırmasında eksik kalan noktaların tamamlanmış olmasıdır.

Byung- Chul Han'ın kitapta tartıştığı temel bazı konular vardır. “Acının toplumsal ve bireysel algıdaki önemi nedir? Toplumsal sorunlara kalıcı çözümler getirilememesinin altında yatan sebep acının tanınmıyor olması mıdır? Yorgunluk Toplumunun bir ürünü olan performans öznesinde halihazırda var olan depresif ve narsist kişiliğe Covid-19 salgının etkisi ne olmuştur? Günümüz öznesinin yaşadığı stres ve bunalımın sonucu olarak travma sonrası büyüme kavramını kullanmak uygun mudur? Travma sonrası büyüme kavramsallaştırması, performans öznesinin daha verimli sömürsüne mi yol açmaktadır? Son olarak Fukuyama'nın *Son İnsan*'ını günümüz performans öznesinden ayıran özellik nedir?” Han, tüm bu tartışmalara eserinde yer alan birkaç başlık altında cevap vermiştir. Bu başlıkları şu şekilde sıralamak mümkündür: Algorfobi-Acının Korkusu, Mutluluk Zorlaması, Hayatta Kalma, Acının Anlamsızlığı, Acının Kurnazlığı, Hakikat Olarak Acı, Acının Poetiği, Acının Diyalektiği, Acının Ontolojisi, Acının Etiği ve Son İnsan.

Algofobi, acıya karşı duyarlılığımızın üst seviyede olmasını anlatır. Acı daha gelmeden, gelme ihtimaline karşı takınılan tutum ve tavidir. Yazar, performans öznesinin içinde bulunduğu bu durumu bir tür prenses ve bezelye tanesi sendromuna¹ benzetmiştir. Algofobi'nin yüksek olduğu bir toplumda sorunlara getirilen tüm çözümler geçicidir ve işe yaramayacaktır. Nihayetinde böyle bir toplum, palyatif toplumdur. Han'ın bundan önceki kitaplarını tamamlar nitelikte olan ve önceki iddiaları ile çelişmeyen palyatif toplum adlı çalışması, acının toplumsal boyutuna modern bir söylem kazandırmıştır. Yazar, daha önceki eserlerinde de özellikle olumsuzluk üzerine vurgular yapmıştır. Fakat olumsuzluğun düşünce dünyasındaki karşılığını net ifadeler kullanarak belirtmemiştir. Yazarın, düşünce dünyasında olumsuz olanın iki ayrı kategoriye ayrılmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Olumsuz olan, insana ve doğaya ait bir şey olduğundan kıymetlidir. Her şeyin olumlu olması hem toplumsal ilişkiler noktasında hem de bireyin kendi ile olan ilişkisinde problemlili bir sürecin başlangıcıdır. Bu sebeple olumsuzluk bir ihtiyaçtır. Kavramla ilgili bir diğer husus ise tam olarak bilinen ve algılanan toplumsal biçimdir. İlk tanımlanan şekli ile olumsuzluk, acı için bir ihtiyaç olarak ifade edilmiştir.

Yazar, hem *Palyatif Toplum* adlı eserinde hem de diğer eserlerinde düşünce sistemini Michel Foucault'dan ayırarak ve ona eleştiriler getirerek sürdürmüştür. Çünkü ona göre, içinde bulunduğumuz dünyada özne, iktidar ve güç kavramları; Foucault'un yaptığı tanımlamalardan çok uzak olduğu gibi yeterli de değildir. Acı ve acının varlığı için ihtiyaç duyulan olumsuzluk, Foucault'un bahsettiği disiplin toplumundaki durumdan farklı olarak kendini gösterdiğinden, yazar tarafından Foucault eleştirilir. Acı, Han'ın performans toplumunda form değiştirmiştir. Sadece kendi içinde değil, her toplumun kültürel kodlarında da değişmiş olan bu formu görmek mümkündür. Bu durum acının iktidar ile olan ilişkisi de dahil olmak üzere bireylerin karakter, yaşam şekli ve buna bağlı olarak ürettikleri sanat tarzlarına da yansımaktadır. Han'a göre, acının net olarak tüketildiği alanlardan biridir sanat. Han'ın daha önceki kitaplarında endişesini dile getirmeye çalıştığı kült değer kaybı, sanatın tüketim nesnesi haline gelmesi ile birlikte tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Fakat burada kült değer kaybının da dışında sanatta acının yok oluş trajedisi söz konusudur. Yazar eserinde Adorno'nun sanat ile ilgili düşüncelerine katılarak sanatın bu dünyadan olmadığı fikrini onaylar. Bu husus günümüz sanat inşası ve üretimi için söz konusu değildir. Üretim burada kasti olarak kullanılmıştır. Çünkü sanat tüketilmek için hızla üretilmektedir. Herkesin beğenisini kazanabilmek adına tek düze ve içinde hiçbir yoğunluğu barındırmayan, bakıldığı zaman insanın düşünce

1 Han, Andersen masallarında anlatılan konuyu günümüz performans öznesine uyarlamıştır.

dünyasını yormayan ve acısı olmayan eserlerdir bunlar. Talep edilen şeyin kendisi tüketilebilir olanla ilişkilidir. Han'ın Şeffaflık Toplumu (2017) adlı eserinde ifade ettiği gibi, ayının cehennemi içerisinde kaybolmuş olanla ilişkilidir her şey. Acı verici çatışmalar giderek bir kenara bırakılmaktadır. Çatışmanın olmadığı yerde farklılık da olmayacaktır.

Bu söylemler, Han'ın bundan önceki söylemleri ile tutarlı olmakla birlikte performans öznesi adına tamamlayıcı bir nitelik de taşımaktadır. Acı algısı ile birlikte değişen tüm bu durumlar, iki önemli şeye sebebiyet vermiştir. Bunlardan bir tanesi acının toplumsal dinamiğinin yok oluşu ve buna bağlı olarak biz-yorgunluktan ben yorgunluğuna hassas bir evrim. Tam olarak bu sebepten ötürü içinde yaşadığımız toplum, palyatif bir toplumdur. Benzer şekilde, bireyi bu denli yoran ve başarıya odaklayan bir toplum, olumluluk toplumdur. Dolayısıyla palyatif toplum, yazara göre aynı zamanda bir olumluluk toplumdur. Han, buna benzer yorumları tüm kitaplarında yapmıştır. Günümüz toplumuna dair yaptığı tüm kavramsallaştırmalar birbiri içine geçmiş ve birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Olumluluk toplumu olarak tanımlamaya çalıştığımız söylemlerin içerisinde muhakkak ki palyatif bir algı, yorgunluk, şeffaflık ve enformasyon toplumu algıları olmuştur. Tıpkı yorgunluk toplumu olarak bahsettiğimiz tanımlamaların içerisinde palyatif, olumluluk ve şeffaflık algıları olduğu gibi. *Palyatif Toplum* adlı çalışması iki önemli ve eleştiriye açık konuyu içinde barındırır. Bunlardan bir tanesi travma sonrası büyümedir.

Yazar, travma sonrası büyüme kavramına temkinli yaklaşır. Kavram, Han'ın düşünce dünyasında performans öznesinin kendini olduğundan daha fazla sömürmesine karşılık gelir. Düşüncesini, eserinde yer verdiği Eva Illouz ve Edgar Cabanas'ın görüşleri ile destekler. Çünkü bu isimler, travmatik deneyimleri, performans artışı için katalizatör olarak görmektedirler. Travma sonrası büyümenin de böyle bir sebepten gündeme getirildiğini belirtmişlerdir. Han, buradan hareketle travma sonrası büyüme üzerine iddiasını bir adım daha öteye taşıyarak, eserinde tartıştığı konunun ana maddesi olan acı ile ilişkilendirir. Performans öznesi adına bunu bir tür dayanıklılık çalışması olarak görmüş ve bu durumun acıya duyarsız bireyler yetiştirdiğini düşünmüştür. Travmatik deneyimlerin daimi mutlu, kendini iyi hisseden performans özneleri doğurduğuna inanmıştır. Gerek Amerikan Psikoloji Derneği'nin yapmış olduğu çalışmalar, gerekse Türkiye'de yapılmış travma sonrası büyüme çalışmalarına baktığımızda, travma sonrası büyümelerde bir anlam ilişkisinin gelişmiş olduğu göze çarpmaktadır. Anlamın toplumsal değerlerle ilişkisini kuran birey, sahip olduğu duyguların farkında olur ve kendini tanır. Dolayısıyla travma sonrası büyümeler, her zaman performans toplumunun işine yaramaz, hatta performans toplumu için bir tehdit de oluşturur. Bu husus kitabın eleştiriye açık noktalarından

biridir. Bir diğer önemli husus ise eserin Covid-19'u ve süreçte yaşananları gündemine almış olmasıdır.

Han'ın fazlasıyla eleştiriye açık olan söylemlerinden biri, Covid-19 önlemleri kapsamında belirlenen karantina alanlarını, toplama kamplarına benzetmiş olmasıdır. *Home office*'leri bu kampların çalışma alanları olarak değerlendirmiştir. Karantina alanlarını toplama kamplarından ayıran şey ise sağlık ideolojisi ve bireyin kendini sömürme özgürlüğüdür. Hayatta kalmak uğruna insanlar, iyi hayat idealinden vazgeçmişlerdir. Buraya kadar olan kısım için söylenmesi gereken şey, bireyin zaten performans toplumunun bir parçası olarak iyi hayat idealinden vazgeçtiğidir. Han, kitabında böyle bir değerlendirmeyi eksik bırakmıştır. Fakat daha önce *The Nation* (2021) dergisine vermiş olduğu *Yorgunluk Virüsü* adlı söyleşide, pandeminin zaten var olan yorgunluğu, iyiden iyiye körüklediğini söylemiştir. Pandemi sürecinde, karantinada olan bireylere en fazla yöneltilen "Kendinizde hangi yeteneği keşfettiniz" sorusu bu noktada Han'ın iddialarını destekler niteliktedir. Yazarın bir diğer önemli benzetmesi, virüsü havadan gelen bir terörist olarak görmesidir. Havaalanlarında insanların sanki birer teröristmiş gibi muamele görmesinin ve potansiyel taşıyıcı olarak değerlendirilmesinin, insan hayatına verdiği huzursuzluğu gözler önüne serer. Bir diğer husus ise pandemi ve kapitalizm arasındaki ilişkidir. Yazar buna ayrıca değinme ihtiyacı hissetmiştir. Han'a göre pandemi, kapitalizmi ortadan kaldırmadı fakat onu bir durgunluk sürecine soktu. Pandeminin ilk dönemlerinde sıkça kullanılan söylemlerden biri olan "Pandemi herkesi eşitledi." ifadesinin ilerleyen süreç ile birlikte doğru olmadığı ortaya çıktı. Sermaye sahibi, süreci daha konforlu bir kapanma ile atlatırken, kapitalizmden payına düşeni alamayan bireyler için aynı durum söz konusu olmadı. Han, *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü* (2020) adlı eserinde kapitalizmin artması ile ölümsüzlük duygusu arasında ilişki kurmuştur. Kurduğu ilişkinin doğruluğunu destekler nitelikteki verileri ise Covid-19 ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi tartışarak tamamlamıştır. Bu durum acı çekmeyi unutmuş ve acı çekme yeteneğini kaybetmiş *Son İnsan*'in çırpınışlarıdır.

Han'a göre, *Son İnsan*'ın ortaya çıkışı Fukuyama'nın söylediği gibi liberal demokrasi ile ilgili değildir. Aksine modernizme has bir durumdur. Liberal demokrasiler, akılcı tüketimleri ileri sürmeye devam ettiği sürece de bizler "Son İnsanlar" olacağız. *Son İnsan*'ın en büyük özelliği palyatif toplumun bir üyesi olarak anlam ilişkisini kaybetmiş olmasıdır. Birçok şeyi denemiş olmasına ve yeterli deneyime sahip olmasına rağmen bilgiye ulaşamaz. Hayatın olumsuzluğundan belirgin ölçüde yoksundur. Hayata karşı canlılık hissini yitirir ve bunun yerine koyacak herhangi bir şey bulamaz. Macera dolu sporlara yönelişinin ve riskli davranışlarının altında kaybettiği acı ve heyecan eksikliği yatmaktadır. Her kitabında üzerinde durduğu ötekinin yokluğu, bu eserinde

yerini ötekine yönelik endişeye bırakmıştır. Bu endişe bireyin daha fazla kendisine yönelmesine sebep olmuştur ki bunun en büyük örneği Covid-19 salgın sürecidir. Sonuç olarak kitap, muhataplarına Covid-19 salgınına dair acı algısı üzerinden yeni bir bakış açısı sunmuştur. Her şeyden önce Covid-19 toplumuna bir isim ve tanımlama kazandırmıştır. Bu yönüyle eser, Covid-19 tartışmaları kapsamında literatürdeki yerini almıştır.

Kaynakça | References

- Han, B. C. (2017). *Şeffaflık toplumu*. (1. Baskı). Metis Yayınları.
- Han, B.C. (2018). *Şiddetin topolojisi*. (3. Baskı). Metis Yayınları.
- Han, B. C. (2020). *Kapitalizm ve ölüm dürtüsü*. (1. Baskı). İnka Kitap.
- Han, B. C. (2021, 12 Nisan). *The tiredness virus*. 26 Haziran 2022'de <https://www.thenation.com/article/society/pandemic-burnout-society/> adresinden alındı.
- Han, B. C. (2022). *Palyatif toplum*. (1. Baskı). Metis Yayınları.

Faisal Husain. *Rivers of the Sultan: The Tigris and Euphrates in the Ottoman Empire*. Oxford University Press, 2021, 264 pp.

Değerlendiren: Mohammad Hossain

Rivers of the Sultan, a finalist for the 2022 George Perkins Marsh Prize awarded by the American Society for Environmental History, was written by Faisal Husain, an environmental historian of the Ottoman Empire with a geographical focus on its Eastern provinces in Anatolia and Iraq. The book examines the role the Tigris and Euphrates played in the establishment of Ottoman state institutions within the river basin between the 16th and 18th centuries and is among the latest in a line of works aimed at exploring the early modern Ottoman Empire along the intersections of environmental, political, and economic histories. Going beyond environmental aspects of the Tigris-Euphrates basin, Husain tries to incorporate environmental history into the larger tapestry of the history of Ottoman Iraq. In this respect, he aims to offer a new interpretation of how an instance of river avulsion in the Euphrates upset the political balance in Ottoman Iraq at the turn of the 18th century, culminating in the weakening of Istanbul's influence and strengthening the regional Pashalik administration's hold on Baghdad (p. 143).

The book adopts a regional approach to the question of early modern Ottoman expansion and integration in the Euphrates-Tigris River basin of Ottoman Iraq, significantly expanding on earlier research by well-known scholars such as Rhoads

@ Ph.D. Student, Ibn Haldun University, mohammad.hossain@ibnhaldun.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0001-7529-3387>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0326
insan & toplum, 2022; 12(3): 242-245.
insanvetoplum.org

Murphey on irrigation projects in Ottoman Iraq, as well as Cengiz Orhonlu and Turgut Işıksal on navigability and transport on the Tigris-Euphrates River systems (Murphey, 1987, pp. 17-29; Orhonlu & Işıksal 1963, pp. 77-102). Ottoman Iraq has also been the topic of recent monographs by Ebubekir Ceylan and Christoph Herzog, both of whom highlighted the importance of the Tigris-Euphrates River system for transport and communication (Ceylan, 2011; Herzog, 2012).

Husain divides his book into three main sections consisting of seven chapters. The first section broadly discusses the establishment of Ottoman rule and the transformation of the infrastructure of riverine control in Ottoman Iraq, primarily through fortresses and shipyards. The author spends two chapters looking at the unification of the Tigris-Euphrates basin under Ottoman rule in the 16th century as being significant in more than one way: It enabled the Ottoman administration to on one hand become adept at the administrative and economic micromanagement of the basin and on the other to attain unrivalled military superiority through shipyards such as Birecik and Basra and a strong navy, granting it the upper hand with regard to external threats such as the Safavids, as well as internal threats such as the local rebellious tribesmen. The Ottomans also introduced naval artillery in the form of the gunboat to Iraq's fluvial landscape in the middle of the 16th century, which the author notes to have been a "forgotten episode of the Military Revolution" (p. 42).

In the well-written and comprehensive second section, the author extensively discusses the concept of the water wide web as a term referring to a hydraulic network connecting different groups situated in the alluvium of the Tigris-Euphrates, namely the farmers, the pastoralists and the marsh dwellers, as well as how Ottoman rule between the 16th-18th centuries interacted with them. The environmental aspects and peculiarities of crop cultivation in the arable lands of Ottoman Iraq (as compared to Ottoman Egypt) meant that local farmers and the Ottoman administration had to cooperate with and supplement each other's efforts in ensuring adequate irrigation facilities. This section also discusses the significant impact of herding associations such as the grasslands-based *Ahşamat* [sheep herding pastoralists, from the Persian *hasham* meaning attendant] and the marsh-based *Cemmasat* [water buffalo herders, from the Arabic *jamus* meaning water buffalo] in terms of how they functioned within the ecology of the fluvial landscape, as well as their interactions with and dependence on farmers and the Ottoman administration. The services and mediation capacity of the Ottoman administration were vital to the co-existence of the three groups, helping to maintain order on the one hand while providing a stable source of income for the Ottomans on the other, a narrative which the author supplements with extensive data from Ottoman tax records. However, the author does not delve

into discussions about Ottoman relations with herders in the Kurdish regions to the north of Iraq, which leaves one with a rather fragmented picture of Ottoman policy toward pastoralists and can be construed as a missed opportunity for much-needed critical and comparative analyses in this regard.

The third section features the book's most original contribution and looks at the transformation of the political landscape in Ottoman Iraq in response to critical environmental changes in the fluvial landscape of the 18th and early 19th centuries, which resulted in the consolidation of power into the hands of the Pashalik of Baghdad and the weakening of the imperial center's grasp. By taking the example of a river avulsion that occurred between 1687-1702 and eventually led to a change in the Euphrates' direction of flow, the author uses court chronicles to show how the Ottoman administration had tried but failed to revert the Euphrates' direction of flow. This eventually led to social disorder, famine, power being usurped by pastoralist tribes, the imperial hold on Iraq weakening, and power localizing in the hands of the Pashalik of Baghdad, which began to exclusively manage the fluvial landscape to meet its own needs. Meanwhile, the author's contention of the Pashalik resembling a "state within the Ottoman state" (p. 136 and Chapter 7 in general) comes dangerously close to sounding like a teleological narrative, although one must note that he does express reservations in the conclusion about whether one can really say that the Pashalik of Baghdad had had separatist tendencies (p. 142).

Upon weighing its strengths, the book is quite rich in terms of drawing upon Ottoman archival resources such as the *mühimme defterleri* [Important Affairs registers], *tapu tahrir defterleri* [cadastral surveys], and court historian's chronicles that contained the accounts of Ottoman and European travelers, among a host of other primary sources. The author deserves praise for his extensive end notes consisting of primary archival material and a bibliography of secondary sources running over more than 100 pages. While these hold a promise for intriguing side trips into academic rabbit holes and are guaranteed to excite researchers of early modern Ottoman history, the simple listing of a plethora of archival sources without relevant annotations means what these sources refer to and why they are listed in the first place are not always clear. Moreover, an abundance of sources can turn out to be a double-edged sword, leading one to prioritize some voices over others. The lack of a meaningful sociocultural lens in *Rivers of the Sultan* means that the narrative is often led by state sources, with the interests of the Ottoman imperial and provincial administrations, its "intelligent control" (p. 37), effective tax policies, and grand strategies taking precedence over that of others (i.e., farmers, workers, pastoralists, *ulema*, women). This makes for a rather state-centric narrative and could potentially

lead to forming mistaken assumptions regarding the power and capabilities of the early modern Ottoman state. However, while conscious attempts to balance this narrative on the part of the author do minimize the damage, they sometimes also fall flat, such as in the case of labeling the *ulema* as a “pro-Ottoman priestly caste” representing the “propaganda arm of the Ottoman government” (p. 38).

The book also has its share of flaws and shortcomings in terms of presentation and organization. Scholars who are accustomed to receiving an idea of the scope, themes, and scale of a book by taking a quick look at the table of contents would be understandably mystified at the rather poetically penned chapter titles. Moreover, the book is missing not just the lists of tables, illustrations, and figures used in the book, but also the list of abbreviations and terms used, as well as very importantly any chronology of the events the work traverses. In terms of organization and argumentation within the work, the writing and expression of ideas come across as uneven in some places, with literary expressions and metaphors sometimes feeling unnecessary or a bit overdone. Moreover, for a work claiming to cover a period of three centuries, the book is rather concise, the main text spanning a mere 150 pages out of a total of 263.

For serious students of Ottoman history eager to listen to the voices of young researchers in the “crowded parlour dominated by numerous conversations” that is Ottoman history (p. 13), the flaws listed above should not detract from the readability of the book, as it has its fair share to offer in terms of novel ideas and ways of understanding Ottoman history. The book has been written in a fluid style of prose consisting of extensively researched endnotes and has something to offer for both the common reader and the student of early modern Ottoman history. In light of some of the shortcomings noted above, readers might be left hoping these issues will be addressed in future expanded or revised editions of the work.

Kaynakça | References

- Ceylan, E. (2011). *The Ottoman origins of modern Iraq: Political reform, modernization and development in the nineteenth-century Middle East (Library of Ottoman Studies)*. I. B. Tauris.
- Herzog, C. (2012). *Osmanische herrschaft und modernisierung im Irak: Die provinz Bagdad, 1817-1917, Bamberg-er Orientstudien*. University of Bamberg Press.
- Murphey, R. (1987). The Ottoman centuries in Iraq: Legacy or aftermath? A survey study of Mesopotamian hydrology and ottoman irrigation projects. *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), 17–29.
- Orhonlu, C. & Işıksal, T. (1963). Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat. *Tarih Dergisi* 13(17–18), 77–102.

Lee McIntyre, *Hakikat Sonrası*, M. F. Biçici (Çev.), Tellekt, 2019, 167 s.

Değerlendiren: Ahmet Tarık Türkmenoğlu

2000’li yıllardan sonra yaygın kullanım alanına kavuşan “Post-Truth”, 2016 yılında Oxford Sözlük tarafından yılın kelimesi seçilmiştir. 2016 yılında gerçekleşen Brexit referandumu ve ABD başkanlık seçimlerinde ortaya çıkan sürpriz sonuçlar kavramı hem kamuoyu açısından hem de bilim çevreleri açısından daha ilgi çekici hale getirmiştir. Bu tarihten sonra kavrama yönelik olarak çok sayıda yayın çıkmaya başlamıştır. Bu yayınlardan biri de Lee McIntyre tarafından 2018 yılında *Post-Truth* başlığıyla kaleme alınan ve 2019 yılında Mehmet Fahrettin Biçici tarafından *Hakikat Sonrası* başlığıyla Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Kitap, Mirgün Cabas’ın “Bana Küçük Tatlı Yalanlar Söyle” başlıklı sunuş yazısı ve önsözün dışında sırasıyla “Hakikat sonrası nedir- Hakikat sonrasını anlama kılavuzu olarak bilim inkarcılığı – Bilişsel önyargının kökenleri- Geleneksel medyanın düşüşü- Sosyal medyanın yükselişi ve uydurma haber sorunu- Hakikat sonrasına postmodernizm mi yol açtı? ve Hakikat sonrası ile mücadele” başlıkları ile toplam yedi bölümden oluşmaktadır.

Kitap, öncelikle hakikat sonrasının ne olduğu tartışmasıyla başlamaktadır. Yazar, dönemin siyasal koşullarını da dikkate alarak “hakikat- sonrası” kelimesini zamanın ruhunu yakalayan bir kelime olarak değerlendirmektedir. Oxford sözlüklerinin “hakikat sonrası” kavramına yönelik tanımının “nesnel gerçeklerin, kamuoyunun

@ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi. aturkmenoglu@erbakan.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0001-6791-4163>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0327
insan & toplum, 2022; 12(3): 246-250.
insanvetoplum.org

şekillenmesinde, duygulara ve kişisel inançlara hitap edilmesi kadar etkili olmamasıyla ilişkili ya da buna delalet eden durumlar” olduğunu belirten yazar, buradaki “sonraki” ekinin, hakikati zamansal anlamda geçmiş olduğumuza işaret etmekten ziyade hakikatin gözden düştüğüne, önemini yitirdiğine işaret etmek amacıyla kullanıldığını ifade etmektedir. Yazara göre bugün karşımızdaki soru, uygun bir hakikat teorimiz olup olmadığı değil, insanların hakikati çarpıtmak için kullandığı farklı yolları nasıl anlaşılır kılacağımızdır (s.29). Kitabın takip eden bölümleri de bu soruya bir cevap olacak şekilde kurgulanmıştır. Ancak bölüm içinde hakikat sonrasına yönelik tartışma Trump ve Brexit üzerinden verilen örneklerle daha çok siyasi boyutta açıklanmış, konuya dair felsefi tartışma zayıf kalmıştır.

McIntyre, bilim inkarcılığı olgusunun hakikat-sonrası olgusunu kavramamıza nasıl kılavuzluk edebileceğini göstermek olarak açıklamakta ve bilimin sonuçlarının bilimle ilgili olmayan kişilerce sorgulanmasını önemli bir mesele olarak ele almaktadır. Yazar, bilimin ortaya koyduğu doğrulara dair şüphecilik hakikate yönelik bir saldırı olarak değerlendirmektedir. Günümüz siyasetinde yanlış bilgilerin yayılması ve olguların doğrulanmasına ihtiyaç duyulmaması da bu şüphecilikle bağlantılı görülmektedir. Burada yazarın hakikatin temel kaynağı olarak bilimi işaret ettiği açıktır. Fakat yazar bilime böyle bir anlam yüklerken bilim felsefesindeki ilgili tartışmaları göz ardı etmektedir. Bilindiği gibi sadece bilim felsefesinde değil farklı ekollerden pek çok sosyal bilimci de bilim-hakikat ilişkisini pozitivizm eleştirisi bağlamında tartışmıştır. Bu çok bilindik tartışmalara girilmemiş olması, konunun sadece birkaç örnek üzerinden açıklanmaya çalışılması, eserin eksik yönlerinden biridir. Ayrıca kitabın bu eksikliğini yazarın hakikat-sonrasına dair insanların konumlara göre olguları seçtiği yönündeki iddiasıyla da çeliştiği iddia edilebilir. Zira tartışmayı daha bütünlüklü bir pencereden ele almamış olmakla yazar, hakikatin temel kaynağı olarak bilimi işaret etmesine yönelik konumunu desteklemeye çalışmıştır.

Yazar hakikat sonrasına dair bilişsel önyargılar üzerinde özellikle durmuş ve bu konuya bir bölüm ayırmıştır. Ona göre bilişsel önyargılar, hakikat sonrasının en derin köklerinden biridir (ss.57-58). Bilişsel ön yargıların oluşmasında ideolojiler ve siyasal inançlar sorumlu gösterilmiştir. Nitekim yazara göre ideolojiler hakikatin keşfedildiği sürecin düşmanıdır ve siyasal inançlar olguları ve kanıtları kabul etme eğilimimiz üzerinde etkilidir. Hakikat sonrası çağda yaşanan temel sorun da bununla ilgilidir. İnsanlar kendi siyasal inançlarını sorgulamaya açacak bilgiler yerine onları destekleyecek, onları haklı çıkaracak bilginin peşine düşmektedir. Günümüz medya tufanı içinde bunu yapmak daha da kolaylaşmıştır. Yazarın anlatımına göre ister geleneksel medya üzerinden ister yeni medya üzerinden düşünölsün, insanlar kendi inançlarına uygun bilgilerin yer aldığı bir bilgi ortamı içine kendilerini

kolaylıkla dahil edebilmektedir. Böyle bir durumda ise inançların doğruluğu ya da yanlışlığı sorgulanmamakta, tam tersine bu yolla mevcut inançlar daha da fazla pekiştirilmektedir. Bu anlamda yazar söz konusu bu durumun yaşanmasında medyayı işlevsel görmektedir. Medyanın kanaatlerin oluşmasına yönelik rolü iletişim araştırmalarının ilk ortaya çıkışından bu yana kesintisiz olarak çalışılmıştır. Hakikat-sonrasına yönelik tartışmalarda da yine merkezi bir yerde duran medya, bu sürecin önemli bir faili olarak ele alınmaktadır.

İlerleyen bölümlerde McIntyre, medya ile hakikat sonrası tartışmalarına daha da yoğunlaşmıştır. Medyanın insanları doğruya ulaştıracak bilgiyi sunmaktansa onlarda bir kafa karışıklığı meydana getirmesi kabulüyle hakikat sonrası süreçteki failliğine dikkat çekmiştir. Zira medya liberal bir tutumla ve tarafsızlık iddiasıyla bilim insanlarının karşısına bilimle ilgili olmayan insanları da çıkararak yanlış bir eşdeğerlik ortaya çıkarmaktadır. Böylece insanlara hakikate ulaşacakları bir yol sunmamakta ve kafa karışıklığına neden olmaktadır. Medyanın tavrı, özellikle bilime dair yapılan haberler söz konusu olduğunda hakikatin tartışmaya açılması anlamında bir felakete yol açmıştır. Sosyal medyanın yükselişi de söz konusu durumu farklı bir şekilde tamamlamıştır. Zira sosyal medya vasıtasıyla insanlar kesintisiz bir şekilde yanlış yayınlara maruz kalmaktadır. Yazara göre propaganda yayma gayesinde olanların artık geleneksel medyada kendi hikayelerinin sunulup sunulmadığını dert etmelerine gerek kalmamıştır. Nitekim artık onların da kendi medya platformları vardır ve hakikate karşı meydan okuma bu şekilde tamamına ermiştir (s. 89).

Kitapta medyaya ilişkin tartışma, beşinci bölümde yeni medya ve uydurma haber sorunu üzerinden sürdürülmüştür. Yazar burada uydurma haber sorununu hakikat sonrası ile doğrudan ilişkili kabul etmiş ve sosyal medyanın da hakikat sonrasını mümkün kılma noktasında önemli bir role sahip olduğunu vurgulamıştır (s.116). Sosyal medya, uydurma haber sorunun daha görünür hale geldiği bir alandır. Burada Trump ile ilgili birçok örnek üzerinden sıradan kullanıcıların bile nasıl uydurma haber ürettikleri açık bir şekilde gösterilmiştir. Sosyal medyanın bu konudaki işlevselliği, çalışma mantığındadır. Yazara göre eğer haberleri sosyal medyadan alıyorsak, siyasal görüşlerimize uymayan insanları arkadaşlıktan çıkardığımız gibi hoşlanmadığımız kaynakları da gözümüzün önünden çekebiliriz. Burada içerik akışımızın güvenilir olup olmadığını belirleyen şey ise arkadaşlarımızın kullandığı filtreler ve Facebook'un hangi haberleri beğeneceğimizin daha muhtemel olduğuna karar vermek için kullandığı algoritmalarıdır (ss.95-96). Bu durumda yazar, isteyen herkesin güvenilir bilgilere ulaşabileceği bir kaynak olan internetin bu şekilde bir "yankı odası" haline gelmesini ironik ve tehlikeli bulmaktadır. İngilizce "Echo Chambers" olarak geçen bu kavram, yeni medya teknolojilerinin gelişmesi ile buradaki işleyişi anlatmak için analogi olarak

kullanılan kavramlardan biridir. Kavramın açıkladığı durum ise yazarın bu bölümde vurguladığı gibi sosyal medya kullanıcılarının istemedikleri bilgileri filtrelemeleri ve karşıt görüşlere kapalı hale gelmeleridir. Böylece sosyal medya, insanların bilişsel ön yargılarının oluşmasında işlevsel bir araç haline gelmektedir.

Altıncı bölüm yazarın hakikat sonrası süreci bilim felsefesi açısından ele aldığı bölümdür. Burada yazar postmodernizmi hedef almakta ve hakikat sonrasına postmodernizmin yol açtığı yönünde bir tartışma yürütmektedir. Yazara göre her şeyden önce postmodernizm hakikat sonrasının atasıdır (s.138). Nietzsche'ye atıfla mutlak hakikatin olmadığı kabulünü postmodernizmin ilk tezi olarak yorumlayan yazara göre ikinci tez ise şöyledir: "hakikate ilişkin bütün iddialar, bunları dile getiren kişinin siyasal ideolojisinin yansımasından başka bir şey değildir". Bu tezi Foucault'nun iktidar ve tahakküm ilişkileri üzerine analizlerine değinerek açıklayan yazar, hakikatin reddedildiği yerde pek çok perspektifin olacağını ve belli bir perspektifin kabul edilmesinde ısrarcı olmanın da faşizmi ortaya çıkaracağını iddia etmektedir (ss.117-118). Yazar, postmodern düşünce ile hakikat-sonrasını ilişkilendirmek için kullandığı bu girizgahın ardından sözü bilim savaşlarına getirmekte ve toplumsal inşacılardan bahsetmektedir. Ona göre toplumsal inşacılar hakikatin bir perspektif olduğu ve bütün bilginin toplumsal olarak inşa edildiği düşüncesiyle postmodernizmle akraba sayılmaktadır (ss. 123-124). Burada yürüttüğü tartışmalarla yazar postmodernizmi bilime, dolayısıyla hakikate saldırmanın bir aracı olarak görmektedir. Yazara göre "sağcı postmodernistler" ve bilim inkarcıları, postmodernizmi bu yönde kullanmaktadır. Onlar, Derrida ve Foucault okumamış olsalar da fikrin özünü yani hakikatin bilimin tekelinde olmadığı anlayışını kapmışlardır. Bu değerlendirmeler yazarın aldığı konumu açıkça ortaya koymaktadır. Görülen odur ki yazar pozitivist bir paradigma ile konuyu ele almakta, tüm bu eleştirilerle aslında bilimin sorgulanamaz olduğunu ve hakikatin tek geçerli kaynağının bilim olabileceğini işaret etmektedir. Çalışmanın bu yönü, en çok tartışmaya açık taraflarından biri olarak değerlendirilebilir. Yazarın bilimi hakikatin yaşayacağı kesin bir sığınak olarak sunması, kitabı tartışmalı hale getirmektedir.

Kitabın son bölümünde yazar "hakikat sonrası ile mücadele" konusunu ele almaktadır. Ona göre her şey çok olumsuz görünse bile hakikat sonrası ile mücadele etmek mümkündür. Bu noktada yazar medyaya büyük anlam atfetmektedir. Nitekim "güdülenmiş akıl yürütme" sorununun nedeni olarak gördüğü yanlış manipülasyonlar ve dağılmış enformasyon kaynaklarından bahsederken doğrudan medyayı kastetmektedir. Yazara göre insanları bu güdülenmiş akla yönlendiren kaynakların hâkim olduğu böyle bir çağda onlardan akli selim ile hareket ederek yalana inanmamalarını beklememek gerekir. Ancak bu noktada yazar yine olgulara umut bağlamakta ve güdülenmiş akıl

yürütmeden, doğrulama sapmasından ve doğru olguların tekrar edilmesinin eninde sonunda bir etki üreteceğinden bahsetmektedir. Ona göre her ne kadar reddedilseler de olguların ortaya çıkmak gibi huyları vardır ve ne kadar palavra, yalan, zırva sıralanırsa sıralansın olgulara karşı durulamamaktadır (ss. 146-153). Bu aşamada yazar hem eleştirel düşünmeyi hem de bilgi alınan kaynakların çeşitlendirilmesini hakikat sonrası ile mücadelede önemli yollar olarak görmektedir. Diğer yandan özellikle inanmak istediğimiz şeyleri duyma yerine daha şüpheli olmanın öğrenilmesi gerektiğini ve bunun bilimle mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre bilimin gücü, kişinin inançlarını ampirik kanıtlar karşısında daima bir sınamaya tabi tutmasında ve olguları öğrendiğinde o inançları değiştirme tavrını benimsemesindedir. Yazar tüm bunları hakikat sonrası ile mücadelenin gerekliliğini ve mümkün olduğunu gösterebilmek için anlatmaktadır. Ona göre biz müsaade etmediğimiz sürece, ne hakikat-sonrasında ne hakikat-öncesinde bulunmak zorundayızdır (s.153).

McIntyre'in kitabı hakikat-sonrası çağı teorik tartışmalar ve güncel örnekler üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Yazarın hakikat-sonrası durumu açıklamak üzere bilişsel önyargılara ve bunlarla ilgili teorik çerçeveye yer vermesi ve bunu yine medya ile bağlantılı olarak tartışması konuyu anlamak açısından tatmin edici görünmektedir. Ancak hem bilim inkarcılığı hem postmodernizm hem de hakikat sonrası ile mücadele başlıklarında yazarın hakikat ile bilimi eşdeğer tuttuğu görülmektedir. Bu bölümler yazarın konuyu ele alırken durduğu pozitivist konumu açıkça ortaya koymaktadır. Burada postmodern teoriyi sorumlu tutan yazar, bilimin dogmatik olana karşı duyduğu şüpheliğin ve güvensizliğin aynısının postmodern teori ile birlikte bilime karşı yapılmasını hakikatin yitirilmesi noktasında ciddi bir tehdit olarak görmektedir. Nitekim bilim bilmenin tek yolu olarak kutsanmakta, hakikatin ölümü bilimin geçerliliğini yitirmesine bağlanmaktadır. Bu yolla bilimin olmadığı yerde hakikati bilmenin de mümkün olmayacağı iddia edilmektedir. Ancak hakikat sonrasına geline süreçte değerlerin de belirleyici olduğu açıktır. Zira hakikatin önemsenmesi ya da önemsenmemesi hakikatin bir değer olarak nasıl algılandığı ile ilişkilidir. Dolayısıyla konuyu sadece bilim temeli üzerinden açıklamak, hakikat sonrasına geline süreçte toplumsal bağlamı gözden kaçırmak anlamına gelir. Bu da çalışmanın önemli eksiklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Merve Genç, *Güzelliğin Politikası: YouTube Güzellik Topluluğu, İletişim Yayınları*, 2020, 144 s.

Değerlendiren: Hüseyin Çil

Türkiye’de sosyal bilimler alanında özellikle de sosyolojide beden merkezinde yapılan çalışmaların üzerinde bir “iktidar hayaleti”nin dolaştığı söylenebilir. İktidar, baskı ve tahakküm mekanizmaları altında yaşam savaşı veren bir beden anlatısı literatürdeki hâkim anlayışı oluşturmaktadır. Yapılan tez, makale ve kitap çalışmalarının başlıklarına bile bakılsa hâkim anlayışın izlerinin derinliği anlaşılabilir. Bu çalışmalar kapitalizm, devlet, tıp gibi makro iktidar odaklarının pençesindeki bireysel bedenlerin çaresizliğini bütün çıplaklığıyla gözler önüne serer. Hâkim anlayışın şekillenmesinde 1970’lerden sonra beden konusunda dominant etkiye sahip olan Foucault, Bourdieu gibi isimlerle birlikte feminist perspektifin önemli katkıları olmuştur. Foucault’nun bedenler üzerinden iktidarı her yerde hazır bir mekanizma olarak görmesi, Bourdieu’nün tahakkümü bedenlere kazınmış bir sembolik şiddet biçiminde sunması ve feminist literatürün, kadınların bedenleri üzerinden toplumda ikincilleştirilmesine yaptığı vurgular Türkiye’de de önemli karşılık bulmuştur.

Bu paradigma önemli çalışmaların temeli olsa da birtakım sınırlılıkları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi sosyolojinin temel tartışmalarından birisi olan yapı-fail dikotomisinde dengeyi birinci seçenekten yana orantısız biçimde bozmasıdır. Burada en önemli sorunu “ne yaparsa yapsın kendini çevreleyen kafesten

@ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi. hcil_07@hotmail.com

id <http://orcid.org/0000-0001-8503-4979>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0328
insan & toplum, 2022; 12(3): 251-255.
insanvetoplum.org

kurtulamayan” bir özne fikrinin baskınlık kazanması oluşturur. Öyle ki özne kendisi adına, kendi iyiliği adına ne yaparsa yapsın bütün bunların kendi tutsaklığına hizmet ettiği gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalacaktır. Bedenler üzerindeki güçlü yapısal tazyikleri ortaya koyan bu çalışmaların faillige vurgusunun az olmasının giderek bir epistemolojik körlüğe yol açtığı söylenebilir. Yapılan çalışmaların sayıca ağırlığına bakılırsa sosyal bilimcilerin bedene ilişkin bilme biçimlerinin failligi geri plana iten tek yönlü bir yola girdiği tespit edilebilir. Bu gidişatı tersine çevirebilecek çalışmaların azınlıkta kalması, olanlara da diğerlerine kıyasla ilginin az olması, beden merkezinde yapılacak yeni çalışmaların yönünün ne olmasına gerektiğine dair ipuçları da sunmaktadır.

Merve Genç’in 2020 tarihli *Güzelliğin Politikası* adlı çalışması literatürdeki bahsi geçen hâkim anlayışın aksine bir tezi öne süren dikkat çekici çalışmalardan birisi olarak öne çıkıyor. Yazarın 2019’da tamamlanan doktora tezinin kitaplaşmış hali olan çalışma gerek dili ve üslubu gerekse oluşturduğu bütünlüklü hikâye açısından bir tezin nasıl kitaplaşabileceğine dair iyi örneklerden birisini okuyucuya sunuyor. Kitap giriş ve sonuç haricinde üç ana bölümden oluşuyor. Giriş bölümünde çalışmanın ana konusu anlaşılır biçimde ortaya konarak, dayandığı kuramsal çerçeve ve izlenilen yönteme ilişkin kısa bilgiler veriliyor. Kitap, güzellik ideolojisinin baskısı altında kadın bedeninin içinde bulunduğu duruma odaklanıyor. Ancak bunu kadınların hegemonik kadın idealini nasıl ele aldığı ve ona atfettiği anlam çerçevesinde işliyor. Kadınları özne konumuna yerleştirerek “güzellik ideolojisinin baskılayıcı yanını ihmal etmeden, güzelliğin kadın özneliğinin inşasında güçlendirici bir araç olarak çözümlemeyi” (s.14) amaçlayan üçüncü dalga Feminizmin sunduğu kavramsal olanaklardan ilerleyeceğini vurguluyor. Bu doğrultuda yeni medya araçlarının sunduğu imkanlardan yararlanan kadınlara odaklanarak medyanın hem bir baskı aracı hem de bir imkân olarak güçlendirici yönünü birlikte irdeleyebileceği “YouTube Güzellik Topluluğu” üzerine yoğunlaşıyor. Yirmi güzellik YouTuber’ının kırk sekiz videosunu analiz ederek çalışmayı gerçekleştiriyor. Ancak burada çalışmanın yöntemine ilişkin bilgilerin eksik kaldığını belirtmekte yarar var. Örneğin kitapta nasıl bir analiz yöntemi izlendiğinin belirtilmediği görünüyor. Daha sonra belirtileceği üzere bu durumun veri analizi kısmında bazı soru işaretlerini beraberinde getirdiği söylenebilir.

“Güzel Olan Politikadır” ve “Üçüncü Dalga: Güçlenme mi Bireyselleşme mi?” başlıklarıyla birbiri ardına gelen kavramsal kuramsal çerçevede yazar konunun tarihsel arka planını ve kullanacağı kavramsal çerçeveyi anlaşılır biçimde ortaya koymaktadır. İlk başlıkta öncelikle güzelliğin tarihselliğine vurgu yapılırken, güzellik mitinin Antik Yunan’dan Hindistan’a tarihten günümüze kadın bedeni etrafında nasıl örüldüğü özet biçimde ortaya konuluyor. Yirminci yüzyıla birlikte güzellik endüstrisinin yükselişi

ile birlikte konunun ana tartışma başlıklarından birisi haline gelmesi feminizm ve beden ilişkisi ekseninde ele alınıyor. Yazar, kendi kuramsal arka planını oluşturan üçüncü dalga Feminizm içindeki “kız gücü” yaklaşımını başarılı biçimde ilk iki dalga feminist hareketten ayırıştırıyor. Burada literatürle bir diyaloga giren yazar, ilk iki dalga feminist harekette güzelliğin kadınları baskılayan yanına yapılan vurguyu hafife almadan eleştiriyor ve kendi kuramsal perspektifinin burada nasıl işlevselleşebileceğini açıklıyor. Dolayısıyla, üçüncü dalga feminizm içinde kendini kız gücü feminizmi olarak kavramsallaştırılan yaklaşıma yaslayan çalışmada, bu yaklaşımın, genç kadınlara daha çok kendini kültürel alanda var etmeyi önceleyen; müzik, televizyon, sinema ve diğer medya ortamlarında kendi haklarını savunarak popüler kültür aracılığı ile politika yapmayı öneren tarafı ön plana çıkarılıyor. Bu yaklaşım, yazara göre, daha önceki feminist hareketlerin aksine feminizm ile kadınsılık arasındaki katı ilişkiyi gevşeterek buradan öznelliğe bir yol açılabilceği fikrine önem vermektedir. Özellikle popüler medya mecralarının buradaki güçlendirici etkisine dikkat çekilmektedir. Popüler medya araçlarının tek tek bireylere sunduğu imkânlar değerli bulunarak sıradan insanı güçlendirici potansiyeli öne çıkarılmaktadır.

Verilerin analiz edilip tartışıldığı “YouTube Güzellik Topluluğu” başlıklı bölümde yazar, kuramsal perspektifi çerçevesinde ortaya çıkardığı ana temalar etrafında bir analiz yürütmektedir. Özellikle, geleneksel medya araçlarının pasif tüketici fikrine karşı YouTube’un hem üretici hem de tüketici konumuna yerleştirdiği sıradan kullanıcılar, analizde dikkat çekilen temel aktörler olarak öne çıkmaktadır. Kadınların anlatma deneyimlerine vurgu yapılarak YouTube’daki gizli potansiyel açığa çıkarılmak istenmektedir. Bunun yanında dikkat çekilen bir başka husus, güzellik YouTuberliğinin sadece bir hobi ya da boş zaman uğraşı olmadığı, sıradan bireyler için zamanla ciddi kariyer imkânı sunan bir mesleğe dönüşerek kadınlar için önemli bir mecra haline gelmiş olmasıdır.

Analiz bölümünde kadınların öznelliğinin ve güçlerinin bedenleri ve güzellik algıları üzerinden de geliştiği, vurgulanan diğer önemli bir yön olarak ortaya çıkmaktadır. Yani burada kadınlara sağlanan tek avantaj onlar için para kazanacak bir mesleğin oluşması değil, aynı zamanda güzellik algıları üzerinden politik bir duruş sergileyerek kapitalizmin ürettiği güzellik miti karşısında kendi bedenleri merkezinde kolektif olmayan, bireysel karşı çıkışlar üretebilmeleridir. Hâkim beden paradigmasının aksine yazara göre YouTuber’lar, kapitalizmin bilinçsiz mağdurları ya da onun sembolik şiddetinin suç ortakları değil, güzel olmak ile güzel hissetmek arasındaki farkın ayırıcısına varabilmiş bilinçli ve güçlü öznelerdir. Yazar burada farklı kişilerden alıntılarla hem yaptıkları işin kapitalizmin değirmenine su taşıma riskinin farkında olan hem de kendi öznelliğini güçlendirici niteliğini vurgulayan

bir güzellik YouTuber'ı profili ortaya çıkarmaktadır. Bu profilin en önemli vasıfları olarak, bireysel hareket etme, hiyerarşilerden uzak olma ve bedenlerini tahakküm aracına çevirmek yerine ondan güç alarak aktör pozisyonuna yükselme ne çıkıyor. Bu yönüyle, yazarın, kendi dayandığı kuramsal perspektifin gerilimlerini vurgulayan “[k]ıacası çoğunlukla aşırı bireysellikle ve güçlenmeyi satın alma gücüyle bağdaştırdığı gerekçesiyle eleştirilen kız gücü akımının bir yandan feminizmi tüketim kültürü ile metalaştırma tehlikesi yaratırken diğer yandan teknoloji ve popüler kültür dolayımıyla kadın dayanışmasını olanaklı kıldığını söyleyebiliriz” (s.46) ifadeleriyle uyumlu bir zmlenme yaptığı vurgulanmalıdır.

Kitapta, metnin giriş kısmında belirtilen yapı-fail dikotomisinde failin beden ekseninde güçlendiğine dair kuramsal ereve ekseninde önemli analizler yapılmış olsa da öne çıkan önemli bir eksikliğin de yine bu bölümden kaynaklandığı belirtilmelidir. Bu eksiklik ise verilerin yorumlanması noktasında ortaya çıkmaktadır. Yazar, kuramsal çerçeveden hareketle verilerde sıradan bireylerin kendi bedenleri ekseninde nasıl daha güçlü hale gelebildiklerini göstermek istese de aynı verilerin aksi bir biçimde yorumlanamayacağına dair ölünün ne olduğu muğlak kalmaktadır. Örneğin 65. sayfada 2016 yılında Avon firmasının güzellik YouTuber'ları ile bir reklam filmi çekmesi üzerine yapılan bir değerlendirme spekülasyona açık duruyor. Yazar, Avon'un kadınları güçlendirme fikrinden hareket eden bir şirket oluşu ve güzellik YouTuber'larıyla iş birliği yapması dolayısıyla YouTube güzellik kanallarının kadınlar için güçlendirici bir unsur olabileceği fikrini ne sürüyor. Ancak Avon'un kadın güçlendirme konusundaki iddialarının tam tersi bir biçimde yorumlanmaya müsait olduğu da açık Şekilde söylenebilir, zaten bu durum da yazar tarafından, daha önce, üçüncü dalga feminist hareketin konuyu yorumlama biçiminin taşıdığı bir risk olarak sunulmuştur. Dolayısıyla burada yapılan yorumlar, Avon deneyiminin kadınlar için güçlendirici mi yoksa tahakküm altına mı alıcı olduğu noktasında soru işaretlerini gidermiş bulunmuyor.

Yine “güzel olmak ile güzel hissetmek” arasındaki ayrımın vurgulandığı bölümde yazarın temel iddiasını, güzellik kanallarındaki kadınların kendilerine dayatılan güzellik standartlarına uymaktan ziyade kendilerini nasıl daha iyi hissettiklerini ne çıkardıkları fikri oluştururken bunu desteklemek için bir YouTuber'dan alınmış Şöyle bir alıntıdan yararlanılıyor:

Şunu söylemek istiyorum aslında makyaja ihtiyacımız yok, makyaj zorunlu bir Şey değil ya da bir makyaj malzemesine yüz elli lira vermek zorunda değilsiniz... Biri araba koleksiyonu yapar biri ruj koleksiyonu yapar. Bu çok normal. Herkesin ilgi alanı çok farklı. Boyama kitabı boyamaktan zevk alan birisi varsa ben de biz de yüzümüzü boya-maktan zevk alıyoruz aslında. Bize keyif veriyor, eğlenceli (s.101).

Bu alıntıyla ilgili yazarın yorumu ise aşağıdaki gibidir:

Duygu gibi pek çok kadın var. Bu kadınlar ne bakımlı olmaktan suçluluk duymak istiyorlar ya da bakımlı olma zorunluluğunu hissetmek istiyorlar. Bakımlı olup olmamayı seçmek kendi tercihleri olmalı. Bu, “kendi bedenlerimiz üzerinde kontrol sahibi olma talebi”nin bir başka yansıması gibi (s.101).

Burada da öne çıkan nokta yukarıda bahsedilen, verinin “başka türlü hatta tam tersi biçimde yorumlanmasından bizi alıkoyacak olan nedir?” sorusunun sunulan kuramsal çerçeve dışında net bir cevabı olmamasıdır. Evet, sunulan kuramsal çerçeve bu yoruma elverişliken bu yorumun hangi analiz yöntemi ve tekniği ışığında tersi bir yorum biçimine göre öne çıktığına ilişkin metodolojik bir ölçüt göze çarpmamaktadır. Örneğin söylem analizi yöntemi ile bu söylenenleri okuyan bir sosyal bilimci bu verilerden hareketle kapitalizmin ya da popüler kültürün kucağına itilmiş tahakküm altında bir beden profili ortaya koyabilir ve YouTuber’ın bireysel iradesi ve istekleriyle piyasanın kendinden beklentileri arasında bir uyum olduğu yorumunu yapabilir. Böyle ters yönde bir yorumun okuyucuya çağrışmasını önleyecek metodolojik ölçütlerin belirtilmemesi, çalışmanın bir kısıtı olarak not edilmelidir.

Sonuç olarak Genç’in çalışması sonuç bölümünde kendisinin de belirttiği gibi bedene ilişkin dayatma ve tahakküm mekanizmalarının hızla arttığı bir dönemde, bedenin sadece bu yönüyle değil bireyi güçlendirici yönüyle de öne çıktığını vurguluyor. Bu yönüyle çalışma başta belirtilen beden merkezli yapı-fail dikotomisinde failin de göz ardı edilmemesi açısından önemli bir noktaya dikkat çekiyor. Her ne kadar bunu yaparken bazı metodolojik kısıtlardan bahsedilebilecekse de kitap, kendinden sonra gelecek beden merkezli çalışmalara sunacağı perspektif dolayısıyla -az sayıdaki benzerleriyle birlikte- literatürde önemli bir boşluğu dolduruyor.